

**REY ŐEHİRİNİN TARİHSEL COĞRAFYASI
VE SİYASİ TARİHİ
(Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)**

Kobra ESMAEILI

**Doktora Tezi
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
2019
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

Kobra ESMAEILI

**REY ŞEHRİNİN TARİHSEL COĞRAFYASI VE SİYASÎ TARİHİ
(FETHİNDEN SELÇUKLULAR'IN SONUNA KADAR)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN**

ERZURUM - 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “REY ŞEHRİNİN TARİHSEL COĞRAFYASI VE SİYASÎ TARİHİ (Fethinden Selçuklular’ın Sonuna Kadar)” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

*Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.*

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

23.07.2019

Kobra ESMAEILI

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN danışmanlığında, Kobra ESMAEILI tarafından hazırlanan bu çalışma 04 / 07 / 2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nizamettin PARLAK

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUYUĞ

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMA VE KAYNAKLAR ÜZERİNE	1
I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
A. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler	2
B. Genel Tarihler	9
C. Şehir Târihleri	14
D. Ensâb, Tabakât	16
E. Özel Târihler (Selçuklu Târihine ait Kaynaklar)	17
F. Çağdaş Eserler.....	19
G. Ansiklopediler	22
BİRİNCİ BÖLÜM.....	23
REY ŞEHRİNİN KURULUŞU VE COĞRAFYASI.....	23
1.1. ŞEHRİN KURULUŞU	23
1.1.1. Rey'in Tarih Boyunca Almış Olduğu İsimler	25
1.1.2. Rey'in Adlandırılma Nedeni	28
1.2. REY'İN COĞRAFİ KONUMU, İKLİMİ VE FİZİKİ YAPISI.....	29
1.2.1. Rey'in Siyâsî Coğrafi Özelliklerinin Ehemmiyeti	33
1.2.1.1. Rey'in Ehemmiyeti	33
1.2.1.2. Rey'in Siyasî, İdarî, Tarihî Merkeziyeti	34
1.2.1.3. İslamiyet'ten Önce Rey (Rey-i Berin).....	36
1.2.1.4. İslami Devirde Rey (Rey-i Zirin)	38
1.2.2. Rey Bölgesinin Sınırları	39
1.2.2.1. İslamiyet'ten Önce	39
1.2.2.2. İslamiyet'ten Sonra	40
1.2.3. Eski Metinlerde Rey Şehri.....	42
1.2.4. Rey'i Zemmeden Rivayetler	45

İKİNCİ BÖLÜM.....	47
TARİHTE REY	47
2.1. İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ DÖNEM.....	47
2.1.1. Medler (m.ö. 728-550)	47
2.1.2. Hakamenişler (Persler) (m.ö. 550-330)	49
2.1.3. Eşkaniler (Partlar), (m.ö. 247-m.s. 224).....	51
2.1.4. Sâsânîler (m.s. 224-651).....	52
2.2. İSLAMİYET'TEN SONRAKİ DÖNEM	54
2.2.1. Rey'in Fethi ve Raşid Halifeler Dönemi	54
2.2.2. Emevîler Dönemi (41-132/662-750)	60
2.2.3. Abbâsîler Dönemi (132-656/750-1258)	65
2.2.4. Bağımsız Hânedanların Ortaya Çıkması ve Rey	67
2.2.4.1. Tâhirîler (205-259/821-873)	69
2.2.4.2. Sâmânîler (204-395/819-1005).....	79
2.2.4.3. Saffârîler (247-393/861-1002).....	87
2.2.4.4. Saciler (276-312/889-924).....	93
2.2.4.5. Büveyhîler (320-454/ 932-1062)	97
2.2.4.6. Alevîler (250-316/864-928).....	113
2.2.4.7. Zîyarîler (319-483/931-1090).....	120
2.2.4.8. Gazneliler (366-555 /976-1160)	127
2.2.4.9. Selçuklular (431-590/1039-1193).....	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	163
REY'İN SOSYAL VE DİNİ HAYATI.....	163
3.1. SOSYAL SINIFLAR.....	163
3.1.1. Rey'in Nüfusu ve Etnik Unsurlar	164
3.1.2. Rey Halkının Giyim Kuşamı	169
3.2. İKTİSAT VE TİCARET HAYATI	169
3.2.1. Rey'in İktisadi Durumu	170
3.2.1.1. Rey'in Coğrafyasının İktisadi Durumuna Etkisi	170
3.2.1.2. Rey Halkının Geçim ve Ekonomisi	170
3.2.1.3. Rey'de Tarım Ve Hayvancılık.....	172
3.2.2. Rey'in Ticarî Durumu	174

3.2.3. Darphane ve Sikkeler	177
3.3. REY'DE DİNÎ HAYAT VE DİL	186
3.3.1. İslamiyet'ten Önceki Dinler	186
3.3.2. İslamiyet'ten Sonraki Din ve Mezhepler.....	187
2.3.3. Rey Halkının Dili	193
3.4. REYLİ MEŞHURLAR.....	195
3.4.1. Dinî Şahsiyetler	195
3.4.2. Edebî ve İlmî Şahsiyetler.....	201
3.4.3. Siyasî Şahsiyetler	212
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	218
REY'İN KÜLTÜREL VE MİMARİ UNSURLARI	218
4.1. İLİM VE KÜLTÜR	218
4.1.1. Müzik.....	219
4.2. SANAT	219
4.2.1. Seramik ve Çömlekçilik	220
4.2.3. Tekstil.....	230
4.3. ANTİK VE TÂRİHİ MİMARİ.....	232
4.3.1. Antik Eserler.....	232
4.3.1.1. Mil Tepesi ve Rey Ateşgede Kalıntıları	232
4.3.1.2. Eşkanilerin Sarayı.....	233
4.3.1.3. Soren Nehri	234
4.3.2. Tarihî Eserler	234
4.3.2.1. Dinî Mimari	234
4.3.2.1.1. Medreseler.....	234
4.3.2.1.2. Camiler ve Mescitler	237
4.3.2.1.3. Türbeler	238
4.3.2.1.4. Hangâhlar (Tekke ve Zaviyeler)	251
4.3.2.2. Sivil Mimari.....	251
4.3.2.2.1. Harun'un Hapishanesi	251
4.3.2.2.2. Sâhib b. Abbâd'ın Sarayı	253
4.3.2.2.3. Ebû İshâk İbrahim Fezârî'nin Anıtı	253
4.3.2.2.4. Kütüphaneler	254

4.3.2.2.5. Kervansaraylar	255
4.3.2.2.6. Rey'deki Ev ve Mahalleler.....	257
4.3.2.3. Askerî Mimari.....	260
4.3.2.3.1. Kaleler, Surlar ve Kapılar	260
4.4. REY'İN GERİLEMESİNİN SEBEPLERİ.....	265
SONUÇ.....	269
KAYNAKÇA	272
ÖZGEÇMİŞ.....	315

ÖZET

DOKTORA TEZİ

REY ŞEHRİNİN TARİHSEL COĞRAFYASI VE SİYASÎ TARİHİ (FETHİNDEN SELÇUKLULAR'IN SONUNA KADAR)

Kobra ESMAEILI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

2019, 326 sayfa

Jüry: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

Prof. Dr. Prof. Dr. Nizamettin PARLAK

Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY

Rey farklı isimlerde, Raga, Erşkiye, Med Ragyana olarak ve ayrıca günümüzde Tahran'ın bir kısmı olarak tarih boyunca önemli şehirlerden birisi olarak sayılmıştır. Müslümanlar tarafından 16-24/638-645 yılları arasında fethedilen Rey bölgesi, İslamiyet'ten önce Babil ve Ninova gibi, bölgenin önemli şehirleri arasında yer almaktaydı. İslam'ın yükseldiği asırlarda da doğuda Bağdat'tan sonra en büyükler arasında ve önemli merkezlerden biri hâline gelen Rey, Sâ mânîler, Tâhîrîler, Ziyârîler, Saffârîler ve Sâcîler döneminde de etkisini korumuştur. Büveyhîler ve Selçuklular döneminde ise başkent olarak, siyasî, iktisadî, kültürel, sosyal, yönlerden önemini sürdürmüştür.

Rey şehrinin tarihsel coğrafyasını ve Müslümanlarca fethinden Selçukluların sonuna kadarki dönemde Rey'in siyasî tarihini ele alan bu çalışmada, şehrin tarihsel coğrafyası anlatıldıktan sonra, mustakıl İslam devletleri döneminde Rey'in ehemiyeti ve çeşitli yönlerden durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Fethinden Selçukluların sonuna kadar Rey'e hükmeden bağımsız ve yarı bağımsız Müslüman devletlerin Rey ile ilgili siyasî tarihini temel alarak şehrin sosyal, kültürel, mimarî, tarihî eserleri ve iktisadî hayatı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Rey, İslam Tarihi, İslam Devletleri, fetih, tarihsel coğrafya, tarihî eserler.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

HISTORICAL GEOGRAPHY AND POLITICAL HISTORY OF THE CITY OF REY (FROM HIS CONQUEST TO THE END OF THE SELJUKS)

Kobra ESMAEILI

Advisor: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

2019, Pages: 326

Jury: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

Prof. Dr. Prof. Dr. Nizamettin PARLAK

Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY

Rey in different form, such as Raga, Ershkiye, Rege, ...urban in the current province of Tahran, has been one of the most important cities of İran in different historical periods. Rey which was conquered between the years of 16-24/638-645 by Muslims was one of the most important cities of the region like Babylan and Nineveh before Islam. In the periods of greatness and glory of Islam, the after Baghdad in the east of the Muslim world, Rey was considered the largest and most important city. Rey in the period of Samanid, Taherian, Ziyarid, Saffarid and Sajian was one of the most important cities and the Buyids and Seljuks was maintained its importance as capital city considering economical, cultural, and social point of view.

This thesis under the title of the historical geography of Rey city from the period of the conquest until the end of Seljuk period of relying on the political history of Rey after discussing historical geography is trying to state the importance of Rey in the mentioned governments and investigate Ray's situation from different aspects. After the conquest till to the end of Seljuks period relying on political history of the governing independent and semi-independent governments in Rey it tries to explain and prove the social and cultural, architecture, economical and historical monuments conditions.

Keyword: Iran, Rey, Islamic history, Islamic governments, conquest, historical geography, historical monuments.

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
byy.	: Basım yeri yok
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
hk.	: Hicri-yi Kamerî
hş.	: Hicri-yi Şemsî
İsam	: İslam Araştırmaları Merkezi
m.ö.	: Milattan önce
m.	: Milattan sonra, miladî
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
tsz.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve başka
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları
yy	:Yüz yıl
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

Tarihçilere ve arkeologlara göre Rey, İran'ın eski şehirlerinden hatta insanlık tarihinin en eski şehirlerinden biridir. Târîhte, bu şehrin ismi Babil, Ninova ve Maverâunehîr gibi şehirlerle birlikte geçmektedir. Cibal'ın önemli şehirlerinden olan Rey, tarih boyunca, hem İslamiyet'ten önceki hem de İslamiyet'ten sonraki asırlarda kültür ve ilim merkezlerinden sayılmaktaydı. Bu şehirde yetişmiş rical, âlim ve diğer meşhur insanların hepsi bu bölgenin kültürel durumundan söz etmektedirler. Ayrıca şehrin parlak iktisadi ve sosyal durumundan dolayı coğrafyacılara bu şehri “Ümmü'l-Bilâd” ve “Ârûs-i Şehrâ” gibi sözlerle övüyorlardı. Rey, siyasî bakımdan da özel mevkie sahipti. Üçüncü ve dördüncü asırlarda Rey, Ziyarîler ve Büveyhîler hâkimiyetinde başkent olarak seçilmiş ve Selçuklu devrinde ise iktidar ve görkemin zirvesine ulaşmıştır. Maalesef 617/1221'deki Cengiz Han'ın saldırısı, İran'ın mühim kısımlarını ve Rey'i de etkilemiş, bu topraklar tarumar edilmiş, böylece şehrin itibarı ve revnakı azalmaya başlamıştır. Sonraki asırlarda ise İran'daki tahribatı Timur tamamlamış; ondan sonra da Rey, geçmişteki görkemini hiçbir zaman bulamamıştır.

Med devrinden günümüze kadar Rey, bölgenin siyasî durumu dalgalı olsa da önemini ve azametini korumuştur. Zamanla Rey'in şanı ve büyüklük mirası, yanındaki Tahran'a aktarılmıştır. Tahran uzun bir zaman Rey'in etrafındaki kasabalarından biriydi; ancak Tahran'ın büyümesi ve Rey'i de içine alan bölgenin merkezi hâline gelmesi, ayrıca Kacar Hanedanlığının başkent olarak Tahran'ı seçmesi, Rey'in, başkent olan Tahran'ın bir mahallesine dönüşmesine sebep olmuştur. Hâlbuki geçmişte Tahran, Rey'in bir parçasıydı. Bu durum şu şekilde ifade edilebilir: Tahran şehri, zaman bakımından Rey şehrinin bir devamı ve mekân bakımından da Rey şehrinin bir kısmıdır.

Rey şehrinin tarihsel coğrafyası ve siyasî tarihi hakkındaki bu çalışma, giriş hariç dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Rey şehrinin kuruluşu, tarih boyunca almış olduğu isimler, adlandırılma nedeni, coğrafi konumu, iklimi, siyasî ve coğrafi özellikleri ve bölgesel sınırları açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Rey şehrinin tarihi ve İslamiyet'ten önceki dönemi özet şeklinde açıklanarak; İslamiyet'ten sonraki dönemi ise Rey'in fethi, Dört Hâlife, Emeviler ve Abbâsiler dönemindeki durumu, İran'da yarı bağımsız ve bağımsız devletlerin başlangıcından Selçuklu Devleti'nin sonuna kadar siyasî tarihi özellikle Rey'i merkeze

olarak genişçe ele alınmaya çabalanmıştır.

Üçüncü bölümde de, Rey'in sosyal ve dinî hayatı, o cümleden Rey'in sosyal sınıfları, halkın giyim kuşamı, meskûn kavimler ve ırklar, etnik unsurlar; ayrıca iktisat ve ticaret hayatı, Rey'in dinî hayatı ve bu şehre mensup meşhur şahsiyetler ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise, Rey'in kültürel unsurları, ilim, sanat, antik ve tarihî eserleri ve son olarak ise Rey'in çöküşü ve çöküşünün sebepleri açıklanmaktadır.

Mevcut metin, Rey coğrafyası ve o bölgenin tarihine yönelik olmakla beraber, metnin içindekilerinin büyük bir kısmı, Rey'in siyasî mevkii ve onun bölgesel bağları, ayrıca tarihi kalıntıları ve Rey'de yetişen şahsiyetler hakkındadır.

Yaşadığım ülkenin takviminin hicrî-şemsî olması ve istifade ettiğim çoğu kaynağın Farsça ve İran baskılı olmasından dolayı, bu eserlerin neşir tarihleri dipnot ve kaynakçada hicri-yi şemsî olarak verilmiş ve bu durumdaki eserler, "hş." kısaltmasıyla yazılmıştır. Yine ayrıca belirtelim ki, çalışmamızda yer alan devletlerin kuruluş-yıkılış tarihleri, hükümdarların saltanat süreleri ve devletlere ait tarihleri tespitlerinde C. Edmund Bosworth'un (*Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlar Kronojı ve Soy Kütüğü El Kitabı*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yay., İstanbul 2005) kitabını kullandık.

Her çalışmanın olduğu gibi bu araştırmanın da eksikleri muhakkak bulunacaktır. Ancak çalışmanın bu alanda yapılacak araştırmalara kaynak oluşturacağı düşünüldüğü için genellikle klasik ve temel kaynaklar tercih edilerek araştırma yürütülmüştür. Umarım hocalarımın rehberliği sayesinde bu konuda başarılı olmuşumdur.

Her çalışmanın teşekkür borçlu olduğu bir grup insan olduğu muhakkaktır ve bu hususta başta ailem gelmektedir. Tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa Ağırman'a, teze başladığım itibaren çalışmanın her aşamasında ilgi gösteren ve zamanını ayıran hocam Prof. Dr. M. Hanefi Palabıyık'a, bölüm hocalarımızdan Prof. Dr. Osman Gürbüz'e ve Doç. Dr. A. Hilal Kalkandelen'e özel teşekkürlerim var. Tezin metnini elden geçiren Sümeyye arkadaşıma da teşekkür ederim.

GİRİŞ

ARAŞTIRMA VE KAYNAKLAR ÜZERİNE

I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Rey şehrinin tarihini kuruluşundan günümüze kadar konu edinen birkaç çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki, *Rey-i Bâstân*(*Antik Rey*) isimli çalışmadır¹. Hüseyin Kerimân'ın Eski Rey üzerine yazmış olduğu bu eser, çalışmamızda, özellikle şehrin kuruluşu, tarih boyunca almış olduğu isimleri, coğrafyası, iklimi, sosyal-kültürel ve iktisadî hayatı ve mimarisi hakkında yol gösterici olmuştur. Bu eser Rey'in tarihini en eski devirlerden alıp günümüze kadar getirmiştir.

Diğer çalışma *Coğrafyay-i Târîhiy-yi Rey*² adıyla, Hüseyin Karaçanlu tarafından yazılmış olup bu çalışmada Rey'in tarihi coğrafyası hakkında mebsut bilgiler verilmektedir. Ayrıca Rey üzerinde yapılmış genel bir çalışma olan *Coğrafyay-yi Târîhiy-yi Rey (Raga)*³ adlı eser, Abbâs Kadyanî tarafından yazılmıştır. Bunların yanı sıra Rey şehri hakkında çeşitli alanlarda da çokça tahkikat ve araştırmalar yapılmıştır. Büveyhîler asrında Rey'in sosyo-kültürel durumu, Selçuklular devrinde Rey şehrinde naklî ilimlerin durumu, Rey'de 3-6/9-12. asırlarda Şiîliğin gelişmesinin sebepleri ve Selçuklular devrinde çinicilik sanatı gibi çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen; bu şehir hakkında siyasî, tarihî, kültürel, sosyal ve iktisadî alanları kapsayan toplu bir çalışma bulunmamıştır.

Bu çalışmada birinci el kaynaklardan, farklı alanlarda yazılmış eserlerden, dâiretül-meariflerden, seyâhatnâmelerden ve çağdaş eserlerden yararlanılmıştır. Ayrıca geçmiş dönemlerden kalan mimarî eserlere dayanarak elde edilen kapsamlı bilgiler ve bu eserlerin mimarî, tarihî ve İslam sanatlarındaki yeri ele alınmaya çalışılmıştır.

Rey hakkında yapılmış bir yüksek lisans tezi: Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013) Ortaçağ tarihi

¹ Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, İntişârât-i Encümen-i Asâr-i Millî, I-III, Tahran 1349 hş.

² Hüseyin Karaçanlu, "Makale-yi Coğrafya-yi Tarihî-yi Rey", *Mecelle-yi Berresiha-i Tarihî*, Şomare: 70, Hurdad ve Tir Mah, 1356 hş.

³ Abbâs Kadyanî, *Coğrafya-yi Târîh-i Rey (Raga)*, İntişârât-i Arven, Tahran 1384 hş.

anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, ağırlıklı olarak Selçuklu Devleti zamanındaki Rey'in siyasî tarihini temel alıp, o dönemdeki Rey hakkında genel bir bilgi vermektedir. Bu çalışma ise Rey'in kuruluşundan, İslamî devirde Selçukluların sonuna kadar kurulan bağımsız ve yarı bağımsız İslamî devletlerin Rey ile ilgili siyasî tarihini temele alarak şehrin sosyal, kültürel, mimarî ve iktisadî yapısını ele almaktadır.

Selçukluların siyasî tarihi hakkında İran'da yeterli araştırmalar yapılmamıştır. Bu konudaki açığı kapatmak için de Türkiye'de yazılmış ilgili eserlere başvurulmuştur. Bu cümleden Mehmet Altay Köymen'in *Tuğrul Bey ve Zamanı*⁴, Erdoğan Merçil'in *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*⁵, Büyük Selçuklu Devleti⁶, İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*⁷, Selçuklular Târîhi⁸, Osman Turan'ın *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslam Medeniyeti*⁹ ve ayrıca *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinden*¹⁰ de oldukça faydalanılmıştır.

Araştırma süresince çoğunlukla İslam tarihi klasik kaynaklarından bazen de çağdaş kaynaklardan, *Nürüssiyye*, *Coğrafya-yi Cihan-i İslam ve Tarih-i İran-i İslami* 2. sürüm programından da yeri geldikçe yararlanılmıştır.

A. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler

1. el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (ö. 279/892): Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî tarihçi, nesep âlimidir. Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Farsça'dan Arapça'ya tercümeler yaptığı için çağdaş araştırmacılar genellikle onun İran asıllı olduğunu söylerler. Nesebi hakkında bilgi bulunmaması ve büyük dedesi Dâvud'dan önceki atalarından hiç bahsedilmemesi bu kanaati güçlendirmekte ve onun en azından Arap asıllı bir aileden gelmediğini göstermektedir. Belâzürî'nin mühim eserlerinden *Ensâbü'l-eşrâf* günümüze gelebilen iki büyük eserinden biridir. Hz. Peygamber'in hayatı ile Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemleri için önemli bir kaynak olan bu eser, tabakat, ensâb ve ahhâr

⁴ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1976.

⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

⁶ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yay., İstanbul 2005.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1953.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, Milli Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1972.

⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihî ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2003.

¹⁰ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA, I-XXXXIV)*, İstanbul 1988-2013.

üslûplarının birleştirilmesi suretiyle kaleme alınmıştır.

Fütûhu'l-büldân Hz. Peygamber zamanından hicrî III. yüzyıla kadar ilk fetihleri, bölge ve şehir esasına göre anlatan eserin birçok baskısı yapılmıştır. Eser ayrıca çeşitli dillere tercüme edilmiştir.¹¹

Bu eser, Rey'in fethi ve Tâhirîlere dair bilgilere erişimi sağlamıştır.

2. Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb (ö. 284/897): Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb b. Vâzih, İran asıllı ve İsfahan halkındandı. Ancak onun ecdadının ne zaman ve nasıl Irak'a gittikleri hakkında hiçbir bilgi yoktur.¹² Abbâsî, devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş, Azerbaycan, İrmîniye ve Mısır valiliği yapmıştır. Babası ve dedesi de istihbarat ve posta teşkilâtında önemli görevler üstlenmiştir. Ibn Vâzih üçüncü yüzyılın başlarında Bağdat'ta doğdu. Böyle bir aile içinde büyüyen Ya'kûbî siyasî ve idarî hayatı yakından tanıma imkânı buldu. 260/874'de İrmîniye'ye ve Horasan'a gitti. Horasan'da Tâhirîler'in hizmetinde uzun süre görev yaptı. Bu hanedan yıkıldıktan sonra Horasan'dan ayrıldı. Hindistan, Çin, İran, Kuzey Afrika, Endülüs ve Suriye'nin yanı sıra birçok Arap ülkesine seyahatlerde bulundu. Hayatının son yıllarını Tolunoğulları döneminde Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirdi. Yâkût, Ya'kûbî'nin 284/897 yılında vefat ettiğini söyler.

Târîhu'l-Ya'kûbî müellifin en çok tanınan eseri olup İslâm tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biridir. Umumi tarih türünde kaleme alınan eser yaratılışla başlar ve 259/872-73 yılı olaylarıyla sona erer, ancak eserin başlangıç kısmı kayıptır.

Kitâbü'l-Büldân Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından. Ya'kûbî, uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeyi değerlendirerek yazdığı eserini 278/891 yılında tamamlamıştır. Eserde, Bağdat ve Sâmerre'nin tasviriyle başlanarak; ardından İran, Turan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans ülkesi, Suriye, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horasan anlatılır. Bu bölgelerdeki yerleşim merkezleri, aralarındaki mesafeler, fetihleri, halkları, vergi miktarları, coğrafi durumları hakkında bilgi verilir.¹³

Bu eser, Rey'in fethi, ticareti, ekonomisi, coğrafyası, iklimi ve tarım ürünleri

¹¹ Mustafa Fayda, "el-Belâzürî", *DİA*, V, 392-393.

¹² Azizullah Beyat, *Şenasayi-yi Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1392 hş., 119-120.

¹³ Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA*, XXXXIII, 287-288.

hakkında önemli bilgiler vermektedir.

3. İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. 289/902): Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Nisbesinin yanı sıra kitabında Hemedan'a dair ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle de Hemedan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatına dair hemen hemen hiçbir bilgi yoktur.¹⁴

Muhtasaru Kitâbi'l-büldân, İbnü'l-Fakîh'in coğrafyaya dair yazdığı eseridir. Ömrünün sonlarında *el-Büldân* isimli coğrafya kitabını telif etmiştir. İbn Hurdâzbih ve Ceyhânî gibi mühim coğrafyacıların eserlerinden önemli bölümleri aktarması ve bunun dışında pek çok kaynaktan alıntılar yapması sebebiyle, eseri birinci sınıf kaynaklar arasında zikredilmektedir. Bu kitabın orijinali elde olmayıp özetlenmiş hâli muhtemelen Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer eş-Şeyzerî'ye ait olan 413/1023 tarihli eserdir. Muhtasarı ile *Kitâbü'l-büldân*, İran ve Orta Asya iktisadi hayatı hakkında ve coğrafi bilgilere şamildir.¹⁵ Rey'in kuruluşu, iklimi, ürünleri, ırkları ve fethi hakkında bilgi vermektedir.

4. İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed (ö. 300/913): Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının ilk en önemli temsilcisidir.

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik İbn Hurdâzbih'in kendisine İslâm coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran en önemli çalışmasıdır. Verilen bilgilerin büyük kısmı kara ve deniz yollarına hasredilmiş, bu yolların dört yönde gelişmesi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır. İbn Hurdâzbih'in kaynak olarak Sâsânî döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Posta ve haberleşme müdürlüğü yapmasından dolayı herhalde bu gibi kayıtlara ulaşmakta güçlük çekmemiştir; ayrıca bazı seyyahların özel notlarına bakabildiğinden eserini güvenilir kaynakların ışığında kaleme almıştır. Çoğunlukla İran tesirinde kaldığı görülen İbn Hurdâzbih eserinde kullandığı metodolojide, bilgilerin tasnifinde ve nihayet coğrafi terimlerin tercihinde daima Fars kültürünün izlerini sergilemektedir.

Müellif kitabı 232/847 yılı civarında yazmış, daha sonra özetleyerek 272/886'den

¹⁴ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38-39.

¹⁵ Beyat, *Şenasayiy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, II, 101.

önce tekrar kaleme almıştır.¹⁶ Rey'in iklimi ve ürünleri hakkında bilgi vermektedir.

5. el-Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 345-346/957-958): İslam tarih ve coğrafyacıları arasında kısa adı Mes'ûdî olan ve bazı Rus tarihçiler tarafından İslam dünyasının Heredot'u olarak nitelendirilen yazar, Bağdat'ta doğmuştur. Müellifin günümüze ulaşan iki eseri olup bunlardan biri *Mürûcû 'z-Zeheb*, diğeri ise *et-Tenbîh ve 'l-Eşrâf*'dir. Müellifin kendi ifadelerinden, Bağdat'tan çeşitli ülkelere seyahat ettiği anlaşılmaktadır. Gezdiği yerler arasında İran, Hindistân, Madagaskar ve Umman vardır. Rey'in ilk İslami dönemlerinden bahsederken Mes'ûdî'nin İran'a ve Rey'e geldiğinde şehir hakkında yazmış olduğu bilgilerden yararlandık. Bu kitap, antik İran tarihi hakkında özellikle Sâsânî devri ve ayrıca erken İslamî devirler hakkında verdiği bilgiler ve muhakkikler yanında güvenilir ve saygıdeğer bir eserdir.¹⁷ Bu eserden, Tâhîrîler ve Alevîler hakkında bilgi alınmıştır.

6. el-İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî (ö. 346/958): Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, dördüncü hicri asrın meşhur olan coğrafyacılarındandır. O, Fars'ın İstâhr şehrinde doğmuştur. Çok fazla seyahat ettiği bilinen İstâhrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü 'l-ekâlim* adlı eserini geliştirerek *Suretü 'l-Arz* veya *el-Mesâlik ve 'l-Memâlik* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Eser Arapça telif edilmiş olup, İslam dünyası ve komşu memleketlerin coğrafya özelliklerinden bahseder. Bu memleketlerden birisi de şüphesiz ki Rey'dir. Müellif denizler hakkında bahsettikten sonra Mağrib, Şâm, Mısır, Cezire ve Irak, Hûzistân, Kirmân, Ermenniye, Arrân; Azerbaycân, Taberistân, Deylem, Horasan, Sistân ve Mâverâünnehir gibi ülkeleri araştırmıştır.¹⁸ Bu eserden Rey'in iklimi, ürünleri, ticareti ve Deylem bölgesinin hudutları hakkında bilgi alınmıştır.

7. İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö. 367/978): Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî'nin doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hayatı hakkındaki bilgiler, *Şûretü 'l-arz (el-Mesâlik ve 'l-memâlik)* adlı eserinden elde edilmektedir.

Gençliğinde Bağdat'ta ticaretle uğraşmış, bu arada çeşitli ülkelerden bahseden eserleri okuyup öğrendiklerini tüccar ve seyyahlardan dinlediği hâtıralarla

¹⁶ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.

¹⁷ Seyyid Mehdi Cevâdî, *Kitâbşenâsi-i Tavsîfi-i Ustân-i Erdebîl*, İntişârât-i Muhakkik-i Erdebîl, Erdebîl 1389 hş., 80.

¹⁸ Cevâdî, *Kitâbşenâsi-i Tavsîfi-i Ustân-i Erdebîl*, 76.

zenginleştirmiştir. *Şûretü'l-arz*, Belhî'nin tarzında kaleme alınmış bir İslâm dünyası coğrafya kitabı olup kısa bir takdimi takip eden iki ana bölümden meydana gelir. Birinci bölümde, dünya haritası ve eserin telifinde takip edilen metotla ilgili bilgilerin verildiği bir girişten sonra sırasıyla Arap yarımadası, Basra körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak anlatılır; ayrıca her bölgenin haritası verilir ve açıklaması yapılır.

İkinci bölümde İslâm dünyasının doğu yarısı yani İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken gayrimüslim komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir; Türkler, Ruslar, Güney İtalya şehirleri, Nübye ve Sudan hakkında anlatılanlar bu husustaki en güzel örneklerdir.¹⁹ Rey'in ticareti, bölgesel bağları, kapıları, çarşıları hakkında bu eserden faydalanılmıştır.

8. *Hudûdü'l-'Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*: IV/X yüzyılın ikinci yarısında yazılmış, müellifi belli olmayan bir eserdir. Müellifin bu eseri Sâ mânî Nûh b. Mansûr ile çağdaş olan Muhammed b. Ahmed Ferîğûn'a hediye ettiği anlaşılmaktadır. Ferîğûn Hanedanı, Gûzcân (Cûzcân) nahiyesinde Amu Derya havzasında hüküm sürmüşlerdir. *Hudûdü'l-'Alem*, Farsça yazılmış en eski coğrafya eseri olarak, içtimai, tarihî, siyasî coğrafi, dil bilim gibi konular hakkında güzel bilgiler içermektedir. Ayrıca *Hudûdü'l-'Alem* kültür tarihi, dinler, mezhepler, iktisat târihi, madenler, tarım, hayvancılık gibi konular hakkında bilgiler de içermektedir.²⁰ *Hudûdü'l-'Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*'den (375/986)²¹ Rey'in iklimi, coğrafyası, İslami devirlerde bölgesel bağları ve ürünleri hakkında bilgi alınmıştır.

9. *el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı)*: Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, 336/948 tarihleri civarında Kudüs'te (Beytü'l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Makdisî, hayatının yirmi yılını Endülüs, Haleb, Horasan ve Mâverâünnehir'de geçirmiştir. İbn Havkal'ın *Sûretü'l-'Arz* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm* adlı eserini 378/989 yılı civarında 40 yaşında tamamlamıştır. Eser, ülkelerin

¹⁹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

²⁰ Cevâdî, *Kitâbşenâsi-i Tavşîfi-i Ustân-i Erdebîl*, 111.

²¹ Meçhul, *Hudûdü'l-'Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* (375.h), tsh. M. Mîr Ahmedî-Golamreza Verhram, *İntişârât-i Danişgâh-i ez-Zehra*, Tahran 1372 hş., 704.

temeddü, âdâbı ve törenleri, hakkında önemli bilgiler vermektedir.²² Bu esere, Rey'in kuruluşu, coğrafi özellikleri, fethi, ilmi, kültürü ve tarihî eserleri hakkında başvurulmuştur.

10. Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah er-Rûmî (ö. 627/1230): Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî 574/1179 veya 575/1180 yılında Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak Anadolu'da doğdu.

Yâkût el-Hamevî *Mucemü'l-büldân*'ı yazarken daha önce kaleme alınmış tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarına başvurduğu gibi seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerden, kendi gözlem ve tecrübelerinden de yararlanmıştı. *Mucemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ ilâ marifeti'l-üdebâ, Tabakâtü'l-üdebâ)*. Yâkût el-Hamevî, 594/1198 yılında Âmid'de edip ve şair Ali b. Hasan el-Hillî ile (Şümeym el-Hillî) görüştüğünü ve bu sırada kendisinde ediplere dair bir eser yazma fikrinin doğduğunu söyler. Müellifin edip ve şairleri çeşitli yönleriyle ele aldığını belirttiği, aslının dört büyük cilt olduğu kaydedilen eser, günümüze bazı kısımları eksik olarak ulaşmıştır. 3. *Mucemü (Ahbârü)'ş-Şuarâ*. 4. *el-Müşterik vazan ve 'l-müfterik (muhtelif) sukan*. 5. *el-Muktedab fi'n-neseb (Kitâbü'l-Ensâb)*.²³

Tezimizi yazarken en çok yararlandığımız kaynaklardan biri de *Mu'cemü'l-büldân* olmuştur. Bu eserden özellikle Rey'in ismi ve kuruluşu, siyasî, ilmî, iktisadî yönü ve mezhebi, iklimi, fethi, bu şehrin bölgesel bağları hakkında faydalanılmıştır.

11. el-Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1284): Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî Rebûlâhir 598'de (Ocak 1202) Kazvin'de doğdu.

Eserleri: 1. *Acâibü'l-mahlûkât ve Garâibü'l-mevcûdât*. Günümüze ulaşan iki eserinden meşhuru olup İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuştur. Eserin Farsça ve Türkçe'ye de çeşitli tercümeleri yapılmıştır. 2. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Bir önsöz ve üç mukaddimeden sonra yedi iklimin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Aralarında Ebû Hâmid el-Gırnâtî, İbnü'l-Fakîh, Yâkût el-Hamevî, İbnü'd-Delâî, Ebû Dülef el-Hazrecî, Bîrûnî ve Mes'ûdî'nin eserlerinin de bulunduğu kırk

²² Azizullah Beyat, *Şinasayi-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1377 hş., 213-214.

²³ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XXXXIII, 288-291.

civarında kaynaktan istifade edilerek yazıldığı anlaşılan eserin önsözünde yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, milletler ve ülkeler hakkında çeşitli bilgiler verilmekte, ayrıca her bölgedeki canlı ve cansız varlıkların sahip oldukları özelliklere, ilginç olaylara ve tarihî şahsiyetlere dikkat çekilerek yer yer bu şahsiyetlere ait menkıbeler anlatılmaktadır.²⁴

Âsârü'l-bilâd coğrafya tarihî eseri olarak çok önemli olup, diğer eserlerde bulunmayan pek çok bilgiyi ihtiva eder. Şehirlerin mezhebi, Rey'in mahalleleri, ürünleri ve pazarları hakkında bilgi vermektedir.

12. Ebû Dülef, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî (ö. 390/1000): Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî'nin doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber dördüncü yüzyılın başlarında dünyaya geldiği ve 390/1000 yılı civarında öldüğü tahmin edilmektedir. Hayatının bir kısmını Sâmânîler'in saraylarında geçirdi.

Eserleri: 1. *er-Risâletü'l-ülâ (Rihle ile's-Şîn)*: Mis'ar'ın, Çin'e yaptığı seyahatten söz ettiği bu eserinde seyahatten sonra hâfızasında kalanları ve hayalinde bulunanları dile getirmiş olduğu izlenimini vermektedir. 2. *er-Risâletü's-sâniye (Rihle fî vasatı Âsiyâ)*: Seyahatine Azerbaycan'ın güneyindeki Şîz şehrinden başlayıp kuzeye doğru hareketle Bakü, Tiflis, Erdebil ve Şehrîzor'a vardığını, ardından doğuya yönelerek Karmîsîn (Kirmanşah), Hemedan, Taberistan, Kûmis, Tûs, Nişâbûr ve Karâta'ya ulaştığını anlatır. Buraların tasvirinden sonra Hûzistan şehirleriyle İsfahan'ın tasvirini yapar. Kaynaklarda Mis'ar'a nisbet edilen Acâibü'l-büldân adlı eserin bu iki risâlesinden ibaret olduğu ifade edilmektedir. 3. *el-Kasîdetü's-Sâsâniyye*: Bizzat şair veya Seâlibî tarafından bu adla anılan kasidenin bir kısmı Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr*'i içinde yer almıştır.²⁵ Yapılan çalışmada Rey'in özellikle ticarî ve ekonomik hayatından bahsederken bu nüshadan yararlanılmıştır.

13. Şîrvânî, Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender (ö. 1253/1838): Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender Şîrvânî, Mestalişâh lakabı ile tanınan hicri on bir ve on ikinci asrın büyük ariflerinden olup Azerbaycan'ın Şâmâhî şehrinde doğdu. Beş yaşındayken babası ile beraber Kerbelâ'ya gidip orada eğitimle meşgul oldu. Sonra seyahat için İran,

²⁴ Cevat İzgi, "Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî", *DİA*, XXV, 160.

²⁵ İnci Koçak, "Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, XXX, 176-177.

Mısır, Hint, Osmanlı, Hicâz, Mâverâünnehir ve Türkistân'a gitti. Bu seyahatin sonucunda, *Riyâzü's-seyâhet*, *Büstânü's-seyâhet* ve *Hâdîketü's-seyâhet* isimli üç eser meydana getirdi. 1248/1833 senesinde telif edilen *Büstânü's-seyâhet* kitabında İran'ın içtimai durumunu o asır içinde anlatır, aynı şekilde çeşitli şehirlere seyahatini ve o zamanların âlimlerini anlatırken kitap, irfânî öneme ilave olarak dilbilim ve edebiyat ilimlerine de temas etmektedir. *Riyâzü's-seyâhet*'in bilgileri, seyahat ettiği ülkeler ve şehirlerin ismi sırasıyla düzenlenmiştir. *Büstânü's-seyâhet* kitabında yazar, yolculuk yaptığı ülkelerin tarihî coğrafyasına başvurarak yolları ve memleketleri anlatmaktadır.²⁶

B. Genel Tarihler

1. ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895): Hicrî üçüncü yüzyılın başlarında Dînever'de doğmuştur. Matematik ve fizik ilimleri tarihinde de çok seçkin bir yeri olan Dîneverî, tarih yazarlığı bakımından önemli kişilerdendir. Müellifin birçok eseri olmasına rağmen bu çalışmada, Mesûdî'nin övgülü sözlerle methettiği *el-Ahbâru't-Tivâl* adlı eserinden, İslâm fetihleri dönemi, Rey'deki Alevîler konusu hakkında bilgiler alınmıştır.

Bu kitap, özet olarak Hz. Adem'in oğullarının tarihi, farklı kavimlerin hicreti, Enbiya ve Beni İsrail'in hükümdarları, İskender'in fethi, İslam'dan önce İran devletler tarihi, İran'ın fethinden önce İran-Arap dinî ilişkileri ve irtibatları, dört halife devrinin olayları, Emevîler ve bu asırda vuku bulan isyanlar, Emevî halifeliğinin yıkılışı ve Abbâsî devrinin başlangıcından, Mansûr ve Mu'tasım'ın asrına kadar tarih ve olayları kapsamaktadır. Dîneverî bu eserin telifinde geçmiş eserlerden çok faydalanmıştır.²⁷ Dîneverî bu kitabın telifinde çoğu İran topraklarında geçen olayların zikrine odaklanırken hurafelerden kaçınmıştır.²⁸

2. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib (ö. 310/923): III/IX. yüzyılın en seçkin simalarından olan İranlı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Hâlid b. et-Taberî el-Âmûlî, 225/840 yılında Taberistân'ın Âmûl şehrinde doğmuştur. Tahsilinin ilk dönemini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra ilim

²⁶ Hacı Zeynel Âbidin b. Molla İskender Şîrvânî, *Riyâzü's-Seyâhet*, tsh. Esger Hamid Rabbani, Neşr-i kitabfuruşî-i Sedi, Tahran 1339 hş., 17-21.

²⁷ Cevâdî, *Kitâbşenâsi-i Tavşîfi-i Ustân-i Erdebîl*, 125.

²⁸ Abdu'l-Emir Cebbarizade, *el-Ahbâru't-Tivâl*, Ferheng-i Âsar-i İrani-İslamî, İntişârât-i Suruş, Tahran 1385 hş., I, 154.

dünyasının merkezlerini dolaşmak için seferber olmuştur. En önemli eseri, tefsiri ve *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk* isimli tarih kitabıdır. Bu kitap, yaratılışın başlangıcından 302/915 senesine kadar tarihî olayları kapsamaktadır.²⁹ Taberî 310/923'de Bağdat'ta vefat etti.

İslâmî ilimler alanında çok sayıda eser telif eden Taberî'nin en meşhur eseri *Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*'tür. Bu eserin orijinal dili ise Arapçadır. Bu çalışmada Rey'in fethi ve fethinden sonraki Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler ve Tâhirîler dönemlerinden bahsedilerek bu eserden istifade edilmiştir.

3. el-İsfahânî, Ebû Abdullah Hamza b. Hasan (ö. 350/961): İsfahânî 280/894 civarlarında İsfahân'da doğdu ve 350-360/961-971 aralarında vefat etti. Önemli eserlerinden biri *Seniye'l-mülûkü'l-arz vel-enbiyâ* isimli kitabıdır. Bu eser, 350/961'de telif edilmiştir. On bab'a müstemil olarak İran'ın İslam'dan sonraki tarihi hakkında, Yunan, Rum, Kıptiler, Beni İsrail, Gassaniler ve Kureyş'e hakkında bilgiler vermektedir. Bu kitabın özelliği, konuların çeşitliği ve açıkça anlatımıdır.³⁰ Bu eser, Rey şehrinin kuruluşu ve Sâmânîler hakkında bilgi vermektedir.

4. İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yâ'kub (ö. 421/1030): Ebû Ali Ahmed bin Muhammed bin Yâ'kub bin Miskeveyh İran'ın Rey şehrinde 320/932'de doğdu. Miskeveyh Bağdat, İsfahân ve Rey şehirlerindeki Büveyhî hanedanına hizmette bulundu, İbn Miskeveyh dönemin önemli şahıslarının yanında kâtiplik ve kütüphanecilik yaptı. Yazar, *Tecâribü'l-ümem* isimli eserinde asrının olaylarını dikkatle kaleme alıp Büveyhîler tarihini 369/980'a kadar zikretmiştir. İbn Miskeveyh, hurafe konuların zikrinden kaçınmıştır. Müellif, bu eserde çoğunlukla siyasî konuları araştırarak kültürel konulara çok az dikkat çekmiştir. O Büveyhî teşkilatına mensup olduğundan dolayı olaylar ve vekayi senetlere dayanarak nakletmiştir. Bu eser, yirmi cilt olarak yazılmıştır. Fakat eserin çoğu bugüne ulaşmamıştır. İbn Miskeveyh 421/1030'de İsfahânda vefat etti ve orada gömüldü.³¹ Çalışmada Büveyhîler kısmında geçen bilgiler, bu eserden alınmıştır.

5. Gerdizî, Ebû Saîd Abdülhayy b. ed-Dahhâk b. Mahmud (ö. ?) Züyyinü'l-

²⁹ Sadık Ayne Vend, *İlm-i Tarih der İslam*, İntişârât-i Vezâret-i İrşad-i İslamî, Tahran 1364 hş., 71-72.

³⁰ Ali Ekber Velâyetî, *İrân ez Âğâz-i Devrân-i İslamî tâ Hamle-i Moğol*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1392 hş., 38.

³¹ Velâyetî, *İrân ez Âğâz-i Devrân-i İslamî tâ Hamle-i Moğol*, 37.

Ahbar: Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Gerdîz’de (Cerdîz) doğdu. Hayatını nerede ve nasıl geçirdiği, ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Gerdîzî, yaklaşık 442/1051 yılında Farsça olarak kaleme aldığı ve Sultan Abdürreşîd’in Zeynûlmille lakabına izafeten *Zeynû’l-ahbâr (Târîh-i Gerdîzî)* adını verdiği eserinde İslâm öncesi İran tarihiyle Hz. Peygamber devrini ve 423/1032 yılına kadar hüküm süren halifelerin dönemini özetler; 432/1041 yılına kadar olan Horasan tarihini ise ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bizzat şahit olduğunu belirttiği Gazneliler’in ilk devrine ait olaylar hakkında verdiği bilgiler önemlidir. *Zeynû’l-ahbâr*’a daha sonraki tarihçiler nadiren atıfta bulunsalar da eser, Sâ mânîler devri de dâhil Horasan’ın siyasî ve içtimaî tarihi için başvurulması gereken ilk kaynaktır.³² Bu eserde Saffârîler, Sâ mânîler ve Gaznelilerin sultanları hakkında faydalı bilgiler vermektedir.³³ Çalışmada Rey’in fethi, Tâhirîler ve Saffârîler hakkında bu eserden bilgi alınmıştır.

6. el-Beyhakî, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Hüseyin (ö. 470/1078): Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî Horasan’da bugün Sebzevâr denilen Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde doğdu.

Beyhaki on dokuz yıl Gazneliler’in Divan-ı Risâletinde hizmet vermiştir.³⁴ *Târîh-i Beyhakî (veya Târîh-i Mesûdî)* Ebu’l-Fadl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî’nin (368-470/979-1078) Farsça eseridir. Aslı otuz cilt olan bu eser, Sultan I. Mesûd devrine ait olan beşinci cildinin sonları ile altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ciltleri ve onuncu cildin başlangıç kısımları günümüzde mevcuttur.³⁵ Bu eserden Tâhirîler ve Gazneviler hakkında yararlanılmıştır.

7. Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092): Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî 21 Zilkade 408’de (10 Nisan 1018) Horasan’ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğdu. Babası Ali b. İshak, Gazneliler’in Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkânı idi. Alparslan tahta geçtikten bir ay sonra Kündürî’yi azledip yerine Nizâmülmülk’ü tayin etti (13 Zilhicce 455/7 Aralık 1063).

³² Orhan Bilgin, “Gerdizî”, *DİA*, XIV, 30. Ayrıca bkz. Abdülhüseyin Nevâî, *Mutûn-i Tarihî be Zebân-i Fârisî*, İntişârât-i Sâzmân-i Mutâlîe ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-i İnsânî Dânişgâhha (Semt), Tahran 1391 hş., 9; Ca’fer Hamidi, *Târîh Nigârân*, İntişârât-i Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahran 1372 hş., 71.

³³ Salih Pergâri, “Negâh-i Dîger be Kitâb-i Züyyinü’l-Ahbâr”, *Mecelle-i Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Coğrafya*, Sayı: 17, İsfend, 1377 hş., 15.

³⁴ Tahsin Yazıcı, “Beyhakî”, *DİA*, VI, 63-64.

³⁵ M. Hanefî, Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yay., Ankara, 2002, 17.

Nizâmülmülk, vezirliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti, çeşitli İslâm devletleri ve özellikle Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında bilgi veren *Siyâsetnâme* (*Siyerü'l-mülûk*) adlı eseriyle tanınır. Sultan Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili bir kitap yazılması için yarışma açmış ve yazılan eserler arasından Nizâmülmülk'ün 485/1092'de tamamladığı *Siyâsetnâme*'yi beğenmiştir. Nizâmülmülk, devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği *Siyâsetnâme* isimli eserini elli fasıl halinde düzenlemiştir. *Siyâsetnâme*'de verilen örneklerin ve anlatılan hikâyelerin bir kısmı İslâm öncesine, büyük bir kısmı Selçuklu öncesine, bir bölümü de Selçuklu dönemine aittir.³⁶ Nizâmülmülk, vezirliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti ve büyük Selçuklu devlet teşkilâtı, askerî, siyasî, ekonomik, kültür yapısı hakkında değerli bilgiler veren *Siyâsetnâme* adlı eseriyle de tanınmaktadır.

8. Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs: Bu kitabın yazarı meçhuldür ve Hemedan'ın Esedabad ehliendendir. Bu eser, 520/1126 yıllarında, sultan Melikşah'ın oğlu sultan Sencer döneminde Farsça olarak yazılmış kronolojik bir tarihtir.³⁷ Arapça lügati, mukaddime hariç çok nadir kullanılmıştır. Müslüman silsilelerin tarihi Selçuklular hariç özet halde zikrediliyor. Ama bazı fasihler İran, Hint şahları, Türk kavimleri hakkında geniş bilgi vermektedir.³⁸ Rey'in iklimi, tarih boyunca aldığı isimlere göre bilgi verilmektedir.

9. el-Kazvînî er-Râzî, Nasrüddin Abdülcelîl b. Ebi'l-Hasan b. Ebi'l-Fazl (ö. 585/1189): Abdülcelîl er-Râzî, Selçuklu döneminin önemli âlimlerindendir. Müellif, Kazvîn doğumlu olup hayatı boyunca Rey'de yaşamıştır. Bu yüzden de kendisinden bahsedilirken “el-Kazvînî” nisbesinin yanı sıra er-Râzî nisbesi de kullanır. Onun en önemli eseri *Kitâbü'n-nakz* olup kitabın tam ismi ise *Ba'zu mesâlibi'n-Nevâsib fi Nakz-i Baz-ı Fezâihi'r-Revâfid*'dir. Farsça kaleme alınan bu eserden, Rey kültür müesseselerinden bahsederken faydalanılmıştır. Kitâbü'n-Nakz dışında müellifin başka eserleri de mevcuttur. Döneminde “Şeyhü'l-vâiz” olarak çağrılan müellif, 504/1111 senesinde doğmuş, 585/1189 senesinde vefat etmiştir.³⁹ en-Nakz eserinde Rey'in fethi ve üçüncü bölümde Rey'in mimarisi hakkında bilgi vermiştir.

³⁶ Abdülkerim Özeydın, “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII, 194-196.

³⁷ Velâyetî, *İrân ez Âğâz-i Devrân-i İslâmî tâ Hamle-i Moğol*, 41.

³⁸ Beyat, *Şenâsayiy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 206-207.

³⁹ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013, 175-175.

10. İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233): İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî 555/1160'da İbn Ömer Ceziresinde doğdu. Tarihi olayları aktarmada gösterdiği hassasiyeti ve güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınan İbnü'l-Esîr, oradan ailesiyle dönemin önemli kültür merkezlerinden Musul'a giderek tahsil hayatına devam etmiş ve Musul Atabeylerinin hizmetine girmiştir. En ünlü eseri, *el-Kâmil fit-târîh* ya da *Târîh-i Kâmil* isimli Arapça dilindeki kitabıdır. Bu eser, dünyanın olaylarını, başlangıçtan 628/1231'e kadar yazmıştır. *el-Kâmil*, Moğol tarihi hakkında da önemli kaynaklardandır; zira yazar, Moğolların istilasını ile çağdaştır.⁴⁰ Eser ana hatlarıyla siyâsî-askerî İslâm tarihidir. Biyografi ve kültür tarihiyle ilgili konulara çok az yer verilmiştir. Çalışmada Rey'in kuruluşundan, Selçuklu döneminin sonuna kadar olan bilgiler verilirken sık sık bu eserden faydalanılmıştır.

11. el-Cüveynî, Alâüddîn Atâ Melik (ö. 681/1283): Cüveynî, İlhanlılar döneminde yetişen bir devlet adamı ve târîhçidir. Çeşitli devlet görevleri yaptıktan sonra 654/1256 yılında Hülâgû'nun, hizmetine girerek onun İran'daki Bâtınîler'i yok etmek için tertip ettiği bütün seferlere katılmış ve Alamut'un zaptı sırasında bizzat orada bulunmuştur. Alamut'un meşhur kütüphanesinin yok olmasını önleyerek buradaki değerli eserleri okumuş ve daha sonra İsmâîlîlikle ilgili olanları yaktırmıştır. Müellifin eseri *Târîh-i cihân güşâ*, asrın önemli kaynaklardan biri olup,⁴¹ orijinali Farsça olan bu eserden çalışmada Selçukluların son devrindeki olayları aydınlatmak için faydalanılmıştır.

12. el-Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr İmâdüddîn (ö. 718/1319): İlhanlılar devrinde yaşamış tabip, devlet adamı olan Reşîdüddîn, Yahûdîlikten mühtedi olup İlhanlı vezirliğine kadar yükselmiştir. Müellif, Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranîce ve tahminen Çince'yi iyi derecede bilmekte olup, 718/1319 yılında Olcaytu Han'ı zehirlediği iddiasıyla oğluyla birlikte idam edilmiştir. Birçok eserinin içinde en hacimli ve en önemli eseri olan *Câmiü't-tevârih* iki ana kısımdan oluşur. Birinci ciltte Türk ve Moğol kabilelerinden ve Gazan Hân'ın ölümüne kadar olan olaylardan, ikinci kısımda ise hilkatten 700/1301 yılına kadar olan Çin, Hint, Gazneli, Selçuklu, Hârzemşâh vs. gibi devletlerin tarihinden bahsetmektedir. Rey'in İbrahim Yinal tarafından alınışı ve

⁴⁰ Corci Zeydan, *Târîh-i Temeddün-i İslâm*, (Çev. Ali Cevâhir Kelâm), Tahran 1345 hş., III, 501; Bartold Spuler, *Kitâb-i Târîh-i İrân der kurûn-i nehustîn-i İslâmî*, (Çev. Cevâd Felâtûri), Tahran 1340 hş., 21.

⁴¹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 178.

Tuğrul Bey'in Rey'de ölümü gibi hadiselerin yanı sıra Selçuklu döneminde şehri ilgilendiren diğer siyâsî ve askerî olaylar anlatılırken bu eserden istifade edilmiştir.⁴²

13. Müstevfî-i Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed (ö. 750/1350'tan sonra):

Hamdullah b. Ebu Bekr Müstevfî Kazvînî, (680-750/1282-1350) sekizinci asrın İranlı şairi, coğrafyacısı ve müverrihidir. Kazvinin eski Müstevfiyan ailesinden Arap asıllı bir ailenin çocuğu olarak 680/1282'de Kazvîn'de doğmuş, yine aynı şehirde vefat etmiştir. Bu aile, beşinci asırdan Kazvîn vilayetinin haznedarlık makamını veraset şeklinde ele almışlardır. Hamdullah ve babası, İlhanlı hükümetinde Müstavfi unvanıyla hizmet etmişlerdir. Müellifin *Târîh-i Güzîde* adlı eseri 730/1330'da vezîr Gıyâsüddîn Muhammed'e takdim ettiği umûmî bir tarihtir. Eser tek cilttir ve eserin dili Farsça'dır. *Târîh-i Güzîde*'nin metni çok kolay ve akıcıdır. Hamdullah Kazvînî'nin bu eseri dışında *Nüzhetü'l-kulûb* adlı önemli bir eseri daha olup, Müstevfî bu kitabı yazarken diğer ortaçağ eserleri gibi önceki zamanlarda yazılan eserlerden faydalanmıştır.⁴³

Çalışmada Rey'in coğrafyası, kuruluşu, fethi, buraya hâkim olan İslamî devletler, nüfusu, kültürel ve iktisadî yönü ve şehirdeki mimarî eserler hakkında bilgi verilirken bu eserden yararlanılmıştır.

14. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b.Ömer (ö. 774/1373): İbn Kesîr,

700/1301 tarihinde Basra'da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Şam'a gelerek devrin önemli âlimlerinden dersler almış, hocası Zehebî'nin ölümü üzerine onun yerine müderris olarak tayin edilmiştir. Göstermiş olduğu başarı sonrasında Emeviyye Camii'nde tefsir dersleri vermek üzere görevlendirilmiştir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve nihâye* adlı eseri başlangıçtan 767/1366 yılına kadar gelen olayları nakleden genel bir tarihtir.⁴⁴ Eser, Rey'in fethi ve tanınmış şahsiyetleri hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir.

C. Şehir Târîhleri

1. en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/960): Bu yazarın önemli

eseri *Târîh-i Buhâra*'dır. Bu eser, Arapların Buhara şehrini fethettiği, orada Müslümanlığa teşvikiyle ve o bölgenin coğrafya durumu hakkında önemli bilgiler

⁴² Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 178.

⁴³ Beyat, *Şenasayıy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 159-160.

⁴⁴ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 179-180.

vermektedir.⁴⁵ Çalışmada Saffârîler ve Sâmânîler hakkındaki bilgiler, bu eserden alınmıştır.

2. el-Hâkim Nîşâbûrî, Ebû Abdullah (ö. 405/1015): el-Hâkim 321/933'de Nîşâbûr'da doğdu ve 405/1026'de aynı şehirde vefat etti. Onun meşhur eserlerinden biri, *Târîh-i Nîşâbûr* adlı kitabıdır. Bu kitap, büyük Nîşâbûr'un tarihî coğrafyasını günümüzde Horasan'ın büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Nîşâbûr'un İslamiyet'ten önce ve İslamî devirde dördüncü hicri asra kadar bu bölge ve vilayetleri hakkında önemli bilgi vermektedir. Ayrıca kitabın bir kısmı da Nîşâbûr'un büyükleri ve ilim adamlarının biyografisini kapsamakta ve sayısı 2680'a varan kişilerin önemli bilgilerini ihtiva etmektedir.⁴⁶ Çalışmada Tâhirîler ve Rey şahsiyetleri hakkında bilgi almak için bu esere başvurulmuştur.

3. İbn İsfendiyar, Bahâeddin Muhammed b. Hasan (ö. 613/1217'den sonra): Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr, İranlı kâtip ve müverrihtir. Hayatı hakkında *Târîh-i Taberistân*'ın mukaddemesinde verdiği biyografiden başka hiçbir bilgi yoktur. Bu kitap dört bölümde yazılmıştır. İkinci bölümü Büveyhîler devleti hakkındadır. *Târîh-i Taberistân*, Deylemîler ve Zeydî İmamları hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁴⁷ *Târîh-i Taberistân*, 613/1217 yılında İbn İsfendiyâr tarafından yazılmış Farsça genel bir tarihtir.⁴⁸ Bu çalışma da Alevîler hakkında verilen bilgiler kullanılmıştır.

4. Târîh-i Sistân: Farsça ve müellifi belirsiz olan bu tarihî kitapta, Sistân muhtevası tekdüze değildir; bu yüzden büyük ihtimalle bu kitap bir değil belki birkaç kişinin tavassutu ile yazılmıştır. *Târîh-i Sistân*, tarihî önemi dışında, Farsça dilinde değerli metinlerden oluşmaktadır. İlk defa 1920-1923/1299-1302.hş'de İran gazetesinin dipnotunda ve daha sonra 1935/1314.hş'de merhum Meliküş-Şuarâ-yi Bahar tavassulu ile Tahran'da yayınlanmıştır. Meçhul yazar tarafından iki ayrı devirde Farsça yazılmış olan *Târîh-i Sistân*'nın birinci kısmı, Sistân târihi ile ilgili 444-5/1054 yılları arası geçen olayları detaylı olarak anlatmakta, ikinci kısmı ise 725/1325 yılına kadar olan olayları

⁴⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer Nârşâhî, *Târîh-i Buhâra*, (Çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nesr el-Gobâvî; telhis: Muhammed b. Zafer b. Ömer; tsh. Muderris Rezevi), İntişârât-i Kitâbfurûş-i Senayi, Tahran 1319 hş., 7.

⁴⁶ Ebû Abdullah Hâkim Nîşâbûrî, *Târîh-i Nîşâbûr*, (Çev. Muhammed b. Hüseyin Halife Nîşâbûrî, tsh. ve ta'likat: Muhammedriza Şefî-i Kedkenî), İntişârât-i Âgeh, Tahran 1375 hş., 238.

⁴⁷ Beyat, *Şenasayi-yi Menâbi ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, II, 99-100.

⁴⁸ Şehnâz Razpuş, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, Yay. Haz. Seyyid Mustafa Mîr Selim, Müessise-yi Dairatü'l Mearif-i el-Fikhel İslamî, Tahran 1375 hş., I, 3112; Palabıyık, 20.

özetle ihtiva etmektedir. Aynı zamanda Saffârîler ve Tâhirîler hakkında bilgiler de vermektedir.⁴⁹

D. Ensâb, Tabakât

1. İbnü'n-Nedîm, Ebû'l Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995): *Tabakatu'l-Atibbâ*'nın müellifi İbn Ebi Useybia'nın nakline göre 297/910 de Bağdat'ta doğdu. İbn Neccar *Tarih-i Bağdat'ın* zeylinde İbn Nedîm'in vefat tarihini 385/995 in Şaban ayının yirmisi olarak zikrediyor. İbnü'n-Nedîm de babası gibi "verrâk" (kitab istinsah eden, ciltleyen) idi. Onun meşhur eseri *el-Fihrist*'di. Bu kitapta genel tarih bilgileri 377/988 de Arapça dilinde yazılmıştır. Bu kitapta İslam'dan önce İran'ın çeşitli hatlarından bahsedilmiştir hatta müellif onların bazılarının resmini de çekmiştir. Bu eser, Ansiklopediya gibi İslam tarih ve medeniyetinin değerli kaynaklardandır.⁵⁰ Rey'in, şahsiyetleri hakkında bilgiler, bu eserden alınmıştır.

2. es-Sem'ânî el-Mervezî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1167): Temim kabilesinden olan Sem'ânî, 506/1113'de Merv'de doğdu. O, farklı şehirlere yolculuk yapıp âlimlerden ilim öğrenmekle meşgul oldu. Sem'ânî'nin eserlerinin en önemlisi *el-Ensâb* 'dır. *el-Ensâb* ilim adamlarının nisbelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi ve coğrafya kitabıdır. Sem'ânî, 562/1167'de veya 563/1168'de vefat etmiştir.⁵¹ Bu eser, Rey çevresinde yaşamış olan bilim adamları hakkında verdiği bilgiler bakımından da çalışma için çok önemli bir kaynak olmuştur.

3. İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1283): Bermeki hanedanından olan İbn Hallikân, 608'de Erbil'de dünyaya gelmiştir. Bu Arap müverrih ömrünün bir kısmını Dimaşk, Halep ve Kahire'de geçirdi. Dimaşk'ta kadılık ve Kahire'de ise tedrisle meşguldü. En önemli eseri *Vefeyâtü'l-A'yân*, büyük biyografi kitaplarından birisidir ki alfabetik olarak düzenlenmiştir.⁵² Bu eserden çalışmada İran Tâhiri devri hususunda yararlanılmıştır.

4. ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348): 3 Rebîülâhîr 673/1275'de Dimaşk'ın sayfiye köylerinden Batna'da (Kefrebâtnâ) doğdu.

⁴⁹ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, tsh. Meliküş-Suarây-i Bahar, Tahran 1314/1896, 15-29

⁵⁰ Beyat, *Şenasayiy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 105-106.

⁵¹ Beyat, *Şenasayiy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 176.

⁵² Beyat, *Şenasayiy-i Menâbi' ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 113.

Türkmen asıllı olan ailesi Diyarbakır'a bağlı Meyyâfârikîn'de (Silvan) yaşamış olup Temîmoğulları'nın mevlâsıdır. Zehebînin en önemli eseri olan *Târîhu'l-İslâm*'ın telifi Cemâziyelâhîr 714/1315'te tamamlanmış, daha sonra müellif ilâveler yaparak eserini 726/1326 yılında sonlandırmış, ardından kitaba 701-746/1302-1346 yılları olayları ile vefeyâtını içine alan bir zeyil yazmıştır. Bu eser genel tarih olarak Hz. Peygamberin zamanından 700/1301'e kadar olan dönemi kapsamaktadır.⁵³ Zehebî'nin *Târîhü'l-İslâm*, eserinden Tâhirîler ve özellikle de Reyli şahsiyetlerden bahsedilirken yararlanılmıştır.

5. Emin Ahmed er-Râzî (ö. 1002/1594'ten sonra): İranlı tezkire müellifi olan Emin Ahmed er-Râzî'nin hayatı hakkında elimizde ne yazık ki yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır. er-Râzî'nin diğer bazı şair ve edipler gibi Hindistan'a gidip orada da Babür devlet sarayına intisap ettiği bilinmektedir. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen bu müellifin ölümü, eserini bitirdiği 1003/1595 senesinden sonraki bir tarihe rastlar.⁵⁴ Emin Ahmed er-Râzî'ye şöhretini kazandıran eseri *Heft İklim*, 997/1589'da başlayıp altı yıl sonra 1003/1594 senesinde bitirdiği bu eser, yedi coğrafya bölge esasına göre düzenlenerek yedi bölüme ayrılmış, Rey ve Tahran'a da dördüncü iklimde yer verilmiştir.⁵⁵ Eserin tamamında 1500 âlim, şâir, edip, mutasavvıf, emir ve hükümdarın biyografileri ele alınırken, bunlardan şâir ve şiirlerine daha çok yer verilmiştir. Eser Rey'in kuruluşu, iklimi hakkında bilgiler vermektedir.

E. Özel Târîhler (Selçuklu Târîhine ait Kaynaklar)

1. Zahîrüddin Nîşâbü'rî (ö. 582/1187): İmam Zahîrüddin Nîşâbü'rî (ö. 582/1187) Selçuklu devrinin büyüklerinden ve ayrıca bu hanedanın şehzadelerinin ikisinin muallimi olarak, İran Selçuklularının son hükümdarı yani Tuğrul b. Arslan devrinde *Selçuknâme* isimli eserini yazmaya başladı. 588/1192'de vefatı sebebiyle kitap bitirilemedi fakat ondan sonra Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim 599/1203'de "*Zeyl-i ber Selçuknâme-i Zahîrüddün Nîşâbü'rî*" isimli bir bölüm de ekleyerek, III. Tuğrul'un saltanatının sonuna kadar devam eden olayları kaleme aldı. *Selçuknâme* altıncı hicride telif edilen çok önemli bir eser olup belki de Selçuklular hakkında en iyi birinci el kaynaktır. Bu kitabın yazarı,

⁵³ Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XXXIV, 180-188.

⁵⁴ E. Berthels, "Râzî Amin Ahmed", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1964, IX, 645; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 183.

⁵⁵ Nazif Şahinoğlu, "Emin-i Ahmed-i Râzî", *DİA*, XI, 114.

Selçuklu döneminde yaşadığı için kendisi olayları yakından araştırmış ve Selçuklu hükümeti hakkında en eski Farsça kaynağı kaleme almıştır. Bu kitabın metni kolay ve akıcıdır. Nişâbü'rî bazen elinde geçerli kaynak olmadığı için halkın sözlü hatıralarına dayanarak olayları zikretmiştir.⁵⁶ Bu kitap, çalışma için Selçuklular hakkında kapsamlı bilgi vermiştir.

2. Kâtip İsfahânî, Ebû Abdullah Muhammed İmâdeddin (ö. 597/1201): 2 Cemâziyelâhir 519'da (6 Temmuz 1125) İsfahan'da doğdu. İsfahanlı tanınmış bir aileye mensuptur. Amcası Azîzüddin el-Müstevfî vezir, babası Safiyyüddin Muhammed ise kâtipti. İmâdüddin el-İsfahânînin önemli eseri *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-katre* (fitre). 569/1174 yılına kadar gelen İran-Irak Selçukluları tarihidir. İmâdüddin bu eseri hazırlarken önce, Irak Selçukluları vezirlerinden Enûşîrvân b. Hâlid'in Melikşah'ın tahta çıkışından (464/1072) II. Tuğrul'un ölümüne kadar (528/1134) gelen *Fütûru zamânî's-sudûr* adlı Farsça tarihini Arapça'ya çevirmiş, çevirinin baş tarafına daha önceki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi zamanındaki İran-Irak Selçukluları ile ilgili olayları ilâve etmiştir.⁵⁷ Çalışmada bu eserin Selçuklular kısmından faydalanılmıştır.

3. Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (ö. 603/1206-1207'den sonra): Kâşân civarında bir kasaba olan Râvend'de doğan müellif, hattat, cilt ve tezhipte kendisini geliştirmiş, Irak Selçukluların Sultanı II. Tuğrul'un (571-591/1175-1194) hürmetini kazanarak ona hat hocalığı yapmıştır. 600/1203 senesinde yazmaya başladığı *Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr* adlı eserini Selçuklu hanedanıyla kurduğu dostane ilişkiler nedeniyle Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'e takdim etmiştir. Müellifin mezkûr eseri, Büyük Selçukluların başlangıcından itibaren genel olayları aktarmaktadır. Ancak eserin eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi ve bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermesidir. Eserin orijinali ise Farsça'dır. Râvendî bu eserde, Selçuklu devletinin olaylarını, Tuğrul b. Arslan'ın hükümdarlığının sonuna kadar ve Harezmşahlıların üstünlük elde ettiği dönemini içermektedir.⁵⁸ Bu eserden Selçukluların siyasî, tarihî ve kültürel yönü hakkında bilgi alınmıştır.

⁵⁶ Claude Cahen, *Târîh Nigârî der İran "Tarih Nigari-i Devre-yi Selçuki"*, (Çev. Ya'kub Ajend, İntişârât-ı Göstere), Tahran 1388 hş., 87.

⁵⁷ Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", *DİA*, 2000, XXII, 174-176.

⁵⁸ Beyat, *Şenasayi-yi Menâbi ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, 175.

4. Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali b. Muhammed İsfahânî (ö. 643/1246): Bündârî, 586/1190'da İsfahân'da doğmuş ve gençlik yıllarını orada geçirdikten sonra Şam'a yerleşmiştir. Bir süre Eyyûbîler'in hizmetinde kâtip olarak görev yapmış ve 643/1246'te Şam'da ölmüştür. Vezir Enuşîrvan b. Hâlid'in hatıralarını yazıp 529/1135 yılına kadar yaşanan olayları anlattığı *Füturu zamânî's-südur* ve *Suduru zamânî'l-fütur* adlı eseri İmâdeddin kâtip el-İsfahânî tarafından Arapça'ya çevirilip 591/1195 yılına kadar yaşanan olayları anlatan bir eser hâline getirilmiştir. Selçuklu tarihinin önemli eseri olan bu kitabın aslı Arapçadır.⁵⁹ Kıvâmüddîn, Firdevsî'nin Şehnâmesini Arapça'ya çevirdi. *Târîh-i Silsile-yi Selçûkî* ise İran Selçukları hakkında yazılmış bir eserdir. Çalışmada Rey'in siyasî tarihini ilgilendiren olaylardan bahsedilirken bu eserden istifade edilmiştir.

F. Çağdaş Eserler

1. Vasily Vladimirovich Barthold (ö. 1930): Vasily Vladimirovich Barthold 1869 senesinde St Petersburg şehrinde doğdu ve 1930'da aynı şehirde vefat etti. Barthold'ın eserlerinden "*Türkistânnâme der ahd-i hücum-i Moğol*" kitabına işâret edebiliriz. Bu kitabın I. cildi, Mâverâünnehir'in coğrafyası, içtimaî durumu hakkında, Arab'ın futhatı ve bu bölgede hükmeden Saffârî Yâ'kub ve Amr'ın hakimiyetini içermektedir. Devamında ikinci cildin konuları şunlardır: Kârâhânî ve Hârezmşâhlî devletleri, Cengiz Han ve Moğollar, son olarak da Türkistân'ın, Moğol istilasına uğramasından bahsetmektedir.⁶⁰ Çalışmada çoğunlukla birinci cildin muhtevâsından faydalanılmıştır.

2. Guy Le Strange (ö. 1933): Guy Le Strange (ö. 1933), Britanya'nın doğusunda doğdu, ömrünün çoğunu İngiltere'nin dışında geçirdi. Guy Le Strange 1877-1880 yıllar arasında Nâsireddin Şah döneminde İran'da ikamet edip, Farsça dili ile aşina oldu ve İran'ın coğrafya ve tarihini araştırırdı. Bu yazarın eserlerinden *Coğrâfyâ-yi Târîh-i Serzemînha-i Hilâfet-i Şarki* kitabına işâret edilebilir. Bu eser, İran, Maveraunehir ve Orta Asya ülkelerinin tarihî coğrafyasını, Arap saldırılarından Timurlular dönemine kadar araştırmıştır. Bu eser, Mahmud İrfân vasıtasıyla Farsça edilmiştir.⁶¹

⁵⁹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 173.

⁶⁰ Vasily Vladimirovich Barthold, *Türkistânnâme der Ahd-i hücum-i Moğol*, (Çev. Kerim Keşâverz), Neşr-i Âgah, Tahran 1366 hş., 2.

⁶¹ Guy Le Strange, *Coğrâfyâ-yi Târîh-i Serzemînha-yi Hilâfet-i Şarki*, (Çev. Mahmud İrfân), Şirket-i İntişârât-i İlmî Ferhengî, Tahran 1393 hş., 1-2.

3. Arthur Emanuel Christensen (ö. 1945): Arthur Emanuel Christensen 1875'te Denmark'ın Copenhagen şehrinde doğdu ve 1945'de aynı şehirde vefat etti. Arthur Emanuel Christensen oryantalist, İran bilgini idi. Arthur 1935'te *İran der zaman-i Sâsânîyân* isimli eserini telif etti. Sâsânîler hakkında bu kitaptan mükemmel bir eser yazılmamıştır. Özellikle müellif o asrın sosyal medeniyet seviyesini araştırmıştır.⁶² Çalışma için bu eserin Sâsânîler kısmından yararlanılmıştır.

4. Arthur Upham Pope (ö. 1969): Amerikalı meşhur müverrih Arthur Upham Pope, 1881'de Rhode Island'de doğdu ve 1969'da Şîrâz'da vefat etti. Mezarı İsfahan'da "Hacu köprüs"ünün yanındadır. Pope, İran'ın kültür ve mimarisini dünyaya anlatan büyük muhakkiklerden sayılmaktadır. *Seyri der hüner-i İrân* isimli kitabı altı fasıl halinde yazılmıştır ve her bir fasıl özel bir sanata aittir: Tezhib, çömlekçilik, halı sanatı vs.⁶³ Çalışmanın kültür ve sanat bölümü, Pope'nin bu eserinden faydalanılarak verilmiştir.

5. İgor Mikhailovich Diakonoff (ö. 1999): Diakonoff 1915'te Russian'ın St Petersburg şehrinde doğdu ve 1999'da aynı şehirde vefat etti. Diakonoff, Orta Asya ve yakın doğunun antik uygarlığı hakkında uzmandır. Onun eserlerinin konusu çoğunlukla dil ve kültürler, Orta Asya ve yakın doğunun içtimaî iktisadî tarihî, siyaset ve etnolojî bilimlerini kapsamaktadır. *Târîh-i Med* kitabı, Med devleti hakkında telif edilmiştir. Müellif Medlerin dil ve soy bürokrasisine ağırlık vermiştir.⁶⁴ Çalışmada yer alan Medler konusu ve Rey'in coğrafi özellikleri, bu eserden istifade edilerek yazılmıştır.

6. Clifford Edmund Bosworth (ö. 2015): Clifford Edmund Bosworth, 1928'de İngiltere'nin Sheffield şehrinde doğdu ve 2015'te Yeovil şehrinde vefat etti. Bosworth İngiltereli oryantalist ve İran bilginidir. *Târîh-i Gazneviyân* şüphesiz bu devlet hakkında mükemmel bir eser sayılmaktadır. Bu kitapta Gazneli devletinin merkez ve batı vilayetleri, özellikle Horasan ve onun idarî, askerî ve içtimaî müesseseleri araştırılmıştır. Sultan Mesûd'un hükümdarlığı, onun Horasan vilayetini ve Türkmen muhacimleri karşısındaki tutumu ayrıca Oğuzların ana yurtları anlatması, sonra da Selçukluların Nîşâbûr'da egemenliğe kavuşmaları bu kitabın konularındandır.⁶⁵ Yapılan çalışmada yeri

⁶² Arthur Emanuel Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, (Çev. Reşid Yasemi), İntişârât-i Seday-i Muaser, Tahran 1385 hş., 16-17.

⁶³ <http://iranology86.blogfa.com/post/48>, Erişim Tarihi: 1387/6/25-2008/9/15

⁶⁴ İgor M. Diakonoff, *Tarih-i Med*, (Çev. Kerim Keşaverz), İntişârât-i Tercume ve Neşr-i Ketab, Tahran 1345 hş., 1.

⁶⁵ Clifford Edmund Bosworth, *Târîh-i Gazneviyân*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1378 hş., 1.

geldikçe kitabın muhtevasına uygun olan konular hakkında bu eserden faydalanılmıştır.

7. Carla L. Kilausner: *Divânsâlâr-i der Ahd-i Selçûkî* Bu kitap genel olarak hükümet yapısı, özel olarak ise Vezaret yapısı, Selçuklu imparatorluğunun merkezi ülkeleri İran ve Irak'ı, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden itibaren, Irak Selçuklularının son sultanın ölümüne kadar vuku bulan olayları içermektedir. Selçuklu devrinin divan ve siyasî teşkilatı hakkında, vezir ve sultanın irtibatı, vezirin bu devirdeki durumu, makamı, (malî, askerî, mezhebî, kadılık, teşrifat,..) gibi konularda bilgi vermektedir.⁶⁶ Çalışma açısından bu eserden faydalanılmıştır.

8. Mirza Hasan Han Pirniya (ö. 1935/1314.hş): Mirza Hasan Han Pirniya 1872/1251 hş. de Tebriz'de doğdu. 1935/1314 ş. de Tahran'da vefat etti. Politikacı, avukat, tarihçi idi. Birçok eseri vardır. *Târîh-i Îrân-i Bâstân* kitabı üç cilt olarak yazılmıştır. Antik ve daha öncesi devirler hakkında yazılmış ilk kitap olan bu eser, arkeolojik keşifler ve bulgulara dayanarak İran'ın tarihi hakkında bilgiler içermektedir. Bu kitap sadece İran'ın değil, Yunan, Rum, Suriye, Mısır, Arabistan, Hint gibi dünyanın önemli ülkelerinin geçmiş kültür ve medeniyet tarihi hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.⁶⁷ Çalışmada Medlerin tarihi, Rey'in iklimi, İran halkları hakkında sık sık bu eserden faydalanılmıştır.

9. Hüseyin Kerimân (ö. 1993): Hüseyin Keriman 1913 de Tahran'da doğdu. 1993 de Kum şehrinde vefat etti ve orada defnedildi. Kerimanın çok telifleri olmuştur. *Rey-i Bâstân* iki cilt yazılmıştır. Birinci cilt, Rey şehrinin coğrafî durumunun abad olduğu asırda, Rey vilayetinin genişliğini, fethini, halkını, tarihî binalarını, medreselerini, kütüphanelerini konu edinmiştir. İkinci ciltte ise Rey'in mezhebi, ricalı ve doğal olaylar gibi konulardan bahsedilmiştir. Bu kitap, Rey hakkındaki en önemli kitaptır. Tezimizde de çokca başvurduğumuz bir eserdir.

10. Ali Ekber Velâyetî: Ali Ekber Velâyetî 1945 de Tahran'da doğdu. Velâyetî, çocuk doktoru olmasının yanı sıra, siyasetçi olarak da çok sayıda eser vermiştir. *Îrân ez âğâz-i devrân-i İslamî ta hamle-i Moğol* kitabında İran'ın temeddün ve kültürünün gizli zaviyelerini, İran'ın İslam'a girişinden Moğol saldırısı öncesine kadar olayları araştırıp,

⁶⁶ Carla L. Kilausner, *Divânsâlâr-i der Ahd-i Selçûkî*, (Çev. Ya'kûb Ajend), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1382 hş., 3-4.

⁶⁷ Hasan Pirniya, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, I-III, İntişârât-i Nigâh, Tahran 1386 hş., I, 200.

İran'ın tarihini bu zengin eserle kaleme almıştır.⁶⁸ Çalışmada bu esere sık sık başvurulmuştur.

G. Ansiklopediler

Yapılan çalışmada farklı Dairetü'l-meariflerden, Dairetü'l mearif-i el-Bustânî, Dâneşnâme-yi Cihan-i İslam, Dâneşnâme-yi İran ve İslam, Dairetü'l-Mearefi Bozorg-i İslam, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Dânişnâme-yi Dânişgoster, Dairetü'l Mearif-i Pejuheşgâh-i Ferheng ve Honer-i İslami, Benahâ-yi Târihî der devre-yi İslamî, Ferheng-i Dihhudâ, Ferheng-i Târihi-yi Senceşhâ ve Erzeşhâ, Ferheng-i Âlam, Târîh-i İslam gibi eserlerden de faydalanılmıştır.

⁶⁸ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami ta Hamle-i Mogol*, 1-2.

BİRİNCİ BÖLÜM

REY ŞEHRİNİN KURULUŞU VE COĞRAFYASI

1.1. ŞEHRİN KURULUŞU

Rey şehrinin ilk kuruluş tarihi ihtilaflı olmakla beraber bu tarih milattan önce yedinci ve sekizinci asırlara kadar götürülmektedir.⁶⁹ Bu asırlarda, Rey revaçtaydı; çünkü aynı devirde *Tubit* ve *Behudit* kitaplarında, İkbâtân ve Ninova şehirleriyle çağdaş olan bir şehir zikredilmektedir.⁷⁰ Araştırmacılar çoğunlukla “Aşuriler bu bölgeye ordu gönderip bir grup Yahudi’yi Rey’de iskân etmişlerdir” demektedir.⁷¹ Bu yazılara göre, bu bölgede köyden büyük bir topluluk merkezinin var olması, Aşurilerin bu bölgeye ordu göndermesi ve hatta bir grup ayrı bölge halkının da bu bölgeye yerleştirilmesine sebep olmuştur. *Mücmelü’t-Tevârih ve’l- Kısâs’a* göre İran’ın esatiri padişahı Menûçihîr Rey’i yeniden kurup imar ederek ve orayı “Mah Can” şeklinde isimlendirdi.⁷² Rey Zerdüştlerin kutsal kitapları olan *Vendidad*’da şöyle demektedir: “12 nüzhetli ülke ki ben “Ehuramezda” yarattım. “Regeh”de üç ırk var, Ehrimen, ölümün oğlu onun (Rey’in) aleyhine olan itimatsızlık afetini icat etti.”⁷³

Hamdullah Müstevfî (ö. 750/1350)bu şehrin kuruluşu hakkında şunları yazıyor: Rey şehrini Hz. Âdem’in oğlu Şis, bina etti. Antik esatiri şahlardan Hûşeng-i pîşdâdî onun imarını genişletti ve Rey büyük bir şehir oldu. Yıkıldıktan sonra Menûçihîr b. İrec b. Feridûn onu yeniden yaptı.⁷⁴ Ayrıca *Heft iklim*’in müellifi şunları yazıyor: “Rey şehrinin kuruluşu hakkında değişik görüşler vardır. Bazılarının görüşleri şudur ki, Rey şehrini Raz b. İsfahân b. Fuluh kurmuş ve bazılarına göre de Raz b. Horasan kurmuş ve bazıları da

⁶⁹ Ekber Pişgâhî, *Rahnema-yi Benaha-yi Târîhî ve Ziyâret-i Şehr-i Rey*, Kanun-i İrangerdân ve Cehângerdân-i Cevan, Şehr-i Rey, Tahran (tsz, byy) s.5-6.

⁷⁰ Abraham Valentin Williams Jackson, *Sefernâme-yi Jackson*, (Çev. Menuçehr Emiri ve Fereydûn Badreyi, Neşr-i Harezmi, Tahran 1352 hş., 484

⁷¹ Roman Ghirshman, *İran ez Âgaz ta İslam*, (Çev. Muhammed Muin), İlmî ve Ferhangî, Tahran 1383 hş., 120.

⁷² Meçhul, *Mücmelü’t-Tevârih ve’l- Kısâs*, tsh. Muhammed Tegi Bahar (Melikûş-Şuarâ), be Kuşş-i Muhammed Ramazânî, İntişârât-i Haver, Tahran 1318 hş., 43

⁷³ Karaçanlu, “Makale-yi Coğrafya-yi Tarihî-yi Rey”, 113; <http://www.noormags.ir>. Ayrıca bkz. *Vendidad*, (Çev. Seyyid Muhammed, Hasani, (Darius-Selam), İntişârât-i Şirket-i Daneş, Tahran 1361 hş., 12; Cems Dar Mustetir, *Vendidad Avesta*, (Çev. Mûsa, Cevan), Dünya-yi Kitap, Tahran 1382 hş., 69.

⁷⁴ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, (3. Makale), “be Kuşş-i Muhammed Debîr Siyâkî”, İntişârât-i Tahurî, Tahran 1336 hş., 57. Ayrıca bkz. Şirvânî, *Riyâzü’s-seyâhet*, 669.

Huşengin kurduğunu söylüyorlar.”⁷⁵ Ayrıca Rey şehrini Fîrûz b. Yezdicerd’in kurduğu ve onu Ram Fîrûz olarak isimlendirdiğini de söylemektedir. ⁷⁶ Ayrıca Rey’in kuruluşunu Hz. Nûhun oğullarından “Ruy” veya Rey b. Bilan b. İsfahân b. Fuluh’a nisbet etmektedirler.⁷⁷ Ferhang-i Dihhudâ da şöyle anlatılıyor: “Rey’in kurucusu Raz b. Fars b. Lâvâsân, ve başka bir deyişle de Şeis b. Adem olduğu söylenir.”⁷⁸ İslam coğrafyacıları ve müverrihlerinin çoğuna göre İran’ın eski şehirleri, efsanevi şahlar, Sâsânî pâdişâhları, başka sultanlar veyahut da Hz. Nûh’un oğulları tarafından kurulmuştur. Hamze-yi İsfahânî (ö.280/894) Taberî (ö. 310/923) ve Dîneverî (ö. 276/890) pâdişâhların biyografisinden sonra bir iki ve bazen birkaç şehrin kuruluşunu onların birine nispet vermişlerdir. Örnek olarak Tahmures; Divbend, Babil, Kohendez ve Merv gibi başka şehirleri kurmuştur. Tisfûn ve Medâyîn’in binası Cemşid’in eliyle koyulmuş ve Erdeşîr-i Bâbekân (224-242 m.), 10 şehirden fazla kurmuş ayrıca Şâpûr (240-272 m.) Erdeşîrin (224-242 m.) oğlu, Nîşâbur, Şâpûr, Cundişâpûr, Fîrûz Şâpûr, Blaş Şâpûr ve Şâpûr Hastı kurmuştur.⁷⁹ İbn Hurdâzbih (ö.300/913), Rey’in Zülkarneyn’in emriyle kurulduğunu söylüyor,⁸⁰ Ünlü tarihçi İbnü’l-Esir (ö.630/1233), eserinde Hişam b. el-Kelbi’nin, yeryüzünde kurulan ilk şehirler hakkında şunları söylediğini nakleder: “İlk önce yeryüzünde bina yapan, madenler çıkaran ve zamanının insanlarına mescitler yapmalarını emreden Mehail’dır. Yine o yeryüzünde ilk iki şehri kurmuştur. Bu şehirlerden birisi Irak’ta Babil, diğeri ise Hüzistan’da bulunan Sus(Şuş) şehridir.” İbnü’l-Esir bunları naklettikten sonra, Hişam b. el-Kelbi’den başkalarının ise bu konuda şunları söylediklerini nakleder: “Yeryüzünde ilk defa demir istihsal eden ve bundan zanaatta kullanılmak üzere aletler yapan, suları faydalanılacak yerlere akıtmayı planlayan, halkı

⁷⁵ Emin Ahmed er-Râzî, *Haft İklim*, tsh. Cevad Fazel, Kitabfuruşi-yi Ali Ekber İlmî ve Kitabfuruşi-i Edebiyy-i, Tahran 1293/1340 hş., III, 3.

⁷⁶ Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Ebdullah, *Mu’cemu’l-Büldân*, Lettibaet ven-Neşr, Beyrut 1408/1988, III, 116

⁷⁷ Kerimân, I, 70-71; Rey şehrin kuruluşunu Rey isimli birine beni Şeylan b. İsfahan b. Fuluc b. Sam b. Nuh’a nisbet vermiştir; (Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, 1988, III, 117. Ayrıca bkz. İbnü’l-Fakîh, İbrahim Hemedânî, *Muhtasarü Kitâbi’l-Büldân*, Metbaae Beril, Liden 1302 hk., 268; el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî ma’rifeti’l-Ekâlîm*, (Çev. Ali Nakı, Münzevi), Şirket-i Müallifan ve Müterciman-i İran, Tahran 1361 hş., II, 575.

⁷⁸ Ali Ekber Dihhudâ, “Rey”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali merkez-i Tahkikat-i rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı modiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XIII, 2362.

⁷⁹ Hüseyin Karaçanlu, “Coğrafya-i Târihî ve Âsar-i Bâstânî-yi Veramin”, *Mecelle-yi ber Resiha-yi Târihî*, Şomare: 54, Azer ve Dey 1353 hş., 41, <http://www.noormags.ir>. Ayrıca bkz. Ebû Abdullah Hamze b. İsfahanî, *Senie’l-Mulukul-Arz ve’l-Enbiya*, (Çev. Ca’fer Şuaâr), Neşr-i Sazmend, Tahran 1385 hş., 34.

⁸⁰ İbn Hurdâzbih, Ubeydullah b. Abdullah *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Offset Leiden, Dar-ı Sader, Beyrut 1992, 265.

ziraata ve çalışmaya teşvik eden, zararlı hayvanları öldürüp onların derilerinden elbise ve yakacak yapılmasını emreden, sığır, koyun ve vahşi hayvanları kesip etlerini yemek isteyen ilk kişi Mehail'dir. Rey şehrini de o inşa etmiştir.” Ravilerin anlattıklarına göre, Demavend'de Keyumers'in yerleşip iskân ettiği şehir hariç, yeryüzünde ilk inşa edilen şehir Rey'dir.⁸¹

Ca'fer b. Muhammed, er-Râzî'den (ö. 470/1078) naklediyor: Mehdî Abbâsî (158-169/775-786) babası Mansûr'un (136-158/754-775) döneminde Rey'e gelip bugünkü halkın orada olduğu gibi, Rey şehrini yeniden kurdu ve çevresine hendek yapıp orada ulu cami ve başka yapıları 158/775 senesinde bitirdi.⁸² Hamdullah Müstavfî (ö.750/1350) Rey'in harabelik ve memurluk dönemini, yükseklik ve inişine, İslam'dan önceki devrine işaret edip ekliyor: “Harabelik Rey'e gelince Mehdî Abbâsî (158-169/775-786) şehrin tarımını diriltti ve şehir büyük oldu. Söylendiğine göre orada 30.000 cami, 2750 minare bulunmaktaydı ve onun surunun etrafı 12.000 adımdı.”⁸³ Antik Rey şehrinin kurulduğu bölge günümüzdeki “Çeşm-i Ali”nin⁸⁴ güneyine mutabıktır.⁸⁵

1.1.1. Rey'in Tarih Boyunca Almış Olduğu İsimler

İran'da kurulmuş olan Med imparatorluğunun çekirdek bölgesine Media deniliyordu. Rey de bu çekirdek kısımda bulunmakla beraber “Mad-ı Ragıyan” ve “Mad-ı Râzî” şeklinde adlandırılıyordu.⁸⁶ Geçmiş milattan önce Persler'e dayanan Bisutun⁸⁷ kitâbelerinde ise Rey'in adı Rega şeklinde geçmektedir. Pers kralı I. Daryuş'un dönemini

⁸¹ İbnü'l-Esir, İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-târîh, İslam Târîhî*, (Çev. Ahmed Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, I, 50-52.

⁸² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1988, III, 118.

⁸³ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, “be Kuşş ve İhtimam-i Guy Le Strange”, Dünya-yi Kitap, Tahran 1362 hş., 57.

⁸⁴ Çeşme Ali: Rey'in antik yerleşkesidir. Bugünkü Şehr-i Rey'in kuzeybatısında büyük bir kaya parçası üzerinde insan figürleri bulunmaktadır. Kayanın üstünde ise eski Rey şehrinin surlarından bir parça vardır.

⁸⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 88-89.

⁸⁶ Ahmed Sadr, Hac Seyyid Cevâdî, “Rey”, *Dairetü'l-Mearif-i Teşeyyu'*, Neşr-i Şehit Saîd Mühibbi, Tahran 1379 hş., VI, 416. Ayrıca bkz. Hasan Pirniya, *İrân-i Bâstân*, Dünya-yi Kitâp, Tahran 1362 hş., I, 2217-2651.

⁸⁷ Behistun (Behisutun veya Bisutun): Kirmânşâh'ın 50 km doğusunda olup Media sınırında bulunmaktadır. Ovaya bakan bir yamaçta, yüksek ve keskin bir kaya vardır. Bu kayaya kazılmış olan yazıtlar, yerden 400-500 metre yüksekliktedir. Ulaşılması zor olan bu yazıtların hemen üst kısmında ise kayalığa kazınmış kabsettartmalar mevcuttur. Üç ayrı dilde yazılmış olan büyük kayalıktaki yazıtlar dışında, Behisutun yakınlarında bulunan birkaç küçük kayalıkta da yazıtlar vardır.

anlatan bu kitabelerde Rey “Rega” adıyla anılır.⁸⁸

Arsagiya, Arsasya, Avrupa, Raciş, Racik, Med Racyana, Razuk, Rak ve Rakya gibi isimler de Rey’in isimlerindendir.⁸⁹ Pirniya’nın yazdığına göre: Med’de eski şehir olan Rey veya Rage, “Europos” anlamındadır, çünkü Selevkoslar döneminde şiddetli bir deprem Rey şehrini viran etmiş ve Nikator diye meşhûr olan kral, I. Selevkos (280-312 m.) şehrin harabelerini onardıktan sonra tekrardan şehri mamûr etmiştir.⁹⁰

Eşkani Şahlarının saltanatında bu şehir yazlık ikametgâhları olduğu için bu şehre “Erşkiye” denilirdi.⁹¹

Rezagoli Han Hidayet *Mulhekat-i Nasiri*’nin zeylinde şöyle yazıyor: “Hakikati arayanlara gizli kalmasın ki “Rey” ve “Raz” iki kardeşirler beraber şehri kurdular, şehri birinin ismi itibariyle “Rey” ve hiç birisi isimsiz kalmasın diye şehrin halkını da öbür kardeşin ismi itibariyle “Râzî” söylediler.”⁹²

Hüseyin Kerimân da Yunan dilinde “Rhagoe, Rhaga, Rhageia” ve Suryani dilinde “Rai” (رای), Dura (دورا) ve Ermeni dilinde “Re” (ՐԷ) ve Pehlevi’de “Rai, Rag, Raga” olarak kaydedildiğini söylemektedir.⁹³

Ayrıca Rey’in ismi yazıtlarda ve Med dilinde olan Bîsutun yazıtında “Raga” olarak kaydedilmiş, başka bir yazıtta ise Turani dilinde, “Rag ka An” olarak kayd olunmuştur.⁹⁴ Arapça coğrafya kaynaklarına göre cahiliyye devrinde Rey’e “Âzarî” denilirmiş.⁹⁵ Zerdüşter’in kutsal kitabı olan *Avesta*’da⁹⁶ Rey’in ismi iki yerde “Rega” şeklinde

⁸⁸ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, I, 2217, 2651.

⁸⁹ Ali Reza Çegini, *Ferhengnâme-yi Tatbiki-yi Nâmha-yi Kadim ve Cedid-i Mekanha-yi Coğrafyâ-yi İran ve Nevahi-yi Mücavir*, İntişârât-i Bunyad-i Pejoheşhay-yi İslami-yi Astân-i Kuds-i Razavî, Meşhed 1378 hş., 212.

⁹⁰ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, VIII, 2115; Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, İntişârât-i Encuman-i Âsar-i Milli, Tahran 1345 hş., II, 101.

⁹¹ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, IX, 2645. Ayrıca bkz. İslam Ansiklopedisi İngilizce, III, 1106 ve Farsça III, 1183; Muhammed Hasan Han İtimadüs-Saltanat, *Tatbik-i Lugat-i Coğrafyayi-i Gadim ve Cedid-i İran*, tsh. Mîr Haşim, Muhaddis, Emir Kebir, Tahran 1363 hş., 58, Yazarın kitabında yazdığına göre: Eşkânî padişahları Rey şehrine veya bu şehrin kendi kurdukları kısma “Ersakiya” diyorlardı; Ali Meleki Miyancı, *Coğrafya-i Rey*, Sâzmân-ı Çapo Neşr-i Darü’l-Hadis, Kum 1383 hş., 52.

⁹² Karaçanlı, “Makale-yi Coğrafya-yi Tarihi-yi Rey”, 113; <http://www.noormags.ir>; Naklen Muhammed b. Havend Şah, Mîr Hand, *Mülhekat Ruzetüs-Sefaye Nâsirî*, Kum 1338 hş., IX, 196.

⁹³ Kerimân, I, 67; bkz. el-İslamiyye Ensiklopedisi, X, 285-286-287-292.

⁹⁴ İtimadüs-Saltanat, *Tatbik-i Lugat-i Coğrafyayi-i Gadim ve Cedid-i İran*, 95. Ayrıca bkz. Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 67.

⁹⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, 1988, III, 118, Nürüssiyye, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 118.

⁹⁶ *Avesta*, Mecûsiler’in kutsal kitabı olup birkaç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler Yesna, Visperad, Yeşt, Videvdat (Vendidad) ve Hürde *Avesta* (küçük *Avesta*)’dır. En eski metinler yetmiş iki kısımdan meydana gelen Yesna’da bulunur. Yesna’nın on altı kısmı geleneksel olarak Zerdüşte’ye atfedilir ve

geçmektedir. İlk olarak 19. Yesna'nın 18. bendinde, İkinci olarak ise *Vendîdâd*'ın ilk kısmının 16. bendinde geçmektedir.⁹⁷ Rega Farsça bir kelime olup “Yeşil dağın başından çöle kadar yayılan yer”⁹⁸ demekmiş.

Yahûdîler'in kutsal kitabı olan *Tevrat*'ın gayri resmi parçaları olan *Tubit* ve *Judit*'te Rey'in ismi “Rhages” ve “Raga” şeklinde geçmektedir. Buna göre ilk parçası *Tubit*'te Rey'den birkaç yerde “Rhages” diye bahsedilir. Ezcümle birinci babın 14. satırında *Tubit*'in sözleri şu şekilde geçer: “Ve Med ülkesine gittim. Belli bir miktarda Talan⁹⁹ gümüşü Rhages şehrinde Gabriyas'ın kardeşi olan Gabail'in yanına emanet olarak bıraktım.” Öte yandan ikinci kitap olan *Judit*'te Rey “Ragau” ismiyle geçmektedir.¹⁰⁰

Bu şehrin İslami devranlarının en meşhur isimleri “Rey” ve “Muhammediyye”dir. Arap yazarlar onu, lam tarif ile er-Rey şeklinde yazmaktadırlar.¹⁰¹ Şam'lı Şeyh Rebûh (ö. 727/1327) Rey'e “iyilik” anlamı vermektedir.¹⁰² Ayrıca “Rac” ya “Rak”da Rey'in isimlerindendir ki bu kelime “parlak” anlamındadır.¹⁰³ Taberî, Dîneverî ve birkaç Müslüman müverrih ve coğrafyacılar da bu şehri “Ram Fîrûz” olarak zapt etmişlerdir.¹⁰⁴ Ayrıca *Nûhbetud-Dehr*'in müellifi, Rey şehrinin “Ram Fîrûz” olarak anılmasına ilavete “Rey Erdeşîr” şeklinde de adlandırmıştır.¹⁰⁵ Aynı durumda 4/10. asırlara ait olan bir coğrafya metninde Rey'den “Mehdîye” olarak bahsedilir, bu isimlendirmenin sebebi ise şudur: Hâlife Ebû Ca'fer Mansûr'un oğlu Muhammed Mehdî, Mansûr döneminde vali

Gatalar (ilâhiler) diye adlandırılır. Daha fazla bilgi için bkz. *Zerdüşt Spitama Avesta ve Bölümler*, (Çev. Eshat Ayata), Kora basım, İstanbul 1998.

⁹⁷ Hac Seyyid Cevâdî, “Rey”, VI, 417; “Iranian National History”, *Cambridge History of Iran*, Edt. W. B. Fisher, (Çev. Ehsan Yar-i Şatir), Cambridge University Press, 1968, III, 438; Dihhudâ, “Rey”, XIII, 2362. Ayrıca bkz. Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 67.

⁹⁸ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey, 4:Naklen: Mazhar Şehâb*, “el-Reyy”, *el-Mevsuatu'l-Arabiyye Ansiklopedisi*, Heyet el-Mevsuatu'l-Arabiyye, Dimaşk 2004, X, 158.

⁹⁹ Talan, eski Yunan'da bir ağırlık birimi olup 26 kg'ye denk gelir.

¹⁰⁰ Wilhelm Eilers, “Iran and Mesopotamia”, *Cambridge History of Iran*, III, 498; Hüseyin Kerimân, “Nazari be Makale-i Rey”, *Yadnâme-yi Îrân-i Minorsky*, Ed. İrac Afşâr, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran 1241 hş., 121.

¹⁰¹ Le Strange, *Coğrafiyâ-yi Târîh-i Serzeminha-i Hilâfet-i Şarki*, 231.

¹⁰² Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 54; Şemseddin Muhammed b. Ebi Talib Ensari-i Dimaşki, *Nûhbetüd-Dehr fi Acayibül-Berri Vel-Behr*, (Çev. Seyyid Hamid Tabibiyân), Ferhengistân-i Edeb ve Huner-i İran, Tahran 1357, hş., 313.

¹⁰³ Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 54; Naklen Muhammed Hasan Han İtimadüs-Saltanat, *Târîh-i Eşkaniyan (Durerut-Tican fi Târîh-i beni el-Eşkan)* be Kuşes-i Nimet Ahmedî, İntişârât-i Atlas, Tahran 1371 hş., 814.

¹⁰⁴ et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (Çev. Ebûl Kasım Payande), İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1383 hş., II, 83; Dîneverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdevî Dâmgânî), Neşr-i Ney, Tahran 1366 hş., 63; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 63.

¹⁰⁵ Ensârî-yi Dimaşki, *Nûhbetüd-Dehr fi Acayibül-Berri ve'l-Bahr*, 184.

olarak Rey’de ikamet etti ve Reşid orada doğdu.¹⁰⁶ Tarih boyunca Rey’in farklı isimleri taşıması, farklı doğal ve siyasî olayların bu şehrin binlerce yıl boyunca tarihinde kapsamlı değişikliklere sebep olması nedeniyledir.

1.1.2. Rey’in Adlandırılma Nedeni

Rey olarak adlandırılmasının nedeni hakkındaki görüşler iki kısma müstemildir. Birinci kısımda Rey veya başka isimler, Rey’in kurucusu olan şahısların isminden gelmektedir. İkinci kısımda ise sözlük anlamı veya gerçek efsaneleri içermektedir.

İbn Halef-i Tebrizi’nin yazdığına göre: “Rey Irak’ta bir şehrin ve kral oğlunun ismiymiş. Derler ki: “Onun “Raz” isimli bir kardeşi varmış. İkisi beraber bir şehir kurdular. O şehrin isimlendirilmesinde iki kardeş arasında ihtilaf çıktı. Çünkü her birisi kendi ismini vermek istiyordu. Şehrin büyükleri ihtilafı önlemek için şehri, bir kardeşin ismi olması sebebiyle “Rey” olarak isimlendirdiler ve şehrin halkını da öbür kardeşin ismiyle “Raz” olarak adlandırdılar. Bu şekilde şehre “Rey” ve şehrin ehline de “Râzî” denildi.”¹⁰⁷ Önceden de söylendiğine göre “Raz” Rey şehrinin isimlerinden biridir ki nisbet “y”sının eklenmesinden sonra kolaylık olsun diye “Râzî” kelimesine dönüşmüştür. *Hâdîketü’s-seyâhet*’te de Rey bağımsız bir şekilde “Raz” kelimesinin zeylinde gelmiştir.¹⁰⁸

İtimâdüs-sâltânât, Yâkût’tan (ö. 626/1229)naklettiğine bir efsanede şunu anlatıyor: İran’ın eski tarihlerinde yazıyor ki: Keykâvus araba icat etti ve ona tekerlekler koydu ve onlarla gökyüzüne gidiyordu. Hak teâla rüzgâra ferman verdi o arabayı buluta götürsün ve oradan aşağıya bıraksın. Keykavus arabasıyla Cürcan denizine düştü. Daha sonra Keyhüsrev, Siyaveş’in oğlu saltanat tahtına oturduğunda aynı arabayı tamir etti ve arabayla Babil’e gitti. Keyhüsrev Rey şehrine vardığında halk onu görür görmez bağırdılar ki “reyle geldi” yani “arabayla geldi”, çünkü Rey eski Farsça sözlüğünde “araba” anlamındadır. Keyhüsrev’in fermanına göre o yerde bir şehir kurdular ve onu

¹⁰⁶ İshâk b. Hüseyin Muneccim, *Âkamu’l-Mercan fi Zekri’l-Medâin el-Meşhûret fi Kulli Mekân*, thk. Fahmi Saâd, (Çev. Muhammed Asef Fikret), Bunyad-i Pejoheşha-i İslamî Astan-i Kods-i Razavî, Meşhed 1370 hş., 67; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Âkamul-Mercan fi Zikre’l-Medâin el-Meşhûret fi Kulli Mekan*, 67.

¹⁰⁷ İbn Halef-i Tebrizi, *Bürhan-i Kat’*, (Çev. Muhammed Muin), Emir Kebir, Tahran 1361 hş., II, 985; Cemaleddin Hüseyin b. Fahrüddin Hasan İncüye Şirâzî, *Ferheng-i Cihangirî*, ed. Rahim Afîfî, İntişârât-i Meşhed, Meşhed 1351 hş., I, 327.

¹⁰⁸ Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender Şirvânî, *Hâdaikü’s-Seyâhet*, Sâzmân-ı Çap-i Dânişgâh, byy 1348 hş., 254.

“Rey” diye isimlendirdiler.¹⁰⁹

İbn Fakîh (ö.289/902) İbn Kelbi’den nakl ediyor: “... Başlangıçta Rey şehrinin yerinde bahçe varmış ve bir gün Ruy b. Bilan’ın kızı o bahçeye girmiş. Tazroyı İncir yerken görmüş ve Burancir “yani Tazro incir yiyor” böylece Rey şehrinin asıl ismi Burancir’dir. Rey halkı onu değiştirerek “Behrir” ve sonra da “Rey” demişlerdir.”¹¹⁰ Rey’e mensup olanlara “Râzî” denilir. Böylece Rey kelimesine nisbiyyet “y”sını eklersek, “Reyî” istimal olunur. O cümleden, Hamdullah Müstavfî (ö. 750/1350), Melek Fahreddin “Reyî” isimli bir şahsın ismini zikretmiştir.¹¹¹

1.2. REY’İN COĞRAFİ KONUMU, İKLİMİ VE FİZİKİ YAPISI

Rey, günümüz İran İslâm Cumhuriyeti’nin başkenti Tahran’a bağlı olup, şehir merkezinin yaklaşık 7-8 kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır. Coğrafi konum olarak Rey, 51 derece 26 dakika doğu boylamı, 35 derece 36 dakika kuzey enlemleri arasında bulunmaktadır. Denizden yüksekliği 1060 m olan şehir, Tahran’ın kuzeyinde bulunan yüksek Elburz dağlarının güneyinde küçük bir çıkıntının (Taberek Tepesi¹¹²) eteğinde kurulmuş¹¹³ olup, günümüzde ise bu çıkıntının epey gerisinde varlığını sürdürmektedir.

Rey’in, çevresindeki büyük şehirlere olan uzaklığına bakıldığında: Rey’den Mekke’ye 356 fersah¹¹⁴ Rey’den Belh’e 350 fersah, Rey’den Merv’e 250 fersah, Rey’den Nişâbûr’a 139 fersah, Rey’den Bağdâd’a 165 fersah, Rey’den İsfahân’a 62

¹⁰⁹ Muhammed Hasan Han İtimadüs-Saltanat, *Dureru’t-Tican fi Târîhi Beni el-Eşkan*, be Kuşes-i Nimet Ahmedi, Taş basım, Tahran 1309 hk., 814-815; Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, 1988, III, 116; Nürüssiyye, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 116.

¹¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed İbnü’l-Fakîh Hemedânî, *Tercüme-i Muhtasarü’l-Buldân (İran Kısım)*, (Çev. Muhammed Reza, Hekimi), İntişârât-i Bunyad-i Farhang-i İran, Tahran 1379 hş., 105; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Muhtasarü’l-Buldân*, 537.

¹¹¹ Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 52. Ayrıca bkz. Müstevfî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, be Kuşes ve İhtimam-i Guy Le Strange, 53.

¹¹² Rey harabelerinin bulunduğu tepedir.

¹¹³ Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *DİA*, Diyanet Vakıf Yay., İstanbul 2008, XXXV, 40-41.

¹¹⁴ Fersah eski bir uzaklık birimidir. 1 Fersah yaklaşık 6 km uzaklığa denk gelmektedir.

fersah, Rey'den Kazvin'e 27 fersah, Rey'den Taberistân'a 7 merhale¹¹⁵ ve Rey'den Cürcân'a 7 merhale uzaklık vardır.¹¹⁶

Rey'in iklimi hakkında *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'e göre Rey, 4. iklimden sayılıyor.¹¹⁷ *Heft İklim*'e göre 4. iklim güneşe ait çok abat, güzel huylu ve faziletli halka özel bir iklimdir.¹¹⁸ Kaynaklara göre Rey şehrinin suyu çok, ancak kirliymiş.¹¹⁹ Bahar mevsiminde Rey'in havası güzel hoş, yazın sıcak, sonbaharda hastalıklı, kış mevsiminde ise karlı oluyordu. Kış döneminde özellikle Rey'in kuzey dağlarında kar ve yağmur çok oluyordu. Rey İran'ın karlı bölgelerinden sayılırdı. Genel olarak günümüzde Rey İran'ın kuru ikliminden sayılır. Kışın çok soğuk, yazın ise havalar çok sıcaktır.¹²⁰

Birtakım kaynaklara göre, Rey'in havası bahar mevsiminde iyi oluyordu. İlkbaharın bu güzel ve sıcak havası sebebiyle Eşkaniler orayı baharlık başkentleri olarak seçtiler.¹²¹ Rey'de yaz sıcaklığı yüksek oluyor ve şehir sıcak bir kent hâline geliyordu. Rey'in kuzeyi dağ tavassutu ile kapalı olduğu için havası kötü oluyordu. Böylece *Nüzhetü'l-kulûb*'da da bu şehrin tropikal (germsir) olduğuna işaret edilmiştir.¹²² *Riyâzü's-seyâhet*'e göre: Rey'in kuzeyi dağla kaplı ve güneyi açık olduğundan dolayı suyu tatsız, havası uyumsuzdur. Genellikle havası veba hastalığına müsaittir.¹²³ Muhammed Murad b. Abdur-Rahman Rey'in sonbahar havasınî özellikle yabancılar için zehirli bir ok gibi olduğunu söyler.¹²⁴ Kışın yağış miktarı özellikle Rey'in kuzey dağlık bölgesinde çoktu ve Rey

¹¹⁵ Merhale, bir konaklık, yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerine kullanılan tabirdir. Ortalama 8 saat itibar edilir; Ya'kûbî, Rey Belh arasını 30 merhale olarak belirtir. Bkz. Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, (Çev. Murat Ağarı), *Ülkeler Kitâbı*, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2002, 69.

¹¹⁶ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 8.

¹¹⁷ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, 87; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, 88. Ayrıca bkz. Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, 48.

¹¹⁸ er-Râzî, *Heft İklim*, II, 517.

¹¹⁹ Fateme Diyanet, *Şehr-i Rey (Az İran Çe Midanim)*, Defter-i Pejoheşha-yi Ferheng-i, Tahran 1396 hş., 12. Ayrıca bkz. Muhammed b. Havend Şâh Mîr Hând, *Ravzatu's-Safâ*, Talhis: Abbâs Zeryâb, I-V, İntişârât-İ İlmî, Tahran 1375 hş., V, 708.

¹²⁰ Fateme, *Şehr-i Rey (Az İran Çe Midanim)*, 12.

¹²¹ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, 2550.

¹²² Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (3. Makale), "be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâkî", İntişârât-İ Tahurî, Tahran 1336 hş., 57.

¹²³ Seyyid Muhammed Ali Cemalzade, "Rey ve Tahran (2)", *Mecelle-yi Yeğma*, Şomareyi:199, Behmen 1343 hş., 513, <http://www.noormags.ir>; Şirvânî, *Riyâzüs-seyâhet*, 669.

¹²⁴ Muhammed Morad b. Abdur-Rahman Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, tsh. Seyyid Muhammed, Şahmoradi, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1373 hş., II, 135; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, 1998, 376.

“*Acayibnâme*”de İran’ın karlı bölgelerinden sayılıyordu.¹²⁵ Rey’in kuzey kısmında “Serçeşme” oluyordu. Bu kısım açık olduğundan dolayı havanın akışı devam ediyordu. Bu yüzden orada hava güzeldi. Diğer taraftan ise suyun kaynağı olduğu için oranın suyu temiz ve güvenilirildi. Şehrin büyüklerinin yaşamı için uygun bir mekân sayılıyordu. Bu yüzden olsa gerek Eşkanilerin Daru’l-hükümesi, Fahrüddeve’nin sarayı, Selçukluların kalesi ve Sâhib b. Abbâd’ın evi burada olmuştur.¹²⁶

Rey’de iki mühim ırmak vardır ki; birisi “Suren” veya “Rude” ırmağıdır. Günümüzdeki “Çeşm-i Ali” dir. Yakût el-Hamevî, (ö. 626/1229) *Mü’cemu’l-büldân* da “Suren” ırmağından söz etmiştir.¹²⁷ Bu isim, büyük “Suren” ailesinden alınmıştır.¹²⁸ *Mirâtül-Büldan* kitabında, İtimâdüs-sâltânât, “Suren” ırmağını “Çeşm-i Ali” ile aynı olduğunu söylemektedir.¹²⁹ Bu su, “Rude” mahallesinden geçiyormuş.¹³⁰ Bu mahalle, Rey halkının önemli alışveriş merkezlerinden sayılıyormuş. Halk bu ırmağın suyunu mekruh biliyormuş. Çünkü onlara göre “Yahya b. Zeyd”i öldüren kılıç bu nehirde yıkanmıştır.¹³¹ Bunun anlamı şudur: “Suren” ırmağının etrafındaki halk, 3/9 ve 4/10 asırlarda Şiilermezhebine maildirler.¹³²

Asârü’l-bilâd’da Rey’in suyu en kirli sulardan sayılmıştır; çünkü bu şehrin halkı kirlerini o suda yıkıyordu ve hamamların kirli suları da bu nehre akıyordu.¹³³ Bu yüzden şehrin halkı kuyuların suyundan, su kemerlerinden istifade ediyorlardı. Rey’den akan bir başka ırmak “Ceylani” ırmağıdır ki bu ırmak, Sarebanan Mahallesinden geçiyordu.¹³⁴

¹²⁵ Hâşemî Muhammed Mahmud, “Te’sir-i Coğrafya ber Tahavvulate Siyasî, İktisâdî Ve Mazhabî-yi Rey”, Mecelle-yi *Hered Nâme*, Şomareyi: 10, 4. Yıl, Bahar ve Tabestan-i 1392 hş., 121; Naklen Muhammed Mahmud Hemedanî, *Acayibnâme*, be Kuşş-i Ca’fer, Muderresi Sadeki, Merkez, Tahran 1357 hş., 64-65.

¹²⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 20.

¹²⁷ Ebi Abdullah Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, Mektebetul-İslâmîye, Tahran 1965, III, 189; Nürüssiye, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 189.

¹²⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 131.

¹²⁹ Muhammed Hasan Han, İtimâdüs-Saltanat, *Miratul-Büldân*, tsh. ve Havaşi: Abdülhüseyn, Nevâî-Mîr Haşim, Muhaddis, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1367 hş., IV, 2217.

¹³⁰ Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretul-Arz)*, (Çev. Ca’fer Şuaâr), Emir-i Kebir, Tahran 1366 hş., 121; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretul-Arz)*, II, 378-379.

¹³¹ Mis’ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî, Ebû Dülef, *Seyahât-nâme-i Ebû Dülef der İran*, be Kuşş-i Vladimir, Minorsky, (Çev. Ebûl Fazl, Tabâtabâî), Ferhang-i İran Zemin, Tahran 1342 hş., 74-75.

¹³² Mis’ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî, Ebû Dülef, *Seyahât-nâme-i Ebû Dülef der İran*, be Kuşş-i Vladimir, Minorsky, (Çev. Ebûl Fazl, Tabâtabâî), İntişârât-i Zevvar, Tahran 1354 hş., 134.

¹³³ Kazvînî, *Asârü’l-bilâd ve Ahbârü’l-ibâd*, II, 135; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Asârü’l-bilâd ve Ahbârü’l-ibâd*, 443.

¹³⁴ İbn Havkal, *Sefernâme-i İbn Havkal (İran der Suretul-Arz)*, 121; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Sefernâme-yi Jackson*, 485; Naklen: *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretul-Arz)*, 378-380; *el-Mesâlik Ve’l-Memâlik*, 207-208.

Yakut el-Hamevî de Deylem dağlarından gelen Musâ nehrinden bahseder ve muhtemelen bu nehir yukarıda ismi geçen Cilan Nehridir.¹³⁵

Günümüzde Rey şehrinin havası hafif ve kurudur. Yaz aylarında maksimum sıcaklık sıfırın üstünde 42 derece, kışın ise en az sıfırın altında 4 dereceyi bulmaktadır. Rey'in yıllık yağış miktarı ortalama olarak 200 milimetredir.¹³⁶

Rey'in Cibâl padişahının ikamet yeri olduğu söylenmektedir. Su, yeraltı kanallarından gelir.¹³⁷ Bağdat'ın doğusunda Rey şehri gibi mamur şehir yoktur. Ancak Nişâbûr, Rey'den daha büyük, daha geniştir. Binalarının birbirine yakınlığı, halkının zenginliği, verimlilik, mamurluk bakımından Rey daha üstündür. 1,5x1,5 fersah genişliktedir. Evlerinin çoğu kerpiçtendir. Bazı binaları kireç-taşa inşa edilmiştir. Bu civardaki en yüksek dağ Dünbâvend dağıdır, 50 fersah mesafeden görülür. Kimsenin tepesine çıktığı bilinmemektedir.¹³⁸

1.2.1. Rey'in Siyâsî Coğrafi Özelliklerinin Ehemmiyeti

1.2.1.1. Rey'in Ehemmiyeti

Rey'in ismi *Tubit* kitabında Yahud'un esaret zamanı destanlarında anlatılmaktadır. *Tubit* Yahudilerin büyüklerindendi, Rey adı bu kitapta geçtiğinden dolayı Yahudiler, bu antik şehre saygılıdır. Ayrıca Rey şehri Asurî “Selme Ner”in sürgün ettiği Yahudilerin ikametgâhıymış.¹³⁹ Rey şehri İslamiyet'ten önce Zerdüştlarin büyük üssü ve dinî merkezi olmuştur. Kutsal bir şehir sayılarak, Vatikan'da papanın hükümetine benzer bir dinî hükümet merkezidir. Zerdüş, din âlimlerinin “Zarathoushtrotema” (زرتوشترتمه) unvanı tavassutuyla orada kurulmuştur. *Anahita*'da yazıldığına göre İranlıların geleneğinde (Dughdova), (دغویه), Pürveşb'in eşi ve Zerdüş'ün annesi Rey'in ehlindenmiş. *Habibus-Siyer*'de zikr edildiğine göre Zerdüş'ün annesi Rey ehlindenmiş. *Mezdisna* kitabında Alman İran uzmanı Ernst Emil Herzfeld'den naklen şöyle denmiştir: “Zerdüş kendi

¹³⁵ Kadyanî, 40; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Büldanül hilafetel-şarkîyye*, 250.

¹³⁶ Hüseyin Ali Rezm Ârâ, *Ferhang-i Coğrafya-yi Abadiha-yi Keşver (Tahran)*, Sâzmân-ı Coğrafya-yi Vezaret-i Defaâ ve Poştibani-yi Niyruha-yi Muselleh, Tahran 1370 hş., XXXVIII, 171.

¹³⁷ Meçhul, *Hudûdü'l-'Alemin Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 90-91.

¹³⁸ Muhammed b. Ali, İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yedi Tepe basım Evi, İstanbul 2014, 287.

¹³⁹ Hüseyin Kerimân, *Berkhı Âsar-i Bagimande-yi Rey-i Kadim*, İntişârât-i Danişgâh-i Milli, Tahran 1350, 109-110.

babası Pürşaspın evinde Rey’de doğdu.”¹⁴⁰

Diakonoff¹⁴¹ “Mesmugân”, Rey’in Demaven dağının yanındaki “Astunavend” kalesinde yerli olarak kalan Zerdüş’tün ardılları çok güçlü olduklarından ve Rey eyaletinin reisi sayıldıklarından şüphelidir. “Astunavend” “Astarabad” kalesi Rey ve Amul şehirlerinin arasında olduğu ve o binanın kuruluşundan üç bin yıl geçtiği söylenmektedir. Bu mekân, Mesmegan’ın (Meh Megan’ın) sürekli kaldığı yermiş, 141/759 senesine kadar bağımsız bir hükümete sahip olan Mesmegan, Mansûr Devaniginin emriyle ortadan kaldırılmıştır.¹⁴²

Hakani-i Şirvani Rey’in öven bir şiir yazmıştır ki bu, Rey’in ehemmiyetine ve konumunun sağlam ve güzel olduğuna işaret eder:

پشت عراق و روی خراسان ری است ری

پشتش چه راست دارد و رویی چه نازنین¹⁴³

Rey böyle bir hassas noktada olduğu için hem Cibâl, Azerbaycan, Deylem, Taberistân ve Gûrgan’ın emirleri hem de Horasan’ın emirleri bölgedeki güçleri sabit olduğu zaman Rey’i elde etmek istiyorlar. Ayrıca yıllarca Sâ mâniler, Gazneliler, Büveyhîler, Ziyârîler ve Alevîler arasında çatışmalar ve diğer taraftan Rey’de olan Harezmşahiler, Selçuklular ve Azerbaycan Atabeyleri arasındaki savaşlar, Rey’in stratejik önemini temsil etmekteydi. Rey’in harabeliğinin sebeplerinden biri de Rey’e bu tür orduların sevk edilmesidir.¹⁴⁴ Bu şehir, Abbâsî devrinde hilafet sahasında önemli İslâmî şehirlerden biri sayılıyordu. Öyle ki Abbâsî halifesi Harunürreşid, demektedir: “Rey ve onunla beraber üç şehir, Rakka, Semerkant, Dimaşk, dünyanın dört önemli merkezidir.”¹⁴⁵

1.2.1.2. Rey’in Siyasî, İdarî, Tarihî Merkeziyeti

¹⁴⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 62, 63.

¹⁴¹ Diakonoff, *Tarih-i Med*, 146.

¹⁴² Kerimân, *Berkhî Âsar-i Bagimand-i Rey-i Gadim*, 109-110.

¹⁴³ Efzeluddin Bedil b. Ali, Şirvânî, *Divan-i Hakani-i Şirvânî*, be Kuşş-i Ziyaeddin Sejjadi, İntişârât-ı Zavvar, Tahrân tsz, 797.

¹⁴⁴ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 129; Kazvînî, *Asârü’l-bilâd ve ahbârü’l-’ibâd*, 134.

¹⁴⁵ Robin Cunningham, Fîrûz Menuçehr, Hasan Fazeli Neşli, Hüseyin Sadegiyân, Settar Halediyan, “Deşt-i Tahrân der Dore-i İslâmî”, *Mecelle-yi Motaleat-i İrani*, Şomareyi:20, (İlmî Tervici) payiz, 1390 hş., 229; <http://www.noormags.ir>; Naklen Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, 574.

Rey alanı, kültürel, siyasî, iktisadî ve irtibatı ile İslamiyet'ten önce ve sonra bulunduğu elverişli konumundan dolayı, idarî ve siyasî merkez olarak özel bir yere sahipti. Bu ehemmiyetin kapsamı ve boyutları, zaman içerisinde inişler ve çıkışlar içermektedir.¹⁴⁶ Pirniya şöyle yazıyor: Strabo'un yazılarından şöyle çıkarım yapılabilir ki Eşkanî kralları kış geçtikten sonra Tisfundan Gorgân taraflarına hareket ediyormuşlar ve Hemedan, Rey, Seddervâze gibi şehirlerde duraklama yapıp Gorgan'a varıyorlarmış.¹⁴⁷ Rey şehri Hakamaniş döneminde İran'ın önemli ve mamur yerlerindenmiş. *Moin* sözlüğüne göre: Rey, Hakamaniş döneminde Derbend (Hazar denizinin kapısı) ve Hazar denizi ile Medlerin arasında bir eski bölgedir, ama büyük Med'den sayılıyordu. Dâryuş Bisutun yazıtında ondan söz etmiştir. Zikredilen nahiyenin merkezi Rey'di (şimdiki Tahranın güneyi). O, büyük bir şehir ve Cibâl'in merkezi sayılıyordu.¹⁴⁸

Rey şehri kendi tarihi boyunca, farklı derecelerde siyasî veya idarî merkez olmuştur. Başkent, ikinci başkent, büyük bölgenin merkezi, bölge merkezi, bazen il, bazen de ilçe konumunda olan Rey, önemini hep korumuştur.¹⁴⁹ Şemsüddîn Dimaşki (727/1327) Cibâl'in şehirlerini vasıf ettiğinde, Rey şehrinin ismini zikrederken: "Rey çok başka bir şehirdir. Büveyhiler'in krallarının başkentidir, "iyilik" anlamındadır."¹⁵⁰ şeklinde yazmıştır.

İslam'ın ilk asırlarından itibaren İran'ın büyük, siyasî ve mamur merkezlerinden sayılarak birkaç zaman Büveyhi hanedanının başkenti olmuştur. Selçuklular döneminde de önemli, büyük ve kalabalık şehirlerden sayılarak bazen de o hanedanın başkenti olmuştur. Moğolların saldırılarında ve bazı doğal olayların neticesinde tamamen harabe olmuştur.¹⁵¹ "Merdâviç" 316/928 senesinde Al-i Ziyâr silsilesini kurdu ve Rey'de istikrar oldu.¹⁵² Diğer taraftan Irak, Ahvaz, Fars, Cebel ve Rey bölgeleri ta Şam ve Hicaz bölgeleri hepsi Büveyhilerin hükümdarlığında bulunuyordu. Onlar o günkü iki büyük şehir olan Rey ve Bağdat'ı Dar-ül Mülk yaptılar. Hasan Ruknudevle Büye'nin meşhur

¹⁴⁶ Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 137.

¹⁴⁷ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, III, 2645.

¹⁴⁸ Muhammed Muin, *Lugatnâme-yi Muin*, Emir Kebir, Tahran 1378 hş., V, 636.

¹⁴⁹ Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 137.

¹⁵⁰ Ensârî-yi Dimaşki, *Nühbetü'd-Dehr Fi Acayibül-Berri vel-Behr*, 313-314.

¹⁵¹ Seyyid Muhammed Tagi Müstavfî, *Âsar-i Bâstânî-yi Tahran*, Tenzim ve tsh. Mîr Haşim, Muhaddis, Neşr-i Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1361 hş., 122.

¹⁵² Abbâs İkbal Âştîyânî, be Kuşêş-i Muhammed Debir-i Siyâkî, *Târîh-i Mofessel-i İran*, İntişârât-i Kitabhane-i Hâyyân, byy, tsz, 320.

oğullarından biri, Rey’de istikrar etti.¹⁵³

Büyük Selçukların önemli şubesi I. Tuğrul, Alparslan, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer’dir. Büyük Selçukların devrinde büyük Tuğrul, Rey’i kendisine başkent olarak seçti.¹⁵⁴ I. Tuğrul 429-455/1038-1063 senesine kadar hüküm sürdü ve Rey’de öldü.¹⁵⁵

1.2.1.3. İslamiyet’ten Önce Rey (Rey-i Berin)

Antik Rey kenti kıymet açısından iki ana bölüme ayrılır:

1. Eski Rey yani antik “Rey-i Berin”, ya da “Rey-i Ulya” Çeşm-i Ali’nin güneyinde büyük kalenin ortasında İslamiyet’ten önce kurulmuştur, yerleşim yeri zamanla güney doğuya doğru genişlemiştir.¹⁵⁶

2. “Rey-i Zirin” veya “Rey-i Sufla”. İlk yerleşim yeri antik şehrin güney doğusu olan şimdiki Bibi Şehribanu dağının güneyinde kurulmuştur.¹⁵⁷

Antik İran’da Rey-i Berin’in büyük önemi vardı. Miladi ilk asırda Eşkaniler devriyle çağdaş olan “İsidor Charaxı”, Rey şehrinin Medler’in bütün şehirlerinden büyük olduğunu yazmıştır.¹⁵⁸ Rey-i Berin, antik devirden itibaren mamurdu ve Eşkaniler devrinde daha da güçlendi. Yıllarca Eşkaniler’in başkentliğini yaptı. Eşkaniler devrinde Rey-i Berinin kuzey doğusunda yüksek ve sağlam bir kale uçurum kenarında kurulmuştur. Müslüman müverrihler onu “Dezi Raşkan” diye isimlendirdiler.¹⁵⁹ Bu kale, şehirde antik kale olarak bilinirdi.¹⁶⁰

Rey-i Berin, Rey şehrinin bir parçası olan Çeşm-i Ali’nin güneyinde İslamiyet’ten önce inşa olup, büyük bir kalenin arasında kurulmuş olup ona “Rey’i Berin”, “Rey-i ülya” (üst Rey) denilmektedir ve şehir yavaş yavaş güney doğu istikametinde genişlemiştir.¹⁶¹

¹⁵³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 156.

¹⁵⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 179-180.

¹⁵⁵ İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mofessel-i İran*, 320.

¹⁵⁶ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118.

¹⁵⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 167; Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118; Naklen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, el-Belâzürî, *Fütühu'l-Buldân*, (Çev. Âzertâş, Âzernuş, tsh. Muhammed Furuzan), Suruş, Tahran 1364 hş., 78; <http://www.noormags.ir>.

¹⁵⁸ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, III, 255.

¹⁵⁹ Bahâeddin Muhammed b. Hasan, İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, be tsh. Abbâs, İkbâl-i Âştîyânî, Ve be İhtimam-i Muhammed, Ramazanî, Haver, Tahran 1320 hş., I, 61.

¹⁶⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 172.

¹⁶¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 167.

Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs'ta şöyle deniyor: (Rey harabe olduktan sonra) Menûcihr bu şehri o yerde yeniden kurdu ve onu “Mah can” diye isimlendirdi. O harabeye “Rey-i Berin” deniliyormuş.¹⁶² Eşkaniler döneminde Rey'e Eşkanî padişahının ikamet yeri ve başkenti olduğundan dolayı onun ismine izafetle “Erşakia” idi. Eşkaniler'in yıkılışından sonra Sâsânîlerin üstünlüğüne geçen Rey, eski adına kavuştu. Bu şehrin ismi Erdeşir Bâbekan'ın özgeçmişinde “Rey” olarak kaydedilmiştir.¹⁶³ *Mesâlik ve Memâlik* yazarları ile Müslüman müverrihler: “Sâsânî devrinde de bu bölgenin Rey diye isimlendirildiğini” yazmaktadırlar.

Eski Rey'in Yeri (Rey'i Berin)

Eski Rey'in yeri hakkında, farklı görüşler de ortaya çıkmıştır. Bazıları Rey şehrinin yerini şimdiki İrec kalesinin çevresi olduğunu söylemişlerdir.¹⁶⁴ Ayrıca George Rawlinson Varamin'de Rey'in yerini aramıştır.¹⁶⁵ İtimadüs-Saltanat şöyle yazmaktadır: “Rey” “Ragz” bazı âlimlerin görüşüne rağmen Varamin şehrinin yakınlığında olan “İrec Kalesi” ile mutabıktır. Asıl Rey şehri ise nerdeyse Dar-ül Hilafe Tahran'ın güney doğu arazisi sınırlarındadır. Hz. Abdu'l-Azimin zaviyesi de o arazi üzerindedir. Rey Ovası Varamin'e kadar geniştir. İrec Kalesi bu ovanın doğu ucunda yer alır. O zaman güvenilir askerî bir kale olarak kurulan ve Kiyan kralları tarafından Medler'in ülkelerini, Turan kabilelerine karşı korumak hedefiyle kurulmuştur. Oraya silah ambarı ve ordularını yerleştirmişler ve Rey ovasına yakın olduğu için bu kaleye “Ragz” adını vermişlerdir.¹⁶⁶

Hüseyin Kerimân, sağlam bir araştırma sonucunda çoklu eski metinler, kaynaklar, kalıntılar ve mevcut eski eserler ve arkeolojik keşiflere dayanarak şöyle diyor: “Eski Rey'in ilk ve asıl çekirdek kuruluşu, Tahran'ın güney doğusundan 6 kilometre uzaklıkta, Çeşm-i Ali'nin etrafında, şimdiki Rey şehrinin bulunduğu yerd. Bu çeşmenin yakınlarında çok eski ve antik tepeler vardı. Bilimsel kazı yapıldığında orada gizli asar, malum eski bir uygarlığın hikâyesi ortaya çıktı. 1935 yılında bir Amerikalı grubun çabasıyla yapılan bilimsel kazılarda Çeşm-i Ali dağının güneyinde, “Safaiye” bağının

¹⁶² Miyancı, *Coğrafya-i Rey*, 96; Naklen: Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, 43.

¹⁶³ Clifford Edmund Bosworth be İhtimam-i Muhammed Cevad Maşkur, *Karnâme-i Erdeşir Bâbekân*, Dünyay-i Kitab, Tahran 1369 hş., 187.

¹⁶⁴ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, III, 2217.

¹⁶⁵ Karaçanlı, “Makaley-i Coğrafyay-i Târîhi-yi Rey”, 112; <http://www.noormags.ir>. Ayrıca bkz. Pirniya, *İrân-i Bâstân*, I, 25; *İngilizce İslam Ansiklopediyasının eski basım*, III, 1106; *Hemde Fransca dilinde*, III, 1183.

¹⁶⁶ İtimadüs-Saltanat, *Târîh-i Eşkanîyan (Durerul-Ticân fi Târîh-i beni el-Eşkan)*, 34.

sonuna bakan arazide yapılan kazılarda, yaklaşık 4-6 bin yıl öncesi ile ilgili bulunan çanak çömlek, bu eski çeşmenin yanında tarih boyunca uygar insanların yaşadıklarını ve bunların Rey bölgesinin ilk sakinleri olduğunu göstermektedir.”¹⁶⁷

1.2.1.4. İslami Devirde Rey (Rey-i Zirin)

Rey-i Berin’in güney doğusu ve “Bibi Şehribanu” dağının güneyinde kurulmuştur. Ona “Rey-i Zirin” veya “Rey-i Suflâ” denilmiştir.¹⁶⁸ Rey, Müslüman Araplar’ın fethi sonrasında surlarını kaybedince Mehdî Abbâsî 158/775 senesinde aynı alanda “Muhammediyye” şehrini kurdu ve şehre bir hisar ilâve ederek onun etrafına hendek yaptı.¹⁶⁹ Rey-i Berin merkez kuruluş yerini kaybetmiş¹⁷⁰ ve şehir halkının da ana odak noktası bu şehir kabul edilerek, Antik Rey şehrinin Rabaz kısmının bir köşesi sayılmıştır. Oranın nüfusunun çoğu ise Şiilerden oluşuyordu. Günümüzdeki Rey şehri aynı Rey-i Berin olup, Rey-i Zirin ise tamamen ortadan kaybolmuştur.¹⁷¹

Rey-i Zirin İslamî devirde üç kısımdan oluşuyordu:

1. İç şehir veya Şâristân olan kısmı, Mehdî Abbâsî tarafından önceki binaların güney doğusunda günümüzdeki “Tagi Abad” etrafında kuruldu. *Mücmelü’l-Tevârih ve’l-Kısâs*’ın rivayetine göre bu iş 152/769 târihine denk gelir.¹⁷² Bu şehrin kuruluşu ise 158/775’de bitmişti.¹⁷³ İstahrî diyor ki Şâristân kısmında ulu cami vardı ve Şâristân’ın çevresi duvar idi ve çoğunluğu virân olmuştu.¹⁷⁴ Bu durum Abbâsîlerin hilafetinin evvelinde Şâristân’ın çevresindeki kalenin, 4/10 asırda İstahrî döneminde yok olduğu anlamına gelmektedir.

¹⁶⁷ Muhammed Yusuf Kiyânî, *Şehrhay-i İran*, Makaleye Hüseyin Kerimân, Cihad-i Dânişgâh-i, Tahran 1366 hş., II, 118.

¹⁶⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 167.

¹⁶⁹ Belâzürî, *Fütühu’l-Buldân*, 1364 hş., 78; Nürüssiyye, Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütühu’l-Buldân*, 449. Ayrıca bkz. Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118; <http://www.noormags.ir>.

¹⁷⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 172. Ayrıca bkz. Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118; <http://www.noormags.ir>.

¹⁷¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 172.

¹⁷² Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 119; <http://www.noormags.ir>; Naklen Muhammed Tagi Bahar (Meliküş-Şuarâ), be Kuşş-i Muhammed Ramazanî, *Mücmelü’l-Tevârih ve’l-Kısâs*, İntişârât-i Haâver, Tahran 1318 hş., 526.

¹⁷³ Meliküş-Şuarâ, Kuşş-i Muhammed Ramazanî, 269.

¹⁷⁴ Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118; <http://www.noormags.ir>. Ayrıca bkz. Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 118; <http://www.noormags.ir>. Naklen Ebû İshak İbrahim İstahrî, *el-Mesâlik Ve’l-Memâlik*, be Kuşş-i İrec Afşar, İntişârât-i Bongah-i Tercüme-yi ve Neşr-i Kitab, Tahran 1347 hş., 170.

2. Dış şehir veya Fasil (Kale veya Kohendej) Şâristânın kuzeyinde ve Rey dağının güneyinde büyük bir tepenin üzerinde kurulmuştur ve o tepeye ise “Teberek” demişlerdir.¹⁷⁵ Kalenin inşa edildiği yer, Ulu Cami’ye ve Dar-ül İmareye bakıyordu.¹⁷⁶ İlk zamanlarda ona Hesn el-Zinbendi denirken daha sonra ise Teberek kalesi denilmiştir. Şehir halkı Şaristan kısma “İç şehir”, fasıl kısma ya “Kohendej” veya “Dış şehir” demektedirler.¹⁷⁷

3. Rebez veya Pazar: Kohendej ve Şâristân’dan başka yerleri ise Pazar teşkil ediyordu, Batı tarafından Rey-i Berin’in tamamı, doğu tarafında ise Cilabad ve güney tarafı, Rebez’ı teşkil ediyordu. Şehrin bu kısmında farklı farklı pazarlar toplanmış ve tüm işlemler ve ticaretler burada işlemlerini yapıyorlardı. İstahrî Rebez’in mamur olduğunu¹⁷⁸ Makdisî’de *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*’de Rebez’de şehrin pazarlarının mamur olduğunu söylemektedir.¹⁷⁹

1.2.2. Rey Bölgesinin Sınırları

1.2.2.1. İslamiyet’ten Önce

Bu ülke, farklı tarihi devirlerde özel Nevahi’ye bağlı sayılıyormuş ve böylece İslamiyet’ten önce Rey büyük Med’in şehirlerinden sayılarak bu isimlerle ünlüymüş: “Ragya”, “Aşağı Med”, “Raga”, “Pehle”, “Kuzey Padosiyan”. Bu alanların tarihî incelemelerinde şu netice ortaya çıkmaktadır: Müverrihler ve coğrafyacılara çoğunun görüşüne göre, tarihi devirlerin çoğunda, Rey, Med, Cibâl, Irak-i Acem Nevahiyesi’nden sayılıyordu. Buna rağmen, bazı zamanlarda hükümetlerin sultasına göre veya ülkenin bölümlerine göre değişime uğramaktaydı.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Seyyid Zâhîreddin b. Seyyid Nesireddin Maraşi, *Târîh-i Taberistân ve Ruyân ve Mazaenderan*, be İhtimam-i Bernhard Dorn, Gösterde, Tahrân 1363 hş., 15.

¹⁷⁶ el-Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, 1364 hş., 79; Nürüssiye, Ahmed b. Yahyâ, Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, 449.

¹⁷⁷ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, 1965, 895. Ayrıca bkz. Nürüssiye, Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, 449.

¹⁷⁸ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 120; <http://www.noormags.ir>. Naklen: İstahrî, *el-Mesâlik Ve’l-Memâlik*, 170.

¹⁷⁹ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 120; <http://www.noormags.ir>. Naklen: Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, II, 584.

¹⁸⁰ Miyancı, *Coğrafya-i Rey*, 106.

1.2.2.2. İslamiyet'ten Sonra

Rey dördüncü hicri asırda, Cibâl bölgesinin dört merkezinden en büyüğü sayılıyordu. Bu asrın coğrafyacıları ve müverrihleri, “Rey”in Deylamân bölgesinin üzerinde olduğu, hem Cibâl bölgesinden hem de Horasan bölgesinden sayıldığını ve doğuda Rey şehrinden daha büyük ve mamur bir yerin olmadığı kanaatindedirler.¹⁸¹ Rey’in ismi başka eski metinlerin çoğunda, Cibâl’in parçası olarak zikredilmiştir. Meşhur müverrih Yâ’kubî, Rey’i Cibâl biladından yazmıştır.¹⁸²

Rey şehri, İslami dönemde bölgeler arası çatışmaların yaşandığı şöyle oldu ve Müverrihler ve *Mesâlik* yazarları da her biri aynı şekilde kendi görüşlerine göre Rey’i bazen Cibâl bölgesinden bazen de Deylem bölgesinden saymışlardır. *el-Bed’ vet-Târîh*’in yazarı, Rey ve Kazvîn şehrini Cibâl bölgesinin son şehri ve Horasan ve Deylem’in orta kısmından saymaktadır.¹⁸³ İbn Havkal da *Suretü’l-Arz*’da Rey’i Deylem bölgesin ilave etmektedir.¹⁸⁴ İstahrî şöyle diyor: Kumis’i Deyleman’a ilâve ettik ve bu şekilde Gûrgan, Taberistân ve Rey de ona bağlı oldular.¹⁸⁵ Ebû’l-Fida, ö. 732/1332 Rey şehrini Deyleman biladından, Kumis ve Cibâl’in arasında olduğunu söylemiş; ancak kendisi Rey’i Cibâl biladının listesinde vermiştir.¹⁸⁶

Bu arada *Hudûdü’l-’Alem*’de Cibâl yöresinin tarım, ümran, iş gücü ve başka değerlerini vasıflandırarak Cibâl bölgesinin sınırlarını şöyle resmediyor: Cibâl şöyle bir alandır; doğusu bazen Fars sınırları, bazen Kerkes dağının çölü ve bazen de Horasan’dadır. Güneyi ise Hûzistân sınırlarındadır. Batı sınırları bazen Irak, bazen de Azerbadegân sınırındır onun kuzeyinde ise Deyleman dağı yer alır.¹⁸⁷

¹⁸¹ Ebû İshak İbrahim İstahrî, *el-Mesâlik Ve’l-Memâlik*, (Çev. Farsi 5. ve 6. h, be İhtimam-i İrec, Afşar, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Farhengi, Tahran 1368 hş., 166.

¹⁸² Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 129; <http://www.noormags.ir>. Naklen: İbn Vâzih Ahmed b. Ebi Ya’kûb, Ya’kûbî, *Târîh-i Ya’kûbî*, (Çev. Muhammed İbrahim Ayeti), İlmî ve Farhang-i, Tahran 1374 hş., I, 218; Le Strange, *Coğrafyây-i Târîh-i Serzemînha-i Hilâfet-i Şarki*, 231.

¹⁸³ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey”, 120; <http://www.noormags.ir>. Naklen: Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed’ ve’l-târîh (Yaratılış ve Tarih)*, (Çev. Muhammedreza, Şefiyye Kedkenî), Bonyad-i Ferhang-i İran, Tahran 1350 hş., IV, 64. Ayrıca bkz. Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, es-Sem’ânî, *el-Ansâb*, Mukaddame va Talik: Abdullah Ömer el-Barudi, Darul-Cinan, Beyrut 1408/1988, III, 23.

¹⁸⁴ İbn Havkal, *Sefernâme-i İbn Havkal (İran der Suretul-Arz)*, 120.

¹⁸⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 202.

¹⁸⁶ İsmail b. Ali, Ebû Fida, *Takvimul-Büldân*, (Çev. Ebdul Muhemmed Ayeti), İntişârât-i Bünyad-i Farhangiy-i İran, Tahrân 1349 hş., 488-489; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Takvimul-Büldân*, 485.

¹⁸⁷ Meçhul, *Hudûdü’l-’Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib*, 388.

İslamî yazarların eserlerinde Cibâl'dan maksat aynı Med bölgesidir. Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'de *Asâru'l-Bakiye*'de bu konuyu vurgulamış ve Cibâl bölgesinin ismini "Mah" diye söylemiştir; ancak maksadı aynı Med'dir.¹⁸⁸ Bekri şöyle söylüyor: "Rey meşhur bir bölge olup Cibâl'a mensuptur; ama ondan değil. Rey Horasan'a daha yakındır."¹⁸⁹ Muhammed b. Abdul-Mun'em el-Humeyri şöyle demektedir: "Rey ünlü bir yöre ve bilad-i Cibâl'a mensuptur." Ama oraya değil belki Horasan'a daha yakındır."¹⁹⁰

Bunlardan başka tarihin bazı dönemlerinde Horasan lafzı, İran'ın merkezi ve batı bölgelerine Irak-ı Arab'ın sınırına kadar olan bölgeye denilmekteydi.¹⁹¹ Yâkût ve *Mersad*'ın sahibi Rey'i Cibâldan saymışlardır.¹⁹² Yâkût, *Medâini*'den şöyle nakletmiştir: "Irak Fırat'ın kenarından Çin, Sind, Hint, Rey, Horasan, Sistân, Taberistân, Deylem ve Cibâl'a kadar olan alanı kapsamaktadır."¹⁹³

Tarihî devirlerde Irak-ı Acem'le Irak'ın sınırları aynı değildirler. Bazıları Irak-ı Acem ile Bilad-i Cibâl'la eşdeğer bilmişlerdir. İtimâdü's-sâltânât *Miratu'l-Buldan*'da şöyle naklediliyor: Cibâl bölgesi şimdiki Irak-ı Acem'den ibarettir.¹⁹⁴ İtimâdü's-sâltânât *Dureru't-Tican*'da da Cibâl bölgesini Medi ve Irak-i Acem'le eşitlemiş ve Rey'i Irak-ı Acem'in ikinci önemli şehri olarak yazmıştır.¹⁹⁵ "Guy Le Strange" şöyle diyor: Geniş ve dağlık olan bu bölgeye Yunanlılar "Medya" denilmektedirler, doğu tarafından Maveraunnehir ovasına ve batı tarafı ise İran'ın büyük çöllerine sınır olan bölge, Arap coğrafyacılarınca "Cibâl" ismiyle tanınmıştır. Guy Le Strange Cibâl biladının sınırlarını tarif ettikten sonra şöyle demektedir: "Bu isimler daha sonra terk edildi ve 6/12. asırda Selçuklular döneminde yanlışlıkla Maveraunnehrin alt kısmı olan Irak-ı Arap'la

¹⁸⁸ Hâsemî, "Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebiy-i Rey", 129; <http://www.noormags.ir>. Naklen: Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, el-Bîrûnî, *Asarul-Bakiye Anel-Kurunel-Haliye*, (Çev. Ekber, Dâna Sereşt), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1389 hş., 154. Ayrıca bkz. el-Bîrûnî, *Asarul-Bakiye Anel-Kurunel-Haliye*, 112.

¹⁸⁹ Ebû Ubeid Abdullah b. Abdül-Aziz, el-Bekri el-Endülüşi, *Mu'cem Muste'cem Min Asmael-Bilad vel-Mevazu*, tsh. Mustafa Es-Sega, Alemel-Kutub, Beyrut 1403/1981, I ve II, 690.

¹⁹⁰ Muhammed b. Abdül-Mün'em el-Humeyri, *Ruzel-Mu'tar Fi Ahbâr el-Ektar*, thk. Ehsan Abbâs, II. Yayın, Müessesey-i Nâsir Lelsikafat, Bica 1980, 278.

¹⁹¹ Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 116; Naklen Ebû Fida, *Tâkvimü'-Buldân*, 1349 hş., 508.

¹⁹² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, 1988, III, 116; Coğrafya-i Cihni-i İslam, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 597.

¹⁹³ Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 123; Naklen: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, 1988, IV, 94.

¹⁹⁴ İtimâdüs-Saltanat, *Miratul-Buldân*, IV, 2063.

¹⁹⁵ İtimâdüs-Saltanat, *Durerut-Tican fi Târih-i beni el-Eşkan*, 814.

karıştırılmasın Irak-ı Acem diye isimlendirildiler.”¹⁹⁶

Yâkût Irak-ı Acem kavramına işaret ederek, onu Cibâl biladından saymış ve Kazvînî Farsçada aynı anlamda olan Kuhistan kelimesi ile Cibâl kelimesini, bu bölgeye istifade etmiştir.¹⁹⁷ Bazıları da aynı şekilde İslam’ın doğu kısmını, büyük merkezi alanlarını ve İran’ın batı yarısı ötesini belki de Hindistan’ı ve Sind’in de, iç Irak’tan saymışlardır. Ve bu da çoğu Emevi arasında ve Şam bölgesinde yaygındı.¹⁹⁸ Rey, Cibâl bölgesinin kuzey doğusunda olup ve Cibâl bölgesini ve Irak-ı Acem’in bir kısmını ise Rey bölgesi oluşturuyordu. Farklı târîhi devirlerde onun kapsadığı alan değişiyordu.¹⁹⁹

İslamiyet’ten sonra çoğu zamanlar Rey biladı, Cibâl veya Irak-ı Acem’den sayılmaktadır bazı zamanlarda ise Horasan, Deylem, Taberistân’ın ilaveleri olarak sayılmaktaydı. Bu bağlılığın sebebi, Horasan ve kuzey bölgelerinin yöneticilerinin hükümdarlığının Rey’de olmasıydı. Alevî, Deylemi ve Al-i Bâvend gibi hükümetlerin hükümdarlığı da Rey şehrindeydi. Horasan’ın İslamiyet’ten sonra İranlı hükümetlerinin Tâhirî ve Sâmâniler gibi Rey’e hâkim olmaları söz konusu idi.²⁰⁰ İslamiyet’ten sonra da Cibâl nevahiyesinden sayılarak “Deylem”, “Kuhestân”, “Deylem ve Taberistân”, “Horasan”, “Irak-ı Acem”, “Irak”, “Horre Rey”, “Tumâne Rey”, “Vilâyete Rey”, “Alkâye Rey”, “Bigler Beygi-yi Rey”, “Dar-ul Hilafe-i Tahran “, “Vilâyet-i Tahran “, “İkinci il”, “Merkezi il” ve sonuçta bunlar Tahran ilinden sayılıyor.²⁰¹

1.2.3. Eski Metinlerde Rey Şehri

Rey çoğu eski tarihi ve coğrafi kaynaklarda nitelendirilmiştir. Orta Farsça yazılarından birindeki Pehlevi dil ve hat yazısında Rey’in ismi Atropatkan kastına ait bir kelime olarak geçmektedir.²⁰²

İslamiyet döneminde Rey, Bağdat’tan sonra İslam ülkelerinin en mamur ve büyük şehirlerindendir. Büyük evler, saraylar, camiler, pazarlara sahiptir *el-Mesâlik vel-Memâlik*’de: “Irak’tan doğuya doğru geçtiğinde en büyük şehir Rey’dir oradaki kapılar,

¹⁹⁶ Le Strange, *Coğrafiyâ-yi Târîh-i Serzeminha-i Hilâfet-i Şarki*, 200.

¹⁹⁷ Le Strange, *Coğrafiyâ-yi Târîh-i Serzeminha-i Hilâfet-i Şarki* 201.

¹⁹⁸ Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 122.

¹⁹⁹ Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 124.

²⁰⁰ Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 115.

²⁰¹ Miyanci, *Coğrafiya-i Rey*, 106.

²⁰² Hüseyin Şehidi, *Çârsu ve Negâreşi Kutâh ber Târîh Ve Coğrafiyâ-yi Târîhi*, Emir Kebir, Tahran 1365 hş., 71.

pazarlar, ünlü mahalleler, kervansaraylar ve ticaret pazarları çoğunlukla bulunurdu.”²⁰³ Denmektedir III. hicri asırda İbn Hurdâzbih şöyle belirtiyor: “Rey yeryüzünün güzel yaratılışındandır ve orada Sorro ve Serban caddeleri güzeldir.”²⁰⁴ İbn Fakîh *Muhtasaru'l-Büldan*’da Rey’in vafından şöyle bahsediyor: “Rey yerin gelini, dünyanın dört yolu ve güzergâhı ve Horasan, Gûrgan, Irak ve Taberistân’ın bağlantı halkası idi. O en iyi yaratılmış yerdir”.²⁰⁵

“İbn Ruste” 290/903’de telif ettiği *el-A’laaku’n-Nefise* kitabında şöyle demektedir: “Rey büyük bir şehirdir, “Ruzeh” ırmağı oradan geçiyor, ulu camisinin karşısında ise Rey kalesi yüksek, zor ve büyük bir dağda bulunmakta olup bu kalenin üstüne çıktığın zaman şehrin tamamını görebilirsin.”²⁰⁶

Mâkdisî’nin *Ahsenü’t-Tekâsîm*’inde yazıldığına göre: “Rey suyu bol, köyleri mamur; meyveleri lezzetli, nüfusu yoğun, kırsal alanları gelişmiş bir vilayettir. Havası temizdir. Horasân, Curcan ve Irak’ın tam ortasında yer alır. Başkentinin başka bir adı var mıdır bilmiyorum. Şehirleri ise şunlardır: Ave, Save, Kazvin, Ebher, Şelenbe, el-Hvar. Kırsal şehirleri ise Kumm, Dümavend, Şehrizor’dur. Kasabaları Kavseyn, Kasran ed-Dâhil, Kasran el-Haric, Surr, Bihzan, Kerec, Cena, Sıra ve Fîrûzeram’dır.”²⁰⁷ Mâkdisî, Rey’in iki mühim binasına 4. asırda işaret eder ve şöyle der: “Biri *Darul Batih* “harbüzehane”dir: şehrin pazarına girildiğinde görülüyor. Bir başkası *Darü’l Kütüb* yani kütüphane, “Ruze”²⁰⁸ mahallesinin altında bir kervansarayın içindedir.”²⁰⁹

²⁰³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 406.

²⁰⁴ Ebû’l-Kasım Ubeidullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Çev. Hüseyin, Karaçanlu), *İntişârât-i Muterim*, Tahrân 1370 hş., 147; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 206; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*/ Tercüme-yi, 159; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Muhtasar-i Kitâbe el-Büldân*/Tercüme-yi, 107.

²⁰⁵ Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed İbnu’l-Fakîh El Hemedânî, *Muhtasar-i Kitâbe el-Büldân*, Dar-i Sadr Beyrut, Efest Liden, 1302, 270. Ayrıca bkz. İbnu’l-Fakîh Hemedânî, *Muhtasarul-Büldân (İran Kısmı)*, (Çev. H. Masud, İntişârât-i Bunyad-i Ferhange İran, Tahrân 1349 hş., 106-107; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Muhtasar-i Kitâbe el-Büldân*/Tercüme-yi, 107.

²⁰⁶ Ahmed b. İbn Rusteh, *el-Alaakun-Nefise*, (Çev. Ve Talik: Hüseyin Karaçanlu), Emir-i Kebir, Tahrân 1356 hş., 198; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *el-Alaakun-Nefise*, II, 690.

²⁰⁷ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası(Ahsenü’t-Tekâsim)*, Tercüme-yi ve Notlar, Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015. Ayrıca bkz. Makdisî, *Ahsanut-Takasim Fi Marifatul-Akalim*, , 384, 390, 391, 399; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Ahsanut-Takasim Fi Marifatul-Akalim*, II, 575. Ayrıca bkz. Zuhre Ruhfer, “Nekşi Kohne ber Yafteha ve Sofalinehay-i Rey”, *Mecelleyi Ketabe Mahe Honer*, Şomareyi:25-26, 1379 hş., 107-104; Kavus Hasanli, Siyamek Naderi, “Şehr-i Kohene Rey Der Bufer Kour”, *Bazkhaniye Anasore Ferheng-i, İctimai, Ve Coğrafya-yi Tarihi*, *Nagde Adabi Mecelleyi* 1392 hş., Payiz, No:23, 157.

²⁰⁸ Rey şehrinde bir mahellanın ismi ve dolaysıla Reyin yörelerini birinin ismiymiş.

²⁰⁹ Ebû Abdullah Muhammed, *Mâkdisî, Ahsanut-Takasim Fi Marefetul-Akalim*, (Çev. Ali Nakı, Münzevi, Şirket-i Müallifan ve Müterciman İran, Tahrân 1361 hş., II, 390-391; Coğrafya-i Cihan-i İslam,

Dördüncü hicri asra ait olan *Eşkalul-Alem* kitabında, Rey şehri Deyleman vilayetlerinden biri olarak zikredilip, Rey'in vasfı için şöyle denmiştir: Deyleman'ın büyük şehirlerinden biri Rey'dir. Irak'tan geçtiğinde İslamiyet'in sonuna kadar Nişâbur hariç, ondan büyük, nimetli, zengin ve âbâd hiçbir şehir yoktur. Şehirdeki binalar birbirine yakındır ve Rey'in köyleri de çoktur.²¹⁰ Ayrıca dördüncü hicri asrın teliflerinden olan *Hududul-Alem* kitabında Rey hakkında şöyle denmiştir: Rey büyük ve mamur, çoklu tacire sahip ve Cibâl bölgesinin padişahlarının yerleşim yeri olan bir şehirdir.²¹¹

Ebû Ubeyd Bekr-i Endülüs'i (ö. 487/1094) şöyle yazıyor: Rey çok meşhur bir yöredir.²¹²

Altıncı hicri asrın bir coğrafi metninde de şöyle denmektedir: "Rey büyük bir şehirdir (...) ve revnaklı ticaret ve âbâd pazarlara sahiptir."²¹³

Söylendiğine göre dünyanın kapılarından birisi Rey kapısıdır. İnsanlar yönünü o kapıya doğru çevirirler. el-Esmai (ö.562/1167) şöyle der: "Rey, dünyanın gelinidir ve bütün yollar ona çıkar."²¹⁴ Yâkût Hamevi (574-626/1179-1229) Rey şehrinin tarihi coğrafyasına göre ayrıntılı bilgiler vererek şöyle demektedir: Rey şehri tanınmış şehirlerden ve ehemmiyetli biladlardan biri sayılarak, bol nimetler ve meyvelere sahip, Sabile yolunda huccacın konaklama yeri ve Cibâl biladının merkezi sayılmaktadır.²¹⁵ Abdülcélil Kazvînî er-Râzî ise şöyle diyor: "Rey âlemin mühim biladlarındandır".²¹⁶ İmadeddin Zekeriyâ-yi Kazvinî (ö. 682/1284) şöyle belirtiyor: Rey ünlü şehirlerden ve "Ümühatül-bilad" tan biri olarak görülmektedir.²¹⁷

Ünlü coğrafyacı ve müverrih, Hamdullah Müstavfî (680-750/1282-1350)

Ahsanut-Takasim Fi Marifatul-Akalim, II, 584.

²¹⁰ Miyancı, *Coğrafya-i Rey*, 86; Naklen: Ebû'l-Kasım b. Ahmed, Ceihani, *Aşkalu'l-Alem*, (Çev. Ali b. Abdüs-Salam Katib, tsh.ve Talik Fîrûz, Mansûri, İntişârât-i Astan-i Gods-i Razavi, Maşhad 1368 hş., 146-147.

²¹¹ Meçhul, *Hudûdu'l-Âlem*, 392-391.

²¹² Ebû Ubeid Abdullah b. Abu'l-Aziz el Bekri El Endelüsî, *Mu'cem Mas-Tecem Men Esmae L-Bilad Vel-Mevazi*, tsh. Mustafa Elsegga, Menşurat-i Alem el-Kutub, Beyrut 1403/1981, III, 690; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu'cem Mustecem Min Esmae'l-Bilad ve'l-Mevazi*, II, 690.

²¹³ Şerif İdrisi, *Nüzhetu'l-Muştak*, Alem Elkutub, Beyrut, 1409/1989, I, 453 ve II, 673; ; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Nüzhetu'l-Muştak*, II, 673.

²¹⁴ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud, Kazvinî, *el-Asaru'l-Bilad*, Dar-ı Sadır, Beyrut, tsz, 377.

²¹⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Büldân*, 1988, III, 116-117.

²¹⁶ Abdülcélil, Kazvinî Râzî, *el-Nakz*, tsh. Mîr Celaledin Müheddis, İntişârât-i Encumen-i Asar-i Milli, Tahrân 1331 hş., 404.

²¹⁷ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud, Kazvinî, *Asarul-Bilad ve Ahbâru'l-İbad*, Tercume ba İzafat-i cihangir Mirza, Gacar, tsh. Ve Tekmil Mîr Haşim, Müheddis, İntişârât-i Emîr-i Kebir, Tahrân 1373 hş., 375; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Asarul-Bilad, Ve Ahbâru'l-İbad*, 375.

Nüzhetül-kulûb kitabında Rey'den söz ediyor ve şöyle açıklayarak Rey'i Irak-ı Acem'in önemli yörelerinden biri olarak kabul edip, Rey şehri dördüncü iklimden ve İran'ın ünlü biladından sayarak kidmetine (eskilik) göre ona "Şeyhul-Bilad" demektedir.²¹⁸ Hamdullah Müstavfî Irak-ı Acem'in dört önemli olan Kum, İsfahân, Hemedan ve Rey şehirlerinin ismini zikretmekte, bir şairin şiirinde ona işaret edişini ifade ederek Rey'in benzerinin âlemde bulunamayacağını söyleyerek, şöyle vasıflandırır:

معدن مردمی و کان کرم شیخ بلاد ری بود ری که چو ری در همه عالم نبود²¹⁹

Hadaikul-Akalim kitabının müellifi Safevi devrinin sonunda Afşariye, Zendiye devrinde yaşıyor ve Hintli Emirlerin hizmetinde bulunuyor ve Rey hakkında şöyle rivayet ediyor: "Rey ünlü vilayettir", "Rey'in 1400 değirmeni ve her camide ise bin ışık varmış ve her gece açılıyormuş." Bu müellif, kendi raporunda Rey hakkında bazı istatistiki bilgiler veriyor; ama inandırıcılığı biraz zordur. Zira bu şehir için: "Cengiz Han'ın saldırısında öyle viran oldu ki abadlık asarı bu şehirden tamamen yok olup, ondan sonrasında ise Tahran şehrinin Darü'l-Mülk olmasına karar verildi"²²⁰ demektedir.

Şirvani (ö.1253/1838) Rey'in hakkında şöyle yazmıştır: "Rey eski biladlardan ve büyük Medâindenmiş."²²¹ Muhammed Pâdişâh Rey hakkında şöyle diyor: "Rey meşhur şehirdir."²²² Bu tabir ve açıklamaların hepsi Rey şehrinin şukuh, şan ve parlaklığına tekit olarak bu şehir, İslam dünyasının onurlarından sayılıyormuş. Şan ve şöhretine ek olarak buraya İslam dünyasının onurlu şehirlerinden birisi deniliyormuş.

1.2.4. Rey'i Zemmeden Rivayetler

İbnü'l-Fakîh *Muhtasarü'l-büldân*'da,²²³ Makdisî *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'de²²⁴ ve Yâkût *Mu'cemü'l-büldân*'da,²²⁵ Hamdullah Müstavfî *Nüzhetü'l-*

²¹⁸ Müstevfî, *Nüzhetül-Kulûb*, "be Kuşêş ve İhtimam-i Guy Le Strange", 52.

²¹⁹ Müstevfî, *Nüzhetül-Kulûb*, "be Kuşêş ve İhtimam-i Guy Le Strange", 47.

²²⁰ Miyancı, *Coğrafya-i Rey*, 92, Naklen: Hüseyin Mosaheb el-Mohatib be Al-i Yar-i Osmani Belgerami, *Hadikatul-Akalim*, (XII. h asrın metinlerinden), Metbaa Nami Monşi Nol keşver (Hint), Lekehnu, 1230 hk., 1230, s. 332.

²²¹ Şirvânî, *Riyaz Es-Seyahât*, 669.

²²² Muhammed, Pâdişâh, *Farhang-i Anendrac*, Zir-i Nazar-i Muhammed Dabir-i Siyâkî, İntişârât-i Hayyam, Tahrân 1336 hş., III, 2165.

²²³ Hemedânî, *Muhtasarü'l-Buldân (İran Kısmı)*, 271.

²²⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 385.

²²⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, 1965, II, 896; *Coğrafya-i Cihan-i İslam*, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 600.

kulûb'da²²⁶ ve başkalarının yazdığına göre Ömer b. Sa'd, Rey'in hükümetini almak istediğinden dolayı Kerbela'da İmam Hüseyin'in savaşına dâhil olmuş ve o dehşet ve cinayete mürtekip olmuştur.²²⁷ Eşkiya Amr b. Sa'd Kerbela vilayetini harabeye çevirmiş, Ali oğlu Hüseyin'i öldürmüş ve o vilayeti ateş içinde bırakmış. Buna rağmen orayı tercih edip şu dörtlüğü söylemiştir: "1. Gidiyorum, ama gözüm hala onda, 2. Hüseyin'i öldürdüm, başım önde döneceğim, 3. Bir ateşti bu cinayet, saklayamam yüzümü, 4. ama şu Rey tahtı göz bebeğimdir benim." Kitaplarda anlatıldığına göre Rey felaketlerin kaynağıdır ve bu yüzden de lanetlenmiş olarak kalacaktır.²²⁸

Rey halkı özellikle İslamiyet'in ilk asırlarında tamamen Ehl-i sünnet vel cemaat mensuplarıymış. Görüldüğü üzere o dönem, bu nevahide Şiiler mezhebi yokmuş veya hut da onların sayıları çok azmış.²²⁹ *Mu'cemü'l-buldân* sahibi İmam Ca'fer Sadık'ten rivayetle şöyle demektedir: "Rey", "Kazvîn" ve "Save" lanetli ve uğursuzdur."²³⁰ Ayrıca Haberlerde geldiğine göre kurumuş bir deniz sahilinde yer alan Rey şehri ve toprağı da lanetlidir ve şehir hakkı kabullenmeye bir türlü yanaşmaz.²³¹ İshak b. Süleymân Rey hakkında şöyle söylüyor: "Rey'den kötü bir yer görmedim."²³²

Rey'i zenn eden söylenilen sözler, muhtemelen imamların zamanına aittir, sonsuza kadar değil.²³³

²²⁶ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetül-Kulûb*, "El-Makaletel-Salasat, be İhtimam-i Le Strang", Beril Basım, Liden 1331, 52.

²²⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 113.

²²⁸ Ya'kûb İshak b. Süleyman şöyle der: Reyy'den daha cimri bir şehir görmedim. Burası lanetli bir şehir, toprağı lanetlidir; Şihâbüddîn b. Abdullah Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1-5 c, İntişârât-i Ferid Abdül-Aziz b. Cünd, Beyrut 1410.

²²⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 113.

²³⁰ Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu'cemu'l-Buldân/ Tercüme-yi*, II, 600; Nürüssiyye, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 118.

²³¹ Nürüssiyye, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 119.

²³² Nürüssiyye, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 118.

²³³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 112.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHTE REY

2.1. İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ DÖNEM

2.1.1. Medler (m.ö. 728-550)

Med “Ari” kabilelerinden birisinin ismidir. Bu kavimde ismi geçen en eski belge, 836 m.ö. senesine ait olan bir yazıtta şöyle deniyor.²³⁴ Milattan önce 9. asırda Ari kavimleri İran’ın farklı bölgelerine hicret edip küçük devletler kurmuşlardır. Batıda Medler, doğuda Bahteriler (Belhiler) ve güneyde ise Persler yerleşmişlerdir.²³⁵ Çoğu müverrihler Medleri açıkça Arilerden saymışlardır.²³⁶ Eski Yunan kaynaklarına göre 6 kabileden oluşan Med birlikleri, Bosiler, Estrohanler, Bodiler, Arizantler, Megler, Partakenlerdir.²³⁷ Bu kabilelerden biri, Arizantoni idi. Bu kabilenin Med’in doğu kısmında belki de Raga etrafında yaşadıklarına ihtimal vermişlerdir.²³⁸ Medlere ait olan sınırlar her zaman aynı değildi, Pirniya bu konuyu şöyle açıklıyor: “Eski ahit coğrafyası iki Med’i kabul ediyormuş. Büyük Med, yüzyıllar sonraki Irak-ı Acem’e yerleşenler küçük Med ise Azerbaycan ile Kürdistan’a yerleşenler nitelendirilmiş.”²³⁹ Aryalıların bir büyük kabilesi olan Med yurdu, İran’ın orta kısmından, Azerbaycân, Hemedan, Rey ve Luristân’ın bir kısmı ve Doğu Anadolu’nun bir kısmını teşkil ediyordu.”²⁴⁰ Medler ikamet ettiği yerlerin dağlarından bakır, demir, gümüş, altın, mermer taşı ve başka değerli taşlarda çıkarılıyordu.²⁴¹ Ovalar ve yamaçlarda tarım yapılıyordu. Bu geniş ülkenin sınırları tam olarak tespit edilemez. Eldeki bulgular Mâzendaran denizinden Elam’ın kuzey sınırlarına kadar Atropaten’in (Azerbaycan) bir kısmı, Zagros dağlarından Horasan’ın bir kısmına kadar olan bölüm Medlerin hüküm sahaları kapsıyordu.²⁴²

²³⁴ Beyat, *Târîh-i Muhtaser-i İran*, 21. Ayrıca bkz. Pirniya, *İrân-i Bâstân*, I, 168.

²³⁵ Ali Ekber Velâyetî, *İran piş ez İslam*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1394 hş., 79.

²³⁶ Richard Nelson Frye, *Miras-i Bâstânî-i İran*, (Çev. Mesûd, Receb Niya), İlmî Ferheng-i, Tahran 1368 hş., 411; Diakonoff, *Tarih-i Med*, 65-66; Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, I, 160.

²³⁷ Frye, *Mirâs-i Bâstânî-i İran*, 411, 111; Velâyetî, *İran Piş ez İslam*, 81.

²³⁸ Abdülhüseyn, Zerrin Kub, *Târîh-i Mermom-i İran*, Emir Kebir, Tahran 1381 hş., I, 83.

²³⁹ Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, I, 168.

²⁴⁰ Jalil Zahed ve Muhammedreza Zahtabi, *İran Zemin*, İntişârât-i Padide, Tahran 1348 hş., 20.

²⁴¹ Igor Mikhailovich Diakonoff, *Târîh-i İran-i Bâstân*, (Çev. Ruhi Arbab), İlmî ve Ferhengi, Tahran 1380 hş., 95-98.

²⁴² Perviz Recebî, *Târîh-i İran (İylamiha, Ariyaiha ta Pâyân-i Hakamenişiyân)*, İntişârât-i Dânişgâh-i

Asuriler devrinde (934-609 m.ö.) Rey, Medlerin beş eyaletinden biri olarak Asurilerin tasarrufundaydı. Rey'in eski Yahudileri, Aşuriler tarafından Med'e gönderilen göçmen Yahudilerdir.²⁴³ Medlerin padişahı Huvehaşter (625-585 m.ö.), Asurileri Medlerin ülkesinden çıkarıp, o kavmin hükümdarlığını asırlar sonra ortadan kaldırdı. Milattan önce 610-590 yılları arasında Medlerin padişahı Aşurilerin padişahını öldürülmekle kalmadı, Manena (800-600 m.ö.) İskit ve Urartu (860-590 m.ö.) padişahlarını da kendisine itaatkâr etti.²⁴⁴

Rey, Pehle'nin beş bölümünden biridir.²⁴⁵ "Pehle", "Fehle" İran'ın batısı anlamındadır.²⁴⁶ Cibâl bölgesine Fehle bölgesi deniliyordu. Bu sebeple bölgenin halkının dili Pehlevidir.²⁴⁷

Asurilerin (m.ö. 934-609) en güçlü döneminde, İran onların istilası altındaydı. Rey, aşağı Med'in eyaletlerinden biri sayılıyordu.²⁴⁸ Medler (m.ö. 728-550) devlet kurduktan sonra Asurilerin egemenliğinden çıktı. Rey'de büyük Med'in önemli bölgelerinden biri sayıldı. Bisutun yazıtına göre, Dâryuş'un (m.ö. 522-486) fermanı böyledir, Hakameniş devrinde de (m.ö. 550-330) Rey artık, "Med Satrap"ın bir parçasıdır.²⁴⁹ Med Hakameniş devletinin (m.ö. 550-330) hassas ve önemli bölgelerinden biridir.²⁵⁰ Medler ve Persler gibi Ari ırklarının İran'a, dolayısıyla Rey'e gelmesinden önce de bölgede farklı medeniyetlerin yaşadığını ele geçen arkeolojik kazılardan öğreniyoruz. m.ö. 3200'de İran'ın güneybatı bölgesi ve Hûzistân'da devlet kuran Elamlar bugünkü Hûzistân, Şuş, Fars, Buşir (Buşehr), ve Luristân'a kadar yayılmışlardır.²⁵¹ Aynı dönemde Sümer ve Akadlar'ın Zagros dağlarının olduğu bölgeye sefer düzenledikleri tespit edilmiştir. Yapılan askeri seferlerle Med İmparatorluğu kısa sürede Kirmân, Afganistan'ın büyük bir kısmı, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, Kuveyt, Nüfud Çölü, bütün Güneydoğu Anadolu (Van Gölü'nün kuzeyine kadar), Kızılırmak kavisi içinde kalan Orta Anadolu

Peyam-i Noor, Tahran 1385 hş., 28-29.

²⁴³ Kerimân, I, 62.

²⁴⁴ Diakonoff, *Tarih-i Med*, 275-295.

²⁴⁵ Dihhudâ, "Rey", XIII, 2362.

²⁴⁶ Jale, Amuzegâr Yegâne-Yahyâ, Mahyâr Nevayî, *Dâneşnâme-i Cihân-i İslam*, Yay.Haz. Golâmali Hadad-i Adel, İntişârât-i Bunyad-i Dairetü'l Mearif-i İslamî, Tahran 1379 hş., V, 829.

²⁴⁷ Zerrin Kub, *Târîh-i Mërdom-i İran*, II, 496.

²⁴⁸ İgor Diyakonof, *Târîh-i Med*, (Çev. Kerim Keşâverz), İlmî ve Ferhengî, Tahran 1377 hş., 89.

²⁴⁹ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, I, 543.

²⁵⁰ Kalej Malkom, *Târîh-i İctimai-i Pârtiyân*, (Çev. Mesûd Receb Niya), Dünyay-i Kitâb, Tahran 1374 hş., 52.

²⁵¹ Yılmaz Karadeniz, *İrân Târîhî*, Selenge basımları, İstanbul 2012, 24.

ve Karadeniz sahiline kadar genişlemiştir.²⁵² Rey, Med devrinde özel ehemmiyete sahipti, Kuruş (m.ö. 559-530) Med'i fethedip Rey'i de çocuklarının birine verdi.²⁵³

Sonraki zamanlarda günümüzde, İran yaylasının kuzey batısındaki Azerbaycan'a küçük Med denilirdi. Günümüzdeki Tahran (Rey) ve İran'ın merkezi çölünün kuzey batı havzası, Hemedan'a, büyük Med denilirdi. Medlerin başkenti Hımetane idi sonraki asırlarda "İkbatan" diye adlandırıldı.²⁵⁴ Med ülkesine atfedilen özelliklerden bir nahiye olarak, Rey şehri onun bir kısmı sayılıyor. Şunu da belirtmeliyiz ki Med'in bölgeleri hakkında farklı görüşler vardır. Pirniya şöyle demektedir: "Bazıları üç Med'den bahsetmektedirler 1. Büyük Med veya son asırdaki Irak-ı Acem, 2. Küçük Med veya Azerbaycan, 3. Râzî Med veya Rey ülkesi." Birçoğu Râzî Med'i büyük Med'den sayılıyordu. Şöyle ki Rey bu son devirlere kadar Irak-ı Acemden sayılmaktaydı.²⁵⁵ Diakonoff şöyle diyor: "Rey yöresi aşağı Med'in merkezinde olup eski zamanlarda "Rey" veya "Raga" Medin önemli şehirlerinden biriydi.²⁵⁶ Avesta'da 16 ülkenin isimleri zikredilmiştir, Avesta ülkelerinin 16'sından biri "Raga" veya "Rey"dir."²⁵⁷

Bu durumda İslamiyet'ten önce, çoğu zaman Rey Med'in bir parçası sayılıyormuş. Bazı zamanlarda ise "kuzey Padosiya"nın bir parçası, bazen de Azerbaycan hükümdarına tabi oluyordu. "Parsiye Miyane Yazılarında" bir defterde şöyle diyor: İran'ın illerinin ismi ondan gelmiştir ve aynı şekilde onda "dört kast"ın ismi de yazılıdır. Bu defter Pehlevi hattı ve dilindedir. Coğrafi isimlere ve bazı büyük şehirlerin yeri ve durumuna göredir. Burada Rey'in ismi Atrobatgan'ın illerinden biri olarak geçmektedir.²⁵⁸

2.1.2. Hakamenişler (Persler) (m.ö. 550-330)

Pers ehlinde olan Hakameniş sülalesi, soylarının Hakameniş isimli bir şahsa dayandırıyorlardı. İlk başta "Enşan"ın²⁵⁹ hükümdarlığı altındaydı. Onlar yavaş yavaş

²⁵² Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar Târîhi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, III, 73.

²⁵³ Kerimân, II, 96.

²⁵⁴ Velâyetî, *İran Piş ez İslam*, 81.

²⁵⁵ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, I, 207 ve III, 2217.

²⁵⁶ Diakonoff, *Tarih-i Med*, 85-90.

²⁵⁷ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, I, 207 ve 153.

²⁵⁸ Hüseyin Şehidî, *Çarsu ve Negâreşi Kutâh ber Târih ve Coğrafiya-i Târîhi*, Emir Kebir, Tahran 1365 hş., 71-72.

²⁵⁹ İylam'ın hüküm sahasının doğu kısmının merkezi sayılan "Enşan", İran'ın güney batı yüksekliklerinde vakidir. Persler oraya sonralarda kendi isimleri üzerine Pers (Yunani Persis) söylediler. (Josef Wiesehofer, *Îrân-i Bâstân*, (Çev. Murtaza Sageb Fer), İntişârât-i Gognus, Tahran 1377 hş., 18.)

askeri güçlerini yükselttiler güçlü ve iradeli kişilerin tavassutuyla büyük Kuruş (m.ö. 559-530) ve I. Dâryuş (m.ö. 486-522) gibi Hakamenişlerin yerel olan hükümetini büyük şâhenşâhlığa²⁶⁰ dönüştürdüler.²⁶¹ Dâryuş (m.ö. 486-522) döneminde İran ülkesi birkaç devlete (Satrap) bölünmüş ve her biri bir “Haşat-ra Pavan” isimli bir şahsın hükmü altında bulunmuştur. “Haşatra” “vilayet”, “Pavan” ise “bekçi” anlamında, her ikisi de “vilayet bekçisi” anlamına geliyordu.²⁶²

Dâryuş (m.ö. 522-486) Babil’in fethinden sonra isyan eden, (phraorte) Fururtiş (m.ö. 655-633) isimli bir şahsı yendi. O şahıs Rey’e firar ettiyse de onu yakalayarak Hemedan’da astı.²⁶³ I. Dâryuş (m.ö. 522-486) bu ülkeyi “Med” diye adlandırdı.²⁶⁴ Rey’in ismi Dâryuş’tan (m.ö. 522-486) kalan Bistun kitabesinde “Raga” olarak kaydedilmiştir.²⁶⁵ Bu kelime, Sâsânîler döneminde “May” ve İslâmî devirde ise “Mah” oldu. Şöyle ki “Mahe Basra” ve “Mahe Nihâvend” ve çoğuluna da “Mahat” denilirdi.²⁶⁶ Hakamenişilerin (550-330 m.ö.) ülke bölümleri, Eşkaniler, Selevkoslar (m.ö. 312-63) ve Sâsânîlerin (m.s. 224-651) bir kısmında da devam ediyordu. Bu bölümlerde Med İran İmparatorluğunun eyaletlerinden biridir.²⁶⁷

Yunanistan’da kurulan Makedonya Krallığının en büyük kralı şüphesiz Büyük İskender’dir. Yaklaşık 13 yıl süren kısa hükümdarlığı sırasında Yunanistan, Bulgaristan, Anadolu, Mısır, Kıbrıs, Maverâünnehir, Nubya, Suriye, Filistin Afganistân, Pakistân, İran, Irak ve Hindistan’ı kapsayan büyük bir sahaya hükümdar olmayı başarmıştır.²⁶⁸ İskender (m.ö. 334-323) Hakameniş devletini (m.ö. 550-330) yıkıp, III. Dâryuş’la (m.ö. 336-330) savaştıktan sonra Rey şehrine ulaştı ve ordusunu dinlendirmek için 3 gün Rey şehrinde kaldı.²⁶⁹

²⁶⁰ Şunu anlatmalıyız ki şâhenşâh sözcüğü dikkatli ve anlamlı bir deyimdir. Öyle ki tarihçiler onu özel dikkatle kullanıyorlar. Bu lakap, yerel şahslara hükümdarlığı olan ve şahekler tarafından fermanları itaat olan şahslara denilirdi. Bu yüzden Med ve Hakameniş şahslarına şâhenşâh denilirdi. Bu lakap, Sasanlı şahslarının çoğuna da layıktı.

²⁶¹ Velâyetî, *İran Piş ez İslam*, 79.

²⁶² Mesûd, Keyhân, *Coğrafya-i Mofessel-i İran*, Matbaa-yı Millî, Tahran 1311 hş., II, 5.

²⁶³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 97.

²⁶⁴ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, I, 207.

²⁶⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 98.

²⁶⁶ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, I, 207.

²⁶⁷ Rabie Bedîî, *Coğrafya-i Mofessele-i İran*, İntişârât-i Egbal, Tahran 1372 hş., II, 216- 217.

²⁶⁸ Öztuna, III, 73.

²⁶⁹ Pirniya, *İrân-i Bâstân*, II, 1429-1431.

2.1.3. Eşkaniler (Partlar), (m.ö. 247-m.s. 224)

Selevkoslar (312-63 m.ö.) döneminde şiddetli bir deprem Rey şehrini viran etti ve I. Selevkos (m.ö. 312-280) (Nikater) şehri ve harabeleri yeniden tamir ve imar edip kendi yurdunun adı ile Orapes diye isimlendirdi.²⁷⁰ Selevkoslar (m.ö. 312-63) Rey’de ve başka civarlarda Apama gibi köyler kurdular. Makedonya’dan bir grup halkı getirerek Yunaniyeti terviç için oraya yerleştirdiler.²⁷¹ Rey şehri, Eşkaniler (m.ö. 247- m.s. 224) döneminde özel ehemmiyete sahip olarak Eşkaniler’in yazlık başkenti sayılıyordu.²⁷² Rivayete göre Erdeşîr (m.s. 224-242), Erduvan’ı (m.s. 216-224) öldürdükten sonra onun kızıyla evlilik yapıp, Rey şehrinde Erduvan köşkünde birkaç zaman padişahlık tahtına oturdu.²⁷³ Rey antik devrinde mamur ve abat olmuş bir şehirdir. Eşkaniler devri ise Rey’in parlak devirlerinden sayılıyordu. Yıllarca Eşkaniler’in başkenti idi. Eşkaniler devrinde Rey’i Berin’inin kuzey doğusunda bir yükseklikte sağlam bir kale yapılmış ve ona İslamî devirde “Raşkân dez” denilmiştir.²⁷⁴ Eşkaniler devrinde Rey’e “Erşkiye” denilirdi. Bu adlandırmanın sebebi, o şehirde Eşkani padişahlarının yerleşmesi ve bu yüzden de başkentlerine “Erşkiye” denmesiydi. Eşkaniler yıkıldıktan sonra ve Sâsânîlerin egemenliğinde, bu şehrin ismi tekrar Rey olarak değişti.²⁷⁵ Eşkaniler (m.ö. 247-m.s. 224) devletinde büyük Med hükümetinin 18 bölgesinin bir başkenti de Rey ve Hemedan şehri idi. Eşkaniler devrinde Mehrân ailesi Rey şehrinde hüküm sürdü.²⁷⁶

Yunanistanlı müverrih “Strabo”a göre Medler “Eşkani” (m.ö. 247-m.s. 224) devrinde iki bölüme ayrılıyormuş: Büyük Med, Darül-Mülkü “İkbatan” ve küçük Med’in ise Azerbaycan, “Atropatin” idi.²⁷⁷ Eşkaniler (m.ö. 247-m.s. 224) ve Sâsânîler (m.s. 224-651) devrinde Med’e “May”, “Mah”, “Mar” ve İslami devirde ise “Mah” denilirdi.²⁷⁸ Partlar devrinde özel bir konuma sahip olan Rey bu dönemde ise “Erşekiye” olarak anılmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde Partlar’ın kışlık başkentleri Bâbil olurken, yazlık başkentleri ise Rey olmuştur. Part hükümdarları bahar mevsiminde Rey’e gelerek

²⁷⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 101.

²⁷¹ Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, III, 2115; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 102.

²⁷² İtimadüs-Saltanat, *Durerut-Tican fi Târîh-i Beni el-Eşkan*, 814; Pirniya, *Îrân-i Bâstân*, III, 2645.

²⁷³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 112-114; Miyanci, *Coğrafya-i Rey*, 67-66.

²⁷⁴ İbn İsfendiyar, Bâhaeddin Muhammed b. Hasan, *Târîh-i Teberistân*, tsh. Abbâs İkbal-i Âştîyânî, ve be İhtimam-i Muhammed Ramazanî, Haver, Tahran 1320 hş., I, 61.

²⁷⁵ Muhammed Cevad Maşkur, *Kârname-yi Erdeşîr Bâbekân*, Dünyaya-i Kitap, Tahran 1369 hş., 187.

²⁷⁶ Malkom, 55.

²⁷⁷ İtimadüs-Saltanat, *Miratu'l-Büldân*, IV, 2064.

²⁷⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 45.

hükümeti buradan idare ederlerdi.²⁷⁹

2.1.4. Sâsânîler (m.s. 224-651)

İsmi, Fars bölgesinde Anahita tapınağının başrahiplerinden biri olan Sâsân'dan alan Sâsânîler, milattan sonra üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar merkezi İran'da Medâin kenti olmak üzere geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Sâsânîler kendilerini Persler'in gerçek veliahtları olarak kabul ediyorlardı. Belki de birçok kişi tarafından II. Pers İmparatorluğu olarak anılmalarının sebebi de buydu. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Zerdüştlüğün etkisi Sâsânîler'den önceki dönemlere nazaran daha fazla görülmekteydi. Hatta denilebilir ki Zerdüştlük, Sâsânîler'i ayakta tutan en önemli etkendi. Sâsânî devletinin kurucusu sayılan Sâsân'ın oğlu I. Erdeşir, 224'te o sıralar Romalılarla mücadele eden Part hükümdarı V. Erduvan'ı Hürmüzdegân'da yenilgiye uğratarak kısa sürede Partlar'ın İran'daki hâkimiyetlerine son vermiştir.²⁸⁰

II. Şapur döneminde Zerdüştlüğün kutsal metinleri toplanmış, aynı zamanda devlet çok geniş sınırlara ulaşmıştır. Bu dönemden sonra pek etkili faaliyet gösteremeyen Sâsânîler, ikinci yükseliş dönemini I. Kavad döneminde yakalar. Bu dönemde de toprakları genişleyen Sâsânîler'in başına geçen Enûşirvân lakablı I. Hüsrev kendisinden en çok bahsedilen Sâsânî hükümdarı olmuştur. Bu dönem, Sâsânî topraklarının en geniş olduğu dönemdir.²⁸¹ Enuşirvan (501-579) ülkesini dört bölgeye ayırmıştır. Onun ikinci kısmı ise "Kuru-l Cebel" olup Rey'e de" şâmil olmaktadır.²⁸²

IV. Hürmüz döneminde Behrâm Çübin isyanı çıkmış ve Çübin, krala karşı karargâhını Rey'de kurmuştur. Neyse ki isyan sonradan bastırılmıştır. II. Hüsrev Perviz döneminde Sâsânîler İstanbul'u kuşatmış, Kudüs, Şâm ve Mısır'ı alarak Pers İmparatorluğu'nun sınırlarına erişme hayallerini gerçekleştirmiştir. 622'ye gelindiğinde Doğu Roma yıkılmaya yüz tutmuş, Sâsânîler bütün Anadolu'yu ve Asya'nın büyük bir kısmını topraklarına katmıştır. Fakat 6-7/627-628'deki Ninova savaşını kazanan Doğu

²⁷⁹ Minorsky, "Rayy", 471; Ahmed Sadr, Hac Seyyid Cevadi, "Rey", *Dâiretü'l-Meârif-i Teşeyyu*, İntişârât-ı Şehit Saîd Muhebbî, Tahran 1379 hş., VI, 416; Dânişnâme-i Dânişgöster, "Rey, Şehr-i Bâstânî", Tahran 1349 hş., IX, 47.

²⁸⁰ Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, XXXVI, 174.

²⁸¹ Karadeniz, 24.

²⁸² Makdisî, *el-Bed' ve 't-Târîh (Aferiyyeş ve Târîh)*, IV, 609; Nürüssiyye, *el-Bed' ve 't-Târîh*, IV, 78.

Roma İmparatoru Herakliyus, bu durumu tersine çevirmiştir.²⁸³

Bundan sonra İran'ın taç ve tahtı her gün bir şahsın elinde oyuncak olmuş, İran'ın bağımsızlığı için büyük bir tehlike arz etmiştir. Sonuçta 11/632'de ülkenin eşrafı, tacı Hüsrev Perviz'in torunu Şahriyar'ın oğlu III. Yezdicerd'in (11-30/632-651) başına koydular. Onun döneminde Sâsânî silsilesi ortadan kaldırıldı.²⁸⁴

Sasanilerin Son Padişahı

Dört asırlık Sâsânî İmparatorluğu İslâm ordularının Kadîsiye, Celûla ve son olarak Nihâvend'de III. Yezdicerd'e karşı kazandıkları zaferlerle tarihe karışmıştır. Şehriyar Yezdicerd (11-30/632-651) tahttan düştüğü yıllarında Kâdisiye'den sonra bölgelerin çoğunda Arap askerlerini kendi ardından getirdi. Ama Celûlâ ve Nihâvend başarısızlıklarından sonra birleşik kuvvetlerini düşmana karşı direnmeye hazırlayamadı.²⁸⁵

Sâd b. Ebi Vakkas 16/637 senesinde 60, 000 kişilik birlik ile “Sabat”a (Medâin’e bir günlük yol) geldi. Yezdicerd alelacele başkenti terk edip, Hulvan semtine giderek orasını kendine karargâh tayin etti. Sâd, Medâin’e girip ve Sâsânîler’in hazinelerini ele geçirdi. Sâsânîler’in başkentinin lüksü, o şehrin güzelliği göçebe Arapları şaşırtmıştır. Hüsrev’in altın tahtı, büyük talar (salon), on iki mermer taştan olan sütun, özellikle göğün burçları, altın yıldızlarla yapılan o salonun tavanı da Arapları çok şaşırtmıştır.

Söylendiğine göre onların saflıkları o kadar çoktu ki yemeğe tuz yerine kâfurı kullandılar. Öyle ki onun tadına şaşa kaldılar. Kisranın talarlarından birinde (Bâhâristânda) bir halı buldular. Bu halı, 140 metre uzunluğunda ve 28 metre genişliğindeydi. Üzerinde ise çeşitli güller, pahalı ve değerli taşlar kullanılmıştı. Güllerin yaprakları zümrütten ve goncaları yakut, inci gibi değerli taşlardan yapılmıştı. Nehriyan nehrinin yanında Arapların eline bir sandık geçti; içindeki elbiseler değerli taşlarla süslü, kumaşları altın işlemeliydi. Enuşirvan'ın (501-579) Hâtemleri²⁸⁶, tacı, ayrıca I. Hüsrev'in

²⁸³ Öztuna, III, 81-82; Karadeniz, 36.

²⁸⁴ Abdullah Râzî ve Hasan Hazayil, *Târîh-i Mufasssal-i İran ez Âgaz ta Pâyân-i Devrey-i Pehlevi*, İntişârât-i Debir, Tahran 1388 hş., 60.

²⁸⁵ Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran (ez Pâyân-i Sâsâniyân ta Pâyân-i Al-i Büveyh)*, Müessesey-i İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1378 hş., 19; Ebû Ali Bel'ami, *Târîh-i Bel'ami*, tsh. Muhammed Tagi, Bahar Meliküş-Suarâ ve be Kuşes-i Muhammed Paervîn, Gonâbâdi, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1388 hş., 755; Arthur Emunuel Chiristensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, (Çev. Reşid, Yasemi), İntişârât-i Seda-yi Muasır ve Sahil, Tahran 1382 hş., 317.

²⁸⁶ Mühür. Üzerinde yazı olan ve mühür yerine kullanılan yüzük.

(501-579) özel silahı, Tazilerin (Arap) eline geçti. Sanatsal eserleri ve emvalin (serveti) humsunu Medine’de Hz. Ömer’e (13-23/634-644) gönderdiler ve emvalin bakiyesi Arap birlikleri arasında bölündü.

Yezdicerd (11-30/632-651) “Celûlâ” savaşından sonra, Hulvan’dan Rey şehrine gitti. 16/637 senesinin sonunda, Ninova Şuşter’in yakınlarına kadar Arapların eline geçti. Yezdicerd (11-30/632-651) 21/642 senesinde kendi temsilcilerini Rey, Horasan, Gurgan, Taberistân, Merv, Sistân, Kirmaân ve Fars’a gönderdi. Valilerini birlik toplamaya teşvik edip İran eşrafından, yaklaşık 150,000 kişilik orduyla Kâdisiye savaşında da bulunan Fîrûzan’ın komutanlığında Nihâvend’de bir araya geldiler.²⁸⁷ 22/642’de meydana gelen son savaş Nihâvend’de, Müslümanlar, önce III. Yezdicerd ordusunun Rey’de toplandığını zannetmişti; fakat Nihâvend’de toplandıklarını öğrendiler. III. Yezdicerd’in Rey’de değil de Nihâvend’de olduğunu öğrenen Nuaym b. Mukarrin 30.000 kişilik orduyla o tarafa yöneldi.²⁸⁸

Fîrûzan ve Nu’mân b. Mugarrânın birliklerinin arasında sert bir savaş oldu. Savaş ortasında Nu’mân öldürüldü. Buna rağmen Araplar bu savaşta galip oldular. Bu savaş Arap müverrihleri fethu’l-fütûh diye isimlendirdiler. Fîrûzan’ın birliklerinin çoğu öldü. Fîrûzan da Hemedan yakınlarında gâgaâ eliyle öldürüldü. Nihâvend’den sonra Hemedan Arap eline düştü. Nihâvend savaşı III. Yezdicerd’in (11-30/632-651) umutlarını söndürdü. Fakat Sâsânî padişahı tacından ve tahtından vazgeçmedi.²⁸⁹ III. Yezdicerd, Rey şehrinde İsfahân’a ve oradan da Kirmân’a geçip Merv’de yerleşti. Komşu devletlerden yardım istedi. Emir Sâid onun yardımına hazır oldu ancak Yezdicerd’den incindi ve Merv’in İranlı hükümdarı olan Mahuy ile birleşerek padişahın birliklerini yok etti. Yezdicerd orayı terk etmekten başka bir çare görmedi. O nevhinin yakınlarında bir değirmenci tarafından öldürüldü.²⁹⁰

2.2. İSLAMİYET’TEN SONRAKİ DÖNEM

2.2.1. Rey’in Fethi ve Raşid Halifeler Dönemi

²⁸⁷ Râzî ve Hazayil, *Târîh-i Mufasssal-i Îrân ez Âgaz ta Pâyân-i Devre-yi Pehlevî*, 69-71.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh İslâm Târîhî*, (Çev. Ahmed Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul 1985, I, 50-52.

²⁸⁹ Râzî ve Hazayil, *Târîh-i Mufasssal-i Îrân ez Âgaz ta Pâyân-i Devre-yi Pehlevî*, 69-71.

²⁹⁰ Râzî ve Hazayil, *Târîh-i Mufasssal-i Îrân ez Âgaz ta Pâyân-i Devre-yi Pehlevî*, 69-71.

Bu şehir, mühim şehirlerden ve İslam'ın mefahirlerinden sayılıyordu. Hz. Ömer, hilafeti döneminde 23/644'de Nihâvend fethinden sonra Rey, Arapların eline geçti.²⁹¹ III. Yezdicerd "Celûlâ" savaşından sonra "Hulvan"dan Rey'e geldi. Orada son olarak birliklerini Arapların karşısında direnmek için toplanmaya davet etti; ancak Nihâvend savaşında İran birliklerinin kesin yenilmesi ile bu devlet sona erdi. Nihâvend savaşından sonra Yezdicerd Rey şehrini Siyavuş Mehrânî'nin eline verdi. Bu zamanda Rey şehrinin merzûbanı Mehrân hanedanından olan bir sipehbod²⁹² Behram Çübin'in çocuklarından Siyavuş b. Mehrân b. Behram Çübin isimli birinin hâkimiyetinde idi.²⁹³ Araplar Cibâl'in fethine, aynı anda iki taraftan başladılar. Biri Hemedan, Kum, Kaşan, İsfahân yolundan, öbürü ise Nihâvend, Save ve Rey yolundandı. Rey şehrinin yolu Horasan'dan geçtiğinden stratejik olarak İsfahân, Azerbaycan, Horasan aynı güzergâhta idi.²⁹⁴

Araplar şehri tehdit ettiğinde Siyavuş, Demavend ehli ile şehri muhafaza etti.²⁹⁵ Nihâvend savaşından sonra, halife Ömer'in (13-23/634-644) fermanı üzerine Ammar b. Yasir, Kûfe'nin valisi, "Ürve b. Zeyd el-Hiyel Tayii"ni 8000 kişilik birlikle Hemedan-Save yoluyla Rey semtine gönderdi. İran büyüklerinden "Azdahan"ın oğlu "Dâver" 10000 kişilik birlik ile Arapların karşısında fîrar edip Rey'e gitti.²⁹⁶ Ama Rey halkının telaşları faydalı olmadı ve şehrin büyüklerinden "Farhan" muhtemelen Müslümanlara katıldı.²⁹⁷ Siyavuş'un öncü birliklerinden biri Zinebi²⁹⁸ Ferhan'ın oğlu Siyavuş'a düşmanlık edip Araplar ile birleşerek "Kaha"²⁹⁹ köyünde Araplara katıldı.

İki askerî birlik, Rey dağının eteğinde şehrin yakınlarında birbirleriyle karşılaştılar. Zinebi askerlerden bir grup alarak kendi karargâhından hareket edip, Teberek dağının

²⁹¹ Tegi Daneş (Müsteşar-i Azam) *Divan-i Kasayid*, İntişârât-i Daneş Âgah, Tahran 1337 hş., 688; Seyyid Muhammed Ali Cemalzade, "Rey ve Tahran (1)", *Mecelleyi Yegma, Şomareyi*:197, Payiz 1343 hş., 404, 409, <http://www.noormags.ir>

²⁹² Ordu başkomutanı (başbuğ) anlamındadır.

²⁹³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 153; Naklen; Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, 277.

²⁹⁴ Hüseyin Muftâhari-Hüseyin Zemânî, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanân ta Pâyân-i Tahiriyan*, İntişârât-i Semt, Tahran 1386 hş., 30. Ayrıca bkz. Ebi Muhammed Ahmed İbn Aâsam, *el-Fütûh*, Darul-Kutubul-İlmîyye, Beyrut 1406, I, 313.

²⁹⁵ Richard Nelson Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, (Çev. Hasan Enûşe), Emir Kebir, Tahran 1379 hş., 24.

²⁹⁶ Muftâhari ve Zemânî, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Pâyân-i Tahiriyan*, 30. Ayrıca bkz. İbn Aâsam, *el-Fütûh*, I, 313.

²⁹⁷ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, 24.

²⁹⁸ "Zin Ped" mürekkebi bir kelime olup "zin" silah anlamında ve "ped" reis anlamındadır, buna göre anlam tam olarak "silahdar"dır. Kaynaklar Zinebi, Zinbedi, Zinbodi, kelimelerini de kullanmaktadır; Nürüssiyye, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, 277; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I,153.

²⁹⁹ Rey ve Kazvîn arasında olan büyük bir köy. Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu'cemul-Buldân*, IV, 416. Ayrıca bkz; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, 1988, IV, 208.

arkasından Horasan geçidinin yanından Rey şehrine saldırdı. Şehrin savunucuları ise yenildi. Araplar şehir birliklerinin az direncinden sonra şehirdeki bol ganimete, aynı Medâin ganimetinin benzerini ele geçirdiler. Zinebi'nin aracılığı ile Rey halkı ve Arapların arasında barış sağlandı. Arapların orada kalmalarına ve zimmilerin cizye ve haraç ödemelerine karar verildi.³⁰⁰ Daha sonra Rey halkı antlaşmalarını bozdular ve o arazi savaşıyla yeniden fethedildi.³⁰¹ Nuaym'ın amannamesine göre Rey halkı senelik cizye ödemesini kabullenecekler, sakın ve boyun eğerek Müslümanlara değer verecekler, isyan ve ayaklanmadan uzak duracaklar, Rey'in valiliği Zinebiye tefviz olunacak. Görünüşe göre Ariyen idi. Araplar ona Ariyen diyorlardı. *Futuhul-Buldan* 'da onun isim ve lakabı hakkında şöyle deniyor:³⁰²

الزيبندی و العرب يسميه الزينبي و كان يدعى عارين..

Rey şehrinin merzûbanlığı bir dönem bu aileden olan Şehram ve Ferhan'ın elinde idi. Nuaym antik Rey'in yıkılmasını emretti. Zinebi'ye yeni Rey'i imar etsin diye ferman verdi.³⁰³ Tarihî kaynaklarda geçtiğine göre Nuaym b. Mukarrin, fetihten sonra şehri viran etti. Şehrin merzûbanına (sınır korucusuna Zinbedi denilirdi³⁰⁴ ve Araplar ise ona Zinebi diyorlardı) yeni bir şehir imar etsin diye ferman verdi.³⁰⁵

Rey'in çöküşünden sonra dinî unvanı “Masmağan” olan Demavend'in valisi yıllık 200,000 dinar cizye ödenmesi karşılığında Araplarla sulh etti. Rey şehrinin fetih tarihî kaynaklarda ihtilafla 18/639'da 24/645'de zikrediliyor ama muhtemelen Rey'in nevahisi yavaş yavaş farklı tarihlerde Arapların eline geçmiştir.³⁰⁶ Bu şehrin fethinden sonra Müslüman hükümdarların fermanına göre Sâsânî şehri tahrip edilip, 6 veya 12 fersah uzaklığında başka bir şehir kurulup, bu yeni şehir ise eski şehrin yanında olduğundan

³⁰⁰ (Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, IV, 253'den naklen) Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 153.

³⁰¹ Muftâhari ve Zemâni, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Pâyân-i Tahiriyan*, 32; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Fütûhu'l-Büldân*/Tercüme-yi; s. 447.

³⁰² Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 154; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Fütûhu'l-Büldân*/Tercüme-yi, 447; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldan (İran Kısmı)*, 1364 hş., 318.

³⁰³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 1, 15.

³⁰⁴ Kerimân bu anıt hakkında şöyle der: “Cevahir kelim *Târîh-i Tahran* kitabında şöyle yazıyor: “Rey Bendi” anıtı, Abbasi halifesi Mehdi tarafından Çeşme Ali dağının üzerinde büyük taşın üzerine kurmuş ve hala onun kalıntıları duruyor. Ayrıca muhtemelen Teberk Kalesi de Rey Bendi kalesidir ve bazıları onu bu ortak isimle söylemişlerdir. Görüldüğü gibi bu kale Rey merzubanının ismine (Zibendi) nisbet etmektedirler. Bu ismin İranlı olup olmadığını aramamız gerekiyor.

³⁰⁵ Seyyid Muhammed Ali, Camalzade, “Rey ve Tahran (1)”, *Mecelleyi Yegma*, Şomareyi:197, Payiz 1343, 405-406; <http://www.noormags.ir>; Daneş, *Divan-i Kasayid*, 688.

³⁰⁶ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, 24.

dolayı ona Rey ismini vermişlerdir.³⁰⁷

Rey geçmişte Tahran ovasının merkezi idi. 22/643 veya 23/644'te Arap tavassutu ile fethedildi.³⁰⁸ Siyasî hükümdarlık bakımından bu, orası için yeni bir başlangıçtı. İran'a yeni ideolojinin girişi ile Rey halkı da öbür bölgelerin halkı gibi yeni ve farklı bir dinle karşılaştılar.³⁰⁹ Şehrin Arap tavassutu ile fethedilmesine ve anlaşma yapılmasına rağmen bölgenin emir ve hükümdarı her değiştiğinde halk isyana kalkışıyordu. Bu isyanlar, Sâsânî devletinin geri dönmesi için değil, Arapların ağır cizyelerine itiraz etmek için yapılmaktaydı.³¹⁰

Hız. Osman (23-35/644-655) döneminde Araplar Fars, Hemedan, Rey gibi fethedilen şehirlerin isyanlarıyla karşılaştılar ama Taberistân hariç İran'ın fethi bu dönemde tamamlanmıştır. Horasan barış antlaşması ile Kirmân ve Sistân'ın direnç göstermesi sebebi ile de bu şehirler Arapların tasarrufuna geçti.³¹¹ Rivayete göre: Huzeyfe tarafından fethedildikten sonra Rey halkı, zaman zaman antlaşmayı bozdu. Bunun üzerine şehir her seferinde yeniden fethedildi, bu durum Hız. Osman'ın (23-35/644-655) Kûfe valisi Ebû Mûsâ'nın döneminde Karaza b. Ka'b el-Ensari'nin, şehri yeniden fethetmesine kadar devam etti. Bundan sonra şehir halkı itaatten ayrılmadı. Şehir valileri ez-Zinebi kalesine inerek, halk vali için yapılmış camide cuma namazı kılardı. Bu mescit son dönemlerde yapılan alçak duvarın içine alındı. Valileri Destebâ'ya hareket edip Deylemiler ile savaştılar. Karza b. Kâ'b, daha sonra Hız. Ali (35-40/655-660) tarafından Kûfe valiliğine tayin edildi ve orada öldü.³¹²

Hız. Ali'nin (35-40/655-660) halifeliği zamanında, Müslümanların iç savaşlarından dolayı fetihlerde durgunluk oldu. Hatta fethedilen yerlerde cizye ve haraç vermeyip isyan

³⁰⁷ Cunningham vd., 229; <http://www.noormags.ir>; Naklen: el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân (İran Kısmı)*, 1364 hş., 79; Hemedânî (İbn Fakîh), *Tercüme-i Muhtasarü'l-Buldân (İran Kısmı)*, 106.

³⁰⁸ Cunningham vd., 219; <http://www.noormags.ir>; Naklen: Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, XII ve V, 1975; Ya'kûbî, *el-Buldân*, 51.

³⁰⁹ Cunningham vd., 219; <http://www.noormags.ir>.

³¹⁰ Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Do Karn Sukut*, İntişârât-i Sokhen, Tahran 1378 hş., 6-85; Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Feth-i İran be Dest-i Arab ve Peyâmed-i Ân*, ez Mecmue-i Târih-i İran, ez Zühür-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçuki, (der. Richard Nelson Frye; Çev. Hasan, Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1385 hş., 26.

³¹¹ Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, tsh. Rezvân Muhammed Rezvan, Darul-Kutub el-İlmîyye, Beyrut 1978, 399; Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, III, 63.

³¹² Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, (Çev. Mustafa, Fayda), Siyer Yay., İstanbul 2013, 365.364.

ettiler.³¹³

Abbâs b. Hişâm, babası ve dedesi yoluyla rivayet etmiştir: Hz. Ali Rey ve Destebâ'ya (etraf nevahi), Yezid b. Hacebe (veya Hüceyye)'yi vali tayin etti. O ise buranın haracını azaltınca bunun üzerine Ali onu hapsetti. O da hapisten çıkınca Muâviye ile birleşti. Ebû Mûsâ, bizzat kendisi Rey halkı ile savaştı; çünkü onlar antlaşmayı ihlal etmişlerdi. Ebû Mûsâ şehri yeniden fethetti.³¹⁴

Rey halkı defalarca sözleşmenin dışına çıktılar, her defa bir bahane bulup eski antik dinî adetler ve törenlerine dönüyorlardı. Sonuçta Ebû Mûsâ el-Eş'arî Kûfe valisi olduğu zaman, Rey şehri Karza b. Kâ'b tavassutu ile kuşatıldı. Onları Arap itikat ve törenlerine yaklaştırmak için cizyenin ağırlığı müessir oldu. Öyle ki, eski dinin üzerinde ısrar edenler bu ağır vergilerin karşısında tahammül edemeyip, mecburen İslam dinini kabullenmek zorunda kaldılar.³¹⁵ Araplar tarafından *Fethül-Fütüh* denilen, Nihâvend savaşı sonrası Sâsânîlerin büyük egemenliği sona erdi. Ondan sonra her şehrin merzûbanı o şehrin sorumlusu idi. Bunlardan bazıları Araplar karşısında direnip sonucu savaşıla öğreniyorlardı, bazıları da teslim olarak cizye ödemesini kabul ediyorlardı.³¹⁶

Kaynaklarda Rey şehrinin fetih tarihi ayrıca oranın fatihi olan Arap komutanının isminde çok ihtilaflar vardır. Rey'in fethi hakkında olan ihtilaflar ve kaviller başka kaynaklarda şöyle yer alır:

1. Taberî; Karza b. Kâ'b'ın tavassutuyla.”³¹⁷
2. Belâzürî'nin görüşüne göre; Arap komutanının ismi Ürve b. Zeyd diye anılır. Zeinebi'nin yerine Ebûl-Ferhan'ı, tayin edip, olayın senesi ise aynı Nihâvend'in fetih yılı olan 21/642 olarak kaydedilmiştir.³¹⁸
3. Yâ'kubinin *Târîh-i Yâ'kubi'* ve *el-Buldân*'ına göre Rey'in fethi, Karza b.

³¹³ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 1978, 399; Taberî, *Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, III, 63.

³¹⁴ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 2013, 364-365. Ayrıca bkz. Nürüssiye, *Tercüm-yi, Fütûhu'l-Buldân*, 448-449.

³¹⁵ Frye, *Târîh-i İran Cambridge(ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçugiyân)*, 26, 30.

³¹⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 152; Bkz. Muhammed Muin, *Mezdisnâ, Dânişgâh-i Tahran*, Tahran 1394 hş., I, 12.

³¹⁷ Taberî, *Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, IV, 251; Nürüssiye, *Tercüm-yi Taberi*, V, 1972.

³¹⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 156; Pirniya, *Târîh-i İran Bâstân*, I, 200; Hüseyin, Karaçanlu, “Coğrafya-i Târîh-i Rey”, *Mecelle-yi Berresihay-i Târîhî, Şomareyi:70*, Hordad ve Tir Mah 1356 hş., 116; <http://www.noormags.ir>; Nürüssiye, *Tercüme-i Fütûhu'l-Buldân*, 446. Ayrıca bkz; *Fütûhu'l-Buldân*, 1364 hş., 317.

Kâ'b'ın tavassutuyla 23/644'de fethedildi.³¹⁹

4. *Muhtasarü'l-büldân*; bu kitapta *Fütûhu'l-Büldân*'ın rivayetinin özeti zikredilmiştir.³²⁰

5. *Mu'cemü'l-büldân*; bu kitabın rivayeti de aynı *Fütûhu'l-Büldân* gibidir. Ek olarak,³²¹ fetih senesi 19 ve 20.h senesi zikredilmiştir.

6. *el-Bed ve't-Târîh*: Mah-i Basra'nın fethi Osman zamanında olup sonra Ebû Mûsâ el-Eş'arî tavassutuyla İsfahan, Rey hudutları fethedildi.³²²

7. *Târîh-i Curcan*'da yazıldığına göre; Nu'mân b. Mukarrin öldürüldüğünde yerine kardeşi Süveyd b. Mukarrin komutan oldu. Daha sonra Rey tarafına yöneldi ve orayı fethedip sonra birlikleri Kumis'e yönlendirdi. Oranın fethinden sonra Corcan'ın fethine yönlendiler (...).³²³

8. *el-Nakz*'de yazıldığına göre: "Nu'mân b. Mukarrin, Nuaym b. Mukarrin ve Süveyd b. Mukarrin Rey'i fethettiler."³²⁴

9. *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*: "Nuaym b. Mukarrin Emirel-Mü'minin Ömer'in (13-23/634-644) fermanına göre; Yezid b. Keyis'i Hemedan'a vali tayin edip, kendisi de Rey semtine gitti. Şâpûr'un birliklerinden biri Nuaym'in yanına geldi ve çok kolaylıkla Müslümanlar şehrin fethine ulaştılar." Ayrıca bu kitap fetih senesini 22/643 olarak zikrediyor.³²⁵

10. İbnü'l-Esir'in *el-Kamil*'i, fetih hakkında olan farklı görüşleri şöyle naklediyor: Rey'in fethi Karza b. Kâ'b'ın tavassutuyla 21 hicri senesinde fethedildi.³²⁶

11. *Târîh-i Gerdizi*; "...[Osman] halife olduktan sonra, Rey'e Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile askeri birlik gönderdi ki, o şehri kuşatsın."³²⁷

³¹⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 276; Coğrafya-i Cihan-i İslam, Ya'kûbî, *ElBuldân*, 89.

³²⁰ Hemedânî, *Tercüme-yi Muhtasarü'l-Buldân (İran Kısım)*, 268; Coğrafya-i Cihan-i İslam, İbnü'l Fakîh, *el-Büldân*, 537.

³²¹ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemul-Buldân*, 1965, II, 895; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 118.

³²² Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V, 194.

³²³ Hamze b. Yusuf Sahmî, *Târîh-i Curcân*, be Kuşş-i Muhammed Abdü'l-Amid Han, Alemel-Kutub, Beyrut 1407/1987, 4; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Târîh-i Curcân*, s. 44.

³²⁴ Abdülcalîl Kazvînî er-Râzî, *el-Nakz*, tsh. Mîr Celal Muheddis, Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1358 hş., 112; bu üç kişi kardeşmişler.

³²⁵ Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, 276. 278; Nürüssiye, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, s.277; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 158.

³²⁶ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs, Halili-Ebûl-Kasım, Halet), İlmî ve Ferhngi, Tahran 1371 hş., III, 12; Nürüssiye, *Târîh-i Kâmel*, III, 24.

³²⁷ Gerdizî, Abdül Hay b. Zahak, *Zeynü'l-Âhbar*, tsh. Abdül-Hayy, Habibi, Dünya-yi Kitab, Tahran 1363 hş., 27.

12. *Târîh-i Sistân*: “(...) Hz. Osman (23-35/644-655) tekrar Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ni Rey’i kuşatsın diye gönderdi. Berâ b. Âzib ve Karza b. Kâ’b onunla beraber (...).”³²⁸
13. *Mucmel-i Fasihî* 22/643 senesinin olaylarında şöyle anlatılıyor; “Hemedan, Rey, Nihâvend, Demavend, Kumis, Gurgan ve Taberistân’ın fethi Nuaym tavassutu ile oldu (...).”³²⁹
14. *Takvimüt-Tevârîh*’te 23/644 senesinin olaylarını anlatırken; Hz. Ömer’in (13-23/634-644) öldürülmesi, Hz. Osman’ın (23-35/644-655) halife olması, hacca gitmesi ve Rey’in fethi Berâ b. Âzib’in tavassutu ile olmasını anlatıyor.”³³⁰

Bu rivayetler Rey’in fethi hakkında olan farklı görüşlerdir. Onlarda ise yedi kişinin ismi açıkça Rey’in fethinde zikredilmiştir.

2.2.2. Emevîler Dönemi (41-132/662-750)

İran’da Emevîlerin ekonomik ve içtimai siyasetleri, onların vergi sistemi ve ayrıca Arapların mevâlî ve Ehli-Zimmî ile ayrımcı ve ırkçı davranışları, İran halkının bir kısmının Emevîler döneminin tamamında Arap hükümdarlığı aleyhine farklı mahiyetlerde ayaklanmalara sebep oldu.³³¹ O cümleden 77/697 senesinde ilk müslümanlardan olan “Mugiyra b. Şûbe”nin oğlu “Mutrab b. Mugiyra” Haccâc tarafından Medâin şehrinin hükümdarı, ona (Haccâc) isyan etti. İran’a gidip İsfahân semtine yerleşip, Müslümanları Allah’ın kitabına, Peygamber’in sünnetine ve konsey tarafından seçilen kişinin emirlerine davet ediyordu. Taberî’ye göre Rey ve başka nevahilerin halkı “Mutrab b. Mugiyra”ya katıldılar ama Mutrab ve arkadaşları Haccâc birlikleri tavassutu ile baskı ve katledildiler.³³²

Dört halife döneminde hilafet miras değildi. Halk her kimi uygun görürse bu makam için seçiyordu. Eğer halife, peygamber sünneti veya önceki halifelerin ameli

³²⁸ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, tsh. Muhammed Tagi, Bahar Meliküş-Şuarây-i Bahar, 445-725.h aralarında telif edilmiştir, tsz, byy, 236; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Târîh-i Sistân*, 70.

³²⁹ Ahmed b. Muhammed Havafi (777-845), *Mucmel-i Fasihî*, be tsh. Mahmud Ferruh, *İntişârât-i Bâstân*, Meşhed 1336 hş., I, 127.

³³⁰ Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (1017. h-1067), *Takvimü’t-Tevârîh*, (Çev. Meçhul), tsh. Mîr Hâşim, Muheddis, Neşr-i Mirâs-i Mektub, Tahran 1376 hş., 21.

³³¹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîh-i Taberî*, (Çev. Ebûl-Kasım Pâyende), *İntişârât-i Âsatir*, Tahran 1364 hş., II, 533-526-541; Nürüssiye, *Tercüme-yi Târîh-i Taberî*, , VIII, 3622-3642.

³³² Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, 438-472. Nürüssiye, *Târîh-i Taberî*, Tercüme-yi, VIII, 3622-3642.

aksine yönelirse onun eylemlerini reddediyorlardı. Ama Dört Halife'den sonra seçim düzeni ortadan kalktı. Muâviye (41-60/662-680) ve halefleri, Ümeyye cedlerinin adı vesiyesiyle, kendilerine Beni Ümeyye veya Emevî hulafâsi demişlerdir. Bunlar 14 kişilerdir, 91 sene (41-132/662-750) hilafetlik yapmışlardır. Emevîler iki kola ayrılmışlardır. Bir kolu Al-i Süfyan yani Muâviye b. Ebi Süfyan, oğlu Yezid ve torunu, ikinci Muâviye 41-64/662-684'e kadar halifelik yaptılar. Diğer kolu Al-i Mervân (64-132/684-750) yani Mervân b. Hekem ve onun evlatları. Mervân b. Hakem 64'te Emevî tahtına geçtikten bir sene sonra yani 65/685'te öldü. Emevî devletinin Muâviye'den sonra en meşhur halifesi olan Abdü'l-Melik b. Mervân (65-86/685-705) hilafet tahtına oturdu. 66/686 senesinde ise Muhtâr, Kûfe şehrini istila etti. Kerbelâ'da şehit olanların katillerinin birçoğunu bulup öldürdü. 67/687'ya kadar Irak Muhtâr'ın istilası altındaydı. Aynı sene Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Musâb'ı Kûfe'ye gönderdi. Mûsâ'b o şehri kuşattıktan sonra bu yılın ramazan ayında Muhtâr'ı öldürdü. Abdü'l-Melik 71/691'da Irak halkının daveti üzerine Kûfe'ye hareket etti. Musâb'ı yenerek öldürdü. Halife Abdü'l-Melik'in 72/692'de meşhur komutanı Haccâc b. Yusuf es-Sekafiyi, Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmak için Mekke'ye gönderdi. Haccâc Mekke şehrini kuşatıp, Zübeyr'in direncine rağmen yedi ay sonra 73/693 senesinde savaşta öldü. Muhalliflerin isyanını bastırdıktan sonra Hicâz'dan da Abdü'l-Melik'e biat aldı. Bu emir yirmi sene Irakein'de Abdü'l-Melik'in valisi olarak görev yaptı. Haccâc 95/714 senesinde vefat etti.

Emevîlerin ünlü hulefaları Abdü'l-Melik'ten (65-86/685-705) sonra 4 kişiydiler;

1. Velid b. Abdü'l-Melik (86-96/705-715) onun döneminde Megrib'i Aksa (Marakeş) ve Endülüs, Mâverâünnehir ve Hindistan'ın bir kısmı fethedildi. O 88/707'de İslami yapılarının en değerlisi olan "Dimaşk ulu camisi" nin kurucusudur.

2. Ömer b. Abdü'l-Aziz (99-101/718-720) Mervân b. Hekemin torunu, Valid'in amcası oğlu Emevîlerin en adaletlisi ve güzel huylusudur. O halife olduktan sonra, Muâviye döneminden kalan tüm vilayetlerde namaz hutbesinden sonra Ali b. Ebi Talib'in lanetlenmesini yasakladı. Kendisi her zaman içtihat ve ehli takva üzerine hilafet ediyordu.

3. Hişâm b. Abdü'l-Melik (105-125/724-743) onun döneminde Müslümanlar Kafkasya'nın bir kısmını, Türkistan'ı, İsviçre ve Fransa'nın güneyini fethettiler. Bu halife döneminde İslam devleti en geniş sınırlara ulaştı. Hişâm'ın hilafet dönemi önemli iç olaylarından biri, Zeyd b. Ali b. Hüseyin'in ayaklanması idi.

4. Mervân b. Muhammed (126-132/744-750) Mervân b. Hekem'in torunu, Emevî halifelerinin son hükümdarı idi. Beni Abbâs'ın komutanı olan Ebû Müslim'e yenilerek Emevî devleti onun döneminde ortadan kaldırıldı.³³³

Emevîler Devrinde İran

Dört halife devrinden sonra İslâm dünyasında cumhuriyet yönetimini, mutlak (Monarşi) yönetime çeviren Emevîler dönemi (41-132/662-750) başlamıştır. On halifenin başa geçmesi ve 91 sene sürmüş olan Emevî hilâfeti döneminde İslamiyet'in yayılması devam etmiş, devletin sınırları Orta Asya'dan İspanya'ya kadar genişlemiş ve İstanbul ilk defa bu dönemde 49/669'da Müslüman orduları tarafından kuşatma altına alınmıştır.³³⁴

İran'da birinci asırda Arapların hareketinin seyri iki kısma ayrılır: Dört halife dönemi, Emevîler dönemi.

Birinci dönemde İranlıların büyük çoğunluğu Müslüman olmadı. İran'ın şehir ve köylerinin halkı cizye ve haraç ödeyerek Müslüman olan askeri topluluklar ile barışçıl olarak yaşadılar. Bu dönem, İran'ın iç kısmında Sâsânîlerin (224-651) çöküşünden sonra fetihlerin hareket seyri barış içerisinde oldu. İran toplumu Arap istilasını kabullenmişler; ancak kendi varlıklarını da korumuşturlar. Bu dönem, Dihkanların sorumluluğunda idi; fakat belirli miktarda haracı cizyeyi Araplara ödemek karşılığında, başka işlerin idaresini kendi sorumlulukları altında tutuyorlardı. Ayrıca bahsi geçen devirde haraç ve cizyenin miktarı aynı Sâsânî devri gibi, bazı rivayetlere göre ise geçmiş devirlerden de az miktardaymış. Halife Hz. Osman'ın (23-35/644-656) döneminde İran'ın çoğu bölgeleri Arapların tasarrufundaydı ama Halife Ali (35-40/656-661) döneminde Müslümanların kendi iç savaşlarından dolayı çoğu bölgeler fırsattan istifade ederek isyan ettiler.³³⁵ Emevîlerin hükümdarlığında İranlılar ve Arapların ilişkilerinde birçok değişiklik ortaya çıktı. Zira Emevîlerin hilafetiyle Dört halife hilafetinin mahiyetleri farklıydı. Onların hükümdarlığı cahiliye kökenli kabile soyluluğuna dayanıyordu. Böyle kabile soylu sistemi bürokratik işlemler için çok servete ihtiyaç duyuyordu. Serveti artırmanın yolunu fütuhâtı genişletmek, ayrıca vergilerin miktarını da

³³³ Behruz Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, İntişârât-i Yâddâşt, Tahran 1392 hş., 117-119.

³³⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Târîhî*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yay, Ankara 2002, 60; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Târîhî*, 8. bsk. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı basımları, Ankara 2009, 2-4.

³³⁵ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, 120-122.

çoğaltmak olarak görüyorlardı.

Muâviye zamanında bölgeler yeniden savaşıla fethedildi. Bu devirde fetihler Mâverâünnehir’e kadar çekildi. Muâviye’nin meşhur komutanı “Übeydullah b. Ziyâd” Buhara şehri ve onun etrafını idare altına alıp çok ganimet elde etti. “Saîd b. Osman” ise ondan sonra “Soğd” ve “Semerkant” şehirlerini sonra “Tirmiz” şehrini fethetti. Yezid (60-64/680-684) döneminde doğu kısmındaki fetihlerin hızı azaldı.³³⁶

Yezîd döneminde (60-64/680-684) Kûfe vâlisî Ubeydullah b. Zîyâd, Kûfelilerin kendisini çağırdıkları Hz. Hüseyin’in, Fırât kıyısına geldiği haberini alınca derhal harekete geçti ve Ömer b. Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın başında bulunduğu bir orduyu Hz. Hüseyin’i durdurmaları için gönderdi. Bir sahâbî çocuğu olan Ömer’in Peygamber torununa karşı çıkması olayı, kaynaklarda çeşitli şekilde geçmektedir. Ancak biz burada en çok kabul görüleni belirtmekle yetineceğiz. Rivayetlere göre, Deylemliler isyan ederek Desteba’yı ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Ubeydullah b. Zîyâd, Ömer’i Rey valiliğine tayin ederek, Deylemliler üzerine gidip bu meseleyi halletmesini istedi. Ömer, Hammâm A’yen’de karargâh kurmak üzere yola çıktı. Ancak bu esnada Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin Kerbelâ’ya indikleri haberinin alınması üzerine Ömer, Kûfe’ye geldi. Ubeydullah ondan, önce Hz. Hüseyin’in üzerine gitmesini sonra da Deylemlilerle savaşmasını istemiştir.³³⁷ Ömer b. Sa’d ise ilk başta bu emre karşı çıkmış ve Hz. Hüseyin’in üzerine gidemeyeceğini söylemiştir. Fakat İbn Zîyâd ona, Hz. Hüseyin’in üzerine gitmediği takdirde kendisinden Rey valiliğini geri alacağını söylemiştir.³³⁸ Bunun üzerine Ömer b. Sa’d, Ubeydulah’tan kendisine kararını vermesi için bir gün mühlet verilmesini istemiştir. İznin verilmesi üzerine Ömer b. Sa’d, en yakınları ile bu durumu istişare etmiştir. İstışareden Hz. Hüseyin’in üzerine gitmenin onun dünya ve ahretini mahvedeceği kararı çıktığı hâlde Ömer b. Sa’d, ertesi gün İbn Zîyâd’ın teklifini kabul edip³³⁹ Hz. Hüseyin’in üzerine gitmiş ve ne yazık ki Kerbelâ hâdisesi³⁴⁰ vuku bulmuştur. Bu olaydan sonra Rey şehri birçok şairin dizelerinde kötülenmiş, lanetlenmiştir. Cafer es-Sadık Rey hakkında: Rey, Kazvîn ve Sâve mel’ûndur. Çünkü bunlar yüzünden Hz. Hüseyin’in katli olmuştur” derken İshâk b. Süleymân ise Rey hakkında: “Rey’den daha

³³⁶ Rahmanî, *Târîh-i Kouhen(2)*; *İran Pes ez İslam*, 120-122.

³³⁷ Ahmet Turan Yüksek, *Kerbelâ*, Yediveren Yayınları, Konya 2001, 81.

³³⁸ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 36.

³³⁹ Ahmed, Ağırakça, *Emevî Döneminde Kıyamalar*, Şafak Yayınları, İstanbul 1994, 96-97.

³⁴⁰ Mustafa Öz, “Kerbelâ”, *DİA*, XXV, 271-272.

kötü ve mel'ûn (lanetlenmiş) bir memleket görmedim" demiştir.³⁴¹

Ömer b. Sa'd, Ubeydullah'ın teklifini reddetmemesinin sebebi olarak kendisinin İbn Zîyâd tarafından tehdit edildiği gösterilir. Buna göre Ubeydullah, Hz. Hüseyin'e karşı gitmeyi kabul etmeyen Ömer'i valilikten azletmenin yanı sıra evini yıkmak, arazi ve mallarına el koymak, ayrıca onu öldürmekle tehdit etmiştir. Öte yandan Ömer b. Sa'd'ın kararını vermeden evvelki gece şu şiiri dilinden düşürmediği söylenir:

*Rey mülkünü ve Rey gibi bir şehri mi bırakayım, yoksa hayatım boyunca zemmedilmiş olarak Hüseyin'in kanıyla mı döneyim? Hüseyin'i beklemek, hesapsız olarak cehenneme girmektir, ama Rey vâlîliği de göz aydınlığıdır.*³⁴²

Yezîd'in ölümünden sonra Mervân döneminin başlarında, daha önce Rey'in fethinde Müslümânlar'a yardımcı olan Zinbedî'nin oğlu Ferruhân, Rey'de bir isyan başlatmıştır. Bunun üzerine o sıralar Kûfe emîri olan Amir b. Mesûd, Rey'e iki defa ordu göndermiştir. İlkinde başarı kazanan Ferruhân, ikinci orduya karşı tutunamamış ve orada öldürülmüştür. Böylelikle Rey'de meydana gelen bu isyan zor da olsa bastırılmıştır.³⁴³

Yezîd'in ölümü ile Emevîlerin zayıflamasından dolayı çıkan krizden, Horasan Arap kabileleri arasında çatışmalar oldu. Emevîlerin Mervânî kolu tespit edildikten (belirlendikten) sonra,³⁴⁴ Abdülmelik b. Mervân hilâfetinde Irak genel valisi olan Haccâc b. Yusuf es-Sakafi "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî"yi Rey valiliğine atamıştı (83/702). Bir süre bu görevde kalan Kuteybe, 86/705'te Horasan valiliğine mensup oldu.³⁴⁵ O, Arap ve bölgenin yerlilerinden birlikler oluşturup defalarca Buhara, Semerkant, Harezm ve sonra Çaç ve Fergana ve onun etrafını fethetti. Bu nevahilerin fethinden sonra Müslümanlar Türkler ile sınır komşusu oldular. 96/715 senesinde Küteibe'nin ölümü ile hilafet merkezindeki bazı sorunlardan dolayı bu bölgede fetihler durdurulup, savunma moduna girildi. Emevî devrinde İran'da Arap kabilelerinin yerleşmesi fetihlerin genişletme ve koruma amacı ve idari teşkilat Irak'ta bulunuyordu. Cibâl, Horasan ve Sistân şehirlerine ise vali ve emir gönderiyorlardı. Genel olarak idari sistemin gelişmesi Emevîler'e yeni masraflar yüklüyordu. Emevîler bu sorunu verginin miktarını çoğaltmakta buluyorlardı.

³⁴¹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 36.

³⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IV, 55.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IV, 138; Nürüssiye, *Tercüm-yi el-Kâmil*, XI, 292.

³⁴⁴ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2)*; *İran Pes ez İslam*, 120-122.

³⁴⁵ İsmâil Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVI, 490-491.

Böylelikle siyaset ve barışla fethedilen şehirlerin ayaklanmasına sebep oldular.³⁴⁶

2.2.3. Abbâsîler Dönemi (132-656/750-1258)

Emevî hanedanının tarih sahnesinden silinmesinden sonra İslâm halîfeliği Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbâs'ın soyundan gelen torunlarına geçmiştir. Hz. Abbâs'a nispetle de devlet-i Abbâsîler (132-656/750-1258) denilmiştir.³⁴⁷ Abbâsîler beş yüz sene ayakta durmayı başararak Osmanlılar gibi tarihte iktidarı en uzun süre elinde tutan hanedanlardan biri olmuştur. Abbâsîler 656/1258'de Moğollar tarafından yıkılincaya dek Sünnî İslam dünyasının halîfesi olmakla beraber, ister Şîî ister Sünnî olsun, devlet büyükleri meşruiyetlerini sağlamak için Abbâsî halifesinden onay almak zorunda kalmışlardır. Özellikle Hârûnürreşîd döneminden sonra askerî manada gücünü sürdüremeyen Abbâsîler, genel olarak dinî manada etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Bir noktadan sonra Abbâsî topraklarında Tolunoğulları, İhşitler, Saffârîler, Tâhirîler gibi Tavâifü'l-Mülûk denilen devletçikler ortaya çıkmıştır.³⁴⁸

Uzun süren Emevî-Abbâsî mücadelesinden sonra, 132/750 yılında Abbâsî Devleti kurulmuştur. Bu yılın ekim ayında Ebû'l Abbâs Abdullah, bir başka deyişle es-Seffâh'a (132-136/750-754) biat edilmiş ve ilk Abbâsî halîfesi o olmuştur.³⁴⁹

137/755'te ölen es-Seffâh'ın yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775), Abbasîlerin ikinci halîfesi olarak tahta oturmuştur. Hilâfet başkentini yeni kurduğu Bağdâd şehrine taşıyan el-Mansûr, halîfeliği uğraştıran iç sorunları (Rey'deki ayaklanmalar gibi) büyük ölçüde çözümlemiş, ülkede huzur ve sükûneti sağlamıştır. el-Mansûr Bağdâd'ın doğusunda oğlu Mehdî için bir ordugâh şehri olan er-Rusâfe şehrini kurdu. Bu dönemde Mansûr, oğlu Muhammed Mehdî'yi Horasan'a, Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ezdî isyanını bastırmak için göndermiş. Ve onu Horasan'a vali tayin etmiştir.³⁵⁰

Târihî metinlere göre Abbâsî devrinin başlangıcında da Rey'de büyük değişimler baş göstermiştir. Eski şehrin yakınlarında yeni kaleli şehir Muhammediye ismiyle,

³⁴⁶ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2)*; *İran Pes ez İslam*, 120-122.

³⁴⁷ Abbâsîler hakkında geniş bilgi için bkz.: H. Dursun Yıldız ve Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, I, 49-56.

³⁴⁸ Hârûn Çetin, *Çağının Eşsiz Sultanı: Hârûn Reşîd*, Kayıhan Yay, İstanbul 2011, 11.

³⁴⁹ Çetin, 11.

³⁵⁰ el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, *Fütûhu'l-Buldân*, (Çev. Mustafa, Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı basımları, Ankara 1987, 422-423; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, 57.

kuruldu.³⁵¹ Muhammediye şehrinin adını Mehdî devrinde basılmış sikkeler üzerinde görebiliriz.³⁵²

Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*'da şöyle yazıyor: Ca'fer b. Muhammed er-Râzî'nin bana söylediğine göre; Mü'minlerin Emiri el-Mehdî, el-Mansûr'un halifeliği zamanında şehri imar ettirip, şehrin etrafını hendeklerle çevirtti. Orada, Ammar b. Ebil-Hasib vasıtasıyla küçük bir cami yaptırdı. Caminin duvarına kendi adını ve caminin yapılış tarihi olan 158/775 yılını yazdırdı. Şehrin etrafını alçak duvarlarla çevirtti. Tuğladan yapılan bu duvar ise iki şehri ayırıp buraya da el-Muhammediye adını verdi. Bundan dolayı Rey halkı duvarın iç kısmındaki Rey'e iç şehir (el-Medinetud-dahile), duvarın ötesine de dış şehir (el-Medinetul-harice) adını verdiler. ez-Zinebi kalesi, el-Muhammediye'nin içindedir. el-Mehdî kalenin tamir edilmesini emretmiş ve oraya yerleşmişti. Bu kale, cami ve imaret konağına bakan kale, daha sonra ise hapisane olarak kullanıldı. el-Mehdî Rey'e ilk defa geldiğinde es-Sirvan denilen bir köye inmişti.³⁵³

Hârûnürreşid'den sonra halifenin iki veliahdı Emîn (183-189/799-805) ve Me'mûn (198-203/814-819) arasındaki mücadelede de Rey, iki kardeşin çatışma alanı halinde gelmiştir. Bu çatışma döneminde Emîn, Me'mûn'un ordusuna karşı 50.000 kişilik bir orduyu Ali b. İsa komutasında Rey'e göndermiştir. Rey'de Tâhir b. Hüseyin'in (Tâhirî Hanedanı kurucusu) yönettiği Me'mûn'un ordusuyla karşılaşan Ali b. İsa öldürülmüş ve Emîn'in ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır.³⁵⁴ Öte yandan kardeşi Emîn'le yaptığı savaşla onu bertaraf etmeyi başaran Me'mûn, bu olayı müteakip 204/820'te Rey'e gelmiş ve kendisine biat edilmiştir. Me'mûn da bunun üzerine şehrin 12.000.000 dirhem olan haracını 10.000.000'e kadar düşürmüştür. Bu yüzdendir ki çoğu âlim bu gelişmeden sonra gelip şehre yerleşmeye başlamıştır.³⁵⁵

Arap İstilası Devrinde Rey'in Valileri

1. Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebi Talib 127/744

³⁵¹ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân (İran Kısmı)*, 78; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tercümi-yi, Fütûhu'l-Buldân*, 449.

³⁵² Abbâs Kadyânî, *Coğrafya-yi Târîhi-i Rey(Raga)*, Ârven, Tahran 1379 hş., 27. 28; Cunningham vd., 220, <http://www.noormags.ir>

³⁵³ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 2013, 364-365; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tercümi-yi Fütûhu'l-Buldân*, s. 449.

³⁵⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, 86; Bahriye Üçok, *İslâm Târîhi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Basımları, Ankara 1968, LXXXIV, 95; Kadyânî, 90.

³⁵⁵ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 1987, 460; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, II, 896; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tercüme-i Mu'cemü'l-buldân*, , II, 599; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 345.

2. Ebu Müslim 137/754
3. Cumhur b. el- Mirar el-İcli, 137/755
4. Muhammed b. el-Aşâs, 138/756
5. Abdullah b. Hamid b. Ca'fer b. Abdullah el-Ensari 139/757
6. Asâd b. Abdur-Rahman, 143/761
7. İmran b. Salih 143/761
8. Hamze b. Yahyâ 160/777
9. Kolsum b. Hafz 163/780
10. Halef b. Abdullah 164/781
11. İysa (Mevla Ca'fer) 165/782
12. Said (Mevla el-Mehdi) 166/783
13. Fezl b. İysa Bermeki 176/793
14. Ebu Salih Yahyâ b. Saîd el-Herşi 184/801
15. Abdullah b. Malik 189/805
16. el-Hasen b. Sehl 198/814³⁵⁶

2.2.4. Bağımsız Hânedanların Ortaya Çıkması ve Rey

İlk İranlı bağımsız sulalenin Al-i Tâhir tavassutu ile Horasan'da ortaya çıktığında Abbasîlerin hilafeti zayıflamaya başlamıştı. Me'mûndan sonra (198-218/814-833) Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsîk'in (227-232/842-847) halifeliği zamanında, hilafet gücünü tedricen mezhep ön yargısına ve saray entrikalarına boğulmuş olan "Mütevekkil" (232-247/847-862) döneminde Türklerin egemenliği, Abbasîlerin etraf topraklarında güç arayanların fikrini güçlendirdi.³⁵⁷

Abbâsî Me'mûn (198-218/814-833) döneminden sonra İran'da kurulan silsileler iki türdü: Bazıları Taberistân Alevîleri, Saffârîler, Büveyhiler, Zîyariler devletleri gibi, Abbâsî hulefasının resmi mezhebinden başka mezheplerinin olmasını istemiyorlar ve fakat Bağdat halifesinin manevi liderliğini de kabul etmiyorlardı. Bazıları ise Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular devleri gibi aynı halifenin mezhebinde idiler. Onu kendilerine sadece Emirelmüminin olarak biliyor, onun ismine hutbe okutuyorlardı. Aslında

³⁵⁶ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, 218.

³⁵⁷ Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, 97.

kendilerini onun temsilcisi görüyorlardı.³⁵⁸

Rey'deki olaylar

36/656 senesinin olayı: Yezid b. Huciyet b. Amir b. Teyim, Hz. Ali tarafından Rey ve Destbinin (Rey ve Hemedan arasında olan bir mevki) valiliğine tayin oldu. Ancak kısa bir zamandan sonra ihtilas suçuyla Kufe'ye çağırılıp hapse atıldı. O sonra Muâviye'nin yanına kaçıp, Hz. Ali'nin şehit olmasına kadar Şam'da kaldı daha sonra ise tekrar Rey hükümdarı oldu.³⁵⁹

68/687 senesinin olayı: Musâb b. Zübeyr, İsfahan'da temsilcisi olan İtab b. Vergay Riyahi'ye Rey semtine gitmesini ve oranın halkıyla haraç konusundaki anlaşmazlıktan dolayı savaşa girmesini ferman verdi, İtab'da onları yenip Rey'i yağma etti.³⁶⁰

131/748 senesinin olayı: Horasan valiliğinden firar eden Nasr b. Seyyar, Rey semtine gitti. Rey'de iki gün kalıp hastalandıktan sonra, Hemedan'ın yakınlarında Save şehrine vardığında vefat etti.³⁶¹ Rey şehri, Emevileri geniş himaye eden bölgelerden sayılıyordu. Ebû Müslim'in yükseliş zamanında şehrin zenginleri ve egemenleri, Kufe şehrine firar edince Kahtibe ise onları yakalayarak bir süre sonra İsfahân'ı da ele geçirdi.³⁶²

148/765 senesinin olayı: Bu yılın Zilhicce ayında Fazl b. Yahyâ b. Halid b. Bermeki doğdu. Bir hafta sonra Rey şehrinde veliaht Mehdi'nin oğlu Hârûn doğdu. (Fazl, Hârûn ile sütkardeşir).³⁶³

158/774 senesinin olayları: Mehdî bu senede (halife olmadan önce) Rey şehrini kurup şehir etrafına hendek yaptı. Orada bir ulu cami yaptırdı, Kitabesinde 158 h. senesini

³⁵⁸ Abbâs, İkbâl Âştiyâi, be İhtimam-i Sacad Şemseddini, *Târîh-i İslam ve Selseleha-yi Be'd ez İslam der İran*, İntişârât-i Ervend, Tahran 1390 hş., 132.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i kâmil (el-kâmil fi't-Târîh)*, IV, 1865; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1364 hş., 434; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, X, 55.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i kâmil (el-Kâmil fi't-Târîh)*, VI, 2488; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XII, 168.

³⁶¹ Taberî, *Târîh-i Taberî*, X, 4579; Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 134; Ebu'l-Hasen Ali Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, (Çev. Ebu'l-kasım, Pâyende), İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365 hş., II, 247; İbnü'l-Esîr, *Târîh-i kâmil (el-kâmil fi't-Târîh)*, VI, 3257; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XV, 25; Makdisî, Mutahhar b. Tâhîr, *Âferineş ve Târîh*, be Kuşş-i Muhammed Reza, Şefiyi-i Kedkeni, İntişaret-i Âgah, Tahran 1374 hş., IV ve VI, 942; ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, III, 405.

³⁶² Taberî, *Târîh-i Taberî*, X, 80-4579; İbnü'l-Esîr, *Târîh-i kâmil (el-kâmil fi't-Târîh)*, VII, 3258; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XV, 26.

³⁶³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 42; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (II, 341; İbnü'l-Esîr, *Târîh-i kâmil (el-kâmil fi't-Târîh)*, VIII, 3477; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XV, 231; İshak b. Hüseyin Münecim, *Âkâmu'l-Mercân*, Çev. Muhammed Asef, fikret, Âstane-i Guds-i Rezevî, Meşhed 1370 hş., 67.

göstermektedir.³⁶⁴

201/816 senenin olayı: Bu senede kıtlık ve açlık Horasan, Rey ve İsfahân'da baş gösterince birçok insan canından oldu.³⁶⁵

2.2.4.1. Tâhirîler (205-259/821-873)

Hârûnürreşîd'in oğulları Emin ve Me'mûn'un arasında hilafet ihtilafı savaşıla sonuçlanınca Zülyemineyn diye bilinen Tâhîr b. Hüseyin, Horasan birlikleri ile beraber cesaretli Me'mûn'a (198-218/814-833) hizmet etti. 195/811 senesinde Ali b. İsmâ, Emin tarafından o savaşa gelen büyük birlikle Rey yakınlarında yenilince Ali b. İsmâ öldürülüp başı Horasan'da Me'mûn'a gönderildi. Ayrıca Emin'in (193-198/809-814) başka birliği Hemedân yakınlarında yenildi sonraki sene Ahvaz, Vâsıt, Medâin'i ele geçirdi. 198/813 senesinde Abbâsî hilafet başkenti Bağdat, Tâhîr'in eline geçti ve Emin öldürüldü. Öbür taraftan Me'mûn'un halifeliği kesinleşti. Me'mûn Tâhîr'in hizmetlerinin karşılığında veya onu Bağdat'tan uzaklaştırmak için Horasan valiliğini ona verdi.³⁶⁶

Tâhîr b. Hüseyin (205-207/821-823)

Tâhirîlerin hükümetinin kurucusu İran menşeli komutan Hûzâe, Araplarının mevalisinden idi. Tek gözü olan bu komutana Tâhîr b. el-Hüseyin ve silah kullanımında çok yetenekli olduğundan dolayı ona "Zülyemineyn"de denilirdi.³⁶⁷ Me'mûn 205/820 senesinin başlangıcında Tâhîr b. Hüseyin'i (205-207/821-823) Bağdat ve "Sevad" nevahisine³⁶⁸ ve Cezire'ye vali ve sahibi şurta olarak tayin etti.³⁶⁹ Me'mûn (198-218/814-834) kardeşi Emin'i Tâhîr b. Hüseyin'in tavassutu ile öldürdükten sonra, kardeşini öldüreni görmemek için Horasan bölgesini Herat'ın Yuşenci (Tâhîr'in doğum yeri de o bölgeye ait olup, babaları ise Horasan'ın küçük bir kısmına hükmetmiştir) hizmetinin hediyesi olarak aldı. Tâhîr, Merv'i kendi hükümetinin merkezi olarak tayin ederek

³⁶⁴ Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Sefernameyi-i Cekson*, 487.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *Târih-i kâmil (el-kâmil fit-Târih)*, IX, 3872; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-kamil*, XVI, 283; *Târih-i Taberî*, XIII, 5662.

³⁶⁶ Râzî-Hazâyil, *Târih-i Mufasssal-i İran ez Âgaz ta Pâyân-i Devre-yi Pehlevî*, 107.

³⁶⁷ Zerrînkûb, *Târih-i Merdum-i İran*, 98.

³⁶⁸ Deyim olarak karanlık anlamında Dicle ve Fırat'ın verimli topraklarına denilir ve tarlalarda hurmalıkların çokluğundan dolayı uzaktan siyah görünüyordu.

³⁶⁹ Ahmed b. Tâhîr İbn Teifur, *Kitâbu'l-Bağdad*, be Kuşş-i Muhammed Zahid Kevserî, el-Mektebetel Khançî, Kahire 1368/1949, 16- 20; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tarih-i Sistan*, 214; *Türkistannâme*, I, 453.

Horasan'da iki sene geçirdikten sonra tam bağımsızlığını ilan ettiğinde ise vefat etti (207/823).³⁷⁰

Me'mûn Tâhîr'in vasfı için şöyle söylüyor: "Tâhîr'in hiç kimseden korkusu yoktu, iki yüzlük yapmaz, işlerinde ise kusursuzdu. Ona verilen her işte çok başarılıydı."³⁷¹

Talha b. Tâhîr (207-213/823-829)

Tâhîr öldüğünde oğlu Talha, Horasan birliklerinin komutanlığını ele geçirdi. Birliklerinin babasının hazinesini yağmalamalarına engel olamamasına rağmen Me'mûn, onun Horasan hükümdarlığını onayladı.³⁷² Talha'nın hükümdarlığı zamanında doğu bölgesinde hem Abbâsî hilafetini hem de Tâhîrîlerin egemenliğini tehdit eden Havaric "Hamze b. Azerek", Nîşâbur, Beyhak, Herat, Horasan'ın ve başka şehirleri ara sıra saldırılarıyla etkiliyordu. Gerdizi şöyle diyor: "Talha, Hamze'ye karşı çok sert bir savaş yaptı. Buna rağmen Hamze b. Azerek 213/829 senesinde yani Talha'nın öldüğü yıl vefat etti."³⁷³

Tâhîr'den sonra Horasan'ın hükümeti Talha'da olmasına rağmen o sadece kardeşi Abdullah b. Tâhîr'in niyabetindeydi. Abdullah'ın kendisi Cezire ve Mısır'da halifenin muhalifleri ile ilgileniyordu. Bu yüzden Me'mûn bir süre babasının ölümünü de ondan gizli tuttu.³⁷⁴

Talha'da Horasan hükümetinde Sistân haricileri sorunları ile uğraşıyordu; ancak ömrünün sonunda (213/829) Hamza'nın ölümü sonrası hariciler macerasından kurtuldu.³⁷⁵ Bu dönemde Rey ile ilgili önemli olay yoktur.

Abdullah b. Tâhîr (213-230/829-845)

181/798 veya 182/799'de doğdu.³⁷⁶ O, Me'mûn'un (198-218/814-833) nezdinde çok sevimli ve saygıdeğer olduğu için halife onu kendi çocuğu gibi yetiştirdi.³⁷⁷

³⁷⁰ Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, 98.

³⁷¹ İbn Teifur, 69; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tarih-i Bağdad*, IX, 358.

³⁷² Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyan (ez Furupaşi-yi Devlet-i Sâsâniyan ta Âmeden-i Selçukiyan)*, IV, 85.

³⁷³ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, Tâhîriyân, Sâffâriyân, Sâmânîyan, Gazneviyan, Büiyan, İntişârât-i Mehtab*, IV, 135.

³⁷⁴ Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, 98, 99.

³⁷⁵ Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, 98, 99.

³⁷⁶ İbn Teifur, 86; Muhammed, *Zahabî, Târîhi İslam*, be Kuşş-i Ömer Abdüs-selam Tedmurî, 1414-15. h/1993-94, XV ve XIX, 230.

³⁷⁷ Ali b. Muhammed Şaboştî, *Ed-Diyârât*, Menşurat-i Kurkis Uvad, Beyrut 1406/1986, 132.

205/820'de Tâhîr, Horasan'ın ve doğu vilâyetlerinin hükümdarı olduğunda Abdullah Rakka da babasının halefi olarak Nasr b. Şebt ile savaşta görevli idi. Me'mûn tarafından Bağdat'a çağrılarak babasının eski görevi yani Bağdat'ın "Sahibi Şurta" (emniyet müdürü) görevi ona devredildi.³⁷⁸

Talha'nın ölümünden sonra Abdullah, halifenin muhalifleri ile ilgilendiğinden dolayı, Horasan'a gelmesini biraz geciktirdi. Bu kısa sürede kardeşi Ali b. Tâhîr niyabeten Horasan'da hüküm sürerken, bu esnada Ali b. Tâhîr, Horasan'da muhalif hariciler tavassutu ile öldürüldü. Halife, Abdullah Azerbaycan'da Horremdinler ile savaş halindeyken onu acil olarak Horasan'a gönderip, Abdullah b. Tâhîr'i Horasan hükümetinin başına geçirdi.³⁷⁹ Abdullah babasından sonra Merv şehri yerine Nîşâbur şehrini kendine başkent ilan etti.³⁸⁰

Onun ilk teşebbüsü ise Havaric ile savaşması ve Muhammed b. Hamid Tâhîr'i görevinden azletmesi oldu.³⁸¹ Me'mûn (198-218/813-833) Rey, Taberistân, Rûyân³⁸² ve Demavend vilâyetlerini de Abdullah'ın hükümdarlığına ekledi.³⁸³ Me'mûn ölmeden önce (218/833) kendi halefi Mu'tasım'a, (218-227/833-842) Abdullah b. Tâhîr'i hilafete yaptığı hizmetlerden dolayı tavsiye ederek onun akrabası İshâk b. İbrahim Musab'a da merhametli davranmasını istedi.³⁸⁴

Tâhîrîlerin önemli uygulamalarından özellikle Abdullah'ın dönemindeki en önemli konu İran'ın kuzey doğusunda İslamiyet'in gelişmesiydi. Bu durum Mâverâünnehir'in bazı Türk bölgeleri için fetih hareketi ile sonuçlandı. Belâzürî'ye göre: "(...) Tâhîr b. Abdullah'ın fethettiği şehirlere ondan önce hiç kimse ayak basmamıştır."³⁸⁵ Abdullah tüm gücü ile Horasan'ın işlerinin ayarlanması ile meşguldü. Öyle ki Yâ'kubî'nin söylediği gibi, "(...) Horasan'ı öyle düzenli ve huzurlu yapmıştır ki hiç kimse onun bu

³⁷⁸ Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, VIII, 580-581.; naklen: Muhammedrıza Nâcî, *Tâhîriyân*, İntişârât-i Defter-i Pejoheşhâ-yi Ferheng-i, Tahran 1388 hş., 25.

³⁷⁹ Zerrînkûb, *Târih-i Merdum-i İran*, 98, 99.

³⁸⁰ Nâcî, *Tâhîriyân*, 25; naklen: İstâhrî İbrahim, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, be İhtimam-i De Goeje, Liden 1967, 258.

³⁸¹ Nâcî, *Tâhîriyân*, 25; naklen: Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbar*, 299-300.

³⁸² Geçmiş zamanlarda Taberistân'ın batı kısmı(Mâzenderân)

³⁸³ Nâcî, *Tâhîriyân*, 25; naklen: İsfahânî, Hamze, *Senie'l-Muluku'l-Arz ve'l-Anbiya*, be Kuşş-i Seyyid Cevad, İrani, Berlin 1340/1921-22, 145.

³⁸⁴ Muftahari, Hüseyin-Zamani, Hüseyin, *Târih-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Pâyân-i Tâhîriyân*, İntişârât-i Semt, Tahran 1386 hş., 156; naklen: Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, VIII, 649.

³⁸⁵ Muftahari, Hüseyin-Zamani, Hüseyin, *Târih-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Pâyân-i Tâhîriyân*, 155; naklen: Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân(İran Kısmı)*, 1364 hş., 186;

başarısına ulaşamamıştır. Horasan'ın tüm biladları onun fermanı altındaydılar.”³⁸⁶

230/844'te Nîşâbur'da vefat etti. Hâkim Nîşâburi “Târihe Nîşâbur” isimli eserinde, Abdullah'a adil bir emir diyerek mezarının ise Nîşâbur'da bir türbede olduğunu söylemiştir.³⁸⁷

Tâhîr b. Abdullah (230-248/844-862)

Tâhîr b. Abdullah 230/844'te babası Abdullah b. Tâhîr'in ölümünden sonra Horasan valisi oldu.³⁸⁸ Abdullah b. Tâhîr'den sonra halife Vâsik (227-232/841-846) Horasan hükümdarlığının Tâhîrî ailesin de mirası olmasına gönüllü olmadığı için Abdullah'ın ölümünden sonra bu bölgenin valiliğini Beni Amam'dan birisine verdi. Ancak sonra Abdullah oğlu Ebû Tayyib Tâhîri tercih ederek Horasan'ın valiliğini tekrar Tâhîr ailesine verdi.³⁸⁹

Abdullah'ın ölümü Tâhîrîlerin zayıflamalarının başlangıcı sayılır. Sistân nahiyesinde ortaya çıkan ayyârlar, Sistân ve Horasan'ın doğusunu Tâhîr'i amillerinden boşalttılar. Taberistân'da ise Zeydi Şiîlinin isyanları ayrıca Türklerin Abbâsî hilafetinde nüfuzlarının çoğalması hepsi üst üste gelince Tâhîrîlerin zayıflamasına sebep oldu. Bu sorunlara rağmen Tâhîr b. Abdullah (230-248/844-862) on sekiz sene babası siyakta Sistân ve Horasan'da adâlet ve takvayla hükmetti.³⁹⁰ Bu dönemde Rey'de önemli olay vuku bulmadı.

Muhammed b. Tâhîr (248-259/862-872)

II. Tâhîr'den sonra Horasan hükümetinin başına liyakatsiz oğlu Muhammed b. Tâhîr geçti. Gerdizi'nin söylediğine göre “önemsemeyen birisi idi.”³⁹¹ Muhammed b. Tâhîr içmeye çok düşkün olup bu yüzden birçok soruna duyarsız kaldı. O, sarsılmış ve

³⁸⁶ Ya'kûbî, *Târîh-i Ya'kûbî*, II, 508.

³⁸⁷ Ebû Abdullah Hâkim Nîşâbûrî, *Târîh-i Nîşâbûr*, (Çev. Muhammed b. Hüseyin Halife Nîşâbûrî, Mukaddime tsh. ve tâlikat. Muhammed Rıza, Şefîî Kedkenî, İntişârât-i Âgah, Thran 1375 hş., 238.

³⁸⁸ Muftahari, Hüseyin-Zamani, Hüseyin, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Pâyân-i Tâhîriyân*, 156-157.

³⁸⁹ Aslında Tâhîrîler Bağdat'ta varlıklarının büyük bir kısmını uzun bir süre muhafaza ettiler. Sonraki zamanlarda Dicle'nin batı kısmında Tâhîrîlerin sarayları halife saraylarına eşlik ediyordu. İster istemez Horasan hükümeti yarı bağımsız olarak tüm perstijlere şamil olmuyor. Bu yüzden onların ilgi ve rağbetleri Horasan ve Bağdat arasında bölünmüştür. (Horn, P. Geschichte Irans in İslâmîscher zeit, Gip, II/559).

³⁹⁰ Hüseyin Muftâhârî-Hüseyin, Zamani, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Payan-i Tahiriyan*, İntişârât-i Semt, Tahran 1386 hş., 156-157.

³⁹¹ Gerdizî, *Zeyinü'l-ahbar*, 5.

iletişimsiz hükümet sürecinde (248-259/862-872) bir taraftan Taberistân'da Alevîler diğer taraftan da Sistân'da ayyaran'ın başında olan Yâ'kub Leys'in ayaklanması ile karşılaştı.³⁹² Tâhirîlerin acımasız maliye politikaları yüzünden, 250/864 yılında Hasan b. Ali'nin torunlarından, Hasan b. Zeyd b. Muhammed Alevî, Taberistân'da Muhammed b. Tâhîr'e isyan etti ve Deylem³⁹³ Kîlar, Çâlûs ve Rûyân şehirleri onun hükmü altına geçti. Hasan b. Zeyd, Horasan valisi Muhammed b. Tâhîr'in amcası olan Taberistân valisi Abdullah b. Tâhîr'i Gurgan'da yenerek Taberistân'ı da aldı. 250/864 zilhicce ayında Hasan b. Zeyd Rey şehrine de birliklerini gönderdi. Horasan emirinin amcası oğlu, Muhemmed b. Ali b. Tâhîr'i oradan kovup, kendi emirini oraya göndererek hüküm sahasını Hemedan sınırlarına kadar genişletti.³⁹⁴

Muhammed b. Tâhîr'in zayıflığı, Taberistân'da emirlerinin iyi çalışmaması, Horasan'da akrabalarının kıskançlığı, onun hükümdarlığının sadece Nîşâbur'la sınırlı kalmasına sebep oldu. Sonuçta Nîşâbur'da Yâ'kub Leys'e kaldı. Tâhirîlerin son emiri Muhammed b. Tâhîr, Sistân Saffârînin esaretine geçti (259/872). Yâ'kub üç sene sonra Deyrul-Ukul'da (Vâsıt Bağdat arasında bir mevki) halifenin birliklerine yenildi. Muhammed ise Seffâr'ın esaretinden kurtarıldı. Muhammed halife tarafından tekrar Horasan valiliğine ve Bağdat'ın Şurta sahipliğine atanmasına rağmen o, Horasan'ın peşini bırakarak 30 sene kadar daha Bağdat'ta yaşadı. Böylece Yâ'kub'un Nîşâbur'u ele geçirmesi ile Horasan'da Tâhirîlerin yarı bağımsız hükümeti yarım asır sonra sona erdi.³⁹⁵

Tâhirîlerin Hüküm sahaları

Abbâsî halifesi Me'mûn 205/820 senesinde yazdığı fermana göre Tâhîr'i doğunun valisi tayin etti. Tâhirîlerin egemenlik sahası, 1. Büyük Horasan, Nîşâbur, Merv, Haerat, Belh, Mâverâünnehir. 2. Taberistân ve Gurgan 3. Cibâl veya eski Med eyaleti, Zağros dağlarının eteğinde olan Hemedân, Nihâvend, Zencan, Kazvin, Rey, Kum, Kerec, gibi önemli şehirlerdir.³⁹⁶ Tâhirîlerin soyu bu şehirlerin en önemlisi olan Rey'de hüküm

³⁹² Abdülhüseyn Zerrînûkb, *Târîh-i Merdum-i İran* (ez Pâyân-i Sâsâniyân ta Pâyân-i Al-i Büveyh), Müessese-yi İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1378 hş., 102, 103.

³⁹³ Gilânın dağlık kısmı, Mâzenderân denizinden ta Kazvîn'e kadar.

³⁹⁴ Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, IX, 271-275; Nürüssiyye, *Tercüme-yi Tarih-i Taberi*, XIV, 6139; İsfahanî, *Senie'l-Muluk* 'l-Arz ve'l-Anbiyâ, 148, 209.

³⁹⁵ Zerrînûkb, 102, 103.

³⁹⁶ Muhammedrıza Nacî, *Tâhîriyân*, İntişârât-i Defter-i Pejoheşha-yi Ferhengî, Tahran 1388 hş., 67; naklen: Ya'kûbî, *el-Büldân*, 267-269.

sürmüştür.³⁹⁷ Rey şehri, 250/864 senesinden sonra defalarca Tâhirîler, Taberistân Alevîleri ve halifenin komutanları arasında el değiştirdi. İbnü'l Fakîh'in söylediğine göre Tâhir b. Hüseyin (205-207/820-822) tarafından Kazvin'de kurulan adil hükümet sonrası Hemedan'ın halkından bir grup halife Mu'tasım'ın (218-227/833-841) valilerinin davranışlarından rahatsız olarak Nişâbur'a gitmiş, Tâhirîlerden, "Solgan Rud" ve Hargan nahiyesinin Kazvin'e mülhak olmasını istemişler ve bu istekleri kabul edilmiştir.³⁹⁸ 4. Sistân, Kirman ve Fars.³⁹⁹

Tâhirîlerin Siyâsî, Sosyal ve Ticarî Faliyetleri

3/9. asırda Abbâsî halifesinin komutanları Tâhîrî ailesi dört nesil miras yoluyla peşpeşe hüküm sürdüler. Böylece bu aile, doğuda Bağdat Abbâsî hilafetinden ayrılan ilk bağımsız hükümet olması ve hilafetin siyâsî birliğinin çöküşünde, kuzey İfrikiyye'de "Aglabi" veya uzak batıda Tunus ve aynı şekilde Mısır ve Suriye'de Tolunoğlularının rolünü oynamışlardır.

İran'da fetih asrından sonra ve İslamiyet'in kuruluşu sırasında 3. asrın öncesinde, Tâhirîler ilk İran hanedanı olarak bu ülkenin büyük bir kısmında yarı bağımsız hüküm sürdüler. Bu sülale Abbâsî hilafetinin parlak temsilcilerinden ve İran târihinin büyüklerinden sayılıyordu. Tâhirîlerin hükümdarlığı, Büyük Horasan'dan Hindistan sınırlarına kadar, öbür taraftan ise Sistân, Kirman, Gürgen, Taberistân, Rey ve Hemedân bölgesinin bir kısmını kapsıyordu. Tâhirîler kendi hükümetlerini Herat'ın "Puşeng" şehrinden başlatmalarına rağmen, yavaş yavaş Merv ve Nişâbur'a doğru egemenliklerini genişlettiler. Tâhirîler zamanında idari teşkilat İran debirleri tavassutu ile yürütülüyordu. Tâhirîler kuruluş yerleri olmasından dolayı, Horasan eşraf hanedanları ile bağlarını sıkı tuttular. Böylelikle İran devlet yönetiminin adab ve törenleri kalıcı olacak, burdaki halkı himaye etmeleriyle de popüler bir figür olacaklardı. Tâhirîlerin tarım ve sulamada gelişmişlikleri, şehirlerin refahını etkileyerek sanayî, ticaret ve ekonomik hayatın hareketliliğine yardımcı oldu. Bu asırda şehirler gelişerek birçok cami, saray ve kervansaray yapıldı. Tâhirîler, Abbâsî halifeleri gibi her zaman Ehl-i sünnet ve'l-cemaât

³⁹⁷ Eduard Karl Zambaur, *Mü'cemü'l Ânsâb ve'l-esrate'l Hakime*, (Çev. Zeki Muhammed Hasan Beyk ve Başkaları), Dar-i Erraiid el-Arabi, Beyrut 1980/1400, 70. 71.

³⁹⁸ Abdülkarim Rafîî, *et-Tedvin fi Ahbâru'l Kazvin*, be Kuşş-i Azizullah Etarudî, I-IV, Daru'l-Kutubu'l İlmîyye, Beyrut 1408/1987, I, 47; Ahmed İbnü'l Fakîh Hamedânî, *Muhtasaru'l-Büldân*, be Kuşş-i De Goeje, Liden 1967, 280; Nürüssiyye, *el-Büldân*, 557.

³⁹⁹ Nacî, *Tâhîriyân*, 67; naklen: Ya'kûbî, *el-Büldân*, 267-269.

mezhebinin takipçileri ve himayecisi olarak devam ettiler. Tâhirîler eğitimi teşvik ederek, ilim, sanat, müzik ve edebiyatın yayılmasında çaba gösterdiler. Onların hükümdarlık sahası, ilim adamları ve bilginlerin mekânı sayılıyordu. Mektebhanelerde çocuklar eğitim görüyor, camiler, âlimlerin evleri ve kütüphaneler eğitim merkezi sayılıyordu. Âlimler, çeşitli alanlarda telif ve tercümeyle meşguldüler. Edebiyat ve târîhi kaynaklar Tâhirîleri iyilikle anmaktadır. İran kültürü, Tâhirîler devrinde onların ihtimamı ve İranlı hanedanlar, dihanlar, divansalar aileleri, ilmî edebi meşhûrlar tavassutu ile kalıcı olarak sonraki asırlara aktarıldı.⁴⁰⁰

Tâhîr Bağdat'ın asayîşi dışında, “Sevad”ın haracı ve vergisini toplama sorumlusuydu. Bu makamlar, Tâhîri hanedanlığının Irak'ta uzun yıllar varolmasına sebep oldu.⁴⁰¹

Tâhirîler, devrinin çoğu zamanını sebatla, huzurla geçirince bu durum iktisadî ve kültürel gelişimlerinde etkili oldu. Tâhirîlerin vergi oranının yüksekliği, bu devrin tarım ve ticaretinin revnaklılığını gösterirken, özellikle Abdullah b. Tâhîr (213-230/828-844) döneminde, halk refah ve huzurla yaşamıştır.⁴⁰²

İslamiyet zamanında eski Sâsânîler devrinden kalan hanedanlara ve sonraki tüm soylulara “Ehli Buyutat”⁴⁰³ denilirdi. Tâhirîler devrinde özel mevkiye sahip ve temel olarak onlarla akrabalık bağları olduğu içinde onların memnuniyet ve mutlulukları için çaba gösteriyorlardı.⁴⁰⁴ Köylerin büyükleri, yer sahipleri olan asiller, Muhtar veya çiftçiler mükemmel sosyal gruplardan sayılıyorlardı. Sâsânî devrinin kültürel mirasının, İslamiyet dönemine aktarılmasında ve sonraki devirdeki devamında önemli rolleri oldu.⁴⁰⁵ Nîşâbur'un Nasr Abad'ının büyük mahallesinde tüccar ve âlimler oturuyorlardı. Abdullah b. Tâhîr'in zamanında burada kırk tacir oturuyordu.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Nacî, *Tâhîriyân*, 5-6.

⁴⁰¹ Clifford Edmund Bosworth, *Târîh-i Sistân*, (Çev. Hasan, Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1370 hş., 84.

⁴⁰² Nacî, *Tâhîriyân*, 67; naklen: Beyhâkî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhâkî*, be Kuşêş-i Seyyid Kelimullah, Hüseyinî, Heyder Abad-i Deken 1388/1968, 56.

⁴⁰³ Yani aile sahipleri, bu kelime Pehlevîce Vispuher'in tercümesidir ki Aramice de Berbita denilirdi, yani aile çocuğu. Eski İran'da yedi büyük aile vardı ki onlara Vispuhergan denilirdi. İslamın ilk asırlarında ise o ailelerden kalanlara Ehli Büyütat denildi. Sonraki asırlarda ülkenin tüm büyüklerine Ehli Büyütat denildi. Nürüssiyye, *Tarih-i Sistan*, 187.

⁴⁰⁴ Nacî, *Tâhîriyân*, 67; İbn Teyfur, *Kitâb-i Bağdad*, 32, 65; İbnü'l Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dar-i Sader, Beyrut 1982/1402, VIII, 6.

⁴⁰⁵ Nacî, *Tâhîriyân*, 67; naklen: Gerdizî, *Zeynü'l-ahbar*, 323.

⁴⁰⁶ Nîşâbûrî, *Târîh-i Nîşâbûr*, 201.

Tâhirîler sulamaya çok önem vererek Horasan'da birçok su kemeri yaptılar.⁴⁰⁷ Abdullah ayrıca tarımın teşvikinde çiftçilere yardıma da ve önem verirdi. Onun için Mısır'da kısa zaman ikamet etmesine rağmen Horasan kavununun yetiştirilmesini tanıttı. Bu sebeple daha sonra onun ismine "Betih Abdulavi" denildi.⁴⁰⁸

Tâhîr'in zamanında kervanlar, İran, Çin, Türkistan ve Hint aralarında devamlı hareketliydi. Merv ve Nîşâbur şehirlerinden ipek, pamuklu kumaşlar, Herat şehrinden demir çelik, boru ve bazı kumaş türleri, Belh'ten yağlı tohumlar, kurutulmuş meyveler, deri, parfüm, bazı demirler ihracat edilirdi.⁴⁰⁹

Mâverâünnahir'de Türk kölelerin ticareti önemli iktisadî işlerden sayılıyordu. Talep çok olduğundan dolayı 3/9 senesinde onların fiyatları yükseldi. Tâhirîler köle ticaretini kendi gözetimleri altına almışlardı. Köle ticareti, Horasan ve Mâveraünnahir iktisadının revnakına ve ayrıca Tâhirîlerin özel servetlerinin çoğalmasına sebep oldu.⁴¹⁰ Tâhirîler bu kölelerin bir kısmını hediye olarak Bağdat halifesine gönderdiler. Onların içinde ise şair, edip ve şarkıcı hizmetçiler bulunurdu.⁴¹¹ Abdullah b. Tâhîr'in hüküm sahasının haracının bir kısmı "Goz-Oğuz" kölelerinden idi, onlar üzerinden yıllık olarak 2000 ton, 600 bin dirhem değerinde gelir elde ediyordu.⁴¹²

Tâhirîler asrında İran

Aslında İran hânedan yönetimi miras olarak, İslamiyet'ten sonra İran'da Tâhirîler tavassutu ile devam etmiştir. Öyle ki Bartold şöyle demektedir: "Tâhirîler soy ve İslam halifeliğinin resmi temsilcileri olmalarından dolayı, Ebû Müslüm ve başka Dâiler gibi milli çıkarlar ve demokrasi eğilimlerinden aciz idiler."⁴¹³ Buna rağmen Tâhirîlerin

⁴⁰⁷ Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, 513; naklen: Muinüddîn Muhammed Asfezârî, *Rüzetü'l-Cennât fî Avsaf-i Medinete'l Harat*, be Kuşes-i Seyyid Muhammed Kâzım, İmam, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1338 hş., I, 250-252.

⁴⁰⁸ Ahmed Galgaşandı, *Subhu'l Âşâ fî Sinaete'l İnşâ*, Vizaret-i Işigafet ve'l İrşade'l Kavmi, Kahire tsz, III, 423.

⁴⁰⁹ Zerrînkûb, 495-494.

⁴¹⁰ Clifford Edmund Bosworth, *Tâhîriler ve Sâffâriler, Târîh-i İran Cambridge*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1363 hş., IV, 88.

⁴¹¹ Nacî, *Tâhîriyân*, 67; naklen: Ebû'l-Hasan Ali b. Ebûl-Hüseyin Mesûdî, *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, be Kuşes-i Şarl Pla, Menşurate Camietu'l-Lobnaniyye, Beyrut 1973, V, 42; İsfehani, Ebûl Farac, el-Âgani, Daru'l-kutub, Kahire 1383, XXII, 200-202.

⁴¹² İbn Hurdâzbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, 39; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tercüme-yi el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, , 34.

⁴¹³ Vasily Vladimirovich Bartold, *Türkistânnâme*, (Çev. Kerim, Keşâverz), İntişârât-i Âgâh, Tahran 1366 hş., I, 462.

egemenliğinin devamı, İranlıların milli duygu ve kültürlerinin dirilişine yardımcı oldu.⁴¹⁴ Tâhirîler Horasan'ın eski valilerinin aksine, Arap dil ve edebiyatından derinden etkilenmelerine rağmen, İran'ın doğu nevahisinin maddi ve kültürel gelişmesine yardımcı oldular. Onların imaretinin sayesinde İran kültürü bu bölgede devamlı olarak etkisini sonraki devirlerde de devam ettirdi. Ayrıca Tâhirîler Araplardan daha başarılı olarak İslam dinini yaygınlaştırdı ve hilafet sınırlarını her tür istiladan korudular. Kendi devletlerinin, sağlam siyasî birleşimi için hareketler yaptılar.⁴¹⁵

Bütün kaynaklar Tâhirîlere İranlı demişlerdir. Tâhirîler hanedanlığının kuruluşunda Mevali kökenli Ebû Tayyib Tâhîr b. Hüseyin b. Mûsâb b. Rozeyk Hüzayi isminde bir komutan var idi, Zülyemineyn ise lakabı idi.⁴¹⁶

Tâhirîler dostluk nisbeti⁴¹⁷ ile Huzaî idiler. Zira Tâhîr'in babasının ceddi olan Rozeyk, Emevîler zamanında Sistân'ın valisi olan Arap Huzai kabilesinden olan Muhammed Talha b. Abdullah (Ubeidullah Huzai), ile birleştirip Tâhirîleri Talha'nın mevalisinden sayarak, Huzayi'ye mensup etmişlerdir.⁴¹⁸

Emevî devrinde Fars ve Horasan gibi doğu valileri, Basra ve Kûfe valilerinin tavassutu ile Arap emirleri arasından tayin olunurdu. Abbâsî halifesi tarafından İran'ın mühim bir kısmı yani büyük Horasan'ın valiliği İranlı Tâhirîlere verildi. Bu egemen sulalesinin başkenti önce "Merv Şehri" veya "Merv Şahcan" 215/831'den sonra ise Nişâbur oldu. Onların hükümdarlığı Hemedan'ın doğu kısmından Hint'in sınırlarına kadar, öbür taraftan Mâverâünnehir Harezm'den, Sistân ve Kirmân'ı kapsamaktaydı. Tâhirîler devleti, 205'ten 259/820-873'e kadar bu bölgeye hâkim olup, bu süre zarfında beş kişi hüküm sürmüştür.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Bosworth, *Tâhîrîler ve Sâffârîler*, IV, 80-81.

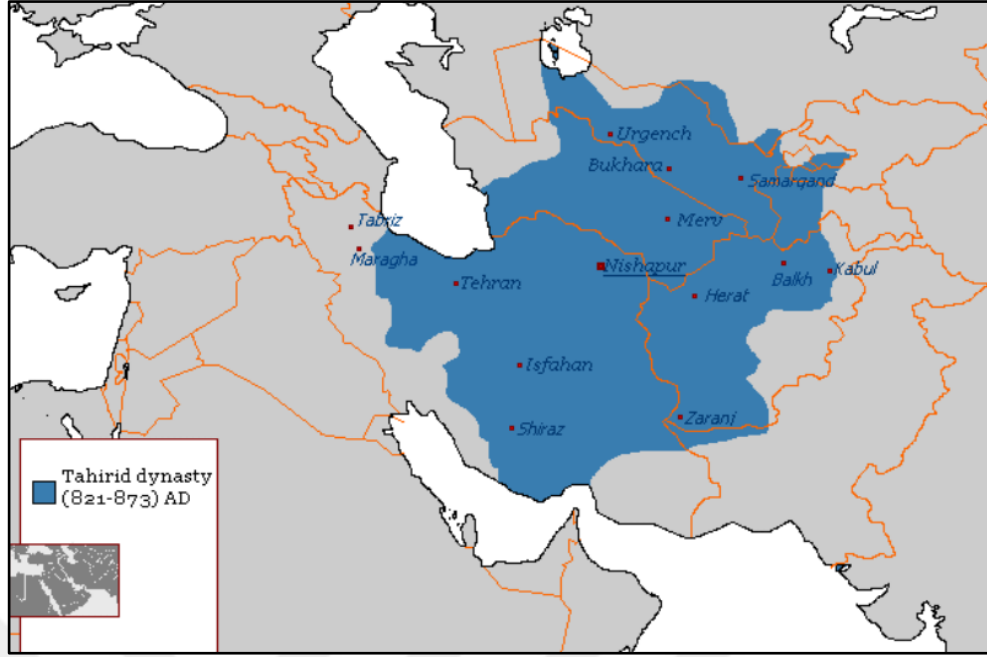
⁴¹⁵ Vasily Vladimirovich Barthold, *Âbyârî der Türkistân*, (Çev. Kerim Keşâverz), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1350 hş., 15.

⁴¹⁶ Nacî, *Tâhîriyân*, 9; naklen: İbn Hallikan, |Ahmed, *Vefyate 'l-A'ayan Anba-i Abnau 'z-Zaman*, be İhtimam-i Ehsân, Abbâs, Dar-i Sedr Beyrut, Elşerif el-Rezi, Kum 1398/1978, II, 517.

⁴¹⁷ Vulaâ ifadesi yeni Müslüman olan gayrı Arapların, Fatih Araplarla olan dostluk bağılılığına denilir. Daha sonra onlara Mevali (Mevalinin çoğulu muttefik) deniliyordu. Yeni Müslüman olanlar kendilerini bir Arap kabilesine nisbet vererek o kabilenin dilinde konuşarak onun şevket ve egemenliğinin gölgesinde yaşıyorlardı.

⁴¹⁸ Nacî, *Tâhîriyân*, 9; naklen: İbn Hallikan, III, 88; Necmeddin Ömer Nesfî, *el-Gend fî Zikr-i Ulema-i Semerkand*, thk. Yusuf, el-Hadi, İntişârât-i Mektub, Tahran 1378 hş., 273-276.

⁴¹⁹ İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mufesssel-i İran*, 113.

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AD%DA%A9%D9%88%D9%85%D8%AA+%D8%B7%D8%A7%D9%87%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D9%86&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=Y0Se0yJiOXvnjM%253A%252CRbSGPzBztZ5HTM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kS3oqMWcSakZU7XqUmfUd-3k93sGQ&sa=X&ved=2ahUKEwii26-O88DjAhVHjqQKHWCfDxMQ9QEwBnoECACQEA#imgsrc=-5U4X3KKg38zPM:&vet=1

Nisâbel Sebyan kitabında şöyle denmektedir:

در خراسان ز آل مصعب شاه طاهرو طلحه بود و عبدالله

باز طاهر دگر محمد دان کو به یعقوب داد تخت و کلاه⁴²⁰

Tâhirîler her zaman emir ünvanını kullanırdılar. Sadece Tâhîr b. Hüseyin'e (205-207/820-822) Me'mûn tarafından Zülyemineyn lakabı verildi. Muhammed b. Tâhîr'in (248-259/862-872) sikkesi üzerinde "Mevla Emirel-Mü'minin" lakabı yer alır. Bu ise onun halife ile dostluk bağlarını gösterir. Tâhirîlerin hükümdarlığı Abbâsî halifesinin fermânı ile meşruiyyet ve resmiyyet kazanmıştır.⁴²¹ Me'mûn Horasanlıların yardımı ile Tâhîr, İranlı olan zeki veziri Fazl b. Sehl ve diğer İran komutanlarına güveniyordu. İç savaşta kardeşi Emin'i yenince bu konu hilafetin itibarını Araplar nezdinde harap etti.⁴²²

⁴²⁰ Bu iki beyt Ebû Nesr Ferahî'nin Nisabe'l-Sebyan isimli kitabında orjinal olan 200 beyt içeriğinden değil belki Ebû Nesrden sonra Nisabu'l-Sebyan'a eklenmiştir.

⁴²¹ Nacî, *Tâhîriyân*, 5-6.

⁴²² Muttehide Roy, *Hilafet-i Abbâsiyan der İran, Târih-i Cambridge*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1363 hş., IV, 77.

2.2.4.2. Sâ mânîler (204-395/819-1005)

Kaynaklarda çoğu zaman Türk menşei bir devlet olarak geçen Sâ mânîler devleti Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuştur.⁴²³ İsmi geçen silsilenin kurucusu, Sâ mân isimli bir İranlı eşraftan, Belh ehlî olup soyu Behram-i Çubin'e dayanıyordu.⁴²⁴ Sâ mânî ailesinin ilk oluşma yerleri, kaynaklarda Mâverâünnehir'den ziyade Horasan'dır. Bazı kaynaklarda ise Sâ mânîler kendilerini Sâ sâ nî "Behram-i Çubin" ailesinin soyundan biliyorlardı.⁴²⁵

Soylarını Behram-i Çubin'in ailesine dayanan bu silsilenin Mâverâünnehir'de yeni Müslüman olan Türklerin istilasına karşı engel teşkil ediyorlardı. Ayrıca Orta Asya nevahilerinde kervan yolları ve ticarî yollarına musallat olup, biraz da olsa iktisâdî ve ticarî istikrarı sağladılar.⁴²⁶

Sâ mânî soyuna ait olan tüm rivayetlere göre Sâ mân, ismi geçen sülalenin cediti olarak, 105-109/723-727 senesinde Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasri'nin tavassutu ile Müslüman oldu. Bu yüzden oğlunun ismini Esed koydu. Bundan sonra kaynaklarda Esed'in ismi geçmiyor ta ki, Abbâsî halifesi Me'mûn'un (198-218/813-833) hilafet döneminde Horasan valisi "Gassan b. İbad", Rafii b. Leys'in fitnesinin karşısında Me'mûn'da himaye gören Esed'in oğullarını ödüllendirene kadar. Bu olay, 204/819 senesinde vuku buldu ve Esed'in her bir oğlu, bir şehrin hükümdarlığını ele geçirdi.⁴²⁷

Hamdullah Müstavfî'ye (ö.750/1349) göre Sâ mân b. Hodât, İşnâs şehrine musallat olduğundan kısa bir süre sonra oğlu Esed, Me'mûn (198-218/813-833) devrinde saygıdeğerlik kazandı. Tâhîr Zülyemineyn (205-207/820-822) tarafından görevlendirildi. Ondan sonra Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından oğullarına vilayetlerin valiliği verildi. Semerkant Nûh b. Esed'e, Fergana Ahmed b. Esed'e, İşnâs Yahyâ b. Esed'e ve Herat ise İlyâs b. Esed'e verildi.⁴²⁸ Horasan Tâhîrî valilerinin çöküşü ardından ve Yâ'kub b.

⁴²³ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Târîhî*, TTK. Yay. , Ankara 1995, 2.

⁴²⁴ General Sir Percy Sykes, *Târîh-i İran*, (Çev. Muhammed Tegi, Fahr-i Dâi Gilânî), İntişârât-i Nigâh, Tahran 1391 hş., II, 782.

⁴²⁵ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, Tâhîriyân, Sâffâriyan, Sâ mânîyan, Gazneviyan, Büiyan*, IV, 195.

⁴²⁶ Zerrînkûb, *Târîh-i Moudern-i İran ez Pâyân-i Sâ sâ niyan ta Pâyân-i Al-i Büye*, 192. 188. Ayrıca bkz. Taberî, *Târîh-i Taberî*, V, 6708; Hândmir, Gıyâsüddîn Humam Hüseyinî, *Hebibü's-Siyer fi Ahbâr-i Afrad-i Beşer*, Yay. Haz. Dr. Muhammed, Debîr-i Siyâkî, Kitabhâne-yi Hayyâm, Tahran 1362 hş., II, 356 ve 357; Gerdizî, *Züyyinü'l-ahbar*, 15-16, 140, 148.

⁴²⁷ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan (ez Furupâşi-yi Devlet-i Sâ sâ niyan ta Âmeden-i Selçukîyan)*, IV, 119-120.

⁴²⁸ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 376-377; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû el-Hassan Ali b. Muhammed Şeybânî,

Leys'in zaferlerinin peşinden Nasr b. Ahmed (250-279/864-892) kendisini Mâverâünnehir'in bağımsız hükümdarı olarak buldu. Semerkant şehri onun hükümdarlık yeri idi. Kardeşi İsmail'i (279-295/892-907) Buhara şehrine göndererek kendi gücünü sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu olay ise Sâ mânî ailesinin Mâverâünnehir'de güçlenmesinin başlangıcı idi.⁴²⁹

Sâ mânî hükümdarları en başta "Emir" unvanına kani oldular. Adalet ve bilim sevgisiyle meşhurlardı.⁴³⁰ Bu sülalenin İranlı geleneklere ve İslami inançlara uymaları ve ayrıca onların ilim adamlarını himayeleri Horasan ve Mâverâünnehir'de halkın ilim ve kültürlerinin gelişmesini sağladı.⁴³¹

Sâ mânî emirlerinin hükümdarlığında hiçbir zaman halifeye haraç gönderilmedi. Sâ mânî Emirleri haleflerini belirlemek için Abbâsî halifesinin görüşünü istemedi. Sadece emirlerin hükümdarlığı tespit olduğunda halife mecburen yeni emire emirlik sözleşmesini gönderiyordu.⁴³²

Sâ mânî devletinin hükümetinin başlangıcını, emir İsmail'in kardeşinin vefatı 279/892'de ve onun Mâverâünnehir'de halefi olarak başa geçtiği zamandan biliyoruz.⁴³³ Bunun nedeni ise emir İsmail'in (279-295/892-907) bu hanedanın merkezi gücünün temelini koyan ilk kişi olmasıydı. O düzenli ve sağlam askeri ve divan yapıları oluşturdu. Bu yapılar, zaman geçtikçe Sâ mânî hükümetine olumlu sonuçlar verip, Horasan'ın karışık durumuna da son verdi. Mâverâünnehir, Horasan, Gurgan, Taberistân, Kumis ve Rey'e şâmil olan geniş toprakları ele aldı. Bu yüzden onu Sâ mânî hükümetinin kurucusu olarak görebiliriz.⁴³⁴

Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran, (Çev. Abbâs, Halilî ve Ebûl-Kasım, Halet), İlmî, Tahran 1371 hş., XVIII, 133; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Türkistannam-i*, Tercüme-yi Kerim Keşaverz, I, 455.

⁴²⁹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan*(ez *Furupaşı-yi Devlet-i Sâsânîyan ta Âmeden-i Selçukîyan*), IV, 119-120.

⁴³⁰ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-yi Mogol*, 100.

⁴³¹ Ali Ekber Refayî, "Şukufâii-yi Horasan-i Bozorg der Âsr-i Sâ mânîyan", *Mecelle-yi Nâme-i Târîh Pejuhân*, 5. yıl, Şomareyi:17, 1388 hş., Bahar, 49.

⁴³² Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-yi Mogol*, 97; Cevad, Herevî, "İlel-i Zuhur ve Sibât-i Sâ mânîyan", *Mecelle-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsanî-yi Dânişgâh-i Bircend*, Şomareyi: 4, 1383 hş., 279; Muhammedrıza Nacî, "Meşruîyet ve Pâygâh-i İctimai-yi Sâ mânîyan", *Mecelle-yi Kitab-i Mah-i Târîh ve Coğrafya*, Şomareyi:157, 1390 hş., Hordad, 150.

⁴³³ İsfahânî, Hamze, *Târîh-i Senie'l Mulukü'l-Ârz ve'l Anbiya*, (Çev. Ce'fer Şuâr), İntişarat-i Bunyad-i Ferheng-i İran, Tahran 1346, 211; İsfahânî, Hamze, *Târîh-i Senie'l Mulukü'l-Ârz ve'l Anbiya*, Metbeeye Kavyânî, Berlin 1340, 212.

⁴³⁴ Salih Pergârî, "Pâreyi ez Avamel-i Tekvin Sâhtâr-i İktidâr der Hukumat-i Sâ mânîyan", *Mecelle-yi Şinâht*, Şomareyi:32, Zemestan, 1380 hş.

Bunlara ek olarak Buhara emirine savaşlarda yardım eden Sâ mânîlerin başka nevahilerinde yarı bağımsız teşkilat olan yerel küçük devletleri de kendi hüküm sahalarına tabii etiler: Çoganiyan'da Al-i Muhtac, Güzgan'an'da Ferîgûniyan, Harezmd'e Me'mûniyan... Sâ mânîler Abbâsî halifelerine itaatkâr idiler. Onlar siyasette Tâhirîlerin siyasetinin takipçileri idiler. Büveyhîlerin ve Saffârîlerin bağımsızlık ve İran dostluk duygusu olmamasına rağmen, Farsça dilinin edep ve şiirinin o asırda himayecisi idiler. "Rudekî", "Degîgî", "Kesayî" ve "şehit Belhî"nin isimleri bu iddiaya numunedir. İbn Sînâ, kendi geçmişini anlatırken Buhara'da Sâ mânîlerin kütüphanesinin genişliğini ve oradan faydalandığına işaret ediyor. Bunların hepsi bu ailenin ilim ve edebî neşrine ilgilerini gösteriyor. Sâ mânîlerin ünlü vezirlerinden Ebûl-Fazl Muhammed b. Abdullah Bel'ami ve Ebû Abdullah Ceyhânî'nin isimlerini söyleyebiliriz.⁴³⁵

Emir İsmail (279-295/892-907)

Müverrihler genel olarak, Nasr b. Ahmed'en (250-279/864-892) sonra kardeşi İsmail b. Ahmed'i (279-295/892-907) bu devletin kurucusu saymaktadırlar. Zira Ahmed, kendi hükümdarlığında Sâ mânî sahasını genişleterek, çoğu zamanını Sâ mânî biladının kuzey bölgesindeki kâfirler ile savaşla geçirmişti. Bu yüzden ona "gazilerin saları" da diyorlardı.⁴³⁶

Sâ mânîler devrinde Rey'den ilk bahis, Sâ mânî hükümdârı İsmail b. Ahmed'in hükümdârlık yıllarına denk gelmektedir. İsmail b. Ahmed'in emrindeyken efendisine isyan eden Muhammed b. Hârûn adında bir komutan, o sırada Abbâsîler'in hâkimiyetinde olan Rey'e gelmiş ve burayı ele geçirmiştir. Muhammed b. Hârûn'u Rey'e davet eden ise Abbâsî valilerinden bıkmış olan Rey halkıdır. Bu olup bitenlere karşı Abbâsî halîfesi Müktefî Billâh, Hakan el-Müflihî komutasında 5000 kişilik bir orduyu Rey'e göndermişse de bir sonuç alamamıştır. Bu arada Taberistân'da "Cüstân ed- Deylemî" isyanı da ortaya çıkınca İsmail b. Ahmed bunu fırsat bilerek Taberistân ve Rey üzerine yürümüştür. Ordusuyla Rey'e ulaşan İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Hârûn'un 8000 kişilik ordusunu bozguna uğratmış ve Rey'i ele geçirmiştir (290/902).⁴³⁷ Sâ mânî emir

⁴³⁵ Hasen Pirniya-Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkirâz-i Kâcârîyye*, Hayyam, Tahran 1375 hş., II, 219, 251; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Sâltânât-i Pehlevî*, İntişârât-i Sohen, Tahran 1378 hş., 387, 408.

⁴³⁶ Pirniya-İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkirâz-i Kâcârîyye*, II, 219,251; Zerrînkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Sâltânât-i Pehlevî*, 387,408.

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, VII, 435. Ayrıca bkz. Taberî, *Târihü 'r-Rusul ve 'l-Mülûk*, XV, XVI,

İsmail uzun süren bir hastalık sonucunda 295'te vefat etti.⁴³⁸

Ahmed b. İsmail (295-301/907-913)

Sâmânî emir İsmail'den (279-295/892-907) sonra oğlu Ahmed saltanat tahtına geçti.⁴³⁹ Ahmed hükümdarlığının başında, Saffârî emirinin elinde olan Sistânın tasarrufuna kastetti.⁴⁴⁰ Ahmed b. İsmâîl (295-301/907-913) döneminde özellikle Sistân'daki Saffârilere üzerine seferlerde bulunularak orası ele geçirildi.⁴⁴¹ Ancak Taberistân bölgesi Dâi-i Kebir, zeydi Şia'nın ayaklanması ile Sâmânî devletinin etkisi altından çıktı. Ahmed, Gurgan ve Taberistân isyanını bastırmak için harekete geçmeden kölelerinin eliyle öldürüldü. Onun vefatı, 301/913 senesinin Cemaziyülahırda vuku buldu.⁴⁴² Bu emirin zamanında Rey ile ilgili önemli olay vuku bulmadı.

Nasr b. Ahmed (301-331/913-942)

Ahmed b. İsmail'den sonra oğlu Nasr (301-331/913-942) sekiz yaşındayken saltanat tahtına oturdu.⁴⁴³ Emir Ahmed öldürüldüğünde Sâmânî sarayının büyükleri, Buhara'da onun oğlu Nasr'a biat ettiler. Ebû Abdullah b. Ahmed Ceyhânî, Emir Nasr b. Ahmed'in tarafından niyabetten egemenliği sağladı. Buhara'nın öbür ricalları ile beraber ülkenin işlerini yürüttüler.⁴⁴⁴ Ceyhânî 302/914 senesinden 310/922'ye kadar 327/938 senesinden 331/942'e kadar vezaret mensebinde görevliydi. Emir Nasr'ın öbür veziri Ebûl-Fazl Bel'ami idi 310/922 senesinden 327/938'e kadar vezaretle meşguldü.⁴⁴⁵ II. Nasr olarak da bilinen bu hükümdar, devrinin ilk yılları karışıklıklarla geçtiğinden, Rey şehri, Azerbaycân hâkimi Sâcoğulları'ndan Yûsuf b. Ebî Sâc'ın eline geçmişti. Bu ara dönemde iç karışıklıkları bertaraf ettikten sonra II. Nâsr'ın ilk işi Sâmânîler'in elinden çıkmış, ticarî ve stratejik açıdan çok önemli olan Rey şehrini ele geçirmek oldu. Rey, İbn

6725; Nürüssiye, *Târîh-i Teberi*, X, 94.

⁴³⁸ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, Tâhîriyân, Sâffâriyan, Sâmânîyan, Gazneviyan, Büiyan*, IV, 201.

⁴³⁹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, Tâhîriyân, Sâffâriyan, Sâmânîyan, Gazneviyan, Büiyan*, IV, 201.

⁴⁴⁰ Richard Nelson Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan (ez Furupâşî-yi Devlet-i Sâsânîyan ta Âmeden-i Selçukîyan)*, (Çev. Hasan, Enûşe), İntişârât-i Emir kebir, Tahran 1390 hş., IV, 119-123; Nürüssiye, *Tercüme-yi, Tecâribü'l-ümem*, V, 69.

⁴⁴¹ Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, XXXVI, 64-65.

⁴⁴² Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan (ez Furupâşî-yi Devlet-i Sâsânîyan ta Âmeden-i Selçukîyan)*, IV, 119-123; İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 131.

⁴⁴³ Sykes, 785.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, (XIX, 131-132).

⁴⁴⁵ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan (ez Furupâşî-yi Devlet-i Sâsânîyan ta Âmeden-i Selçukîyan)*, IV, 124.

Sâc'dan sonra birkaç kez yönetim değiştirmişti. En son İbn Ebî Sâc'ın azatlısı Fatik şehre hâkim olmuştu. Onun halifeye düşmanca bir tutum içine girmesi üzerine halife, Sâ mânî hükümdarını Rey'i ele geçirmek üzere teşvik etmeye başladı. Bunun üzerine II. Nasr 314/926 senesinde 30.000 kişilik bir orduyla Rey üzerine yürüdü.⁴⁴⁶ Rey'in yakınlarına vardığında Ebû Nasr Taberî yolunu kapattı ve, ardından tekrar yolu açmak için ondan 30,000 dinar istediler. Nasr bunu kabul edip engeli aşp, Rey'i o sene kolaylıkla fethetti.⁴⁴⁷ Fatik, Rey'e gelen II. Nasr'a karşı tutunamamış ve şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Rey şehri, ikinci defa Sâ mânîlerin hâkimiyetine geçmiş oldu. İki ay Rey'de kalan Nasr, ilk önce Simcur el-Devâtî'yi daha sonra ise Muhammed b. Ali Selûk'u Rey'in vâlîliğine atayarak Buhâra'ya dönmüştür.⁴⁴⁸

Nasr, otuz sene hükümdarlığında bu silsilenin hüküm sahasını genişletip, İsfahân, Kum, Rey şehirlerini kendi hüküm sahasına ekledi.⁴⁴⁹ 316/928 yılına geldiğimizde ise Rey'in Taberistân Zeydîleri'nin eline geçmiş olduğunu görüyoruz. Fakat bir süre sonra Zeydîler'in önderi Seyyid Hasan b. Kâsım, Sâ mânîler'in Cürcân Vâlîsi Esfâr b. Şiruye ile Ziyârîler devletinin kurucusu olan ve o sıralar Sâ mânîler'in hizmetinde olan Merdâvîc b. Ziyâr'la Taberistân'ın merkezi Amül'de yapılan savaşta öldürülmüş (316/928) ve böylece Rey şehrinde bulunan Hasan b. Kâsım'ın destekçisi Mâkân b. Kâkî'nin de kovulmasından sonra tekrar Sâ mânî idaresine girmiştir.⁴⁵⁰ Bir süre sonra, Mâkân b. Kâkî'nin yanında bulunduğu Sâ mânîlerin Horasan vâlîsi Ebû Ali Muhtâc, Veşmgîr'in üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş ve Rey bir kez daha Sâ mânîlerin eline geçmiştir (329/940). Savaştan sonra Ebû Ali Rey'de oturdu ve bu savaşla Sâ mânîler, batıda en geniş sınırlarına ulaşmış oldular.⁴⁵¹

Emir Nasr 331/942 senesinde otuz sekiz yaşında, on üç sene verem hastalığından

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 140; Nürüssiyye, *Târîh-i Kâmel*, XIX, 201; Taberî: "Rey der Zaman-i Taberî", *Yadnâme-yi Taberî*, Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezaret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahran 1369 hş., 525; Aydın Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa: Türklerin İslâmlaşma Serüveni(Sâ mânîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, 133-135.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 201-202.

⁴⁴⁸ İzzüddîn Ali b. Muhammedî bnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Çev. Ahmed Ağırakça), İslâm Târîhî, Bahar Yay., İstanbul 1986, VIII, 140; Nürüssiyye, *Târîh-i Kâmel*, XIX, 201; Taberî: "Rey der Zaman-i Taberî", *Yadnâme-i Taberî*, Tahran, Sâzmân-i Çâp İntişârât-i Vezaret-i Ferheng, İrşâd-i İslâmî, 1369 hş., 525; Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa*, 133-135.

⁴⁴⁹ Sykes, 785.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 159; Nürüssiyye, *Târîh-i Kâmel*, XIX, 222. Taberî: "Rey der Zaman-i Taberî", 526; Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa*, 135-138.

⁴⁵¹ Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa*, 148-149.

sonra vefat etti.⁴⁵² Narşahî Nasr b. Ahmed'in Horasan ve Mâverâünnehir'deki hükümdarlık süresini otuz bir sene yazarak onu babasından daha adil bir padişah olduğunu söyledi.⁴⁵³ Sir John Malcolm, Nasr'ın padişahlığının tavsifinde (niteliğini) şöyle yazıyor: “(Nasr) uzun zaman mutluluk içinde yaşadı. Buhara’da vefat ettiği zaman hüküm sahasında yaşayan halkın tamamı refah ve huzur içinde yaşıyordu. Bu padişah, adalet ve bahşış gibi özellikleriyle meşhur idi.”⁴⁵⁴

Nûh b. Nasr (331-343/942-954)

Nasr b. Ahmed (301-331/913-942) öldükten sonra oğlu Nûh, Horasan ve Mâverâünnehir'in emirliğine mensup oldu. 331/942'de ise halk ona biat etti. Küçük yaşta olduğundan dolayı ülkenin umurunu Muhammed Ebûl-Fazl b. Ahmed Hükümdar'a teslim etti.⁴⁵⁵ Narşahî, Ebûl fazl b. Ahmed'in hakkında şöyle yazıyor: “O Buhara'nın kadısı, döneminde ondan Fakîh yoktu. “Muhtasar”ı Kâfai” isimli kitap onun telifidir.”⁴⁵⁶

II. Nâsr'dan sonra Sâ mânî tahtına oturan I. Nuh döneminde (331-343/942-954) Rey şehri, özellikle Sâ mânî ve Büveyhîler arasında sürekli el değişmiştir. I. Nuh döneminin başlarında meydana gelen karışıklıklardan dolayı önce kısa bir süre Ziyârîler'in daha sonra da Büveyhîler'in hâkimiyetine giren Rey, 334/945 senesinde Ebû Âli'nin saldırısıyla mukavemetsiz bir şekilde tekrar ele geçirilmiştir. Fakat bir süre sonra I. Nuh ile Ebû Ali arasında meydana gelen mücadeleden sonra Rüküddevle Hasan, Rey'e hâkim olmuştur. 338/949 yılında Büveyhîler'in aile reisi Şîrâz hâkimi İmadüddevle ölünce Sâ mânîler'in Horasan vâlîsi Mansûr b. Karatekin, Rey hâkimi Rüküddevle'nin Şîrâz'a gitmesinden istifade ederek şehri tekrar ele geçirmiştir. Fakat bu vali bir süre sonra görevinden istifa etmiş ve Rey'de bulunduğu bir esnada vefat etmiştir (340/951). Onun ölümüyle Ebû Ali Muhtâc tekrar Horasan valisi olmuş ve Rey şehri kendisine verilmiştir. 344/955'te Rüküddevle Rey'i tekrar ele geçirince Ebû Ali Rey'de Taberek Kalesi'nde bulunan Rüküddevle'yi uzun süre kuşatmış fakat bir türlü şehri ele geçirememiştir. Nihayet kış yaklaşmış, orduda erzak sıkıntısı baş gösterince Ebû Ali, şehri

⁴⁵² Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 122.

⁴⁵³ en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhâra*, (Çev. Ebû Nasr Gubavî), ths. Muhammed b. Zefer, tsh. Muhammed Tegi, Muderris Rezevî, Tus, Tahran 1363 hş., 131-133.

⁴⁵⁴ John Malcolm, *Târîh-i Kâmil-i İran*, (Çev. Mirza İsmail Hayret), İntişârât-i Efsun, Tahran 1379 hş., I, 188.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, 121; en-Narşahî, *Târîh-i Buhâra*, 132; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Te'rib-i Târîh-i Buhâri*, 137.

⁴⁵⁶ en-Narşahî, *Târîh-i Buhâra*, 132; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Te'rib-i Târîh-i Buhâri*, 137.

her yıl 200.000 dinar vergi verilmesi şartıyla Büveyhîler'e bırakmıştır. Böylelikle Rey, Sâ mânî hâkimiyetinden kesin bir şekilde çıktı.⁴⁵⁷ Ebû Ali Muhtâc o yıl Rey'de çıkan veba salgından dolayı birçok insanla beraber vefat etmiştir.⁴⁵⁸ Emir Nûh hayatıyken, Nârşâhî meşhur eseri *Târîh-i Buhara*'yı bu Emir'e takdim etti.⁴⁵⁹ Emir Nûh 343/954 senesinin Rebiul evvelinde vefat etti ve oğlu Abdü'l-Melik onun yerine tahta geçti.⁴⁶⁰ Nûh'un padişahlığı döneminde(331-343/942-954) Sâ mânî devleti zaafa uğradı.⁴⁶¹

Abdul-Melik b. Nûh (343-350/954-961)

Abdü'l-Melik b. Nûh 343/954 senesinde babası emir Nûh'un ölümünden sonra hükümdarlığın başına geçti. O 350/961 senesinin Şevval ayında, 7 sene hükümdarlıktan sonra attan düşünce ani bir şekilde öldü. İbnü'l Esir'in söylediğine göre onun ölümünden sonra Horasan'da ihtilaflar ve fitneler ortaya çıktı.⁴⁶² Abdü'l-Melik b. Nûh zamanında Rey hakkında önemli olay yoktu.

Mansûr b. Nûh (350-366/961-976)

Abdü'l-Melik'in ani ölümünden sonra kardeşi Mansûr egemenliği ele aldı.⁴⁶³ Mansûr b. Nûh 15 sene saltanattan sonra 366/967 senesinin Şevval ayında Buhara'da vefat etti.⁴⁶⁴ Bunun hükümdarlığı uzun sürmesine rağmen Rey şehrinde önemli bir olay ortaya çıkmamıştır.

Nûh b. Mansûr (366-387/976-997)

Ebu'l-Kâsım Nûh b. Mansûr on üç yaşındayken babasından sonra hükümdarlığa geçti. O, 387/997 senesinin Recep ayında vefat etti.⁴⁶⁵ İbnü'l Esir'in yazdığına göre Nûh'un ölümünden sonra Sâ mânîlerin hüküm sahaları bozguna uğrayarak bu sülalenin işlerinde zayıflıklar görüldü.⁴⁶⁶ II. Nûh'un döneminde ise birçok olaylar çıktı. Onlardan

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 314, 330, 331, 379, 380, 400, 415, 434, 435, 441, 442; Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa*, 161, 165, 168, 181, 186, 188, 189.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 443.

⁴⁵⁹ en-Nârşahî, *Târîh-i Buhâra*, 133.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 223-224; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XX, 226-227; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 381.

⁴⁶¹ Sykes, 785.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 249; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 381; en-Nârşahî, *Târîh-i Buhâra*, 134.

⁴⁶³ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 381.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 87; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXI, 87; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 383.

⁴⁶⁵ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 386.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kamel-i Bozorg-i İslam ve İran*, 243; Nürrüsiyre, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXI, 243.

biri, İranlı büyük hekim Ebû Ali Sînânın bu hükümdarı tedavi etmesidir. Ayrıca ülkenin eşraf ve büyükleri onun aleyhinde birleşip, Buğrahan'ı Sâ mânî toprağına davet etmeleri idi. Buğrahan Buhara'yı tasarruf ettikten sonra vefat edince sonrasında Nûh kendi başkentine geri döndü. Eşraf ve büyükler Horasan semtine firar edip Büveyhî emirinden yardım istediler. Nûh çaresiz kalınca Gazne'nin hükümdarı Sebüktekin'den yardım istedi.⁴⁶⁷ Bu Emir'in döneminde Sâ mânî hükümdarlığı zaafa uğrayıp ve Reyle ilgili önemli olay vuku bulmadı.

Mansûr b. Nûh (387-389/997-998)

Emir Nûh öldükten sonra oğlu Ebû-Hars Mansûr b. Nûh, padişah oldu.⁴⁶⁸ Buhara halkı büyükler ve başkanlar onunla beraber biat ettiler. Karşısında emir Mansûr da emir Nûh'un servetini onların aralarında dağıtarak onun itaati altında kalmaları için söz aldı. Mansûr b. Nûh devletin işlerini veziri Bektuzun'a bıraktı.⁴⁶⁹ Ancak çok zaman geçmeden Bektuzun Sâ mânî birlikleri ile beraber emir Mansûr'a isyan ettiler. Bektuz'un kendisi onu tutuklatıp gözlerine mil çekti. Sonra onun yerine küçük kardeşi Abdü'l-Melik'i (389/998) padişah tayin ettiler. Böylece emir Mansûr bir sene yedi ay hükümdarlıktan sonra Sâ mânî tahtından uzaklaştırıldı.⁴⁷⁰ Bu dönemde de Rey ile ilgili önemli olay vuku bulmadı.

Abdü'l-Melik b. Nûh (389-390/998-999)

Abdü'l-Melik bu silsilenin son padişahıdır. Bu padişah, Türk hanlarından olan İlekhan'ın tavassutuyla tutuklanınca hapisteyken vefat etti. Abdü'l-Melik'in tutuklanması 389/998'da vuku bulmuş, bu tarihte Sâ mânî silsilesinin egemenliği sona ermiştir. Ancak sanki 125 senelik parlak hükümdarlık bu sülaleye ait değilmiş gibi görünmektedir.⁴⁷¹

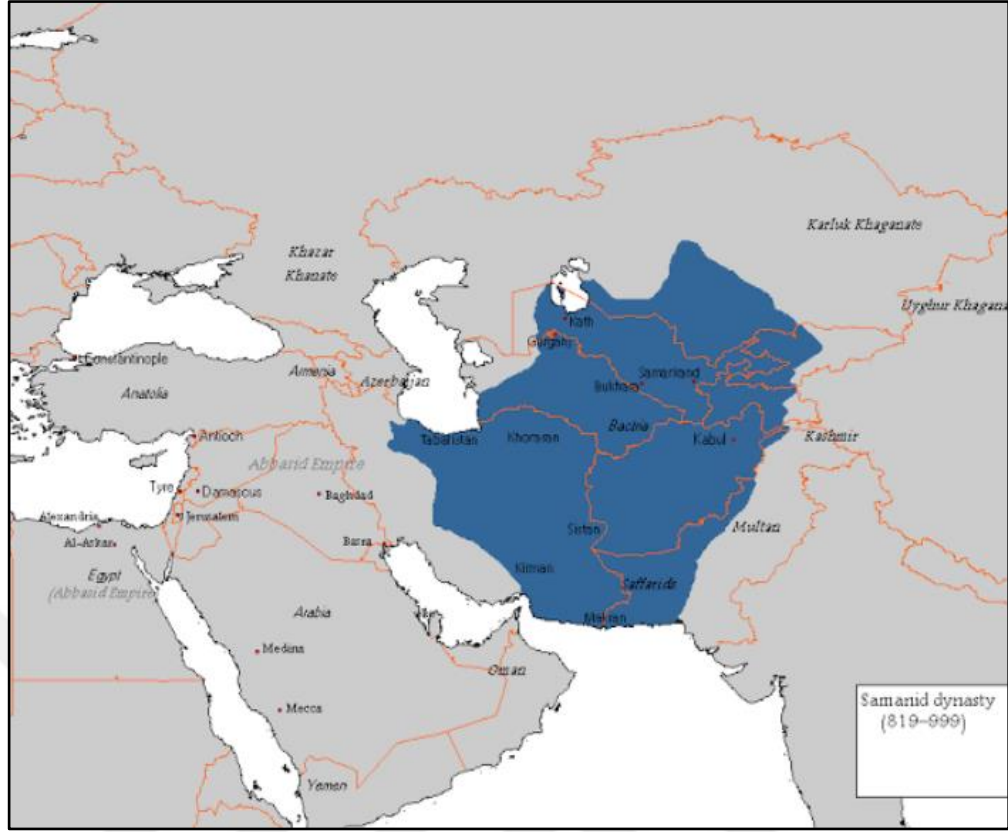
⁴⁶⁷ Sykes, 785.

⁴⁶⁸ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 386-387; Nürrüsiyre, *Târîh-i Güzîde*, 387-388.

⁴⁶⁹ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 140.

⁴⁷⁰ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 142.

⁴⁷¹ Sykes, 786.

<https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%AA+%D8%B3%D8%A7%D9%85%D8%A7%D9%86%DB%8C&tbm=isch&source=univ&client=firefox-b-d&sa=X&ved=2ahUKEwihfmN MDjAhWQCewKHaZrBTAQsAR6BAglEAE#imgsrc=spBfuevTgyyE1M:>

2.2.4.3. Saffârîler (247-393/861-1002)

Sâffârîler isimlerini bu silsilenin kurucusu olan Yâ'kub'un mesleği olan kalaycılıktan alır. Onların yurtları Sistân, Yâ'kub ve Amr'ın döneminde Saffârîlerin başkentiydi. Sistân 3/9 asırda dinî ihtilaflar ve sosyal adaletsizliklerin içinde çalkantılı bir durumdaydı. İran'ın her yerinde ayrılıkçı halk özellikle Havaric, doğu bölgelerine sığınıyorlardı. Kesin olmamakla beraber başlangıçta Yâ'kub da Havariclerdenmiş.⁴⁷²

Yâ'kub B. Leys (247-265/861-878)

Yâ'kub b. Leys, Sistân'da egemenliğini idari, ilişki veya verasetle ele geçirmedi. İran'ın güney ve doğu nevahilerinin tasarrufu Yâ'kub'un tavassutuyla, güç kullanımı ile değil, çoğu askerî başarı yoluyla sağlanmıştır.⁴⁷³

⁴⁷² Clifford Edmund Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gâhşumuri ve Tebârşenasi*, (Çev. Fereydun, Bedreyî), Merkez-i Bazşenâsi-yi İslamî ve İran, Tahran 1381 hş., 333.

⁴⁷³ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukîyan (ez Furupâşi-yi Devlet-*

Yâ'kub makama geçince hemen halife Mu'tez'e (256-279/869-893) mektup göndererek dostluk ve itaatini bildirdi. Karşılığında halife de Horasan, Rey, Kumis, İsfahân, Fars, Sistân, Send, Kirman, Zencan, Kum, Gûrgan ve Taberistân imaretini Yâ'kub'a vererek, ondan halifenin aleyhine hiçbir oluşumda olmamasını istedi.⁴⁷⁴

Yâ'kubi şöyle diyor: "Yâ'kub Sistân'ın komşu şehirlerinden Kirman'ı almak için hamle yaptı, Horasan'ın valisi Muhammed b. Tâhîr, (248-259/862-872) Abbâsî halifesi Mustaiin'in (248-251/862-865) isteğinin ardından Yâ'kub'un hükümdarlığını Kirman'da resmi olarak tanıdı. Yâ'kub, 255/868'de Fars şehrini alınca halifeye çok hediye gönderdi halife de Saffârî Emirinin hükümdarlığını resmi olarak tanıdı."⁴⁷⁵

O, Sistân, Fars, Belh, Tuharistân, gibi yerleri aldıktan sonra 259/872'de Horasan'ı da feth ederek Tâhîrîler sülalesini de ortadan kaldırdı.⁴⁷⁶

Yâ'kub halifeye şöyle yazdı: Horasan halkı Muhammed b. Tâhîr suçludur diye Yâ'kub'dan yardım istemiş ve ondan onların nezdine gitmesini istemiş, ama halife buna itiraz etmiş. Tâhîr evladı ile düşman olmaması gerektiğinden razı olmamıştır. Yâ'kub halifenin itirazını hiç önemsemeyerek kendi işine bakmıştır.⁴⁷⁷ Aynı zamanda çatışma konusu olan "Abdullah Seczi", Nîşâbur'dan Kacarak Taberistân'da Hasan b. Zeyd'in nezdine gitti. Yâ'kub Nîşâbur'dan çıkararak birliklerini Taberistân semtine Abdullah'ın peşine yönlendirdi. Sari şehrinin etrafında ordu kurup Hasan b. Zeyd ile karşılaşmaya hazırlandı. Yâ'kub Hasan'a mesaj yollayarak onunla savaşa gelmediğini Abdullah'ı tutuklatmak için geldiğini, eğer onu teslim ederse geri döneceğini söyledi. Hasan Yâ'kub'un bu sözüne inanmayarak işin neticesini savaşa bıraktı. 260/873 senesinde vuku bulan savaşta Hasan yenilerek Deyleman'a firar etti. Yâ'kub Sari ve Amul şehirlerini alarak savaşın tazminatını o iki şehirden aldı. Sonra Hasan'ın peşinden gitti ancak şans onunla birlikte değildi. Kırk gün devamlı yağmur yağınca Yâ'kub'un birliklerinin çoğu selde boğuldular. O selden kurtulduktan sonra, birliklerinden 40,000 kişinin öldüğü veya

i Sâsâniyân ta Âmeden-i Selçukiyan), IV, 94.

⁴⁷⁴ İbn Esir, İzzeddin Ali b. Muhammed, *Târih-i Bozorg-i İran ve İslam*, (el-Kâmil fi't-Târih), (Çev. Abbâs, Halîl-Ebû'l-Kasım, Halet), Şirket-i Çâp ve İntişârât-i Kutub, Tahran 1351 hş., XVIII, 173; Nürüssiye, *Târih-i Güzide*, 372.

⁴⁷⁵ Frye, *Târih-i İran Cambridge*, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyan (ez Furupâşi-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Âmeden-i Selçukiyan), IV, 100.

⁴⁷⁶ Asadullah Maâtufî, *Sekkeha-yi Mâzenderân, Gûrgan ve Ester Abad*, Müessise-yi Ferhengi-yi İntişârât-i Pâzine, Tahran 1392 hş., 141.

⁴⁷⁷ İbn Esir, *Târih-i Bozorg-i İran ve İslam*, XVIII, 119.

kaybolduğunu ayrıca atların, develerin ve emvalının hepsinin elden gittiğini anlayınca biraz sabretti. Bu ağır kayıptan sonra Abdullah'ın Deyleman'dan çıkıp Rey'e gittiğini duyunca hemen birlikleriyle Rey'e doğru harekete geçti. Rey şehrinin yakınlarında o şehrin valisi olan "Selani"ye mektup göndererek ondan Rey şehrini veya Abdullah'ı, teslim etmesini istedi. Vali Yâ'kub'un sözüne güvenmesine rağmen yine de Yâ'kub'un kahramanlığından korkarak Abdullah'ı kolu bağlı olarak teslim etti. Yâ'kub hemen Abdullah'ın idam fermanını verdi.⁴⁷⁸

262/875 senesinde İstahr şehrini aldı. İlerlemeye devam ederek Vâsıt'ı da alınca halife Muvaffak tüm telaşıyla "Deyrul-Ukul" da Ya'kub'u yenerek durdurdu (262/875). Yâ'kub'un ilk yenilgisi kesinlikle hilafet başkenti Bağdat'ı kurtardı.⁴⁷⁹ Bastaniye Parizi halifenin Yâ'kub ile düşmanlığını şöyle yazıyor: "(...) Hilafet merkezi Bağdat'ın yakınında Yâ'kub'un tantanası halifeye çok ağır geliyordu. Özellikle bazı sefirler hitabelerinde Yâ'kub'a "Melikü'd-Dünya" diye hitap ediyorlardı. Elbette bu durum, siyâsî bakımdan değil şahsi bakımdan halifeye ağır geliyordu.⁴⁸⁰

O, Bağdat ve Abbâsî halifeliğini hükmü altına almak istiyordu; ancak başarılı olamayarak⁴⁸¹ kulunç hastalığı sebebi ile 265/878 senesinin Şevval ayının dokuzunda "Cündi Şâpûr"da vefat etti.⁴⁸² On yedi sene dokuz ay, Horasan, Sind, Sistân, Kabul, Hint, Fars ve Kirman hepsi Yâ'kub'un tasarrufundaydı. Güzel ahlak ve adaleti ile nam salmıştı.⁴⁸³ Yâ'kub'dan sonra, kardeşi Amr hükümdar oldu. "Siyerü'l Muluk"da söylendiğine göre Yâ'kub'un hastalığının şiddeti ilerleyince kardeşi Amr'i veli aht tayin ederek öldü.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ İbn Esir, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam*, XVIII, 124-125; Gerdizî, *Züyyinü'l-ahbar*, 310; Bu konuda *Târîh-i Sistan* 'ın rivayeti tamamen farklıdır. Bu kitapta: Yakup Gürgen'in yakınına geldiğinde Abdullah ve Hasan b. Zeyd Taberistân'a gittiler, Ya'kup büyük birlikleri ile onların peşinden gitti. Sarî şehrin'e vardığında onlar Ya'kup'u görünce aralarında savaş olmadan Hasan b. Zeid Deyleman dağına, Abdulah b. Muhammed b. Salih ise denize doğru kaçtılar. Tabaristân'ın merzûbanı Abdullah'ı tutuklayıp Ya'kup'un yanına götürdü. Ama Ya'kup onu Deyleman'da Hasan ile birleşmesini engellediğinden dolayı merzûbana verdi.

⁴⁷⁹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyan*(ez Furupaşi-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Âmeden-i Selçukiyan), IV, 100.

⁴⁸⁰ Muhammed İbrahim Bâstâni-yi Pârizi, "Ya'kûb Leys ve Halife-yi Abbâsi: Çera Ya'kûb be Bağdad Leşkerkeşi Kerd?", *Mecelle-yi Goher*, Şomareyi:29, Mordad 1354 hş., 363.

⁴⁸¹ Maâtufî, 141.

⁴⁸² Gerdizî, *Züyyinü'l-ahbar*, 311; Ya'kûb'un Ölüm Tarihini 255. h senenin şavvalının 14 inde yazmıştır.

⁴⁸³ Nürüssiyye, *Târîh-i Sistan*, 233; Hând Mîr, Gıyâsüddîn b. Humam, *Hebibü's-Siyer*, İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380 hş., 347.

⁴⁸⁴ Hace Ebû Ali Hasan b. Ali Nizâmülmülk, *Siyere'l-Muluk*, be tsh. Hubert Dark, *Bungah-i Tercüm-i ve Nrşr-i Kitab*, Tahran 1355 hş., 24.

Amr b. Leys (265-287/878-900)

Yâ'kub b. Leys'in Tâhîr, Ali, Amr adında üç kardeşi vardı. Yâ'kub Büst şehrinde Salih b. Nasr veya Nadr ile savaştığında 244/858'de Tâhîr öldürülmüştü. Yâ'kub 265/878'de öldüğünde Amr ve Ali arasında hükümdarlık kavgası oldu. Bu ihtilaf iki gün sürmeden Ali kardeşi Amr'ın lehine çekilerek ona biat etti.⁴⁸⁵ Amr hükümdarlığını ilan ettiğinde Abbâsî halifesi Mu'temid'e (256-279/869-892) mektup göndererek sevgi ve meveddetini ilan etti. Halife ise Horasan, Sistân, Fars, Sind, İsfahân, Kirman, Zencan, Rey ve Kum şehirlerini onun hâkimiyetinde olmasını kabul etti Amr'dan kendi aleyhinde olmamasını istedi, Amr'da bu teklifi kabul ederek yıllık 20,000 dirhem halifeye gönderdi.⁴⁸⁶

Amr (265-287/878-900) bu yerleri halifeden aldıktan sonra Bağdat'ın şurta reisliğini niyabeten Übeydullah b. Abdullah b. Tâhîr'e verdi. Mekke, Medine imaretini Muhammed Ebû-Sac'a vererek Hûzistan'dan Fars'a harekete geçti. Bu arada halifenin kardeşi olan Muvaffak'ın "Sahibi Zenc" ile savaşa girdiğini duyunca ona birçok mal ve birlik gönderdi.⁴⁸⁷ Aynı zamanda Ali b. Leys kardeşi Amr ile anlaşmayı bozunca Amr'da mecburen kardeşini hapse attı.⁴⁸⁸ Sistân Târîhi'nde şöyle yazıyor: "Ali b. Leys Amr'ın arkasından kötü sözler söyledi. Amr bunu duyduğunda Ali'yi tutuklattı. Sistân'a gelerek 266/879 senesinde halkın aracılığı ile Ali b. Leys'i serbest bırakıp ona birçok mal bahşış etti. Ama bu sadece Amr'ın aleyhine Saffârî emirlerinin birbirini takip eden isyanlarının başlangıcıydı."⁴⁸⁹

"Hacestani'nin öldürülmesi ile Saffârîlerin egemenlik engellerinden biri Horasan'da ortadan kaldırıldı. Ama "Rafii b. Herseme'nin ortaya çıkmasıyla Saffârîleri yeni bir risk bekliyordu."⁴⁹⁰

Abbâsî halifesi önceki komplolardan sonuç alamadığı için bu kez Sâ mânlı Emir İsmail'i (279-295/892-907) onun aleyhine kışkırttı.⁴⁹¹ İki birlik arasında sert savaş vuku

⁴⁸⁵ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 73.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XVIII, 173-174; Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 386-372; Nürüssiye, *Târîh-i Sistan*, 235-236.

⁴⁸⁷ Abbâs Pervizi, "Amr Leys ve Talaş-i o der İycad-i Vahdet-i İran", *Mecelle-yi Berresiha-yi Târîhi Şomareyi*:15,16, 1347 hş., Aban ve Mordad, 254-255.

⁴⁸⁸ Pervizi, "Amr Leys ve Talaş-i o der İycad-i Vahdet-i İran", 254-255.

⁴⁸⁹ Nürüssiye, *Târîh-i Sistan*, 236.

⁴⁹⁰ Frye, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyan(ez Furupaşı-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Âmeden-i Selçukiyan)*, IV, 103.

⁴⁹¹ Nizâmülmülk, *Siyerel-Muluk*, 24.

buldu ancak Amr'ın (265-287/878-900) komutanlarının birinin hainliğiyle Emir İsmail savaşı kazanarak Amr esir düştü.⁴⁹² Aynı zamanda Abbâsî halifesi Mu'tezid Billah (279-289/892-901) Emir İsmail'e mektup gönderip esir düşen Saffârî Emiri Amr'ın Bağdat'a gönderilmesini istedi. Emir İsmail çaresiz Amr b. Leys'i sayısı az olan askerlerle Bağdat semtine gönderirken o, belki de Saffârî Emirleri yolda Amr'ı kurtarırlar düşüncesindeydi.⁴⁹³ Emir İsmail'in düşüncesinin aksine yol boyunca hiç kimse Amr'ı kurtarmaya gelmeyince Halife Amr'ı tutuklayıp mahpus etti. Bir sene birkaç ay hapiste kaldıktan sonra 289/901 senesinde öldü veya öldürüldü.⁴⁹⁴

İbnü'l Esir'e göre Amr, Abbâsî halifesi Mu'tezid'in (279-289/892-901) fermanı ve veziri tavassutuyla öldürüldü. Müktefî (289-295/901-907), Bağdat'a geldiği gün Saffârî Amr b. Leys (265-287/878-900) öldürülüp ertesi gün toprağa verildi. Mu'tezid Billah'ın hastalığın şiddetiyle dili tutuldu. "Safî-i Hürremî"yi yanına çağırarak, parmağını boynuna çekip işaretle Amr b. Leys'in öldürülmesini ferman etti. Ayrıca elini kendi gözüne koyarak, Amr'ı (Amru tek gözlüydü) kastetti. Safî (İran'lı) Amr'ı öldürmekten çekiniyordu. Mu'tezid, Billah'ın ölümünün ise yaklaştığını biliyordu. Müktefî (289-295/901-907) Bağdat'a gelerek Amru'nun ahvalini vezirinden sorunca, o da yaşadığını söyledi. Müktefî buna çok sevindi; zira Amr Rey şehrinde olduğu zaman Müktefî'ye çok hediye gönderiyordu. Bu yüzden ona iyilik yapmak istiyordu. Vezir onun bu kastını anlayınca Amr'ı öldürttü.⁴⁹⁵ Târîhi metinlere baktığımızda şöyle anlaşıyor: Amr direkt halife Mu'tezid Billah veya belki de Müktefî'nin fermanı ile öldürülmüştür. Ama Amr gibi büyük Emir'in öldürme suçunu halife üzerinden atmak için, bu günahı yakınları ve müşavirlerinin boynuna atmış, hatta halk arasında da onun ölümünü doğal ölüm gibi göstermiştir.⁴⁹⁶

Amr'ın Ölümünden Sonra Saffârîler

Amr'ın ölümünden sonra halife, Horasan'ın valiliğini Sâmânî Emir İsmail'e (279-295/892-907) devretti. Böylece Saffârîlerin imaretini kaldırıldı. Ondan sonra Amr'ın iki torunu Tâhîr ve Yâ'kub tahta geçtiler. Saffârî devletinin eski gücünü geri almak için çok

⁴⁹² Pervizi, "Amr Leys ve Talaş-i o der İycad-i Vahdet-i İran", 267-268.

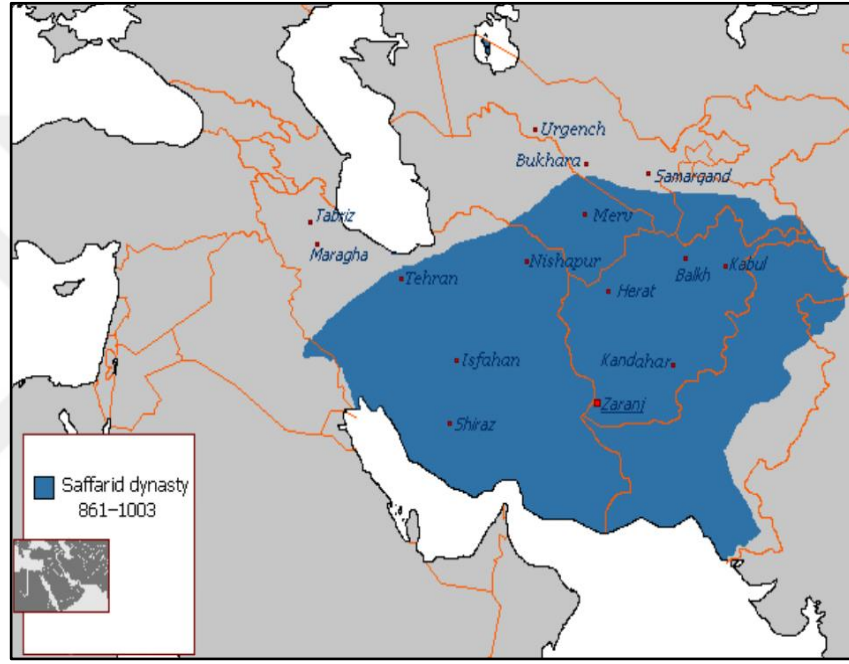
⁴⁹³ Pervizi, "Amr Leys ve Talaş-i o der İycad-i Vahdet-i İran", 267-247; Ebû'l-Kasım, Furuzanî, "Hudey-i Abbâsîyân der Sugut-i Sâffârîyan", *Mecelleyyi Rüşd-i Âmûziş-i Târîh*, Şomareyi:1, 1378, Payiz, 16.

⁴⁹⁴ Pervizi, "Amr Leys ve Talaş-i o der İycad-i Vahdet-i İran", 267- 275.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil*, (Çev. Abbâs, Halilî-Abul-Kasım, Halet), İlmî ve Ferhengî, Tahran 1371 hş., XIX, 35.

⁴⁹⁶ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 95.

çaba gösterdiler. Fakat sadece Sistân'da egemenliklerini muhafaza ettiler. Yâ'kub Leys'in meşhur kölelerinden biri hainlik edince Amr'ın torunlarını tutuklatıp halifeye gönderdiler. Bu esnada Sâmânî Emir Ahmed, amcası oğlu, Mansûr b. İshâk'ı Sistân'ı hükümdar tayin etti. Amr'ın torunları Tâhîr ve Yâ'kub'dan sonra, Sâffârî ailesinden bazıları da tahta oturdular ancak bu hükümdarlıklar çok kısa sürdü. Sâffârîlerin son Emiri Halef b. Ahmed 352/963'te başa geçtiğinde, çok uzun süre Sistân'a Emirlik yapmış Gazneli Sultan Mahmud tarafından yenilgiye uğrayınca Sâffârîlerin egemenliği 393/1002 senesinde sona erdi.⁴⁹⁷

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D9%82%D9%84%D9%85%D8%B1%D9%88+%D8%B5%D9%81%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D9%86&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=Y0Se0yJiOXvnjM%253A%252CRbSGPzBZtZ5HTM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kSxEw2SQIPXF4dB-tbMOMeHoKdKdg&sa=X&ved=2ahUKEwjzoLjQ5cLjAhWnsaQKHcaJCoMQ9QEwAHoECACQBA#imgsrc=Y0Se0yJiOXvnjM:

⁴⁹⁷ Ahmed Nezir, "Emir Halef b. Ahmed: Aherin Fermanreva-yi Hanevade-yi Sâffârî-yi Sistân", *Mecelle-i İranşenâsi*, Şomareyi: 1, Bahar 1369 hş., 95.

2.2.4.4. Saciler (276-312/889-924)

Bâbek'in Devrimi sadece kısa bir zaman için Arap başkanlarının Azerbaycan'da egemenliğini azaltmıştır. Abbâsî halifesi, Mu'temid 276/889 senesinde veya büyük ihtimalle 279/892 senesinde halife birliklerinin büyük komutanlarından olan Muhammed b. Ebi el-Sac'ı (266-288/879-900) Azerbaycan ve Ermenistan bölgesine vali olarak gönderdi. Sac Hanedanı Orta Asya'nın "Uşrusune" halkındandılar. Muhtemelen "Soğd" yerlisi idiler.⁴⁹⁸

İran'ın Arap istilasından kurtulan ikinci kısmı, Azerbaycan bölgesi idi. Bu bölgenin bağımsızlığına sebep olan sulale, târîhte "Saciler" olarak bilinir. Bu sulalenin oluşu ve kuruluşu hakkında birçok rivayet vardır ve her birisi Saciler'in kuruluşunu farklı bir şekilde anlatmaktadır. Ama en doğru rivayet şöyledir: Abbâsî halifeler döneminde İran'ın çeşitli yerlerinde "Mezdek" ve "Mani" taraftarlarının çıkardıkları dinî isyanlar ve ayaklanmalar Arap istilasına aleyhine vuku buluyordu. Abbâsî halifesi bu isyanları bastırmak için, birliklerini o bölgeye gönderiyordu şu, güvendiği komutanlarını kalıcı olarak bölgeye gönderip bu komutanlara "ez-Zenâdika" veya "Sahibüz-Zenâdika" yani "zındıkları bastırma memuru" dendi. Zındık şahıslar halifenin aleyhine her türlü isyana kalkışanlardır. Çoğunlukla "Mezdek" ve "Mani" temsilcilerine yani "el-Mukanaâ" ve "Bâbek-Hürremi"ye de bu ismi veriyorlardı.⁴⁹⁹

Zındıkların aleyhine tayin olan komutan, halifenin emrine muhalif yaşayanları takip ve cezada tam yetkiliydi. Bâbek Hürremi takipçileri o yiğit esir düştükten sonra dağıldılar. Ayaklanmanın merkezi Azerbaycan olduğu için isyancıların çoğu bu bölgenin farklı yerlerine dağılınca Mu'tasım bu kişilerin yeniden toplanmasından endişelenerek "Sahibi Zenadik"a Azerbaycan sorumluluğunu verdi. O da Azerbaycan'a yerleşti. 266/879'da halife el-Mu'temid (256-279/869-892) döneminde Azerbaycan'ın "Sahibi Zenadik" İranlı Ebûl-Sac Divdad isimli bir şahıs idi. Ebûl-Sac Divdad cesurdu. O, her zaman Arapların ellerini İran'dan çekmelerini isterken, görünüşte ise halifenin itaati altındaydı.

⁴⁹⁸ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 198; naklen: Vladimir Minorsky, *Studies In Caucasion History*, P. 3, N. 7.

⁴⁹⁹ "Zındık" kelimesinin tanımı hakkında iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre "zındık" yani "Zend okuyan" veya Avesta kitabına yazılan şerhleri okuyan kimselere denilir. İkinci rivayete göre "zındık", "seddik" kelimesinin saptırmasıdır. Bu kelime "seddik" Manevilerin 5 tabakalarından "seddikiyun" katına mensup olanlara denilirdi. Manevilerin beş katı şunlardır: 1. Muellimun. 2. Mosmesun. 3. Semaun. 4. Seddikiyun. 5. Fesisiyun.

Azerbaycan görevi ona verildiğinde siyasî tedbirlerle her türlü muhtemel isyanın vukuunu engelledi.⁵⁰⁰

Azerbaycan'da Saciler'den beş kişi resmi hükümet kurdular. 1) Ebûl-Sac I. Divdad (sadece birkaç ay). 2) Ebûl-Misâfir Muhammed Afşin (21 yıl, 5 ay). 3) II. Divdad Afşin'in oğlu (birkaç ay). 4) Ebu'l-Kâsım Yusuf Afşin'in kardeşi (27 sene). 5) Ebûl-Mansûr Feth Muhammed Afşin'in oğlu (3 yıl).⁵⁰¹

Ebûl-Sac I. Divdad (266/879)

Saciler'in hanedan başkanı Azerbaycan'a geldiğinde bu bölgede yaşayan Maneviler ve Hürrem taraftarları, Divdad'ın İranlı ve aslında Zerdüş mezhebine mensup olduğu için onun etrafına toplandılar. Bunların yardımı ile I. Divdad Azerbaycan'ı bağımsız ilan etti ancak onun hükümdarlığı uzun sürmedi ve 266/879'da "CündiŞâpûr"da vefat etti.⁵⁰²

Ebûl-Misâfir Muhammed Afşin (266-288/879-900)

I. Ebûl-Sac Divdad bir seneye yakın hüküm sürdükten sonra vefat edince makamı oğlu "Ebûl-Misâfir Muhammed Afşin'e geçti (Afşin, Bâbek'in savaşına giden halife Mu'tasım'ın (218-227/833-841) komutanıdır, Kavus'un oğlu Afşin değil). Bunun emirliği Abbâsî halifesi el-Mu'temid (256-279/869-892) dönemindeydi. Muhammed Afşin 288'de vefat etti.⁵⁰³

Ebûl-Sac, Divdad b. Divdest, (266/879) Muhammed'in babası, Bâbekle yapılan son savaşta Afşin'in komutasındaki Abbasi birliklerine kendisini ispatlayarak ün kazandı. Farklı bölgelerde halifeye hizmet etti. Onun ölümünden sonra 266/879 senesinde Muhammed ve Yusuf babasının yolundan devam ettiler. Azerbaycan'da, Muhammed'in ilk görevi, Meraga şehrini alan Hamdanilerin başkanı, Abdullah b. Hasan Hamdânî'nin isyanını bastırmak oldu. Muhammed 280/893 senesinde Abdullah'ı uyararak, ondan teslim olmasını istedi. Daha sonra onun servetini haciz ederek onu öldürüp, Meraga şehrini kendisine başkent yaptı. Ancak zamanının çoğunu Berdiâ şehrinde geçiriyordu. Kısa bir süreden sonra Muhammed gücünü sağlayınca halifenin aleyhine isyan ederek, kendi bölgesinin haracını halifeye vermekten vazgeçti. Belki bu zamanlarda Aşrusene

⁵⁰⁰ Behruz Rahmanî, *Umera-yi Tâhîri ve Alevîyan*, İntişârât-i Yâddâşt, Tahran 1392 hş., 49-50.

⁵⁰¹ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, 204.

⁵⁰² Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 49-51.

⁵⁰³ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 49-51.

Şahlarında geleneksel bir lakap olan “Afşin” i Muhammed kendisine aldı. Bu lakap, 285/898 senesinde Bardiâ şehrinde bastırıldığı sikke üzerinde bulunmaktadır. Aynı yılda Muhammed, Abbâsî halifesi tarafından Azerbaycan ve Ermenistan valiliğinde bırakıldı. Muhammed Bagratid bölgesine saldırınca Kars şehrini ele geçirip Sinbat’ın eşini kaçıırarak padişahın hazinesinin bir kısmını da alıp ülkesine taşıdı. O, daha sonra geçmişte Müslümanların elinde olan Tiflis şehrini ele geçirerek savaşı bırakma sözleşmesini iptal edip Bagratid’in hükümdarlığının kalbine yürüdü. Ama padişahı tutuklamada başarılı olamadı. Muhammed Senbad’ın aleyhine yeni birlik kurmak için Bardia’ya geri döndü ama planlarını uygulamadan 288/900 senesinde bulaşıcı hastalık sonucu vefat etti.⁵⁰⁴

II. Divdad b. Muhammed (288/900)

Muhammed Afşin 22 seneye yakın Emirlikten sonra hayatını kaybedip yerine oğlu II. Divdad emir oldu. Emirliğinin başlangıcında amcası Ebu’l-Kâsım Yusuf’un (288-315/900-927) isyanı ile karşılaştı. Muhammed Afşin’in kardeşi Ebu’l-Kâsım, Yusuf, emirliği kendi hakkı olarak görüyordu. Bu yüzden III. Saclıların Emirini, hükümetten uzaklaştırıp kendisi Emirlik makamına geçti.⁵⁰⁵

Ebu’l-Kâsım Yusuf (288-315/900-927)

Muhammed Afşin öldüğünde, birlikleri onun oğlu Divdad’ı halef olarak seçtiler ancak beş aydan sonra Yusuf b. Ebi el-Sac (288-315/900-927) onun hükümdarlığını kaldırdı. Yusuf, başkenti Erdebil’e aktardı. Yusuf ile halifenin ilişkileri hiçbir zaman iyi değildi, 295/907 senesinde ise Bağdat’tan bir birlik gönderip onu ortadan kaldırmak istiyordu. Fakat halife el-Muktedir’den sonra ve İbn Furat’ın himayesiyle 296/908 senesinde Saclı Yusuf resmen Ermenistan ve Azerbaycan hükümdarlığına mensup edildi.⁵⁰⁶

Muhammed Afşin’in kardeşi Ebu’l-Kâsım Yusuf yetenekli ve kararlı bir şahıstı. Hükümdarlık sahasını genişletme düşüncesi vardı. Bu yüzden kardeşi Muhammed Afşin gibi halife memurlarına haraç vermeyip sonra “Fedakârân” isimli birlik toplayarak, Rey, Zencan ve Ebher şehirlerini elde etti.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 199.

⁵⁰⁵ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 49-51.

⁵⁰⁶ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 199.

⁵⁰⁷ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 49-51.

Yusuf'u himaye eden "İbn Furat" halife vezirliğinden uzaklaştırıldıktan sonra o, yıllık vergi ödemekten vazgeçti. Yusuf 303/915 senesinde halifenin elçisini tutuklatıp hapsetti. Daha sonra serbest bırakıp hediye ve para ile geri gönderdi. 304/916 senesinde İbn Furat vezaret makamına geri döndükten sonra Yusuf, Zencan, Ebher, Kazvin, Rey şehirlerini Sâmânî valisinin elinden çıkardı. Halife el-Muktedir (295-320/907-932) ona kızıp Bağdat'tan onu uzaklaştırması için birlik gönderdi ancak bu birlik Yusuf'a yenildi. Abbâsî Emîrül-Umerasî "Munis" başka birlikle ona yaklaştığında ise Yusuf Erdebil'e geri çekildi. İbn Furat'ın aracılığına rağmen halife onun hükümdarlığını kabul etmemekteydi. Erdebil yakınlarında Yusuf ve Munis arasında vuku bulan savaşta, Munis yenildi ama seneye yani 307/919'da o da Sacî Emirini aynı yerde yenmeyi başardı. Yusuf'u tutuklayıp Bağdat'a götürdüler. Yusuf üç sene hapiste kaldıktan sonra 310/922 senesinde serbest bırakıldı ve hemen Rey, Zencan, Ebher, Kazvin ve Azerbaycan hükümdarlığına alındı. 311/923 de İbn Ebi's-Sac, halifenin aleyhine isyan eden Rey'in eski valisini tutuklayıp öldürdü. Yusuf, Hemedân şehrine tasarruf kastıyla Rey'i terk etti. Rey halkı hemen onun valisini şehirden çıkardılar. Bu yüzden Yusuf Rey'e geri döndü sonra oradan Azerbaycan'a doğru harekete geçti. 314/926 senesinde Abbâsî halifesi Yusuf'u Bağdat'a çağırarak, ondan Behreyn'in Karmatîleri ile savaşmasını istedi. Bir sene sonra Yusuf'un birlikleri, Karmatîlerin birliklerine göre daha üstün ve fazla olmasına rağmen yenilgiye uğradılar ve Yusuf esir düştü. Birkaç ay sonra 315/927 senesinde Karmatiler onu öldürdüler. Onun bazı Türk birlikleri Bağdat'ta halifenin hizmetine geçip "Saciye" grubunu oluşturdular.⁵⁰⁸

Ebûl-Mansûr Feth b. Muhammed Afşin (315-318/927-930)

Ebu'l-Kâsım Yusuf yirmi yedi sene hüküm sürüp öldükten sonra oğlu olmadığı için⁵⁰⁹ ve onun yerine yeğeni Ebûl Mansûr Feth (Muhammed Afşin'in oğlu II. Divdad'ın kardeşi) Sacilerin Emirliğine geçti. O da Tâhîrîlerin son Emiri olan Muhammed Tâhîrî gibi devlet işleriyle değil ömrünü hep eğlence işlerinde geçirdi. Muhammed Afşin ve Ebu'l-Kâsım Yusuf'un ülkelerine kazandırdıklarını yok etti. Sacilerin birliklerinden ayrılma noktasına getirdi.⁵¹⁰ Ebûl-Mansûr feth bir buçuk sene sonra yani 317/929

⁵⁰⁸ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 199.

⁵⁰⁹ Ebû'l-kasım Yusuf'un sadece bir oğlu varmış ve gençliğinde vefat etmiştir. Ondan II. Ebûl-misafir isimli bir oğlu kaldı ki Ebûl-kasım savaşta olduğunda niyabel imare olarak hüküm sürüyordu. Ebûl-kasım'ın emirliğinin sonunda torunu II. Ebû'l-misafir'de vefat etti.

⁵¹⁰ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîrî ve Alevîyan*, 53-54.

senesinde bir köle tarafından öldürüldü.⁵¹¹

Abbâsîlerin on dokuzuncu halifesi el-Muktadir billah (295-320/907-932) Azerbaycan bölgesinin bu durumundan faydalanarak birliklerini gönderip o bölgenin tamamını tasarruf etti. Böylece Azerbaycan'da Sacilerin hükümdarlığı 318/930 senesinde sona erdi. Bu sulale 52 sene hüküm sürdü. Azerbaycan Saciler sulalesi İran'ın doğusundaki Tâhirîlerin sahip olduğu önemdeydiler. Zira onlar da Abbâsî halifesi birlikleri karşısında direnerek güçlü merkezi yapıya yol açtılar.⁵¹²

(İslâm Tarihi ve Medeniyeti VIII-Müslüman Türk Devletleri, s. I,204, Siyer Yayınları, İstanbul 2018)

2.2.4.5. Büveyhîler (320-454/ 932-1062)

Büveyhîlerin İsim ve Nesebi

⁵¹¹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 201.

⁵¹² Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 53-54.

Büveyhilerin aslı İranlı bir aile olan “Deylemiyan” veya “Diyalime” ye dayanır. Bu aile, 320-454/932-1062 İran’ın geniş bir kısmı Irak’ın bir kısmında egemenlik sürdüler. Abbâsî halifeliğinin karşısında bağımsız devlet olarak İran topluluklarından kendi siyasî topluluğunu ortaya çıkardılar.⁵¹³ İran’ın siyasî tarihinde Büveyhiler bir ilkti; zira onlar ilk İranlı hükümeti kurarak, Abbâsî hilafetine hükmettiler.⁵¹⁴ Bu büyük tarihi değişim, Deylem halkından Ebû Şucaâ isimli birinin emeğinin sonucuydu. Bazı eski kitaplarda, Ebû Şucâ fakir balıkçı olarak anlatılmıştır. İbnü’l Esir bu söze muhalefet ederek İbn Makula’ya⁵¹⁵ istinat edip Büveyhilerin nesebini on birinci Sâsânî Şâpûr’una götürür. Böylece onları Pers sayıyor ve hatta onlara “Deylemi” denilmesinin sebebini onların hanedanlığının birkaç nesil Deylem’de olmalarından kaynaklandığını söyler. “Onlar Ebû Şucaâ Büye b. Fena Hüsrev (penah Hüsrev) b. Tamam b. Kuhi b. Şirozil b. Şırkende b. Şirzeil b. Şiran Şah b. Şîrûye b. Sistân b. Sis Fîrûz b. Şirzeil b. Senbad b. Behram Gur padişah b. Yezdicerd pâdişâh b. Hürmüz pâdişâh b. Şâpûr Zolaktâf’ın torunlarıdır.”⁵¹⁶ *Târîh-i İran der Nuhustin Korun-i İslami* kitabında “Bartold Spuler” Büveyhîler’in, Behram-i Gur’un soyundan olduğunu kesinlikle reddediyor ve onu sadece Büveyhîler ve onların takipçilerinin görüşü olarak ediliyor.⁵¹⁷

Deylem bölgesinin coğrafi konumu

Bu bölge geçmiş asırlarda daha geniştir. *Hududul-Alem*’de Büveyhîlerin sınırları şöyle anlatılıyor: “Bu nahiyenin doğu kısmı Horasan, güneyi Cibâl’in şehirleri, batısı Azerbaycan ve kuzeyi Hazar denizidir. Bu bölge mâmur, çok sulak ve çok ırmaklı bir bölgedir.” İbn Havkal da Deylem bölgesinin sınırlarını şöyle anlatıyor: “Bu bölgenin güney kısmında Kazvin, Azerbaycan’ın bir kısmı ve Rey’in bir kısmı, doğu tarafında Taberistân ve Rey’in diğer nevahileri, batı tarafı Azerbaycan’ın diğer kısımları Arrân ve kuzeyde ise Hazar denizi ile komşudur.” Ebûl-Fida Deylem diyarını şöyle anlatıyor:

⁵¹³ Golamrıza Feda-yi Irakî, *Hayat-i İlmi der Devrey-i Al-i Büveyh*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş., 59; Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, 147.

⁵¹⁴ Pervin, Türkmenî Azer, “Al-i Büye, Abbâsiyan, Teşeyyu”, *Mecelle-yi Târîh-i İslam*, Şomareyi: 25, 1385 hş., Bahar, 84.

⁵¹⁵ Ebû Nasr sâdulmülk Ali b. Hibetullah, İbn Makula olarak tanınan (485/475-421), Bağdatlı Emir ve Müverrih kökü Golpayegan’a dayanır. O Ahvaz’a doğru gittiği yolculukta malına hırs eden, kendi kulları eli ile öldürüldü. (Golamrıza Tahami, *Ferhang-i Aâlam Târîh-i İslam*, Şirket-i Sehami-yi İntişarat, Tahran 1390 hş., I, 269.)

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 290; Nürüssiyye, *Târîh-i Güzide*, 409. Ayrıca bkz. Seyyid Zâhîreddin b. Seyyid Nesireddin Maraşi, *Târîh-i Taberistân ve Ruyân ve Mazandarân*, Müessese-yi Metbuati-yi Şark, Tahran 1345 hş., 72.

⁵¹⁷ Spuler, *Târîh-i İran der Nahustin Gurun-i İslami*, I, 159.

“Deylem dağlarının yüksek zirveleri vardır. Denizin karşı dağları sulak ve kamışlıktır. Dağ ve deniz arasındaki mesafe bir günlük yol olup bazen de deniz suyu dağ kenarına kadar gelmektedir.”⁵¹⁸ Böylece bu bölge coğrafya bakımından kendi halkı için sağlam barınak sayılıyor. Deylem halkı bu doğal hediyeye sahip oldukları için her zaman muktedir ve bağımsız oldukları düşüncesini besliyorlardı ve bu hedefe ulaşmak için de elbette fırsat buldular.⁵¹⁹

Günümüzde Deylem nahiyesi Gîlân’ın bir parçası sayılmaktadır. Ama eskilerde özellikle 4. ve 5. asırda (Büveyhîler döneminde) Gîlân Deylem’in bir parçasıydı.⁵²⁰

Büveyhîlerin Hükümdarlığının Başlangıcı

Büveyh’in, Ebûl-Hasan Ali, Ebû Ali Hasan, Ebûl-Hasan Ahmed isimli üç oğlu vardı. Bunlar babaları Büveyh’e nisbetle Büveyhî deniliyordu. Bu zamanda Deylemlerin askeri komutanlarından birkaçı, Leyli b. Nu’mân Asfar b. Şîrûye ve Merdaviç b. Ziyâr,⁵²¹ Makan b. Kâkûyî’nin liderliği ile⁵²² bu arazide ayaklandılar. Sonra Büye’nin oğulları Makan-i Kaki’ye katıldılar. Bu saltanat Büveyhîlerin başlangıç yoluydu. İbnü’l-Esir’in yazdığına göre: “Büveyhîlerin bir grubu başka topraklar almak için kendi şehirlerinden çıktılar. Asfar b. Şîrûye⁵²³ ve Merdaviç b. Ziyâr gibilerin her birine Deylem’in savaşçılarından bir grup eşlik ediyordu. Burada Ebû Şücâ’nın oğulları da o kişilerin

⁵¹⁸ Ebû’l-Fütûh Hekimiyan, *Mecmûe-yi Makalat-i Gîlân Şenâsi, be Kuşêş-i M. P. Cektayi*, byy, 1369 hş., 93.

⁵¹⁹ Asiya, İzediyâr-İyma Rızayı, *Teşkilât ve Siyâsetha-yi Nizâmî-yi Silsile-yi Al-i Büye*, İntişârât-i Ferheng-i İliya, Raşt 1388 hş., 45.

⁵²⁰ Behruz Rehimî, *Umera-yi Gaznevi, Al-i Büye ve Al-i Ziyar*, İntişârât-i Yâddâst, Tahran 1392 hş., 39-40.

⁵²¹ Mertaviç/Merdaviz Ebû Hacac b. Ziyar b. Merdanşâhe Gili (323 h.) Asfar b. Şîrûye’nin komutanlarından, Taberistân Alevîlerindendi. 316 h. senesinde küçük Daiî (Daiî-i Segir) öldürdü. Sonra Asfer b. Şîrûye’ye isyan ederek onu öldürdü. Ondan sonra Makan Kaki’ye karşı muzaffer oldu. Böylece kısa bir zamanda Taberistân, Kazvîn, Zencan, Rey, İsfahan ve Irak’ın bir kısmını ele geçirdi. (Golamrîza Tahamî, *Ferheng-i Âlâm-i Târih-yi İslam*, Şirket-i Sehami-yi İntişârât, Tahran 1390 hş., II, 1887.)

⁵²² Makan b. Kaki veya Makan Kâkûyî (329 h.) Daiî-i Segir’in Rey’deki ücretli askerlerin başkomutanı idi. O daha sonraları Merdaviç’e katılarak sonra Samanîlerin hizmetine geçti. Kirman şehrini tasarruf edip Samanîlerin toprağına ekledi. Bir süre sonra Samanîlere isyan etti. Horasan başkomutanı olan Ebû Ali Çugani ile savaşa geçince Rey şehrinin yakınlarında yenilerek öldürüldü. (Tahamî, II, 1807.) Nizâmî-yi Aruzi Arap edebiyatının en özlü cümlelerinden birini Makan’ın ölümünün vasfında “iskafi”den nakl ediyor: اما ما كان فصار كاشيئة والسلام

Makan aynı kendi ismi gibi oldu; (=yıkıldı; Arap dilinde Makan’ın lûgat anlamı, yıkılma ve yok olmadır.) Nizâmî-yi Aruzi, *Çahar Makale*, tsh. Âllame Kazvînî, be Kuşêş-i Dr. Muhammed Muin, İntişârât-i Camî, Tahran 1389 hş., 27.

⁵²³ Asfar veya Aspar b. Şîrûye (318-316 h.) cesur bir komutan ve yıllarca Makan ile savaşarak 315 h. kesin olarak yenilip Horasan’a kaçtı. Sonra Mertaviç ile beraber birliklerini Taberistân’a götürdüler, oradan Rey’e saldırıp Rey, Kum, Kazvîn, Zencan şehirlerini tasarruf etti. Ama Mertaviç onu esir ederek daha sonra öldürdü. (Tahamî, I, 469.)

içindeydiler. Onların üçü de Makan b. Kaki'nin birliğinin komutanlarındandı.”⁵²⁴ Makan b. Kaki komutanlarının yardımı ile Deylemilere galip geldikten kısa bir süre sonra Asfar b. Şîrûye, Makan'ın aleyhine ayaklanıp, 315/927'de Deyleman'a musallat oldu ancak bir sene sonra öldürüldü. Onun yerine Merdaviç b. Ziyâr Büveyhilerin hükümetini ele geçirdi. Rudbar, Taligan, Rüstemdar gibi şehirleri de kendi ülkesine kattı. Sonra Rey, Kazvin, Ebher ve Zencan şehirlerini fetih maksadıyla harekete geçerek ordusunu Hemedan'a doğru yönlendirdi.⁵²⁵ Bu sırada Büye'nin oğulları Merdaviç'e şunu söylediler: “Biz sana artık ağır yük olduk, sen de eli sıkı (تنگدست) ve zayıf oldun, senden ayrılsak iyi olur. Durumun düzelirse sana tekrar geri döneriz.”⁵²⁶ Sonra Merdaviç Büye'nin oğullarını Kerec'in Ebû Dülef'üne gönderdi, kendisi de İsfahân'ın fethi için o tarafa yönelerek halifenin oradaki kuklası Müzaffer b. Yâkût, ile savaşa girdi. Merdaviç İsfahân'a musallat olunca Müzaffer'de Fars'a babası Yâkût'un yanına kaçtı.⁵²⁷ Yâkût büyük bir askerî birlikle savaş için Merdaviç semtine hareket edip, vuku bulan savaşta yenildi. Yâkût savaştan döndüğünde “Loristan”da olan Büye'nin oğulları ile karşılaşarak ikisi arasında çok sert bir savaş oldu. Ali b. Büye'nin birlikleri bu savaşta çok cesaret gösterdiler. Ebû Ali Muskiveyh bu savaşa şahit olanların birinden şöyle ilginç bir rivayet naklediyor: “(...) O gün savaşı gören bir Deylemi bana şöyle dedi: Altı cesur Deylemi atlarından indiler kendi siperlerini yan yana tutarak ön tarafa gidiyorlardı.⁵²⁸ Bu cesurlukların sonunda Büveyhîler savaşı kazanarak Ercan'ı tasarruf ettiler.”⁵²⁹ Ali b. Büye Yâkût'un birliklerini ele geçirdikten sonra esirlere iyi davranınca onların hepsi Ali'nin birliğine katıldılar. Hâlbuki Ali onları isterlerse Yâkût'un yanına dönmeleri konusunda muhayyer bıraktı.⁵³⁰ Ali b. Büye ise Ercan'ın fethine kanaât etmeyip, Fars'a giderek Yâkût'un başkentini aldı. Bu ise halifenin takipçileri için resmi savaşın ilanıydı; zira Şîrâz şehri önemli şehirlerdendi ve oranın valisini halife tayin ediyordu. Ali birlikleri ile Şîrâz'ın bir fersah uzaklığında ordu kurarak Yâkûtiler'e şehri savaşız ve kan dökülmeden terk etmelerini emân verdi; zira Ali sivil halkla savaşmayı civanmertlikle

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 292.

⁵²⁵ Nürüssiye, *Târîh-i Güzide*, 409.

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 292.

⁵²⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ebû'l-Kasım, İmamî-Ali Naki, Münzevî), İntişârât-i Suruş Ba Hamkarı-yi Tus, Tahran 1369 hş., V, 395; Nürüssiye, *Târîh-i Güzide*, 409; Nürüssiye, *Tecâribü'l-ümem*, V, 373-377.

⁵²⁸ İbn Miskeveyh, V, 396-397.

⁵²⁹ Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 409-410.

⁵³⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 300-301.

bağdaştırmıyordu. Ali, Ahmed'i seksen kişilik Deylemi ile şehre gönderdi. Ebû Ali Muskiveyh'in yazdığına göre şehirde şöyle seslendiler: "Eski devletin askerleri ve Yâkût'un dostlarının şehir dışına gitmeleri gerekir. Bundan sonra eğer biri bulunursa kanı, serveti boşa gidecek".⁵³¹

Ali b. Büye 322/933 senesinde sivillerin, suçsuzların kanını dökmeden, gururla Şîrâz şehrine girerek, Şîrâz'da herkesin güvende olacağına ferman verdi. Ebû Ali Miskeveyh'de yazdığına göre, "Şehrin büyükleri onun yanına gelince Ali hepsini kabul ediyordu. Ona kötülük yapanları da affedince, halkın gönlünü alıp, düşmanları da ona teslim oldu. Şehirde şöyle seslendiler: "Adalet herkes içindir, başkasını azarlamak yasaktır, halk güvenli hayatına devam etmelidir".⁵³²

Hatta Abu Ali Miskeveyh'in söylediğine göre, Şehre askeri birliklerin girişini yasakladı ve şehir dışında kamp kurmalarını ferman verdi.⁵³³ Merdaviç, Şîrâz şehrini Ali tavassutu ile fethedildiğini duyduğunda çok endişelendi. Tedbir olarak Ali'yle savaş için hazırlandı. Ali'nin firar etmesini önlemek ve halifeye doğru kaçacak yolunu engellemek için önce Ahvaz'a birliklerini göndererek Şîrâz'ı almayı düşündü, savaşın hazırlıklarını yaptı. Ramazan ayından sonra Merdaviç, birlikleriyle Şîrâz'a yöneldi. "İyze" şehrini fethetti. Öbür taraftan Yâkût, Ali ve Merdaviç'in arasında olan savaşın onun aleyhine olmasından korkuyordu. Bu yüzden Ahvaz'ın hükümdarlığını halifeden isteyince halife kabul etti. Kısa bir zaman içinde Merdaviç Ramhürmüz'ü şevval ayında fethederek Ahvaz'a daha yaklaştı. Bu süre içinde, halifenin yardımcı kuvvetleri de Yâkût'a ulaştılar.⁵³⁴ Ali b. Büye, Merdaviç'in Ahvaz şehrini fethettiğini duyduğunda Merdaviç'in münşisine mektup yazarak ondan Ali ve Merdaviç'in arasında arabuluculuk yapmasını istedi. Münşi bu işi başardı. Merdaviç, Ali'nin onun adına hutbe okutması şartıyla bu barışa razı oldu. Ali, Merdaviç'e hediyeler ve kardeşi Hasan'ı da rehin olarak gönderdi.⁵³⁵ Bu zaferlerle aynı zamanda 323/934 senesinde Merdaviç, köleleri Tüzün ve Buğra tarafından, Merdaviç'in yaptığı zulüm ve baskıdan dolayı hamamda öldürüldüler.⁵³⁶ Bu

⁵³¹ Ebû Ali, Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ebû'l-Kasım İmamî-Ali Naki, Münzevî, İntişârât-i Suruş Ba Hamkarı-yi Tus, Tahran 1369 hş., V, 397.

⁵³² İbn Miskeveyh, V, 380; Nürüssiye, *Tecâribü'l-ümem*, V, 397.

⁵³³ Miskeveyh, V, 380; Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-yi Mogol*, 156; Nürüssiye, *Tecâribü'l-ümem*, V, 397.

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 9; Miskeveyh, V, 401.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XIX, 9-10; Nürüssiye, *Tarih-i Tercüme-yi el-Kamil*, XX, 10; Miskeveyh, V, 401-402.

⁵³⁶ Maraşi, *Târîh-i Taberistân ve Ruyân ve Mazandaran*, 72; Ebû Ali Miskeveyh Mertaviç'in şaşırtıcı katli

olay sonrası İran’da egemenliği ele geçirmek için Büye’nin oğulları büyük bir fırsat elde ettiler. Merdaviç’in rehini olan Hasan b. Büye onun ölümünün ertesi günü kaçtı.⁵³⁷ Sadece Merdaviç’in kardeşi Veşmgir b. Ziyâr, Büveyhîlerin rakibi olarak kaldı. Ali b. Büye alelacele İsfahân’a giderek Veşmgir ile savaşa girdi, Veşmgir de yenilerek Taberistân’a gitti.⁵³⁸

Merdâviç’in kardeşi “Veşmgir b. Ziyâr” 327/938’de büyük bir birliği İsfahân’a göndererek Ruknudevle Hasan Büveyhî’yi İsfahân’dan kovarak şehri ele geçirdi. Ruknudevle Hasan Fars’a gidip İstahr şehrinin dışında kamp kurarak iki sene sonra İmadudevle ve Ebû Ali b. Muhtaç ile birleşerek İsfahân’a geri döndü.⁵³⁹ Veşmgir İsfahân’ı geri almaktan vazgeçip onun yerine Rey’i ele geçirdi. Ruknudevle Hasan bu haberi duyduğunda birliklerini Rey’e yönlendirerek Veşmgir’i mağlup etti.⁵⁴⁰ Ali b. Büye Şiraz bölgesinin hükümdarlığına kanaat etti. Böylece Ali b. Büye, karşısında hiç rakip olmadan İran tahtını ele geçirdi.

Büveyhiler üç kola bölünüyorlar: 1. Irak, Hûzistan ve Kirman Büveyhileri 2. Fars Büveyhileri 3. Rey, İsfahân ve Hemedan Büveyhileri.

Rey, Hemedan, İsfahân Büveyhîleri

1. Ebû Ali Hasan b. Büye Ruknudevle (320-366/932-976) Kirmanşah ve Irak-ı Acem’in tamamında.
2. Müeyidüdevle Ebû Mansûr Büye, Ruknudevle’nin oğlu 366-373/976-983 senelerinde İsfahân’da ve 369/979’da Rey, Hemedan, Gurgan ve Taberistân’ın bir kısmında hüküm sürdü.
3. Ebûl-Hasan Ali Fahrüdevle, 366-387/976-997 Ruknudevle’nin oğlu Rey ve Hemedan’da ve 373/983’ten Müeyidü Din’in vilâyetlerini ele geçirdi.

Fahrüdevle döneminde Rey her yönden abat olmuştur. Hükümdar, Rey’de yeni binalar kütüphâneler ve devlet daireleri inşâ ettirdi. İranlı yazar Abbâs Kadyanî, Fahrüdevle’nin döneminde Rey’in şöyle anlatıldığından bahseder:

“Fahrüdevle, Rey’in eski kalesini yeniledi. Sarayları ve hazinelerini büyüttü.

olayını *Tecâribü'l-ümem*’de mufassal olarak işlemiştir.

⁵³⁷ Miskeveyh, V, 417.

⁵³⁸ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 410.

⁵³⁹ Miskeveyh, VI, 17; Nürüssiye, *Tarih-i Tercüme-yi el-Kamil*, XX, 79, 83.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, 110.

Ayrıca güçlü silahlar, zahirelerle donattı ve orayı “Fâhrâbâd” olarak isimlendirdi.”⁵⁴¹

4. Şâmsuddevle Ebû Tâhîr Fahrüddevle’nin oğlu 387-412/997-1021 senelerinde sadece Hemedan’da hüküm sürdü.
5. Mecdüddevle Ebû Talib Rüstem Fahrüddevle’nin oğlu 387-420/997-1029 senelerinde sadece Rey’de hüküm sürdü.
6. Semauddevle Ebûl-Hasan, Şâmsuddevle’nin oğlu 412-414/1021-1023 senelerinde sadece Hemedan’da hüküm sürdü. Şâmsuddevle 412/1021’ye kadar hüküm sürüp onun namı, Ebû Ali Hüseyin b. Sînâ adındaki ilimli vezirinden dolaydır. Şemseddin’in imaretinin sonuna kadar vezirlik yaptı.⁵⁴²

İmaduddevle Ali’nin Hükümdarlığı (320-338/932-949)

Ali b. Büye, Şîrâz’ın fethinden sonra padişahlık tahtına geçti. Kardeşi Hasan’ı Irak-ı Acem’in imaretine tayin ederek kendisi de Şîrâz’ı Dar-ül Mülk olarak seçti.⁵⁴³ Merdaviç’in ölümü ve Ali b. Büye’nin tahta geçtiği haberlerinin yayılmasıyla 323/934 senesinde Yâkût Ahvaz’ı almak için hamle yaptı. Ercan şehrinin etrafında iki tarafın birlikleri çatıştılar. Ali b. Büye askerlerinin yardımına gitti. Askerleri Ali’yi savaş ortamında görünce bundan cesaret alıp Yâkût’un askerlerini mağlup ettiler. Ebû Abdullah Beridi Ali’ye mektup yazarak halifenin ve Yâkût’un sulh teklifini sundu. Ali b. Büye de halife er-Râzî’nin⁵⁴⁴ Ali’nin Fars biladının tamamını Hûzistân imaretinin resmi olarak tanınması şartı ile barışı kabul edince halife şartı kabul edip Fars’ın tamamını Ali’ye verdi. Ali b. Büye’ye İmaduddevle, kardeşi Hasan’a Ruknuddevle ve öbür kardeşi Ahmed’e Müüzüdevle lakabını verdi.⁵⁴⁵

Önceden söylediğimiz gibi Taberistân’a geri dönmüş olan Merdaviç’in kardeşi Veşmgir b. Ziyâr büyük bir birliğini İsfahân’a göndererek Ruknuddevle Hasan Büveyhî’yi İsfahân’dan kovarak şehri ele geçirdi. Ruknuddevle Hasan Fars’a birlikleriyle beraber İstahr şehrinin dışında ordu kurdular. İki sene geçmeden Hasan Ruknuddevle

⁵⁴¹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 50.

⁵⁴² Rehimî, 59-60.

⁵⁴³ Nürüssiyye, *Târîh-i Güzîde*, 410.

⁵⁴⁴ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Muktedir er-Râzî Billâh Abbâsî halifesinin 20. halifesi idi. 322. senesinde, el-Kâhir halifeden sonra tahta oturmuş, o kısa boylu ve esmer edip, şaiir ayrıca bir şiir divanında vardı. Tahamî, 1091.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 10-39; Nürüssiyye, *Tarih-i Tercüme-yi el-Kamil*, XIX, 302.

kardeşi İmaduddevle ile birlikte İsfahân'a geri döndü.⁵⁴⁶ Veşmgir İsfahân'ı geri almaktan vazgeçerek onun yerine Rey şehrini aldı. Ruknudevle bu haberi duyunca derhal Rey'e yönelip Veşmgir'i mağlup etti. Veşmgir'in komutan ve askerlerinin çoğu Ruknudevle'den güvenlikleri karşılığında onun birliklerine katıldılar. Veşmgir Taberistân'a kaçıp orada da Hasan b. Fîrûzan'a yenilince mecburen Horasan'a firar etti.⁵⁴⁷

İmaduddevle 337/948'de bağırsak hastalığına müptela olup, rahatsızlığı uzun sürünce, bu hastalıktan kurtulamayacağını anladı. Oğlu olmadığı için kardeşi Ruknudevle'ye (320-366/932-976) mektup yazdı ki oğlu Fena Hüsrev'i veliaht tayin etmek için Fars'a göndersin. Ruknudevle kardeşinin kararını onaylayıp Fena Hüsrev'i güvendiği birlikleriyle Fars'a gönderdi. İmaduddevle ise birliklerinin tamamıyla onu karşılamaya çıkarak, Fena Hüsrev'i saraya getirip tahtına oturttu. Halkına ona itaat etmelerini ferman verdi.⁵⁴⁸ Fena Hüsrev Şîrâz'a gittikten bir yıl sonra, İmaduddevle 338. h senesinin Cemaziyülevvelinde vefat etti.⁵⁴⁹

Ruknudevle Ebû Ali Hasan b. Büye (320-366/932-976)

Büveyhîler 344/955 yılında Rey'i kesin olarak ele geçirdiğinde şehir, o dönemde Bağdat'tan sonra en büyük şehir⁵⁵⁰ olarak gösteriliyordu. Büyeli Ruknudevle, Rey şehrini aldığı anda kendine başkent yaparak oraya yerleşti, Büveyhîler devrinde Rey revnaklıydı.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 79-83; Nürüssiye, *Tarih-i Tercüme-yi el-Kamil*, XX, 79, 83; Miskeveyh, VI, 17.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XX, 110.

⁵⁴⁸ İzzüddîn Ali b. Muhammed, İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halîlî-Ebûl-Kasım, Halet, İlmî, Tahran 1371 hş., XX, 200; Miskeveyh, VI, 160.

⁵⁴⁹ Spuler, *İran der Nehostin Gurun-i İslamî*, I, 174-175.

⁵⁵⁰ Osmânî dönemi meşhûr seyyâhı Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde Rey'in abadanlığından bahsederken, Cennet yurdu Bağdat'ın, Rey'in yanında köy kaldığını belirtir. Evliya Çelebi Rey hakkında ayrıca şunları kaydeder. İran Ülkesi tarihçileri ve Irak-ı Dergezin tarihçilerinin yazdıkları üzere bu Rey şehrini ilk defa yapan İran-ı Tûrân şahlarından Keyûmers şâhtır. Zamanın geçmesiyle her taraftan, eşkıya, harami ve yağmacılardan zarar görmeye harabe olmaya yüz tutmuştur. Sonra Şah Hoşeng yapmıştır. Bu eğri yüzü dünya çarkının âdeti üzere nice bin meliklerden meliklere geçmiştir. Hala Irak toprağında Acem hükûmünde Demâvend Dağı'nın batı tarafında bir çemenzar ve lalezar geniş bir ovada Bursa şehri gibi dalgalanıp kat kat direkli irem bağları gibi gönül şenlendiren bir mamûr Rey şehridir. Bu şehrin mamûr ve canlı kısmı doğudan batıya uzunlamasına tam 2 fersahtır. Rey şehrinin haneleri Sakız Adası evleri ve Halep evleri gibi kale gibi sağlam hanelerdir. Şehir içinde 9.000 âbı-ı hayat buz parçası gibi soğuk kuyular vardır. Gerçekten de çok lezzetli ve tatlıdır. Daha geniş bilgi için bkz.: Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Y. Dağlı, A. Kahraman, 4. Kitap, Yapı Kredi Yay., 2010, II, 519-524.

⁵⁵¹ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr*, 104; naklen: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1965,

Ruknudevle'nin yaptıkları İmadudevle'nin askeri siyasetinin devamıydı. Ruknudevle aslında İmadudevle'nin asrında başlayan başıbozukluk durumuyla karşılaştı. Susmaktan başka bir çaresi yoktu. Askerlerin yaptıklarını sorgulayamıyor, onlara engel olamıyordu. Bu durumda ise birlikler karşılarında engel görmeyince isyan edip makul olmayan isteklerde bulunabiliyorlardı.⁵⁵² Ruknudevle devam eden bu cereyana dur demek için, ayrıca Sâ mânilerin tehlikesini ve egemenliğinin temellerini sağlamlaştırmak için üçüncü güç birlikleri kurdu. Kürtlerden oluşan bu üçüncü güç, özel olarak onun tarafından himaye ediliyor. Türkleri hiç dikkate almıyorlardı, Deylemlere ise bağlı değildiler. Ruknudevle iki (Türk ve Deylem) güç tarafından hayal kırıklığına uğradığında bu üçüncü güce güvenirdi.⁵⁵³

Ruknudevle, sorunları ortadan kaldırdıktan sonra bu gücü lağvetmek istedi. Bunun için halife temsilcilerine baskı yapmak, Deylemler arasında ihtilaf yaratmak bahaneleri yeterliydi.⁵⁵⁴ Ruknudevle seçkin bir serdar olarak yıllarca farklı hükümetlerde çeşitli yöntem ve savaş teknolojileri ile tanınmış bir kumandandı. Sâ mânilerle savaşı esnasında bu hile ve yöntemleri kullanarak onları yendi.⁵⁵⁵

Büye kardeşlerinden, Ebû Ali Hasan Ruknudevle'nin hissesi olan Rey, Hemedan ve İsfahân nevahisine sahip olup, hayattayken de hüküm sahasını oğulları arasında böldü. İsfahânı Ebû Mansûr Müeyyidüdevle'ye ve Rey, Hemedan bölgesini Ebûl-Hasan Ali Fahrüdevle'ye, onlardan büyük kardeşleri Adudevle'ye de itaat etmelerini taahhüt altına aldı.⁵⁵⁶ Ruknudevle ömrünün sonunda 365/975 senesinde Cemaziyelahir ayında Rey'den İsfahân'a giderek oğullarını İsfahân'da bir araya topladı. Bir büyük merasim, İbnü'l Amid'in ev sahipliğinde (mizban) yapıldı orada Ruknudevle, oğulları ve birlik başkanları hazır bulundular. Bu merasimde Ruknudevle oğlu Adudevle'yi kendi halefi olarak, Ebû Hasan Ali Fahrüdevle'ye Hemedan, Cibâl'ı, Müeyyidüdevle'ye İsfahân'ı verip, tüm kardeşlerin ise Azdudevle'ye itaat etmelerini istedi. Onlardan ihtilafı terk etmelerini ve vahdeti emretti.⁵⁵⁷ Rey hâkimi Ruknudevle 366/976'da

III, 855.

⁵⁵² Miskeveyh, 339; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tecâribü'l-ümem*, VI, 339.

⁵⁵³ Heribert Busse, *Cambridge*, (Çev. Hasan, Anuşe), *İntişârât-i Emir Kebir*, Tahran 1381 hş., IV, 241.

⁵⁵⁴ Asiya, İzedyâr-İyma Rezayî, *Teşkilat ve Siyâsetha-yi Nizâmi-yi Silsile-yi Al-i Büye*, *İntişârât-i Ferheng-i İliya*, Raşt 1388 hş., 61; naklen: Miskeveyh, 339, 178.

⁵⁵⁵ Rezayî, 61.

⁵⁵⁶ Rehimî, 54.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XXI, 83-84; Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, (VI, 430.

öldükten sonra oğlu Fahrüddeve Rey hâkimi oldu.

Adududdevle Fena Hüsrev (338-372/949-982)

Abbâsî halifesi el-Mutî Lillâh (334-363/945-973) tarafından “Adududdevle” lakabı verildi. Bu lakap en eski sikkelerin üzerinde 340/951 senesine aittir.⁵⁵⁸ Spuler, Adududdevle’nin devrini şöyle anlatıyor: “Adududdevle, Büveyhîlerin zeki, bilgili ve hükümdarlığa en layık ferdiydi. O, başka hükümdarlıklarla iyi geçinerek kısa zaman içinde Büveyhîlerin en üstün şahsı olarak tanındı. Büveyhî devletinin yerleşik, sağlam iç düzeni bu hükümdar sayesinde. Bu sulalenin egemenliği ve gücü onun çabası sayesinde oluşmuştur.”⁵⁵⁹

Sebuktekin’in ölümünden sonra, halifenin Türk birliklerinin başkanlığı Alp Tigin’e geçti. İzzüddeve’nin onlarla olan ilişkileri karıştı. Bu durum karşısında yeğeni Adududdevle’den yardım istedi. Adududdevle Fars’taki birliklerini toplayıp Irak semtine gitti. Ahvaz şehrinde babası Ruknüddevle’nin veziri Ebûl-Futuh b. Amid Rey’deki birlikleriyle ona katıldılar. Her iki birlik İzzüddeve’nin yerleşim mahalli Vâsıt şehrine gittiler. Adududdevle Bağdat’a yöneldiğinde “Medâin” ve “Diyali” arasında Alp Tigin ordusuyla karşılaştı. İki devlet arasında 364/974’te sert bir savaş sonucu Türklerin çoğu öldürüldü ve yenildiler.⁵⁶⁰

Halife hükümet yetkisini Adududdevle’ye devretti. Adududdevle Bağdat’ın Kadi’l-Kuzat’ın seçim hakkını da kendisine verdi. Halife sadece kendi özel işleriyle ilgileniyordu.⁵⁶¹ Adududdevle 372/982 senesinin Şevval ayının sekizinde⁵⁶² epilepsi hastalığından kırk yedi yaşında öldü.⁵⁶³

Adududdevle (338-372/949-982) öldükten sonra serveti, kardeşler ve kardeş çocukları arasında bölününce bu durum, Büye’nin egemenliğinin azalmasına sebep olup, otuz sene sonra Adududdevle’nin yeğeni Mecduddevle b. Fahrüddeve Horasan ve Rey

⁵⁵⁸ Menîje Ebâzerî, “Asr-i Adududdevle: Devre-yi Ektedâr ve Vahdet ve Şükûfâyî ve Ma’rifet”, *Mecelle-yi Rüşd-i Âmûziş-i Târih*, Şomareyi: 11, Payız ve Zemestan 1381 hş., 24.

⁵⁵⁹ Spuler, *Iran der Nehustin Gurun-i İslamî*, I, 175.

⁵⁶⁰ İbnü’l-Esîr, *Târih-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XXI, 62; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tarih-i el-Kamil*, XXI, 56-62.

⁵⁶¹ Ebû’l-Hasan Hilal b. Muhassin Sâbî, *Rusum-i Daru’l-Halife*, tsh. Mihail Uvad, (Çev. Muhammedrıza, Şefii-yi Kedkenî), *İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran*, Tahran 1364 hş., 72; Türkemenî Azer, 90.

⁵⁶² Hamdullah, Müstavfî, Adududdevlenin ölüm Tarihini 372.h nin Ramazan ayında yazıyor; Nürüssiye, *Târih-i Güzîde*, 416.

⁵⁶³ İbnü’l-Esîr, *Târih-i Kâmel-i Bozorg-i İslam ve İran*, XXI, 139.

hükümdarı, Gazneli Sultan Mahmud'un (387-421/997-1030) emriyle Rey'de tutuklandı. Mahmud onun hazinelerine el koydu. Ondan sonra sadece Fars ve Kirman Büyeliler'in tasarrufundaydı. Bağdat'ta olan Büye kolu ise, Tuğrul Bey'in tavassutuyla ortadan kaldırıldı. Büveyhîlerin son emiri ise Alp Arslan döneminde öldü.⁵⁶⁴

Büye ailesinin iç ittifakları onların gelişmesinin en önemli sebeplerindendi. Maalesef çocukları devrinde bu ittifak ihtilafa dönüştü ve bu durum Büveyhî hükümdarlığının bölünmesine sebep oldu. Büveyhîler, Muizüddeve'den sonra üç kola bölündüler: 1. Fars Deyalimesi: İmaduddevle'nin kayım makamı Adududdevle ve onun halefleri (338-447/949-1055). 2. Irak, Hûzistan ve Kirman Deyalimesi yani Müizüddeve'nin oğlu ve varisi İzzüddeve Bahtiyar ve onun halefleri. 3. Rey, Hemedan ve İsfahân Deyalimesi. Yani Müeyyedüddeve ve onun halefleri.⁵⁶⁵

Müeyyedüddeve Ebu Mansur (366-373/976-983)

Rüknüddeve, ömrünün sonunda Adudüddeve'yi veliaht ilân etti ve diğer iki oğlundan Müeyyedüddeve'ye Rey ile İsfahan'ı, Fahrüddeve'ye Hemedan ile Dînever'i verdi. İbnü'l-Amîd, Rüknüddeve'nin ölümünden sonra Rey'e gelen Müeyyedüddeve tarafından vezirlik görevinde tutuldu. Ancak çok geçmeden İbnü'l-Amîd ile kâtip Sâhib b. Abbâd arasında düşmanlık baş gösterdi ve İbnü'l-Amîd, Müeyyedüddeve'nin yanında büyük bir saygınlığı bulunan Sâhib b. Abbâd'ı ileride makamına göz dikeceği endişesiyle İsfahan'a yollamak ve hatta öldürtmek istedi. Müeyyedüddeve de onun nüfuzundan çekindiği için Sâhib b. Abbâd'ı geri göndermek zorunda kaldı.⁵⁶⁶ Sahib b. Abbad Müeyyedüddevenin kâtip ve yakınlarından.⁵⁶⁷ Ebu Mensur Müeyyedüddeve 7 sene Adududdevle'nin niyabetinde babası Rüknüddeve'nin tahtında Rey'de hüküm sürdükten sonra 373 yılının Şaban ayında 43 yaşındayken Gurgan şehrinde nefes darlığı hastalığından vefat etti.⁵⁶⁸

Fahrüddeve Felekü'l-ümme Ebü'l-Hasen Alî b. Rüknüddeve Hasen el-Büveyhî (366-387/976-997)

Yaklaşık 341/952'de İsfahan'da doğdu. Babası Rüknüddeve hasta yatağında

⁵⁶⁴ Malcolm, I, 196-197.

⁵⁶⁵ Pirniya-İkbal Âştîyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkiraz-i Kaçariyye*, II, 149; Zerrinkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, 436-460.

⁵⁶⁶ Ahmet Güner, "İbnü'l Amid", *DİA*, XX, 486.

⁵⁶⁷ Ebu Mensur Sea'libi Nişâburî, *Yetiyemetü'd-Dehr*, Dimâşk, Metbeyi-yi Hanefiyye, tsz, IV, 30.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fit-Tarih*, VII, 117-118; Nürüssiyye, *Tercüme-yi Tarih-i el-Kamil*, XXI, 146.

yatarken ağabeyi Adudüddевle ve kardeşi Müeyyedüddевle ile ülke topraklarını aralarında paylaştılar ve Adudüddевle'nin hâkimiyetini tanımayı kabul ettiler. Bu taksimde Fahrüddевle'ye Dînever ve Hemedan verilmişti. Ancak Rüknüddевle'nin 366'daki (976) ölümünden sonra kardeşler ve hanedanın diğer mensupları arasında mücadele başladı. Fahrüddевle, kendi payına düşen topraklardan memnun değildi ve Müeyyedüddевle'ye verilen İsfahan ve civarındaki yerleri de ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla amcasının oğlu Bahtiyâr'ın teşvikiyle Berzikân aşireti reisi Hasanveyh el-Berzikânî ve Ziyârîler'den Kâbûs b. Veşmgîr ile Adududdevle aleyhine iş birliği yaptı.

Adududdevle 369/979 'da Fahrüddевle'nin üzerine yürüyerek Hemedan'ı ele geçirmeye karar verdi. Kendisini Büveyhîler'in doğudaki topraklarının vârisi kabul eden ve Rey'deki hâkimiyetini devam ettirmek isteyen Fahrüddевle, bu saldırı karşısında önce Deylem'e, sonra da Cürcân'a giderek Ziyârî Emîri Kâbûs b. Veşmgîr'e sığındı. Adududdevle'ye bağlı kuvvetler Hemedan'a girince kumandan Ebû Nasr Hâşâze'nin diplomatik faaliyetleri sonunda Fahrüddевle'nin veziri Muhammed b. Hameveyh ile diğer adamları da onların saflarına geçtiler. Adududdevle Kâbûs'a haber gönderip kardeşi Fahrüddевle'yi teslim ettiği takdirde kendisini ödüllendireceğini bildirdi.

Kâbûs bu teklifi reddedince Adududdevle Müeyyedüddевle kumandasındaki büyük bir orduyu Cürcân'a sevketti. Savaşı kaybeden Kâbûs Nîşâbur'a çekildi; daha sonra Fahrüddевle de ona katıldı. Sâ mânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr, Horasan Emîri Hüsâmüddевle Ebû'l-Abbas, Taş'tan Fahrüddевle ile Kâbûs'u desteklemesini ve Cürcân'da bulunan Müeyyedüddевle üzerine yürümelerini istedi. Burada cereyan eden savaşta Horasan ordusundaki kumandanlardan Fâik el-Hâssa ile anlaşılan Müeyyedüddевle galip geldi ve önemli ganimetler ele geçirdi (371/981). Adudüddевle 372'de (982) ölünce Fahrüddевle kardeşi Müeyyedüddевle ile barışmak için teşebbüse geçtiyse de sonuç alamadı. Müeyyedüddевle'nin Şâban 373'te (Ocak-Şubat 983) ölümü üzerine Vezir Sâhib b. Abbâd devlet adamlarını toplayarak hanedanın en yaşlısı olan Fahrüddевle'nin tahta çıkarılmasını istedi. Onlar da bu teklifi kabul ederek Nîşâbur'da bulunan Fahrüddевle'yi Cürcân'a davet ettiler. Fahrüddевle Ramazan 373'te (Şubat 983) Cürcân'a geldi, burada büyük bir coşkuyla karşılanıp Büveyhîler'in Cibâl kolunun hükümdarı ilân edildi. Daha sonra Rey'e döndü ve Adududdevle gibi "şâhinşâh" unvanıyla adına para bastırdı (Busse, s. 64).

Fahrüddeve'nin tahta çıkmasında büyük emeği olan Vezir İbn Abbâd daha sonra idarecilikten ayrılmak istediye de Fahrüddeve bunu kabul etmeyip kendisini sınırsız yetkilerle tekrar vezir tayin etti. Halife Tâi'-Lillâh Fahrüddeve'nin hükümdarlığını tasdik edip ona ayrıca Felekü'l-ümme lakabını verdi ve sancakla birlikte değerli hediyeler, sultânî hil'atler gönderdi.

Vezir İbn Abbâd'ın teşvikiyle Bağdat'ı ele geçirmeye karar veren Fahrüddeve 379'da (989) Rey'den yola çıktı. Berzikân aşireti reisi Bedr b. Hasanveyh ile İbn Abbâd'ın kumandasındaki ordu Irak'a doğru ilerlerken Fahrüddeve'nin idaresindeki ikinci bir ordu da Hûzistan üzerine yürüyordu. Ancak İbn Abbâd'ın rakipleri Fahrüddeve'yi bu seferden vazgeçirdiler. Fahrüddeve aynı yıl Bahâüddeve'ye karşı bir sefer düzenlediye de sonuç alamadı. Daha sonraki yıllarda Samsâmüddeve'ye karşı Bahâüddeve ile iş birliği yaptı.

Fahrüddeve Şâban 387'de (Eylül 997) Rey'de Taberek Kalesi'nde vefat etti, yerine dört yaşındaki oğlu Ebû Tâlib Mecdüddeve Rüstem geçti. Rey'de bir cami ile bir kale yaptıran Fahrüddeve çok büyük bir servete sahipti. Adı bilinmeyen bir müellif Târîh-i Cîl ve Deylem adlı eserini onun adına yazmıştır (Barthold, s. 9). Fahrüddeve rasat çalışmalarıyla da yakından ilgilenmiştir. Ebû Mahmûd Hâmid b. Hıdır el-Hucendî onun emriyle, güneşin Rey şehrinin boylamına girişini gözetlemekte kullanılan büyük bir sekstant yapmıştı. Meşhur âlim Bîrûnî bizzat Hucendî'den aldığı bilgilere dayanarak bu rasatları *Hikâyetü'l-âleti'l-müsemmât bi's-südsi'l-Fahrî* adlı risâlesinde ayrıntılarıyla kaydetmiştir.⁵⁶⁹

Şemsuddevle (387-412/997-1021)

Ebû Talib Şâmsuddevle babası Fahrüddeve'nin vefat ettiği sene Saîde Hatun tarafından, Kirmanşah ve Hemedan imaretine nasb edildi. 397/1006 senesinde bir seneye yakın Rey'de kardeşi Mecduddevle'nin yerinde oturdu. 405/1014'de "Hüsneviyye kürtler"inin bölgesini de kendi topraklarına ekleyerek Rey şehrini anne ve kardeşinin elinden çıkarmaya çalıştı fakat Şemsuddevle bu isteğine ulaşamayarak 412/1021'e kadar kendi havzasında hüküm sürdü.⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Abdülkerim Özeydın, "Fahrüddeve", *DİA*, XII, 98-99.

⁵⁷⁰ Rehimî, 58-57.

Mecdüddeve Ebû Talib Rüstem Fahrüddeve'nin oğlu (387-420/997-1029)

Fahrüddeve'nin vefatında oğulları çok küçüktü ve daha ergen olmamışlardı. Eşi Saîde Hatun akıllı ve tedbirli olduğundan mülkün işlerini kendi yönetti. En küçük oğlu Ebû Talib Rüstem Mecduddevle'yi resmi halefi ilan ederek kendisi de ona vekâleten hükmetti. Onun zamanında Kâbus, on sekiz yıl sürgünlük sonrası Taberistân ve Gurgan'a döndü. Kâbus'un egemenliğine ek olarak, sultan Gazneli Mahmud da (387-421/997-1030) Mecduddevle'nin tahta geçtiği yıl başa geçti. Mecduddevle'nin (387-420/997-1029) Gazneli Mahmud ve Kâbus Zîyarî gibi iki güçlü rakipleri oldu. Saîde Hatun hayattayken ülkenin işleri onun istekleri doğrultusunda yürütülüyordu. Mecduddevle 420/1029 senesine kadar Rey'de hüküm sürerken, Saîde Hatun'un ölümünden sonra ülkenin işleri bozuldu.⁵⁷¹

Mecduddevle tecrübesi az olduğundan dolayı zamanını sadece hareme veya kitap okumaya ayırıyordu. Birlikleri onun beceriksiz olmasından dolayı ona karşı itaatsizdiler.⁵⁷² Daha sonra ise Mecduddevle'nin ayyaş olması ve ülkeyi yönetememesi devleti kargaşa içerisine soktu. Mecduddevle bu durumda sultan Mahmud'a mektup yazarak ondan yardım istedi. Mahmud, Ali Hacib'i birlikleri ile beraber Rey'e gönderdi. O, Mecduddevle ve oğlu Ebû Dülef'i tutuklayıp durumu Mahmud'a haber verince Mahmud'da Rey'e geldi. Mecduddevle'yi Gazne'ye göndererek Rey Deyalimesi 420/1029'da sultan Gazneli Mahmud eliyle bitmiş oldu.⁵⁷³

Halifelerin Büveyhîlerdeki Durumu

Bartold Spuler bu olayı şöyle analiz ediyor: "İlk olarak İran'da İslami sulalelerden biri Maverâunnehri kendi hükmü altına aldı. Fakat bunlar Şii mensubu olduklarından dolayı halife bu durumdan memnun değildi. Sadece halife el-Müstekfi Billâh'ın (333-334/944-945) görevden alınması yerine onun düşmanı olan el-Mutî'yi (334-363/945-973) atamaları Abbâsîler ile tek anlaştıkları nokta oldu. Bu üç Deylemi kardeş, on iki sene içinde kendi hükümetlerini müstakar ettiler. Buna rağmen egemenliği sağlama süresinde ayaklanmalar ortaya çıktı. Sâmanîler'in karşısında ise mutlak egemenliği ele geçiremediler. Bununla birlikte İran'ın güney batısı, Fars, Hûzistan hep bunların

⁵⁷¹ Rehimî, 56-57.

⁵⁷² Mitra Mehrabadî, *Târîh-i Silsile-yi Ziyârî*, Dünya-yi Kitab, Tahran 1374 hş., 164.

⁵⁷³ Rehimî, 56-57; Mehrabadî, 164.

elindeydi. Ayrıca hilafete mensup olmaları onlar için avantaj sağlıyordu. İslami hilafet nüfuzunda olan bölgelerde işlerini kolaylıkla onun tavassutuyla gerçekleştiriyordu; çünkü hilafet Büveyhîlerin nüfuzu altındaydı. İran İslami sulalelerinin tekâmülüne göre bu konu fevkalade önemliydi. Geçmişte İran Bağdat'ın hükmü altındaydı, bu asırda ise İran, Dicle ve Fırat'ın etrafındaki Arap bölgelerini etkisi altına almıştır. Her iki asırda da iki ülkenin bir devlet ve hükümdarlık etkisi altında olması, iktisâdî, kültürel vb. alanlardaki gelişmelerin olmasına sebep oldu. İkinci devrin farkı şuydu: Büveyhîler döneminde doğu fikrinin batıya etkisi, batı fikrinin doğuya etkisi yerine alternatif oldu. (İran Şii inancı Abbâsi halifesinin takipçilerini etkisi altına almıştır).⁵⁷⁴

Deylem halkından olan Büveyhîler, bölgede daha önce hüküm sürmüş olan Zeydîler vasıtasıyla Müslüman olmuşlardır. Şiîliği mezhep olarak seçen Büveyhîler Devleti, Sünnî Abbâsîlere karşı hep kin ve nefret beslemişlerdi; fakat yine de halifelîğe bağlı görünmek zorundaydılar. Zira Ortaçağda Müslüman bir devletin siyasî olarak meşru sayılabilmesi ve ayakta kalabilmesi için halifeden onay alması gerekirdi. Nitekim Büveyhî hükümdarları yukarıda geçen Müizzüddeve, Rüknuddeve ve Adududdevle gibi lakapları, Abbâsî halifelerinden almış ve meşruiyetlerini bu şekilde kazanmışlardır.⁵⁷⁵

Büveyhi hükümdar ve vezirlerinin ilim sevgileri

Büveyhîlerin Rey kolunun hükümdarlarından Ruknuddeve ilim ve bilime çok ilgi gösterirdi. Şeyh Saduk'u ilmi mertebesinden dolayı Rey'e davet etti. Ruknuddeve'nin sarayında kurdurduğu rasathanede Sünnî Şii astronomlar ve matematikçiler bulunurdu. Abdur-Rahman Sufi er-Râzî, İbnü'l-Alam, Ebû Sehl Kuhi, Ahmed Saganı ve Ebûl-Vefa Buzcani gibi astronomlar bu rasathanendeydiler. Rey'in bilimsel tesisleri ve rasathanenin varlığı Ruknuddeve döneminde Ebû Reyhân Bîrûnî'nin de bu şehre gitmesinde etkili olmuştur.⁵⁷⁶ Büveyhîlerin son hükümdarı Mecduddevle de ömrünün çoğunu kütüphanede geçirdi.⁵⁷⁷ İbn-i Sinâ onun tedavisi için Rey'e gittiğinde, onun sarayında *Mebde'* ve *Me'âd* kitabını yazdı.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Spuler, *Târîh-i İran der Nahustin Gurun-i İslamî*, I, 170-171.

⁵⁷⁵ Mehmet Nadir Özdemir, *Bağdâd'da Türk Egemenliği 1055-1157*, Kömen Yay., Konya 2008, 18.

⁵⁷⁶ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, Bîrûnî, *el-Tefhim*, İntişârât-i Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1352 hş., 80.

⁵⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 169; Nürüssiyye, *Tercüme-yi Târîh-i el-Kâmil*, XXII, 85.

⁵⁷⁸ Ali b. Yusuf Gefî, *Târîh-il Hükema, be Kuşş-i Behmen Darayi*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1347 hş., 562.

Bilgin vezirler ve onların yakınları, eğitim ve öğretim sınırlarının genişletilmesinde büyük katkılar sağladılar. Bunlar genel olarak (Debîr) kâtiplikten vezaret makamına geçmeleri, sonrasında ise ülke işleriyle ilgilenmeleri bu asrın özelliklerindendir. Büveyhîlerin sarayında, Ebûl-Fazl b. Amid ve oğlu Ebûl-Futuh, Ebû Saâd Âbi, Mecduddevle'nin vezirleri ve Sâhib b. Abbâd gibi vezirler, ilmi merkezlerin kurucusu ve alimlerin himayecisi olarak sayılırdı.⁵⁷⁹

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%AA+%D8%A7%D9%84+%D8%A8%D9%88%DB%8C%D9%87&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=Dg1SrLDsYpmP1M%253A%252C1IdzOTAID-qZcM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kS1KlYceVzPukgELCe1eJ1RjTRDmg&sa=X&ved=2ahUKEwijnM6L5cLjAhVN4aQKHW8IAzMQ9QEwAHoECAUQBg#imgsrc=Dg1SrLDsYpmP1M:

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki Büveyhîler döneminde Firdevsî ve Bahaüddeve gibi İranlı şairlerin yetişmesinin yanı sıra Arap edebiyatı da aynı şekilde parlak bir gelişme göstermiştir. Şair Mütenebbî, İbnü'l-Amîd, vezir Sâhib b. Abbâd gibi devrin en büyük şair, edip ve âlimleri Büveyhî devrinde yaşamışlardır. Öte yandan Büveyhîler döneminde en ilgi çekici gelişmelerden biri ise Rey, Şîrâz ve İsfahân

⁵⁷⁹ Nurullah Kesayî, *Ferheng-i Nihadha-yi Amuzeşi-yi İran*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş., 286.

kütüphaneleri olmuş ve en parlak devirlerini de onların döneminde yaşamışlardır.⁵⁸⁰

2.2.4.6. Alevîler (250-316/864-928)

Emevîler fethettikleri bölgeleri istila ettikten sonra halka, Müslüman Arapların diğer Müslüman ırklara karşı üstün olmalarına dayanarak davranıyorlardı. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib Emevîler, muhalifette ısrar edince 61/680'da Kerbela olayı vuku buldu. Bu olay görünüşte İranlıların gözünden uzak olmasına rağmen çok zaman geçmeden onlarda da bazı yansımaları oldu.⁵⁸¹

Zeyd'in oğlu Yahyâ, Emevîlerin takibinin ardından Horasan'a kaçtığında, o bölgede birçok taraftar topladı. Horasan halkının, yerli veya muhacir Arapların, bu ayaklanmada Yahyâ'nın tarafında oldukları için Emevî halifeleri Hişâm (105-125/723-742) ve II. Velid'i (125-126/742-743) son derece endişelendirdi.⁵⁸² Horasan valisi Nasr b. Seyyar, bu ayaklanmanın bastırılması için görevlendirildi. O, Yahyâ'yı öldürdü (125/742) ancak Yahyâ'nın ayaklanmasının hatırası ondan sonra dünyaya gelen erkek çocuklarının isminde diri kaldı.⁵⁸³

Emevîlerin yıkılışı ve Abbâsîlerin üstünlüğü ele geçirme sürecinde Taberistân ehli, gelebilecek tehditler karşısında güvendeydiler. Abbâsîlerin davetçilerinin sloganı, Horasan ve başka nevahilerde; Emevîlerin sapmaları, diğeri ise Al-i Resul'ün faziletlerini anlatırken bunları, kendi nüfuzlarına bağlamaları ve bunun asıl sebebinin kendi hedefleri için olmamasıydı. Zira Abbâsîlerin davranışları, Ebû Seleme Hemedânî⁵⁸⁴ ve Ebû Müslim Horasani mahiyetlerini açıklıyordu.⁵⁸⁵ Horasan'da isyanlar tekrar başlayınca bu kez Abbâsîlere karşı mücadele, farklı hedeflerle vuku buluyor ve şiddetle bastırılıyordu. Abbâsîler Şiaların varlığından hiç hoşnut değildi; çünkü onlar, durumlarının tehlikede

⁵⁸⁰ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 499.

⁵⁸¹ Mustafa Mecd, *Zuhur ve Sugut-i Alevîyan-i Taberistân (Târîh-i Siyâsî, İctimaî Alevîyan-i Tabaristân (250-316. H), İntişârât-i Resâneş*, Tahran 1386 hş., 35; Muhammed, Muhammedi-yi Malayeri, *Târîh-i Ferheng-i İran der Devran-i İntikal ez Âsr-i Sâsânî be Âsr-i İslamî*, İntişârât-i Tus, Tahran 1375 hş., III, 229.

⁵⁸² Taberî, *Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, VII, 228; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tarih-i Taberi*, X, 4290; Merhum Muhit Tabatabayi değerli eseri *Tetevvur-i Hükümet der İran bed ez İslam* isimli eserinde bu olayı İran ve İranlının Şii Mezhebi ile ilk bağlantısı olarak zikrediyor ki Zeidilerin ayağını İran'a açıyor.

⁵⁸³ Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Hüseyin, Mesûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, (Çev. Ebû'l-Kasım Pâyende), İntişârât-i İlmî Ferheng-i, Tahran 1344 hş., 216; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tarih-i Taberi*, X, 4339; Nürüssiye, Mesûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, II, 216.

⁵⁸⁴ Seyyid Hüseyin Ca'ferî, *Teşeyyû der Mesir-i Târîh*, (Çev. Seyyid Muhammed Tegi), *Ayetü'l-Llahi, İntişârât-i Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslamî*, Tahran 1359 hş., 248.

⁵⁸⁵ Spuler, *İran der Nehustin Gurun-i İslamî*, I, 80.

olmasına sebeptiler. Bu yüzden Şiiler ayaklanmalarının hemen hemen hepsi Mansûr zamanında (136-158/753-774) bastırıldı.⁵⁸⁶

İşaret edildiği gibi Taberistân'da da Abbâsî hulefasının temsilcileri bulunuyordu. Bu temsilcilerden sekiz kişi, Taberistân halkının ilk isyanlarına kadar bu bölgeye yerleştiler.⁵⁸⁷ Ebûl-Hasib ve Ömer b. Ebûl-Âlâ, bu sekiz kişiden ünlü olanlarıdır. Ebûl-Hasib üç sene ve Ömer b. Ebûl-Âlâ iki defa nevbetle on sene hüküm sürmüşlerdir. Emevîler ve Abbâsîlerin döneminde yönetimde bazı farklılıklar görülmüş olup Abbâsîler bazen bölgeye İranlılardan memur gönderiyorlardı. Bu şahıslara örnek olarak Ebûl Abbas Tûsi ve Hâlid Bermeki'yi gösterebiliriz. Ebûl Abbas Tûsi bir sene, Hâlid Bermeki ise dört sene Taberistân'a hükmetti.⁵⁸⁸

Halk, Abbâsî temsilcilerinin sert davranışlarından diğer taraftan da Emevî devrinin kat kat fazla ağır vergilerinden hoşnutsuzdu. Bölgenin yüksekliklerde bulunan kalelerinde hükümdarlık yapan İranlı Hanedanlar fırsat buldukça Abbâsî temsilcilerine saldırıyorlardı.⁵⁸⁹ Bu isyanların varlığı şunu gösteriyor; Abbâsî temsilcileri bölgede çeyrek yüzyıl yerleşmesine rağmen Taberistânlılar hiçbir zaman Abbâsîlerin hükümdarlığını kabul etmediler.⁵⁹⁰

Abbâsîlerin aleyhine isyan eden Yahyâ b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib, Alborz dağlarının öbür tarafına ulaşan ilk Alevîlerden sayılıyor. O, Taberistân ispehbodlarından Al-i Bavend'in yardımı için o diyara gelmişti. O, Bavendilerden destek görmeyince, Deyleman'ın Al-i Cestan'ına sığınıp Deylemilerin himayesine girdi. Abbâsî halifesi Harûn (170-193/786-803) onunla anlaşmak için Fazl b. Yahyâ Bermekiye Gurgan, Taberistân ve Rey'in hükümdarlığına nasb etti. Bu hedefle Cestanî hükümdarı ile anlaşma yapmak için üzere Yahyâ b. Abdullah'a ulaşmak istiyordu. Çok zaman geçmeden Deylemilerin himaye ve desteğini görmeyen Yahyâ, mecburen Fazl b. Yahyâ Bermeki, halife Harûn'un getirdiği mektuba güvenerek teslim olunca Harûnüreşîd

⁵⁸⁶ Ca'ferî, 248.

⁵⁸⁷ Erdeşir Berzeger, *Târîh-i Taberistân, be Kuşes ve tsh. Muhammed, Şukri-yi Fumeşi, Neşr-i Resâneş*, Tahran 1380 hş., 124.

⁵⁸⁸ Berziger, 119-122.

⁵⁸⁹ Berziger, 125-127; Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, Kelale-yi Haver, Tahran 1366 hş., 183-184.

⁵⁹⁰ Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, Kelale-yi Haver, Tahran 1366 hş., 183-189.

sözünde durmayıp onu öldürttü.⁵⁹¹

Abdullah b. Tâhîr (205-207/820-822), Mazi-yâr'ı yendikten sonra halife Mu'tasım (218-227/833-841) Taberistân hükümetini amcası Hasan b. Hüseyin'e verdi. Hasan bu bölgeyi 228/842 senesine kadar adaletle yönetti ve halkı da ondan hiçbir zaman şikâyetçi olmadı. Hasan'dan sonra Taberistân sırayla, Tâhîr b. Abdullah (bir sene üç ay) onun kardeşi Muhammed b. Abdullah (yedi seneye yakın) tavassutu ile idare edildi. Muhammed b. Abdullah 237/851'de Bağdat'a gittiğinde Taberistân'ın bir kısmını kardeşi Süleyman'a bir kısmını da Cabir b. Harûn isimli Hristiyan'a verdi. Cabir halkın otlağının bir kısmını baskıyla sahiplendi. Süleyman'ın hizmetçisi Muhammed b. Avs Belhi de aynı şekilde Rûyân⁵⁹² ve Çâlûs bölgesinde halka zulmediyordu. Her yıl halktan üç defa vergi alıyor birini kendi adına, diğeri oğlu Ahmed'in adına, üçüncüsünü de zerdüş olan hizmetçisinin adına alıyordu. Taberistân halkı bu valilerin zulmünden, çaresiz kalınca Alevî davetçilerinden yardım istediler.⁵⁹³ Taberistân'ın nüfuzlu hânedanları, bölgeye gelen seyidlerin ilim ve zühdlerini gördüğünde onları himaye ediyorlardı. Bu seyidlerden Muhammed b. İbrahim Alevî'yi söyleyebiliriz.⁵⁹⁴ Halk arasında ilim ve zühtte meşhur olan bu kişi, Taberistân halkını Rey'de yaşayan kendi damadı Hasan b. Zeyd, Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'in nezdine yönlendirdi.⁵⁹⁵ Taberistân halkı tarafındaki temsilciler Rey semtine gidip, Hasan b. Zeyd ile görüştüler. Bu temsilciler arasında Abdullah b. Venda Ümid'in, Taberistân ispehbudlarından olması dikkat çekiciydi.⁵⁹⁶

Büyük Davetçi Hasan b. Zeyd (Dâi-i Kebir) (250-270/864-883)

“Kilâr” ve “Şaloş” (Çâlûs) nevahisinde Tâhîri hükümdarlarının zulmü karşısında yerel isyanlar çıkınca yavaş yavaş Deyleman'dan Cürcan'a kadar olaylar sıçradı. Her olay olduğunda Bağdat, İran'dan daha fazla endişelenirken, insanlar kendilerini halifenin ordusu karşısında buldular. Lider olarak Rey ehlinde Hasan b. Zeyd isimli bir Şii

⁵⁹¹ Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, tsh. Ali Akber, Fayyaz Bahş, İntişârât-i Dânişgâh-i Ferdavsi-yi Meşhed, Meşhed 1383 hş., 393-401; Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târih-i Taberistân*, Kelale-yi Haver, Tahran 1366 hş., 223-224; Nürüssiye, *Tercüme-yi Ferzendan-i Al-i Ebi talib*, II, 200-211.

⁵⁹² Günümüzde Kellarustag ve Nur ve Kecur'a şamil dir.

⁵⁹³ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 19; Rahmanî, *Târih-i Kuhen(2)*; *İran Pes ez İslam*, 180.

⁵⁹⁴ Mecd, 45; Ayrıca bkz. Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târih-i Taberistân*, Kelale-yi Haver, Tahran 1366 hş., 288.

⁵⁹⁵ Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, 229.

⁵⁹⁶ Mecd, 45.

Alevî'ye ile biat edip, onu Taberistan'a davet ettiler. Demavend'in Masmağanı, Bavend'in ispehbudanı, ayrıca Taberistân ve Cibâl'in bazı bağımsız hükümdarları ona biat ettiler.⁵⁹⁷ İsyanlılar, Abdullah b. Venda Ümid'in başkanlığı ile Alevîye mektup gönderip onu Rûyân'a davet ettiler. Hasan b. Zeyd 250/864 senesinin Ramazan ayında Gîlân ve Taberistân sınırında (günümüzdeki Kellardeş) vaki olan "Kilâr" kasabasına geldi. Halk ona biat ederek Hasan, Taberistân Alevîler hanıdanının kurucusu oldu.⁵⁹⁸

Alevî imamı Zeydiye İmametinin gelişmesi için o nevahiden Abbâsî Halifesinin temsilcilerini aforoz etmeğe başladı. "Amul" ve "Sârî" şehirlerini Bağdat ajanlarının elinden alarak Rey şehrini kısa bir zaman için de kendi topraklarına ekledi.

Hasan b. Zeyd'in temsilcileri, Taberistân ehlini Şii mezhebine davet ederek Abbâsîler ve Sünnî mezhebinin aleyhine davete başladılar. Ancak onların devleti Taberistân'da çok sürmeyerek kısa ömürlü oldu.⁵⁹⁹

Hasan b. Zeyd (Dâi-i Kebir) bazı muhaliflerine rağmen hükümdar olunca Abbâsî halifesi Müstaîn Billah'ı (248-252/862-866) ciddi bir çatışmaya yöneltti. Halife Horasan Emiri, Tâhîrî Muhammed b. Abdullah (248-259/862-872) Hasan b. Zeyd'in ayaklanmasını bastırmak için görevlendirdi. Ebû Ali Mikail komutanlığındaki Horasan birlikleri sonuçsuz kaldı. Abbâsî Mu'tez Billâh hilafetliği döneminde (252/866) halifelik teşkilatının uygulamalarına karşı, Hasan b. Zeyd kısa bir süreliğine Gurgan ve Taberistân'dan geri çekildi. Ama Alevîlerin hükümdarlık sahasında ciddi bir değişme olmadı.⁶⁰⁰ Sistân'da Sâffârlı Yâ'kub b. Leys'in ortaya çıkması, Tâhîrîlerin hükümetinin Yâ'kub vasıtasıyla ile yıkılması ve Taberistân'a saldırısı bölge tarihi için başka bir sayfa açtı.⁶⁰¹ Yâ'kub b. Leys'in Taberistân'a saldırısında bahanesi sadece Hasan b. Zeyd'e sığınan ve Rey'de hayatına kast eden Abdullah Segzi'yi tutuklamak ve ayrıca Abbâsî halifesi Mu'temid Alellah'ın (246-279/860-892) dikkatini çekmekti.⁶⁰²

Hasan b. Zeyd Çâlûs, Rûyân ve Rey şehirlerine gelince bir grup Alevîyi Taberistân'ın etrafına davetçi olarak gönderdi. İnsanlar gruplar hâlinde ona katıldılar.

⁵⁹⁷ Zerrînkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevî*, 386. 382.

⁵⁹⁸ Rahmanî, *Umeray-i Tâhîrî ve Alevîyan*, 22.

⁵⁹⁹ Zerrînkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevî*, 386. 382.

⁶⁰⁰ Mecd, 46.

⁶⁰¹ Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, 245; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Gurgan ve Esterabad*, 184.

⁶⁰² Zerrînkûb, *Târîh-i İran bed ez İslam*, 27. Ayrıca bkz. Mesûdî, 559-603.

Mâzenderan'da Al-i Garen İspehbud ailesinden, bir Emir Garen b. Şehriyar 240/854'te Müslüman olmuş, Mâzenderan'ın doğu kısmında Tâhîrilere haraç ödeme şartı ile hüküm sürüyordu. Garen evvelde Hasan'a tuzak kurup ona biat edince Hasan onun planından haberdar oldu. Garen, Tâhîri Süleyman b. Abdullah ve Horasan'ın büyükleri ile birlik olup Amul'da olan büyük davetçinin savaşına gittiler. Bu kez Hasan b. Zeyd galip gelerek Garen ve Süleyman'ın çoğu birliklerini öldürdü. Garen Rûyân'a ve Süleyman da Gurgan şehrine kaçtı. Hasan b. Zeyd üç sene süresinde 250/864'ten 253/867'ye kadar Taberistân'ın tamamını, Rey ve Deyleman'ın da önemli bir kısmını kendi hüküm sahasına ekledi.⁶⁰³

Küçük Davetçi Muhammed b. Zeyd (270-287/883-900)

Hasan b. Zeyd 269/882'de hastalanıp bir sene sonra 270/883 senesinin Receb ayında vefat edince yerine kardeşi geçti. Kardeşi Muhammed b. Zeyd dönemi sakin geçti. Sadece 287/900'de Sâ mânî Emir İsmail'in, Sâffârî Emir Amr b. Leys galip gelmesinin dışında başka önemli bir olay olmadı. Bu tarihte Horasan'ın tüm nevahileri, Sâ mânîlerin hükümdarlığındaydı. Muhammed b. Zeyd anladı ki Sâ mânîler, Abbâsîlerin temsilcisi olduğundan geç veya erken Gurgan, Taberistân bölgelerini Alevîlerin elinden alacaklar. Bu yüzden Sâ mânî Emir, birliklerini toplayıp İsmail'in komutanı olan Muhammed b. Harûn Serehsi'nin karşısına çıktı.⁶⁰⁴ Horasan Emiri, Sâ mânî İsmail, Bağdat'ın onayı ile Yâ'kub Leys'i yendikten sonra Taberistân'a saldırdı. Muhammed b. Zeyd Horasan birliklerine karşı yaptığı savunma savaşında öldürülünce Sâ mânîler Taberistân'a baskın yaptılar.⁶⁰⁵

Bu savaşta davetçi öldü. Muhammed b. Harûn 287/900 senesinin şevval ayında onun başını Buhara'ya gönderdi. Gurcan, Taberistân, Sâ mânî Emir İsmail'in itaatine geçti. Kısa bir süre sonra Muhammed b. Harûn Sâ mânîlere karşı isyan edince İsmail mecburen 288/901 senesinde Taberistân'a gelip Harûn'u oradan çıkardı.⁶⁰⁶

Sâ mânîlerin Taberistân'a baskını on üç sene sürdü (288-301/900-913) Hüseyinî bir Seyid, Hasan b. Ali b. Ömer el-Aşraf b. Zeynel Abidin Deylem halkının desteği ile birçok saldırı düzenleyerek Sâ mânîleri Taberistân'dan çıkarıp Alevîler hükümetini yeniden

⁶⁰³ Rahmanî, *Umera-yi Tâhîri ve Alevîyan*, 22.

⁶⁰⁴ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, 180.

⁶⁰⁵ Spuler, *İran der Nehustin Gurun-i İslamî*, I, 141.

⁶⁰⁶ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen(2); İran Pes ez İslam*, 180.

canlandırdı. (301/913).⁶⁰⁷

Hasan b. Ali Nasır Kebir (301-304/913-916)

Muhammed b. Zeyd'in ölümünden sonra Taberistân bölgesi doğrudan Sâ mânîlerin kontrolü altına geçince Alevî seyidleri Gîlân ve Deyleman bölgesinde barındılar. 287/900'den 301/913'e kadar, on üç sene Taberistân, Sâ mânîlerin itaati altında olduğundan Buhara tarafından bu bölgeye hükümdar tayin ediyordu. Sâ mânî Emir İsmail (279-295/892-907) Taberistân'ı amcasının oğlu Ebûl-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Nûh'a vererek oradan Rey şehrine geçirip, halifenin fermanıyla da Rey şehrine musallat olan Muhammed b. Harûn'u oradan çıkardı. Sâ mânî İsmail'in elinden 288/900'de Deyleman'a kaçan Muhammed b. Harûn, Rey halkının daveti üzerine oraya gelip, halifenin temsilcisini öldürdükten sonra Rey'e hükümdar olmuştu. Emir İsmail Rey'e doğru yöneldi. Muhammed b. Harûn bunu duyunca Kazvin'e, oradanda Zencan'a ve Gîlân'a geçti. Böylece İsmail, Rey şehrini karşıt direnme olmadan ele geçirerek oranın valiliğini de diğer amcaoğluna Ebû Salih Mansûr b. İshâk'a verdi. Böylece Mansûr 290/902 ve 296/908 seneleri arasında Rey'e hükmetti. 290/902 senesinde Gîlân Alevîlerinin büyüğü, Zeynel Âbidîn'in torunlarından olan Hasan b. Ali, (Nasır Kebir lakabında) yıllarca Gîlân ve Deyleman'da halkın irşadıyla meşguldü. Sâ mânî Emir İsmail vefat edince onun yerine halefi olarak Ahmed oturdu. Geçmişte Ahmed ve Ebûl-Abbâs arasında olan düşmanlıktan dolayı, Taberistân valiliğini Ebûl-Abbâs'tan geri alarak kölelerinden birine devretti. Bu köle, halka karşı sert ve zalim davranınca çok geçmeden halk ona isyan etti. Sâ mânî Ahmed mecburen tekrar 297/909 senesinde Ebûl-Abbâs'ı Taberistân'a vali olarak gönderdi. Ebûl Abbâs vefat edene kadar yani 298/910'a kadar bu makamda kaldı. Sâ mânî Emir Ahmed, Rey'in valisi olan Muhammed b. Sêluk'u Taberistân valisi olarak o bölgeye gönderip, meşhur veziri Ebûl Fazl Muhammed b. Übeydullah Bele'mi'yi Muhammed b. Sêluk'u makamına yerleştirmesi için Buhara'dan Taberistân'a gönderdi. Bela'mi Buhara'ya döndüğü zaman, Nasır Kebir fırsat bulup oğlu Ebûl Hüseyin Ahmed'i Rûyân'ın tasarrufunu ele geçirmek için gönderdi. 301/913 senesinde Çâlûs mevkinde Muhammed b. Sêluk'u yenince Nasır Kebir Taberistân'ın tamamının hükümdarı oldu. Nasır Kebir'in haberi Buhara'ya varınca Emir Ahmed (295-301/907-913), birliklerini veziri Muhammed b. Abdullah Uzeiz'in başkanlığında

⁶⁰⁷ Mecd, 47.

Taberistân'a gönderdi. Lakin bu vezir de yenildi. Emir Ahmed Taberistân'ın fetih hayaliyle harekete geçti ama Buhara'dan çıkamadan öldürüldü. Bir süre sonra Abbâsî halifesi el-Muktadir Billah (295-320/907-932) Sâ mân lı Nasr b. Ahmed'i (301-331/913-942) Taberistân'ın fethine teşvik edince Nasr komutanlarından birini Taberistân'ın fethine gönderdi. Ancak Nasır Kebir'in diğer oğlu Ebûl Kasım, Ca'fer'in karşısında yenildi. Bunun sonucunda Sâ mân iler, Nasır Kebir ile barış yaptılar. Taberistân tamamen Alevîlerin hükümdarlığına geçti. Nasır Kebir iki oğlu, Ebûl Hasan Ahmed ve Ebûl Kasım Ca'fer ile Taberistân'a yerleşip Gılân bölgesinin Hasanî seyitlerinden olan Hasan b. Kasım'a devretti. Nasır Kebir Hasan b. Kasım'ı çok seviyor, onu kendi oğullarına tercih edip torunu Ebûl Hasan'ın kızını onun nikâhına alarak onu Gurgan şehrine vali olarak gönderdi.⁶⁰⁸

Küçük Davetçi Hasan b. Kasım (304-316/916-928)

Nasır Kebir, ömrünün sonunda ibadet ve eğitimle meşgul olarak 304/916 senesinin Şaban ayında vefat etti. Hasan yerine damadı küçük davetçi diye meşhur olan Hasan b. Kasım'ı tayin etti. Nasır Kebir'in oğullarından Ebûl Kasım Ca'fer, Rey'in valisi Muhammed b. Sêluk ile birleşerek küçük davetçiye isyan ettiler. Sâ mân lı Nasr b. Ahmed (301-331/913-942) ise Hasan b. Kasım ve onun takipçilerinin Gurgan ve Horasan'a girmelerinden korkarak Türk komutanlarından Kara Tekin'i, 30.000 kişilik birlikle 310/922'de Gurgan'a gönderdi. Bu savaşta tekrar Ebûl Kasım Ca'fer, küçük davetçinin düşmanları ile birleşmiş Dâi, Ebûl Kasım ve Kara Tekin'in birliklerinin karşısında tutulamayıp, İspehbud Muhammed b. Şehriyar "Fadosiyan"ın oğluna sığınınca İspehbud onu tutuklayıp insafsızca Rey'e, halifenin temsilcisinin nezdine gönderdi. Dâi, bir süre sonra Gılân emirlerinin yardımı ile hapisten kurtularak Amul ve Sari şehirlerini ele geçirip Nasır Kebir'in oğullarını Gurgan'da yendi. Bir sene sonra Ebûl Hasan, kardeşi Ebûl Kasım, "Makan b. Kaki" ve başka bir Deylemi "Asfar b. Şîrûye" ile birleşerek Dâi'nin aleyhine komplo kurup onu tutuklamak istediler; ancak Dâi onlardan gizlice kaçtı. Birleşik birlikler Taberistân'ı ele geçirdiler. 311/923'de Ebûl Hasan, bir yıl sonra da Ebûl Kasım vefat etti. Bu defa Sâ mân lı Nasr b. Ahmed 214/829'da Taberistân'a gelince Dâi'nin birlikleri Emir'in hisârını kuşattılar. 30.000 dinar karşılığında Nasr serbest bırakıldı. Daha bu sonra Nasr Rey'e yöneldi. Makan ve Dâi birlikleriyle beraber

⁶⁰⁸ Rahmânî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 26-27.

Rey’i Muhammed b. Sêluk’un hükümdarlığından çıkardılar. Dâi ile Makan, Rey şehrine geldiğinde Asfar Horasan’da Sâ mânî birlikleri ile Gurgan’a gelerek 315/927’de şehri Sâ mânî emiri Nesr’in ismine tasarruf etti. Sonra Deylemlerin başkanlarından “Merdâviç Zîyarî”yi ordusuna komutan olarak tayin edip iki emirle beraber Taberistân’ın tasarrufu için gönderdi. Küçük Dâi, Makan’ın görüşüne karşı, Rey’den Amul şehrine doğru harekete geçince Asfar’ın birlikleri karşısında yenilgiye uğrayıp Sarî şehrinin yakınlarında 316/928’de öldürüldü. 316/928 tarihinden itibaren bölgenin Büveyhîler tarafından ele geçirilinceye kadar Taberistân ve Gîlân’da Alevîlerden birkaç kişi geçici olarak hüküm sürdüler. Bu yüzden 316/928 senesini Taberistân Alevî davetçilerinin sonu olarak belirleyebiliriz.⁶⁰⁹

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D9%82%D9%84%D9%85%D8%B1%D9%88+%D8%B9%D9%84%D9%88%DB%8C%D8%A7%D9%86&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=L3u65Ny6hvvO3M%253A%252CwQSZrF7-zsjJnM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kRnNOoFXq2XN4LFssMJ_BFJ6AX0cA&sa=X&ved=2ahUKEwjdx-e35MLjAhWQJVAKHR0UDakQ9QEwAHoECAyQBg#imgsrc=L3u65Ny6hvvO3M:

2.2.4.7. Zîyarîler (319-483/931-1090)

Zîyarîler, Ziyâr b. Verdanşâh’ın torunlarındandılar. Gil nahiyesinin iç kısmında

⁶⁰⁹ Rahmânî, *Umeray-i Tâhîri ve Alevîyan*, 31.

yaşayan padişahî kabileye aittiler. Gillerin arasında Verdanşâh çok yetkiliydi.⁶¹⁰ Hazar denizinin güney batı köşesinde vaki olan dağlık Deylem bölgesinde, halkın çoğu 4/10 asrın öncesinde hilafet birliğine ücretli asker olarak katılıyordu.⁶¹¹

Merdâviç Zîyarî (319-323/931-934)

Zîyarîlerin öncüsü ve ücretli askerlerin başkanı olan Merdâviç ibn Ziyâr (319-323/931-934) soyunu Gîlân'ın eski şahlarına dayandırıyor.⁶¹²

Asfar, 318/930 senesinde Merdâviç b. Ziyâr'ı kardeşi Şirzad ile birlikte Tarum'un Şemiran kalesini Muhammed b. Misâfir Sallari'den almak için görevlendirdi.⁶¹³ Merdâviç (319-323/931-934) kaleyi kuşatınca Makan ve Sallari Emiri Asfar'a karşı isyankâr olacaklarını Merdâviç'e mektupla bildirip ayrıca ona destek olacaklarına da söz verdiler. Kazvin'de Merdâviç, Asfar'a yaklaştığı zaman, Asfar'ın birlikleri onu terk ederek Merdâviç'e katıldılar.⁶¹⁴ Merdâviç Zîyarî Gil kabilelerinin liderlerinden Asfar b. Şîrûye'nin dost ve güvenilir adamlarından⁶¹⁵ olmasına rağmen muhalifleri elbirliğiyle onu öldürdüler. Asfar b. Şîrûyenin yerine o, Deylem birliklerinin lideri oldu (313/925). Asfar Deylemi, Merdâviç b. Ziyâr ve Yâ'kub b. Leys'in Abbâsî halifesi ile irtibatları aynı doğrultuydu. Halife ve temsilcilerine menfaatleri karşılığında itaat, fırsatını bulduklarında ise şiddeti ifade ve eylem uyguluyorlardı.⁶¹⁶

Merdâviç, fırsattan istifade ederek İran'ın kuzey bölgesinin birçok kısmını ele geçirdi⁶¹⁷ ve hızla Rey, Kazvin, Ebher, Zencan, Kum, Kerec, İsfahân, Dînever, Hemedan şehirlerini halife valilerinin elinden aldı. Ondan sonra da Makan dikkatini çekince 320/932'de Taberistân ve Gurgan'ı da elde etti. 321/933 senesinde Merdâviç, Sâ mânlı Nasr b. Ahmed tarafından tehdit edilince, mecburen barış sözleşmesini kabullenip Gurgan şehrini Sâ mânlı devletine bırakarak, Rey'in tasarrufundan dolayı Sâ mânlı emirine haraç vermek zorunda kaldı. Bu zaman sürecinde Merdâviç'in komutanlarından, Kerec şehrinin valisi Büyeli Ali, Zîyarî emirin buyruğunu terk edip İran'ın güneyinde bağımsız olarak

⁶¹⁰ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 292.

⁶¹¹ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 321.

⁶¹² Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 321.

⁶¹³ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 292.

⁶¹⁴ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 185.

⁶¹⁵ Deylem ehlinin savaşçılarından ki Verdan kabilesinden, Larican nevhisenden ortaya çıkmıştır. (Zerrînkûb, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, 431.)

⁶¹⁶ Zerrînkûb, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, 387-429-436; Pirniya-İkbal Âştîyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkiraz-i Kaçariyye*, II, 148-126.

⁶¹⁷ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 321.

fetihlerle meşguldü. 322/933 senesinin sonunda Zîyarî birlikleri Ahvaz şehrini ele geçirdiler. Ali (320/932) bu esnada Şîrâz şehrindeyken tekrar Merdâviç'in hükümdarlığını kabul etti.⁶¹⁸ Çok geçmeden Merdâviç, güneyde İsfahân ve Hemedan'a kadar sınırlarını genişlettiyse de 323/934'de Türk Memlûk birlikleri tarafından öldürüldü ve devleti parçalandı.⁶¹⁹

Veşmgir b. Ziyâr (323-357/934-967)

Merdâviç'in ölümünden sonra birliklerinden bazıları Şîrâz'da Büyeli Ali'ye katıldılar.⁶²⁰ Gil ve Deylem birlikleri ise İsfahân'dan Rey'e gelerek onun kardeşi Veşmgir'e biat ettiler. Deylemiler, Hûzistan'ı terk ederek Rey'de Veşmgir'in hizmetine girdiler. Bu zaman sürecinde Ahvaz'da rehin olan Ali'nin kardeşi Hasan, fırsattan yararlanarak hapisten kaçıp, Fars'ta kardeşinin hizmetine girdi.⁶²¹ Merdâviç'in kardeşi "Veşmgir" birliklerin idaresinde yeteneksizdi. Rey, İsfahân, Zencan, Hemadan, Dînever ve Cibâl vilayetleri onun ve Büveyhîler'in hükmünde sürekli el değiştirdi. Veşmgir'in yerine "Gil" ve "Deylem" birlikleri egemenliği sağlayınca ister istemez Bağdat halifesi ve onun temsilcisi, Mâverâünnehir'de ve Horasan'da olan Sâ mânîler ile anlaşmak zorunda kaldı.⁶²²

Sâ mânî Emiri Nasr b. Ahmed (301-331/913-942), Merdâviç'i tehlikeli rakip olarak gördüğü için onun ölüm haberini duyunca sevindi. Horasan hükümrânı Çaganlı Emir Muhammed b. Muhtaç ve Kirman'da gizlenerek yaşayan Mekan b. Kaki'ye Gurgan, Kumis ve Rey şehirlerinin tasarrufu için ferman verdi. Mekan Damğan'ın fethine gitti; ama Zîyarî Veşmgir'in tarafına geçerek Çaganî Emirini yendi. Mekan Nîşâbur'a geri dönerek Emir Nasr tarafından oranın hükümdarı olarak kaldı.⁶²³ Mekan 328/939 senesinde Sâ mânî komutanı Ebû Ali b. Muhtaç'ın saldırısına uğrayıp, Veşmgir'in ona gönderdiği desteğe rağmen yenilerek şehirden kovuldu. İbn Muhtaç, Gurgan'ın tasarrufundan sonra Veşmgir'i yenmek için Rey'e doğru harekete geçti. Bu savaşta

⁶¹⁸ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 185.

⁶¹⁹ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gaşumari ve Tebârşînâsi*, 321; Rahmânî, *Târîh-i Kuhen (2)*; *İran Pes ez İslam*, 336; Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhure İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 185.

⁶²⁰ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhure İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 185.

⁶²¹ Rahmânî, *Târîh-i Kuhen(2)*; *İran Pes ez İslam*, 336.

⁶²² Zerrînkûb, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevî*, 387-429. 436; Pirniya-İkbal Âştîyânî, *Târîh-i İran*; *ez Âgaz ta İnkiraz-i Kaçariyye*, II, 148-126.

⁶²³ Rahmânî, *Târîh-i Kuhen (2)*; *İran Pes ez İslam*, 337.

Makan öldürölüp Veşmgir yenilince İbn Muhtaç da Sâmânilerin hükümdarlığını kabul edip Rey’de hüküm sürdü. 331/942 senesinde kesin olarak Büveyhî Hasan, onu Rey şehrinden çıkardı. Veşmgir Taberistân’a dönüp orada Hasan b. Fîrûzan’a da yenilince Sâmânlı Nûh b. Nasr’in (331-343/942-954) sarayına sığındı. Sonraki yıllarda Taberistân ve Gurgan sürekli el değıştirip 344/955’de ise Büveyhî Ruknudevle ve Sâmâniler arasında bir sözleşme imzalandı. Sözleşmeye göre Büveyhî Emiri Taberistân’da Zîyarîler’in hükümdarlığına engel olmayacaktı. Ama mevcut sikkelerden anlaşıldığına göre belli ki bu barış çok sürmemiştir. 347/958’de kısa bir zaman olsa da Veşmgir, Ruknudevle’nin başkentini ele geçirmeyi başardı. Veşmgir 357/967 senesinde Sâmânlı birlikleri ile beraber Ruknudevle’nin aleyhine savaş hazırlıkları yaparken, ava çıktığı zaman vefat etti.⁶²⁴

Ebû Mansûr Zâhîreddin Bihistun (357-366/967-976)

Ziyâri Veşmgir, otuz dört sene hüküm sürdükten sonra vefat edince onun yerine oğlu “Ebû Mansûr Bihistun”⁶²⁵, Ruknudevle’nin egemenliğinden yeni kurtulan Taberistân’da hükümdarlığa başladı (357 H. Rebiul-Evvelin 28 inde). Zîyarîlerin bazı büyükleri Veşmgir’in öbür oğlu Kâbus’un etrafında toplandılar. Kâbus’un mevkii yükselince, Bihistun mecburen Ruknudevle’nin (320-366/932-976) sarayına sığındı. Ruknudevle, Bihistun’un kızı ile izdivaç etti (Büveyhî Adududdevle’nin annesi). Bihistun, Ruknudevle’nin görevlisi olarak Taberistân’a döndüğünde Kâbus kardeşine teslim oldu.⁶²⁶

Büveyhîlerin kuklası olan halife “el-Mutî Lillâh” 360/970 senesinde Bihistun’a Zahîrüddevle lakabını verdi.⁶²⁷ Ancak kısa bir süre sonra Bihistun hastalanarak 366/976 senesinde vefat etti.⁶²⁸

Şemsul-Meâli Kâbûs b. Veşmgir (366-403/976-1012)

Bihistun 366/976 senesinde öldüğünde kardeşi Kâbus, Büveyhî Adududdevle’nin (338-372/949-982) birliklerinin himayesinde kardeşinin yerine Zîyarîler tahtına geçti.⁶²⁹ Kâbus’un imaretinin ilk olayı Adududdevle’nin kardeşi Müeyyeduddevle’nin (366-

⁶²⁴ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 186.

⁶²⁵ Onun ismini Bisutun’da yazmışlardır.

⁶²⁶ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen (2); İran Pes ez İslam*, 339.

⁶²⁷ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 186.

⁶²⁸ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen (2); İran Pes ez İslam*, 339.

⁶²⁹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 186.

373/967-983) Gurgan’a saldırısı olup ondan sonra da Gurgan, Deylemi Fahrüddeve’nin (366-387/967-997) eline geçti. Zira Kâbus’un hükümdarlığının ilk zamanlarında Hasan Ruknuddëve vefat edince onun hüküm sahası üç oğlu (Adududëve, Müeyyedudëve ve Fahrüddeve) arasında bölündü (366 /976 Zilhicce 19’da).⁶³⁰

Büyeli Adududëve, 369/980 senesinde Taberistân’ı Kâbus’tan aldı. 371/981’de ise Adududëve’nin kardeşi Müeyyidudëve (366-373/967-983) Gurgan şehrini Zîyarî emirinin elinden çıkardı. Kâbus ve Fahrüddeve Nîşâbur’a kaçtılar. Zîyarîlerin vilayeti on yedi sene süresince Büveyhîler egemenliği altındaydı. Müeyyidudëve’nin ölümünden sonra (373/983) onun veziri Sâhib b. Abbâd Horasan’dan Fahrüddeveyi (366-387/976-997) Rey’e götürerek kardeşinin yerine geçti. O ise Kâbus’un hüküm sahasına dönmeye izin vermayarak sadece Fahrüddeve’nin ölümünden sonra onun küçük oğlu Mecdudëve zamanında 387/997 senesinde Gurgan’a geri döndü.⁶³¹

Şemsul- Meâli Kâbûs, (366-403/976-1012) Al-i Ziyâr’ın ünlü isimlerindendir. O, edip, iyi hattat, başarılı ve cömert birisiydi. Farsça ve Arapça şiirlerinde yetenekli, Arapça dilinde ise çok başarılıydı. Ebû Reyhân Bîrûnî meşhur eseri el-Asarul-Bakiye’yi 390/999’de Şemsul-Mualî Kâbus’un adına telif etti. İbn-i Sina gibi ünlü hekim onu görmek için Harezm’den Gurgan’a geldi. Ayrıca “Unsurul-Muâli Keykavus” “Kâbûsnâme”yi onay için telif etti. Bunların her ikisi de kendi asırlarının ilim ve kültür temsilcileriydi. Bu ailenin bir başka ünlü ismi de “Menûçihri-yi Damgani” dir.⁶³² Zîyarîleri çağdaş Deylemi silsilelerinden farklı kılan onların ehli sünnet mezhebinde olmalarıdır.⁶³³

Felekul-Meâli Menûçihri b. Kâbus (403-423/1012-1031)

Kâbus, otuz yedi yıllık hükümdarlıktan sonra vefat etti. Zîyarî birlikleri Felekul-Meali lakabı ile tanınan Kâbus oğlu Menûçihri’i başa geçirdiler. Bu lakap, Abbâsî halifesi el-Kadir billâh (422-467/1030-1074) tarafından ona verildi. Zîyarî Emiri 423/1031 senesinde hayatını kaybetti.⁶³⁴ Menûçihri’nin ölümü hakkında kaynaklarda ihtilaf vardır. Bunun sebebi ise onun baba ve cetlerinin aksine doğal ölümle ölmesi ve ölümünün 420-

⁶³⁰ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen* (2); *İran Pes ez İslam*, 339.

⁶³¹ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 187.

⁶³² Zerrînkûb, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevî*, 429-436; Pirniya-İkbal Âştîyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkiraz-i Kaçariyye*, II, 126-148.

⁶³³ Bosworth, *Selseleha-yi İslamî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşînâsi*, 321.

⁶³⁴ Rahmanî, *Târîh-i Kuhen* (2); *İran Pes ez İslam*, 340.

424/1029-1032 tarihleri arasında bilinmesidir. Tarihi kaynaklardan İbnü'l Esir⁶³⁵ bu konuda en eski kaynak olarak onun ölümünü 420-421/1029-1030 olarak verir. Öyle ki İbn Haldun da onun görüşündedir. Maraşi⁶³⁶ ve Hond Mir 424/1032 senesini ve İtimâdûs-sâltânât'ın⁶³⁷ yeni araştırmalarında 420/1029 senesini, Berzeğer,⁶³⁸ İkbâl⁶³⁹, Safa⁶⁴⁰ ise 423/1031 senesini onun ölüm tarihi olarak vermişlerdir.

Nuşirvan b. Felekul-Meali (423-435/1031-1043)

Menûçîhr yirmi sene hükümdarlıktan sonra Gurgan'da vefat edince, Zîyarî emirleri, onun küçük oğlu Nuşirvan'ı emir olarak seçtiler. Sultan Mahmud Gaznevi'nin (387-421/997-1030) izni ile (Nuşirvanın dedesi) Zîyarîlerin birliğinin sipehsâlârı "Bakalicar", ona Nâib-i-Saltanat oldu. Gazneli Sultan Mahmud vefat edince, Bakalicar fırsattan yararlanıp 425/1033 senesinde sultan Mesûd'a isyan etti. Bu isyan sonucu savaş çıkınca Gazneliler ve Zîyarîlerin büyüklerinin aracılığı sayesinde Mesûd onu öldürmekten vazgeçti. Hükümdarlık fıkriinden vazgeçmeyen Bakalicar, Nuşirvan'ın fermanı ile 429/1037 senesinde öldürüldü. Nuşirvan Zîyarîlerin son önemli hükümdarı olarak sayılmaktadır. Zira ondan sonra Zîyarîlerin hüküm sahalarının büyük bir kısmı Selçukluların eline geçmiştir.⁶⁴¹

İskender b. Kavus b. Veşmgir (435-441/1043-1049)

Menûçîhr Felekul-Meali'in oğlu Nuşirevan, on iki sene hükümdarlıktan sonra öldüğünde bu zor kritik durumda Zîyarîler bu göreve layık birini bulamadılar. Zîyarîlerin emirleri ve büyükleri Kâbus'un oğlu İskender'i Zîyarîlerin hükümdarlığına seçtiler. O, Zîyarîlerin egemenliği için çok çaba göstermesine rağmen Selçuklu Devleti karşısında tutunamadı. 441/1049 senesinde ise hükümdarlığı sona erdi.⁶⁴²

Unsurul-Meali Keykavus b. İskender b. Kâbus (441-462/1049-1069)

⁶³⁵ İbnü'l Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed, el-Kâmil, (Çev. Ali, Haşemi-yi Hairi), İntişârât-i Kutub-ı İran, Tahran 1351 hş., XVI, 86; Nürüssiyye, Tercüme-yi, Tarih-i Kamil, XXII, 108.

⁶³⁶ Maraşi, 199; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, Tarih-i teberistan, İkinci kısım, 17.

⁶³⁷ Muhammed Hasan Han İtimâdûs-Saltanat, Târîh-i Seved Kuh-i Mazendaran, tsh. Mustafa, Ahmed Zade, İntişârât-i Fekr-i Ruz, Tahran 1373 hş., 344.

⁶³⁸ Erdeşir, Berzeğer, Târîh-i Taberistân, İntişârât-i Taban, Tahran 1329 hş., II, 194.

⁶³⁹ Abbâs İkbâl Âştîyânî, Târîh-i Mufessel-i İran be Kuşş-i Muhammed, Debir-i Siyaki, Kitabhane-yi Hayyam, Tahran tsz, 146.

⁶⁴⁰ Zebihullah, Safa, Târîh-i Edebiyat der İran ez Âgaz Ahd-i İslamî ta Devre-yi Selçuki, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1364 hş., I, 581.

⁶⁴¹ Rahmânî, Târîh-i Kuhen (2); İran Pes ez İslam, 340.

⁶⁴² Rahmânî, Târîh-i Kuhen (2); İran Pes ez İslam, 341.

İskender b. Kâbus altı sene hüküm sürdükten sonra, Keykavus b. İskender b. Kâbus, Abbâsî halifesi tarafından Unsurul-Meali lakabı ile babasının yerine geçti. Unsurul-Meali sakin, edip ve ilim sever idi. Onun zamanında savaş, kavga çok olmadı zira her zaman o teslim olan taraftı.⁶⁴³ Keykavus b. İskender *Kabûsnâme* eseri ile meşhur oldu.⁶⁴⁴ Unsurul-Meali Keykavus b. İskender b. Kâbus, 462/1069'da yirmi bir sene hükümdarlıktan sonra öldü.⁶⁴⁵

Gîlân Şah b. Unsurul-Meali Keykavus (462-470/1069-1077)

Keykavus b. İskender Unsurul-Meali'den sonra oğlu Gîlân Şah Zîyarîlerin son emiri olarak hükümdar oldu. Onun devranı, Selçuklu Melikşah'ın (465-485/1072-1092) saltanat dönemi ile çağdaştı. Zîyarîlerin 154 senelik hükümdarlıkları ve Gîlân Şah'ın saltanatı 470/1077'de Selçuklular tarafından sona erdi.⁶⁴⁶

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AD%DA%A9%D9%88%D9%85%D8%AA+%D8%A7%D9%84+%D8%B2%DB%8C%D8%A7%D8%B1&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=J97TMKukQ-QdrM%253A%252CS4JdgSjHqLyXeM%252C_&vet=1&usg=AI4_-kShJmXII4lc_yXTm9Hkty91Sc2YPQ&sa=X&ved=2ahUKEwja9Nby58LjAhWIY1AKHQx6BSEQ9QEwAHoEAgQBg#imgsrc=J97TMKukQ-QdrM:

⁶⁴³ Rahmani, *Târîh-i Kuhen* (2); *Îran Pes ez İslam*, 341.

⁶⁴⁴ Bosworth, *Selseleha-yi İslâmî-yi Cedid, Rahnema-yi Gahşumari ve Tebârşinâsi*, 321.

⁶⁴⁵ Rahmani, *Târîh-i Kuhen* (2); *Îran Pes ez İslam*, 341.

⁶⁴⁶ Rahmani, *Târîh-i Kuhen* (2); *Îran Pes ez İslam*, 341; Hebibullah Şamlunî, *Târîh-i İran ez Mad ta Pehlevi, İntişârât-i Sefi Ali Şâh*, Tahran 1347 hş., 339.

2.2.4.8. Gazneliler (366-555 /976-1160)

Sâmânî Emiri Ahmed b. İsmail'in (295-301/907-913) tavassutu ile alınan Alp Tigin isimli Türk kölesi, 351/962 senesinin öncesinde Gazne şehrinin yerel Emire Emir Ali galebe ederek o şehri dar-ül İmare yaptı. Bu tarih, Gaznevi hanedanının kuruluşunun başlangıcı sayılır; ancak Gaznevilerin gerçek bağımsızlığı Mahmud b. Sebük Tegin'in hükümdarlığı ile başlar. Mahmud'un babası, Sebük Tegin b. Kara Beckem, Gazne hükümdarlığını kayın pederinden miras olarak ele geçirip hemen kendi ismine sikke bastırmıştır. Aynı zamanda Sâmânî Nûh b. Mansûr'un (366-387/976-997) ismini de kendi ismi yanında bastırarak Gazne'nin, Buhara'ya tabii olduğunu da göstermiştir.⁶⁴⁷ Sebük Tegin'in dört oğlu Mahmud, Nasr, İsmail, Yusuf olup onların içinde ise Mahmud kariyer bakımından öbür kardeşlerine göre mükemmeldi.⁶⁴⁸ Gazneli devletinin en parlak dönemi, Mahmud, Muhammed ve Mesûd dönemi olup bugünkü İran'da Horasan, Sistân, Gurgan, Kumis, Rey, İsfahân'ın bir kısmı ve İran dışında Afganistan ve Orta Asya'nın bir kısmı ve Hint'in kuzey batı ve batısının bir kısmını kapsamaktaydı.⁶⁴⁹

Gazneli Sultan Mahmud (387-421/997-1030)

Mahmud saltanatının başlangıç yıllarında farklı siyasî rakipleri Rey'de Büveyhîler, Taberistân'da Alevîler ve Mâverâünnehir'de Sâmânîliler ile karşı karşıya geldi.⁶⁵⁰ Mahmud kardeşleriyle hükümet kavgası sonrasında Gazne şehrini alarak Belh'e geri döndü.⁶⁵¹ Mahmud, saltanatının başında, Sebük Tegin devrinden kalan köklü sorunları çözmek zorundaydı.⁶⁵²

Mahmud'un Rey'e, Cibâl bölgesinin merkezine, hamle etmemesi biraz şaşırtıcıdır. Sultan Mahmud, saltanatının son yıllarında Büveyhîler Devleti üzerine eğilmiş ve bu dönemde Rey hâkimi Mecdüddeve üzerine sefer tertiplemiştir. Bu esnada Mecdüddeve ise vaktini devlet işlerinden daha çok haremde ve ilimle uğraşmakla geçiriyor, yönetimi ise annesi Seyyide yapıyordu. Sultan Mahmud hutbe ve sikkelerde kendi adının olması ve haraç göndermesi için Seyyide'ye haber yollamış, bu istekleri yerine getirilmediği

⁶⁴⁷ Mensure Vesik, *Seir-i Târîhî-yi Dinar der Târîh-i Pooli-yi İran*, İntişârât-i Sutude, Tebriz 1387 hş., 102.

⁶⁴⁸ Hüccetullah İzedyar, "Mahiyyet ve Te'sirat-i Leşkerkeşiha-yi Sultan Mahmud Gaznevi be Serzemin-i Hind", *Mecelle-yi Misbah*, Şomareyi:13, 4. Yıl, 1376 hş., 121.

⁶⁴⁹ Vesik, *Seir-i Târîhî-yi Dinar der Târîh-i Pooli-yi İran*, 102.

⁶⁵⁰ İzedyar, 123.

⁶⁵¹ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-i Moğol*, 234.

⁶⁵² Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-i Moğol*, 238.

takdirde ise savaşa hazır olmasını bildirmişti. Seyyide'nin, Sultan Mahmud'a cevabı ise manidardır: “Eğer eşim hayatta olsaydı, “Sultan bu hususta böyle emir buyuruyor” diyerek endişe içinde olur ve “ne tedbir almak gerekir”? der endişelenirdim. Ancak Sultan, akıllı bir padişahdır ve savaşın sonuncunun şüpheli olduğunu bilir. Eğer benimle savaşır ve beni mağlup ederse, bir kadını mağlup ettiği için nam kazanmaz. Eğer ben onu mağlup edersem de bu elem kıyamete kadar o devletin üstünden kalkmaz.”

Seyyide, 419/1028'de öldüğünde Mecdüddeve yönetimi tekrar eline almasına rağmen devlet idaresinde tecrübesizliği yüzünden ordusu ondan memnun değildi. Neticede Deylem askerlerinin Rey'e harekâtları halkı dehşete düşürüp Mecdüddeve dahi tehdit edildi. Bu durumda Mecdüddeve Sultan Mahmud'dan yardım isteyince Mahmud, zaten Rey'e saldırmak için bir bahane arıyordu. Nihayet o, Hâcib Ali Karib komutasında 8.000 kişilik bir orduyu derhal Rey'e göndermiş bu komutana Mecdüddeve'yi tutuklama emrini vermiştir. Komutan 420/1029 Mayısında Rey'e geldiğinde Mecdüddeve bu orduyu kurtarıcı görerek onları yüz kişilik maiyetiyle şehrin dışında karşılamıştı. Hâcib Ali ise onu ve yanındakileri yakalatarak Gazneli karargâhına göndermiş sonrasında ise Gazneli subaylarını yollayarak Rey kapılarına dayanmıştı. Bu zafer haberini alan Sultan Cürcân'dan ayrılarak dokuz Cemaziyelevvel 420 (26 Mayıs 1029) tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Rey şehrine girince sultanın eline büyük ganimetler geçti. Ele geçen ganimetler arasında bir milyon değerinde altın, beş yüz bin dinar değerinde mücevher ve altın bir elbise bulunmaktaydı. Çevre illerden gelen emirler de Gazneli Mahmud'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁶⁵³ Öte yandan Şiî karşıtı olan Sultan, Rey'i aldığı anda şehirdeki Karmatî ve Bâtınîler'in hemen hemen hepsini ya kılıçtan geçirmiş ya da darağacında astırmıştır ki bunlar arasında Büveyhîlerin önde gelenleri de vardı. Sultan ayrıca Mu'tezile ve Şiîliğe ait astronomi, dinî ve felsefî kitapların bulunduğu kütüphaneleri de ateşe vermiştir.⁶⁵⁴ Sultan Mahmud Rey, Cibâl bölgesinin yönetimini oğlu Mesûd'a bıraktıktan sonra Nişâbü'r'a geçti. Sultan Mesûd ise Gazne tahtına geçene kadar Rey'de kaldığı süre içinde yeni fetihlerde bulundu. Sultan Mahmud ölmeden önce

⁶⁵³ İbnü'l Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, (Çev. Abdülkerim, Özaydın), *İslâm Tarihi*, Bahar yay., İstanbul 1987, IX, 287-288; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara 1989, 43-44; Nürüssiye, *Tarih-i Güzide*, 422; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tarih-i kamil*, XXII, 85-86.

⁶⁵⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* IX, 287-288; Minorsky, “Rayy”, 472; Edward Granville. Browne, *A Literary History Of Persia*, Vol. II, Cambridge, Cambridge University Press, 1951, 160. Ayrıca bkz. Frye, *Târîh-i İran Cambridge*, *ez Zuhur-i İslam ta Âmad-en Devlet-i Selçukîyan (ez Furupaşı-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Âmad-en-i Selçukîyan)*, IV, 155.

devleti oğulları arasında paylaştırıp saltanatı oğlu Muhammed'e bıraktı.⁶⁵⁵

Mahmud 421/1030 senesinin sefer ayının on birinde altmış bir yaşında, otuz bir yıl süren hükümdarlıktan sonra vefat etti.⁶⁵⁶

Gazneli Muhammed b. Mahmud'un Hükümdarlığı (421-422/1030-1031)

Mahmud 421/1030 senesinde vefat ettiğinde oğlu Muhammed Guzgan'da valiyken babasının vasiyeti üzerine saltanat tahtına oturdu.⁶⁵⁷ Muhammed kırk gün sonra Gazne'ye varınca önce hazineyi birlikleri arasında dağıttı. Bunu yapmaktaki amacı, kardeşi Mesûd ile saltanat kavgasında birliklerin onun tarafını tutmasını sağlamaktır.⁶⁵⁸ İki kardeşin birlikleri arasındaki savaşta ise Mesûd kazandı, Muhammed esir düştü.⁶⁵⁹

Gazneli Sultan Mesûd'un Hükümdarlığı (422-433/1030-1041)

Sultan Mesûd 422/1030 senesinde Gazne'de saltanat tahtına geçti.⁶⁶⁰ O, hükümdarlık yasalarını oluşturduktan sonra Horasan ve Irak'ı Acem'in durumunu kontrol etmek için harekete geçti. Mesûd İsfahân valiliğini Alauddevle b. Kakuye'ye Taberistân ve Gurgan bölgelerinin valiliğini de haraç karşılığında Bedad b. Kabus b. Veşmgir'e verdi. Mesûd Rey'in emiri Taş Fraş'ı değiştirmek zorunda kaldı zira o Rey ve etrafını öyle harap etmişti ki o nevahinin halkı Rey'i terk ediyorlardı. Bu yüzden Mesûd, Ebû Sehl Hamduni'yi Rey'e göndererek Cibâl biladinîn emirlerinin seçim ve tayininde tam yetkiyle hareket etmesini ferman verdi. Bu hazırlıklardan sonra Mesûd, Hintistan'a semtine doğru harekâta geçti.⁶⁶¹

Sir John Malcolm Mesûd'un Hint fetihleri hakkında şöyle demektedir: "Serseti" kalesinin fethi ve bazı küçük harekâtları dışında, tarihi kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Belki de Horasan etrafında Selçuklu Türkmenlerinin istilası ve Mesûd'un onlarla uğraşması nedeniyle fetihler olmadı. Sultan Mesûd, başlangıçta barış yanlısı olup, onların hayvanlarına belli bir otlak tayin etmesine rağmen otlatlık yetmeyince, Gazneliler ve

⁶⁵⁵ Erdoğan Merçil, "Mesûd b. Mahmud Gaznevî", *DİA*, XXIX, 347.

⁶⁵⁶ Müstevfî, Hamdullah *Târih-i Güzîde*, tsh. Abdülhüseyn, Nevayî, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1364 hş., 397; Nürüssiye, *Züeynel-ehbar*, 225.

⁶⁵⁷ Frye, *Târih-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Âmeden-i Devlet-i Selçukiyan (ez Furupaşi-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Âmeden-i Selçukiyan)*, IV, 163; Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 253.

⁶⁵⁸ Nürüssiye, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXII, 111-112.

⁶⁵⁹ Beyhâkî, 5-6.

⁶⁶⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, XXII, 13-14.

⁶⁶¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, XXII, 144; Nürüssiye, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXII, 139.

Selçuklular arasında kılıç hâkim oldu.”⁶⁶²

Selçuklular ve Gazneliler arasında vuku bulan Dandankan savaşında, Mesûd yenilince alelacele hazinesini toplayıp Lahor’a kaçarak orayı başkent yaptı. Ancak “Sind” ırmağının yanında onun birlikleri fırsattan istifade ederek hazinesini yağmalayıp Mesûd tarafından kör edilen Muhammed’in (421-422/1030-1031) etrafında toplandılar. Mesûd ailesiyle beraber bir kalede hapsedildi ve bir süre sonra o kalede öldürüldü.⁶⁶³

Gazneli Mevdud b. Mesûd (433-441/1041-1049)

Muhammed (421-422/1030-1031) kardeşi Mesûd’un öldürülmesini duyunca, Mesûd’un oğlu Mevdud’a mektup göndererek Mesûd’un öldürülmesinden haberi olmadığını söyledi. Belh’de, Selçuklu Tuğrul ile savaşta olan Mevdud, derhal amcası Muhammed’in aleyhine harekete geçip Sind’in etrafında onunla savaşa girerek, amcasını ve oğullarını katletti. Fakat babasının cinayetine karışmayan Abdur-Rahim’i öldürmedi.⁶⁶⁴ Mevdud’un saltanatı Gaznelilere kan davası dışında hiçbir fayda vermedi; zira onun döneminde Gaznelilerin toprağındaki hüküm sahaları İran, Selçukluların ortaya çıkmasıyla da ellerinden çıktı. Mevdud, 441/1049 senesinde Horasan yolunda kulunç hastalığından vefat etti.⁶⁶⁵

Gaznelilerin Son Hükümdarları

Bu ailenin hükümdarlığı Mevdud’dan saltanat bitene kadar yüz sene boyunca savaş ve isyandan başka hiçbir şey olmadı. Mevdud b. Mesûd’dan sonra padişahların hüküm sahaları İran sınırlarına da ulaşmadı. Sir John Malcolm, bu pâdişâhların hüküm sürelerini şöyle zikrediyor: “Mesûd (441/1049), Ali (441-443/1049-1051), Abdur-Raşid (443-444/1051-1052), Feruhzad (444-450/1052-1058), İbrahim (450-492/1058-1098), Mesûd (492-507/1098-1113), Arslanşâh (507-512/1113-1118), Behramşâh (512-547/1118-1152), Hüsrevşâh (547-555/1152-1160), Hüsrevmelik (555/1160).”⁶⁶⁶

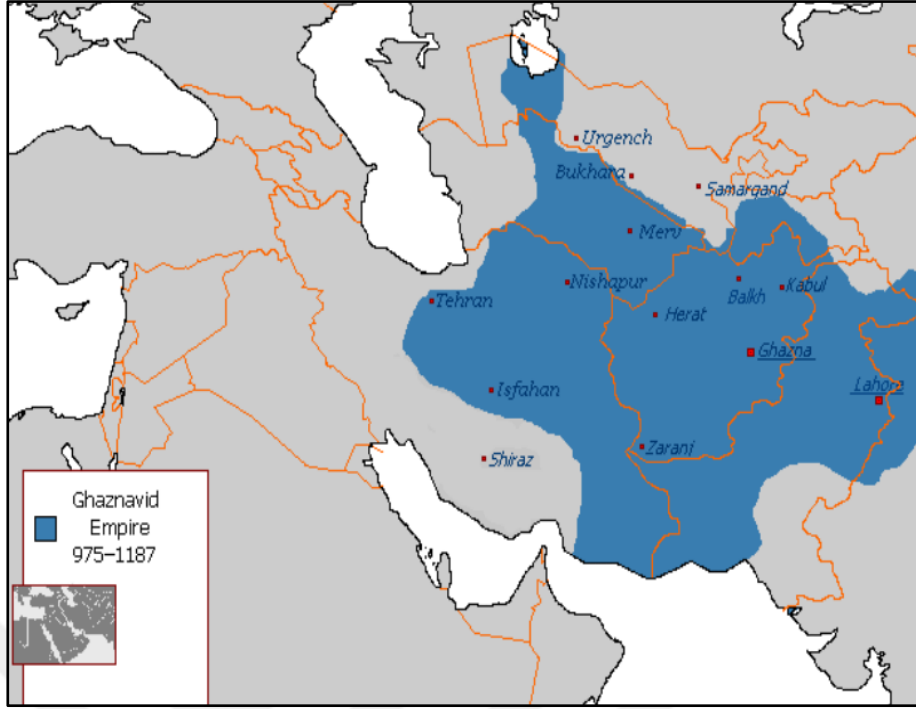
⁶⁶² Malcolm, I, 320.

⁶⁶³ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 260.

⁶⁶⁴ Malcolm, I, 221.

⁶⁶⁵ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 398.

⁶⁶⁶ Malcolm, II, 223-224.

https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&tbm=isch&sa=1&ei=5KwyXaeDsT5sAeO97egBQ&q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AD%DA%A9%D9%88%D9%85%D8%AA+%D8%BA%D8%B2%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%A7%D9%86+%&oq=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D8%AD%DA%A9%D9%88%D9%85%D8%AA+%D8%BA%D8%B2%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%A7%D9%86+%&gs_l=img.3...51443.109323..112394...0.0..0.126.1236.0j11.....0....1..gws-wiz-img.....35i39j0i0i30j0i7i30.0nPU-OhhMYg&ved=0ahUKEwinqv058LjAhXEPOwKH77DVQQ4dUDCAY&uact=5#imgsrc=AiDjjdFBAcQwKM:

Bu devrin vezirlerinden, Ebûl-Abbâs Fazl b. Ahmed Asfarayinî, Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Hasan Meymendi, Hesenek Vezir diye tanınmış Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. Malik ve hâce Sehl Ahmed b. Hasan Hamdevi bunların hepsi kendi asırlarının bilginlerinden sayılıyorlardı.⁶⁶⁷

2.2.4.9. Selçuklular (431-590/1039-1193)

Selçuklular, Sâ mânî devrinde Sir denizi (Seyhun), Amu denizi (Ceyhun) ve Harezm gölünün (Aral) etrafında yaşayan Türkmen Oğuzlar idiler. Eski tarihnemeler, bu silsilenin siyasî tarihini Selçuk adlı bir şahsın devrinden başlatıp, isim ve soy olarak da ona mensup

⁶⁶⁷ Pirniya-İkbal Âştiyânî, *Târîh-i İran; ez Âgaz ta İnkiraz-i Kaçariyye*, II, 288-252; Zerrînkûb, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, 410-427.

etmekte idiler.⁶⁶⁸

Hamdullah Müstavfî (680-750/1281-1349) Selçuk'u, Turanilerin efsanevi padişahlarından olan Afrasiyab'ın soyundan saymaktadır. "Selçuk, Türklerin kıyık (kınık) kavminden, Afrasiyab'ın soyundan olup, Ebûl-Alâ'nın tarihinde onun biyografisinden geldiğine göre otuz dört cet öncesi Afrasiyab'a dayandırılırlar."⁶⁶⁹ Mahmud b. Muhammed Aksarayî'nin yazdığına göre Selçuk isimli beyleri, güzel huylu, ahlaklı ve âlim bir beydi.⁶⁷⁰

"Meliknâme" Selçuklu ve oğullarından bahseden en eski tarihname sayılır. Fakat bu eser, günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin bazı kısımları "İmadüddin İsfahânî'nin (597/1200) *Ahbarü'ddevleti's-Selçukiyye*'de ve *el-Kâmil Tarihinde* nakledilmiştir. Meliknâme'de Selçuk'un dört oğlunun ismi geçmekte çoğu eserlerde ise üçünün ismi geçmektedir. Mikail, Mûsâ, Arslan veya İsrail,⁶⁷¹ bazı tarihi kaynaklarda ise, dördüncü oğlunun genç yaşta öldüğünden dolayı kaynaklarda isminin geçmediği söyleniyor. Selçuk'un oğullarının ismi kaynaklarda farklı olarak da zikredilmiştir. Bir rivayete göre Selçuk'un dört oğlu, Mikail, Mûsâ, Arslan veya İsrail Yabgu ve Yinal⁶⁷² (aslında Türkçede Aynal⁶⁷³) idi.⁶⁷⁴

Selçuklu sultan Tuğrul'un veziri ve inşa divanının reisi İbn Hassul'dan günümüze gelmemiş esere istinaden Hamdullah Müstavfî o kitaptan alıntı yaparak şöyle yazmıştır: "Selçuk'un dört oğlu vardı, İsrail, Mikail, Mûsâ Yabgu ve Yunus."⁶⁷⁵

Sonuçta mevcut kaynakların hepsi araştırıldığında, asıl rivayet Meliknâme'den bilinmiş, buna dayanarak Selçuk'un Mikail, Arslan (İsrail) ve Mûsâ isimlerinde üç oğlu

⁶⁶⁸ Muhammed b. Hamid İmâmeddin İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, İhtisar-i Feth b. Ali b. Muhammed Bündârî, Şirket-i Teb'u'l-Kutubu'l Arabiyye, Misir 1425, 7. Ayrıca bkz. Muhammed b. Hamid İmâmeddin İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, tsh. Yahya Murad, Daru'l-İlmiyye, Beyrut, 1425.hk/2004, 7.

⁶⁶⁹ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 626.

⁶⁷⁰ Mahmud b. Muhammed Aksarayî, *Târîh-i Selâcike Ya Mûsâmeretü'l-ahbâr ve Mûsâyeretü'l-ahyâr*, tsh. Osman Turan, Âsâtir, Tahran 1362 hş., 10.

⁶⁷¹ İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 7. Ayrıca: İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, 1425 hk./2004, 7. Ayrıca bkz. İbnü'l Esir, İzzüddin Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmel-i Bozorg-i İran ve İslâm*, (Çev. Abbâs Halîlî-Ebû'l ve Kasım Halet), İlmî ve Ferhengi, Tahran 1371 hş., XXII, 181.

⁶⁷² Bu isim tarih namelerinde Yinal, İnal, Vinal gibi farklı şekillerde gelmiştir ki türkçede "kabile komutanı" anlamında geçiyormuş (İbrahim, Kafasoğlu, *Peseran-i Selçuk*, (Çev. Hüseyin, Alyarî, Dâneşkede-yi Edebiyyat ve Ulum-i İnsanî Tebriz, Sayı:10, 1353 hş., Bahar, 120.)

⁶⁷³ Aynal eski türkçede "asil" anlamındaymış. (Hace İmam Zâhîreddin Nîşâbü'rî, *Selçuknâme, be Kuşş-i Mirza İsmâeil Hân, Afşar, İntişârât-i Gilale-yi Haver*, Tahran 1332 hş., 18)

⁶⁷⁴ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslâmî ta Hemle-yi Moğol*, 290.

⁶⁷⁵ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 626.

olduğu söylenmiştir.⁶⁷⁶ Selçuk 385-400/995-1009 seneleri arasında vefat etti. Ölümünden sonra kabile geleneği olarak, kabile birlikleri ve varlıkları, oğulları ve torunları arasında bölündü. Kabilenin başkanı olarak Arslan'ı (İsrail) seçtiler.⁶⁷⁷

Bündâri-yi İsfahâni, İmadeddin İsfahâni'nin *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk* isimli eserinden naklolarak şöyle yazıyor: “Selçuklular, çölün ihtiyaçlarına göre yetenek, silah ve birliğe, varlık ve egemenliğe sahiptiler. Bu kabilenin kışlağı, Buhara'nın Nur ilçesinde ve yaylağı ise Semerkend'in Sugd'ında yaşıyordu. Onlar hayvanlarını otlağa gönderiyorlardı.”⁶⁷⁸ Selçuk önderliğindeki kabilenin durumu ve Selçuk'un gerçekte var olup olmadığı şimdiye kadar belirsizdir; zira çoğu tarihi kaynakta onun oğulları hakkında çok bilgi olmasına rağmen bu kaynaklarda bu şahsa ait bilgilerde oybirliği sağlanamamıştır. Hatta müverrihler ve dil bilimciler, Selçuk isminin telaffuzu hakkında aynı görüşte değillerdir. En eski müverrihler bu ismi “Selçuk” şeklinde yazarak⁶⁷⁹ “küçük sel” anlamında yazmışlardır. Çağdaşların arasında ilk defa olarak ünlü İran bilgini “Josef Markwart” bu konuda şöyle diyor: “İlhaniler devrinde yaşayan “Kirakos”⁶⁸⁰ isimli bir Ermeni müverrihten naklederken Selçuk'un doğru telaffuzuna “Selçuk” demiştir.”⁶⁸¹

Bu zamanda İlek Han (383-403/993-1012) Türkistan ve Mâverâünnehir'in padişahıydı.⁶⁸² O ki⁶⁸³ Gazneli Sultan Mahmud ile barışmıştı, Selçuk'un ölümünden faydalanarak aynı mevzide rakibini görmeyince, Gazneli Sultan Mahmud'un nezdine elçi göndererek ona şöyle yazdı: “Bu ülkelerde Türkmenlerden güçlü bir kavim ortaya çıkmış ve şimdiye kadar onlardan kötü bir hareket görülmemiştir, huy ve mezhepleri güzeldir. Ancak eğer bir müddet sonra değişip isyan ederlerse kontrolleri zor olacak. Onların

⁶⁷⁶ Kafesoğlu, *Peseran-i Selçuk*, 121.

⁶⁷⁷ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 292.

⁶⁷⁸ İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, 1384 hş., 4-5. Ayrıca bkz. Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 10; Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 327.

⁶⁷⁹ Bazı Müslüman müverrihler Hâce Reşided-Din Fazlullah bu şahsın ismini “Selçuk” olarak kaydetmişlerdir. (Reşideddin Fazlullah Hemedânî, *Camiü't-Tevârîh*; *Târîh-i Al-i Selçuk*, tsh. Muhammed, Roşen, *İntişârât-i Miras-i Mektub*, Tahran 1385 hş., 4.). naklen: İbrahim Kafesoğlu, *Peserane Selçuk*, (Çev. Hüseyin, Alyarî), Dâneşkede-yi Edebiyyat ve Ulum-i İnsani-yi Tebriz, Şomareyi:10, 1353 hş., Bahar, 119.

⁶⁸⁰ Kiragos

⁶⁸¹ Kafesoğlu, *Peserane Selçuk*, 119.

⁶⁸² Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 87.

⁶⁸³ Râvendîye göre İlekhan ve Mahmud'un arasında olan bu muzakere şahsen idi. Ama İbnü'l Esir'in el-kâmil-i gibi mu'teber tarihnameye göre iki taraf elçiler tavassutuyla müzakere etmişler. Buna ek olarak şuna dikkat etmeliyiz ki ismi geçen müzakere 419 h. (veya 415 h.) de güya bu zamanda Mahmud'un müzakere tarafı İlekhan'ın kendisi değil belki onun halefî ve yeğeni Kaderhan'mış (403-423 h.). (Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 87.)

zararları bin ülkeyi etkileyebilir. Bu yüzden Sultan bunlar hakkında ne gerekiyorsa buyursun, onu yapalım.”⁶⁸⁴

Sultan Mahmud, 416/1025 senesinde hile ile Arslan'ı tutuklatıp Hindistan'da Kalincar kalesine gönderdi.⁶⁸⁵ Râvendî'nin söylediğine göre Arslan, yedi sene bu kalede mahpus olmuştur. 423/1031 senesinde ise orada vefat etmiş.⁶⁸⁶ 421/1030 senesinde Mahmud vefat edince Gaznevi egemenliği Mesud'un eline geçti.⁶⁸⁷ Bu defa Selçuklular, düşman başkanının ölümünden istifade ederek Mesûd ve Muhammed arasında olan hükümet kavgasından yararlanıp isyan ettiler. Arslan'ı hapisten kurtarmalarına rağmen Arslan ve onu kurtaran birlikler yakalandılar. Sultan Mesûd Arslan'a hapiste zehir içirmelerini ve oğlu Kutalmış'ı tutuklamasını ferman verdi. Bu ise Selçuklular ve Mesûd Gaznevi arasında derin bir kine sebep oldu.⁶⁸⁸ Çok geçmeden Mikayil ölünce Selçukluların önderliği onun iki oğlu, Çağrı bey Ebû Süleyman Davud, Ebû Talib Tuğrul Bey ve Muhammed'e geçti. Selçuklular ve Sultan Mesûd arasında birkaç kez savaş vuku bularak her iki taraftan da birçok insan öldü. Selçuklular'ın zaferlerinin ardından sultan Mesûd barışı kabul etti. Bu barış anlaşmasına göre Sistân, Gazne ve Hint Sultan Mesûd'a, Horasan ve onun etrafındaki şehirlerin ise Selçuklularda olmasına karar verildi.⁶⁸⁹

İran tarihinde Selçuklular egemen, güçlü, etkili ve büyük sulalelerden idiler. Onların kesin olarak argümanları Akdeniz'den ta Çin'in Türkistan'ına kadar, kendi kılıçları altında hükmetmek büyük hedefleriydi. Ancak şanslı Selçuklular İranlı vezirlerin deneyim ve ilimlerinden de yararlandılar. Bu vezirler ömürlerini Gazneli, Sâ mânî gibi devletlerin çeşitli işlerinin idaresinde geçirmişler bazen de Sâsânî devrine mensup olan eski aileler ve hânedanlardan faydalanmışlardır. Böylece kendi hükümetlerinin temellerini sağlamlaştırmışlardır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ Aksarayî, 11.

⁶⁸⁵ Kafesoğlu, *Peserane Selçuk*, 122.

⁶⁸⁶ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 90-91.

⁶⁸⁷ Râvendî, Târihî bilgilerini Zâhireddin Nişâbüri'nin Selçuknâme'sinden nakl ediyor. Ama onun aksine başka öncü müverrihler, Mahmud'un ölüm tarihine 428 h. Diyorlar. (Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 94) ki açıkça yanlış; Zâhireddin Nişâbüri, *Selçuknâme, be Kuşêş-i Mirza İsmail Han*, Afşar, Kelale-yi Haver, Tahran 1332 hş., 14.

⁶⁸⁸ Aksarayî, 14; Nişâbüri, *Selçuknâme*, 13.

⁶⁸⁹ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 295.

⁶⁹⁰ Esedullah Vahid, “Kitâbet-i Mekatibe Divanî ve Adab-i an der Ahd-i Selçuki”, *Mecelleyiy Târihnâme-yi İran bed ez İslam*, 1. yıl, payiz ve zemestan, 1389 hş., 163; Mehbube Şergî, “Tuğrul-i Sevvom-i Selçuki ve Furupaşi-yi Selâcike-yi Irak”, *Mecelleyiy Miskeveyh*, Şomareyi:5, 1385 hş., Zemestan, 106.

Tuğrul b. Mikayil'in Hükümdarlığı (429-455/1038-1063)

Selçuklular Mesûd Gaznelini yendikten sonar güçlendiler. Horasan'ın etrafındaki çoğu birlikler onlara katıldılar. Selçuklular hepsi birleşip her zaman müttefik ve müttehit olacaklarına söz verdiler. Selçuklular, Tua ve Nişâbü'r'u ele geçirdikten sonra yağmalama ve kitala başlamak istediler; ancak Ramazan ayı olduğu için bu işi fitir bayramına kadar durdurdular.⁶⁹¹

Aynı zamanda, Abbâsî halifesi el-Kadir Billah'tan (381-422/991-1030) bir mektup, Selçuklular'ın tehdidine dayanarak ellerine ulaşınca "Allah'tan korkun, cinayet ve soygunculuktan kaçının, halka şiddet göstermeyin" gibi sözler yazdığını görmüşlerdir.⁶⁹² Selçuklular fırsatçılıkla halifenin mektubuna yanıt verirken kusurları Gaznelilerin boynuna yıkıp kendilerini İslam dininin koruyucusu ve Müslümanların işlerini kolaylaştıran kişiler olarak tanıttılar: "Horasan'ın ünlü ve büyük isimleri bizden yardım ve himaye istediler. Biz de onlara yardım için düşmanı yendik, halk arasında adaleti yaydık ancak bu işlerin İslam kanunu ve halife fermanı ile olmasını istiyoruz."⁶⁹³

İmamuddin İsfahâni ve onun ardından Bündâriy-i İsfahâni aynı mektubu farklı yazıyla Selçukluların kavlından zikretmişlerdir. Onun asıl metni, İmamuddin İsfahâni'nin *Ahbar-i Al-i Selçuk*'unda gelmiştir. Cümleler ritmik, uyaklıdır bu yüzden eğer bu mektup Selçukluların orijinal mektupları ise muhtemelen Amidülmülk Kündüri'nin tavassutu ile yazılmıştır.⁶⁹⁴

Selçukluların, Gazneli Mesûd'un (422-433/1030-1041) karşısında kesin zaferinden sonra kabilelerinin geleneğine göre bu sahaları kendi aralarında böldüler. Çağrı Bey Selçukların büyüğü olduğu için Horasan'ı alıp Merv şehrini kendine darül-mülk etti. Mûsâ Yabgu'da Büst, Herat, İsfizâr ve Kabulistan'ı aldı. Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd (Türkçe kurt)⁶⁹⁵, Kirman, Tabes Kahistan'a kadar olan toprakları ele geçirdi. Ama burada Mikail'in oğlu Tuğrul Bey, atikliği ve bilgeliği ile Irak'ı Arap ve Kahistan'ı Acemi kendine istedi ve Rey şehrini kendine Darü'l-mülk tayin etti. Bayram geldiğinde

⁶⁹¹ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 17.

⁶⁹² Aksarayî, 14; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 7; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut, 1425 hk./2004, 7.

⁶⁹³ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 17; Reşideddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih; Târîh-i Al-i Selçuk*, tsh. Muhammed, Roşen, İntişârât-i Miras-i Mektub, Tahran 1385 hş., 14-15.

⁶⁹⁴ İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 186; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut, 1425 hk./2004, 186; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 8-9.

⁶⁹⁵ Kurd Eski Türkçede "Kurt" Anlamında Geliyor. (Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 18.)

Selçuklular Nişâbûr'un yağmasına kastettiler. Ancak Tuğrul Bey, bu işe engel olup bayram günü Müslümanları incitmenin iyi olmadığını söyledi.⁶⁹⁶

Selçuklu dönemi üzerine önemli çalışmalara imza atmış olan Erdoğan Merçil'e göre ise Selçuklular Rey'i Kâkûyîler hanedanından almıştır. Adı geçen tarihçiye göre Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed'in Muharrem- Safer 433/Eylül 1041'de ölümünden sonra büyük oğlu Ebû Mansûr Ferâmürz, Rey ve İsfahân'da, diğer oğlu Ebû Kâlicâr ise ağabeyine bağlı olarak Hemedân ve Nihâvend'de hâkimiyet kurmuştu. Alâüddevle'nin öldüğü yıl İbrahim Yinal Rey'i kuşatarak ele geçirmiştir.⁶⁹⁷ Tuğrul Bey şehre varınca İbrahim Yinal onu karşıladı ve Rey dâhil ele geçirdiği şehirlerin idaresini ona verdi. Rey, bundan böyle Selçuklular'ın merkezi olmuş, Nişâbûr başkentlik görevini Rey'e devretmiştir (432/1040). Halife mektubu aldıktan sonra, Selçukluların saltanatını kabul etti. Tuğrul Bey bu arada şehrin hakimi noktasında bulunan Taberek Kalesi'ni de ele geçirdikten sonra burada bulunan eski hükümdar sarayını (Darü'l-imare) yıktırması ve yerine yeni bir saray inşa etmiştir.⁶⁹⁸

Selçuklu I. Tuğrul Rey'i tasarruf ettikten sonra orayı kendisine başkent yapıp Rey'in mamur ve abatlığını ferman verdi.⁶⁹⁹ Rey'de ulu cami yapılmasına ve günümüzdeki Tecriş'de (eskiden kasranın vilâyetlerinden sayılıyordu) bir sarayın yapılmasına ferman verdi.⁷⁰⁰ Tuğrul Bey, Selçuklu fetih planlarına göre, fethedilmesi kararlaştırılan batı ülkelerinin fetih harekâtını daha yakından yönetmek amacıyla, devletin başkentini Nişâbûr'dan Rey'e nakletmiştir.⁷⁰¹

Sultan Tuğrul Bey, Rey'i kendine başkent yaptıktan sonra fetihleri sürdürmek ve dolayısıyla Selçuklu sınırlarını genişletmek amacıyla Emîr Merdâvîc'in yönetimindeki Kazvin'e yürüdü; ancak kendisine karşı koyamayan Merdâvîc, yıllık seksen bin altın vergi verme karşılığında Selçuklu vasıllı olarak buradaki yönetimini sürdürdü. İsfahân'ı da aynı şekilde kendine bağlayan Tuğrul Bey, Hemedân ve Dihistân'ı da tam olarak hâkimiyetine aldıktan sonra Rey'e geri dönmüştür. Tuğrul Bey, Rey'e döndükten sonra İran'ın doğu, batı ve güney bölgelerinin fethi için Kutalmış, İbrahim Yinal ve Kâvurd'u

⁶⁹⁶ Nişâbûrî, *Selçuknâme*, 18.

⁶⁹⁷ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, 85.

⁶⁹⁸ Nişâbûrî, *Selçuknâme*, 18; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 429.

⁶⁹⁹ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr*, 104.

⁷⁰⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 466.

⁷⁰¹ Yazıcı, 213.

görevlendirmiş, bunun sonucunda Büveyhîler'in İrân'da hâkimiyetlerine kesin olarak son verilmiştir.⁷⁰² Tuğrul Bey, Selçuklu şehzâdelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti.⁷⁰³ Tuğrul sonra üvey kardeşi İbrâhîm Yinal Yâkûti, Kutalmuş b. İsrail ve iki amcaoğlunu, kendisine emir tayin etti. İbrâhîm Yinal'ı Hemedan'a Yâkûti'i Abher ve Zencan'a ve Kutalmuş'ı Damogan ve Gurgan'a gönderdi.⁷⁰⁴ Sonra Alp Arslan Muhammed'i, Çağrı Bey'in oğlunu ve yeğenini kendisine mülazım ve yardımcı tayin etti.⁷⁰⁵

Selçuklu devletinin kuruluşunda büyük emeği olan İbrahim Yinal, Rey merkezli Cibâl bölgesinde hâkimiyet meselesinden dolayı Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve devlet kurulduğundan bu yana ilk defa ortaya çıkan bu isyan derhal bastırılarak devletin itibarı korunmuştur (439/1047).⁷⁰⁶ Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra Selçuklular için sorun olan Büveyhîler'in üzerine gitmiştir. Bu sefer sonucunda İsfahân ve Şîrâz ele geçirilmiştir. el-Cezîre yöresinde bulunan bir diğer Selçuklu emîri Kâvurd ise Kirmân'ı fethetmiştir. Böylelikle bölgede fesat çıkaran Büveyhîler'in sesi bastırılmıştır (443/1051). Buralarda Selçuklular adına hutbe okunmaya başlanmasıyla Irak'taki Büveyhî Devleti'nin artık sadece Bağdâd ve çevresinde, dar bir sahada hükmü geçer hale gelmiştir.⁷⁰⁷

Tuğrul Bey'in 446/1054 yılında Anadolu'ya bir sefer düzenlediğini görüyoruz. Doğu Anadolu'da birçok müstahkem kale ve şehri ele geçirdikten sonra Malazgirt önlerine gelerek bu kaleyi muhasara eden Tuğrul Bey, uzun süren kuşatmadan sonra kışın gelmesiyle kuşatmayı kaldırmış ve baharda tekrar kuşatmaya devam etmeyi planlamıştır. Bu sebeple Rey'e dönen Tuğrul Bey, 447/1055'te halifenin yardım çağrısı üzerine Bağdat'a gitmiş ve böylelikle Malazgirt'in fethi Alp Arslan dönemine kalmıştır.⁷⁰⁸

Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal'ın Rey'de Savaşı

Selçukluların gittikçe büyüyen topraklarında bir isyanın çıkması kaçınılmazdı. Onun için büyüyen bu topraklarda, Selçuklu hanedan üyelerinin isyanları da yavaş yavaş

⁷⁰² Sevim ve Merçil, 30.

⁷⁰³ Sevim ve Merçil, 35.

⁷⁰⁴ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 18.

⁷⁰⁵ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 296.

⁷⁰⁶ Abdülkerim Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, 5.

⁷⁰⁷ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK. Yay., Ankara 1989, 10-16; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Emek Matbaası, Manisa 2007, I, 29.

⁷⁰⁸ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 30.

meydana gelmeye başlamıştır. Tuğrul Bey'in bir kardeşi İbrahim b. Yûsuf Yinal'ın (İbrahim Yinal) Irak-ı Acem, bir başka deyişle Cibâl, bölgesinde bulunduğu Rey'de giriştiği isyan da bunlardan biridir. İbrahim Yinal, farklı tarihlerde Tuğrul Bey'e karşı iki isyan gerçekleştirmiştir. Bu isyanların ilkinin sebebi ise şuydu: Tuğrul Bey, Yinal'ın fethettiği Hemedân ve Cibâl'daki bazı dağ kalelerini kendi yönetimine almak istiyordu. Fakat daha önce de Nîşâbûr ve Rey'i ele geçiren ve buraları gönülsüz olarak Tuğrul Bey'e vermiş olan Yinal, Tuğrul Bey'in bu seferki isteğine karşı çıkmış ve böylelikle iki taraf arasında şiddetli bir savaş başlamıştır. Tuğrul Bey'in Rey'den yola çıkan 100.000 kişilik ordusu karşısında tutunamayan Yinal, nihayet sultandan canının bağışlanmasını istemiştir. Tuğrul Bey de onu affetmekle kalmamış, ondan aldığı toprakları tekrar onun idaresine bırakmıştır.⁷⁰⁹

Tuğrul 447/1055'te halifenin yardım çağrısı üzerine Bağdat'a girince her şeyden önce Deylem ailesinden kalan Melik Rahim'i tutuklatıp Rey'de hapsedtirerek Deylemliler ve onların takipçilerinin Bağdat'tan uzaklaşmalarını sağladı.⁷¹⁰ 447/1055 senesinde halifenin fermanına göre Tuğrul'un ismine, şimdi Arap Irakı, Acem Irak ve Bağdat, Abbâsî hilafetinin başkenti, onun hüküm sahası sayılıyordu, hutbe okundu ve yeni lakabı Ruknudevle Ebû Talib Tuğrul adına da sikke bastırdılar.⁷¹¹

Tuğrul, Bağdat'tan Darül-Mülkü Rey'e döndükten sonra, Bağdat birliklerinin reisi "Besasiri" Büveyhîlerin destekçilerinin temsilcisiydi. Halifenin fermanını yok sayarak Selçukluların hükümetini resmi olarak tanımadı, Mısır Fatimi halifeliğine iktida edip onun ismine hutbe okudu. O, Abbâsî halifesini tutuklayıp hapsedti.⁷¹²

Halife hapisteyken Tuğrul'a mektup göndererek ondan yardım istedi.⁷¹³ Tuğrul alelacele Bağdat'a hareket edince İbrahim Yinal Tuğrul'un savaşta oluşunu fırsat bilerek Hemedan'da Tuğrul'un hazinesini yağmaladı. Tuğrul Bağdat'a gitmeden geri dönüp onunla savaşmak zorunda kaldı. Halife tekrar mektup yazıp ona gönderdi.⁷¹⁴ Tuğrul Bey,

⁷⁰⁹ Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihî*, 36; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 28.

⁷¹⁰ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 19; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 105; Feth b. Ali, Bundari-i İsfahani, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, (Çev. Muhammed Hüseyin, Celilî), İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1384 hş., 12; Reşideddin Fazlullah Hamadani, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, tsh. Muhammed, Roşen, İntişârât-i Miras-i Mektub, Tahran 1385 hş., 16.

⁷¹¹ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 18-19.

⁷¹² Gerçek ismi Ebûl-Haris Arsalan idi. Onu Fars şehrinin Fesa ilinde çok ikamet ettiğinden dolayı "Fesasiri" ya "Besasiri" söylüyorlardı. (Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 19.)

⁷¹³ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 19.

⁷¹⁴ Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 19-20.

İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra halifeye yardım için Bağdat'a gitti.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gittiği bir esnada Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyana hazırlandığı ve hâkim olduğu Mûsul'dan ayrıldığı söylentisi çıkmıştır. Bunun üzerine sultan ve halife, Savtegin başkanlığında bir heyeti, çeşitli hediyelerle Yinal'a göndermiş ve bu sebeple Yinal, Bağdat'a davet edilmiştir. Daveti kabul eden Yinal, Bağdat'a gelmiş ve merasimle karşılanmıştır (450/1058). İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'le yaptığı görüşmelerde kendisine karşı isyan gibi bir niyetinin olmadığını sultana kabul ettirmiş ve bundan sonra tekrar Mûsul'a geri dönmüştür. İbrahim Yinal'ın yokluğundan istifade eden Büveyhî emîri Arslan Besâsîrî ise bu arada boş durmamış fırsattan istifade Mûsul'u muhasaraya başlamıştır. Bu haberi alan Tuğrul Bey ise derhal Arslan Besâsîrî üzerine sefere çıkmıştır. Fakat Tuğrul Bey'in Nusaybin'e geldiği bir sırada, Yinal'ın isyan ettiği haberi gelmiştir. Yinal, Fâtımîler'in ve Besâsîrî'nin kışkırtmaları sonucu isyana kalkışmış ve sultanın da yokluğundan istifade ederek Hemedân'a doğru yola çıkmıştır. Sultanın ise bu durumda derhal Yinal'dan önce Hemedân'a varması gerekiyordu. Zira Hemedân hazine, mal ve silahlar için devletin deposu konumundaydı ve bunlar İbrahim'in eline geçerse bu durum, gelecek açısından endişe verici olabilirdi. Daha hızlı hareket etmesi ve yokluğunda Bağdâd'ı Şîîler'den korumak için veziri Amîdülmülk'ü ve eşi Altuncân Hâtûn'u Bağdat'a gönderen Sultan Tuğrul, neyse ki Yinal'dan önce Hemedân'a varmış ve şehre kapanmıştı. Bunun üzerine Güney İrân'ın bir kısmını ele geçiren Yinal ise Türkmen obalarından meydana getirdiği 30.000 kişilik ordusuyla Hemedân'ı kuşatmaya başladı. Büyük bir baskı altında kalan Tuğrul Bey, Bağdat'a haber göndererek eşi ve vezirinden yardım istedi. Ancak sultanın ölüm tehlikesine karşı vezir Amîdülmülk, Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enûşîrvân'ı Rey'e götürüp tahta çıkarmayı düşündü. Diğer taraftan Tuğrul Bey'e karşı vefakâr bir eş olan Altuncân Hâtûn ise vezir ve oğlunu hapsedmeye çalışmış, fakat bu niyete karşı onlar Ahvaz'a kaçmışlardır. Bunun üzerine Altuncân Hâtûn, kaçan vezir ve oğlunun saraylarını yağma ettirdikten sonra yanındaki ordusuyla, çok az kuvvete sahip olan Tuğrul Bey'e yardıma gitmiştir. Bu arada Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kâvurd ve Yakûtî'nin de gelmesiyle güçlüyken zayıf duruma düşen İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in ordusuyla 21 Cemazilahir 451/3 Ağustos 1059'de Rey civarında yaptığı savaşı kaybetmiş ve Şehrizûr dağlarına doğru kaçmaya başlamıştır. Bir süre sonra atının yorulması sonucu Tuğrul Bey'in eline düşen İbrahim Yinal, bu sefer

affedilmemiş ve yayının kirişi ile boğdurulmuştur.⁷¹⁵ İbrahim Yinal'ın ikinci ve son isyanı ise ölümle sonuçlanmıştır. Bilindiği üzere Tuğrul Bey, halifenin çağrısı üzerine Bağdat'a gitmiş ve uzun bir müddet orada kalmıştır.⁷¹⁶

Tuğrul 451/1059 senesinde büyük bir kuvvetle Basasiri ile savaşarak onu yenmiş sonra başını Bağdat'a göndererek halifeyi kurtarmıştır.⁷¹⁷ İmamuddin İsfahâni, Bağdat'a Tuğrul'un kutlu (pirozmendane) dönüşünün tavsifinin sebebi, bu olayların yazarın yaşadığı zamana yakınlığındandır ve ehli tarih için çok ilginçtir.⁷¹⁸ Ama İmamuddin İsfahâni ve Bündari olayları abartarak vermiştir. Oysaki bu şan ve ihtişam içi boş şeyden fazlası değildir. Zira Abbâsî halifesi bu dönem o kadar aşağılanmış ki ne hapse düşmesini aşağılanmasını ne de yeni bir emirin eli ile kurtarılmasını rezalet biliyordu. Abbâsî hulefalarının sefaleti o kadar çoktu ki Tuğrul açıkça, halife şerefini korumak için ona maaş tayin edince, karşılığında bir süre sonra Tuğrul halifenin kardeşini kendi nikâhına geçirmesini istedi. Halife bu işe muhalefet edince Tuğrul'un veziri Amidülmülk halifenin maaşını kesti ve halife kardeşinin nikâhına razı oldu. O dönem Tuğrul Tebriz'de olduğundan gelini oraya gönderdiler. Hutbeden sonra, zifaktan önce Tuğrul Bey aniden şüpheli olarak hastalanarak ağır kanama sonucu öldü. Bu olay, 455/1063 senesinin Ramazan ayında vuku buldu. Elçiler yeni gelini Bağdat'a geri gönderdiler.⁷¹⁹ Tuğrul Bey'in hükümdarlığı yirmi altı sene sürdü. Oğlu olmadığından yeğeni Alp Arslan Muhammed b. Çağrı Bey'i kendisine veliaht tayin ederek saltanatı sona erdi.⁷²⁰

Tuğrul Bey'in Rey'de Vefatı

Kutalmış'ın isyanı üzerine Bağdat'tan hareket eden Tuğrul Bey, yeni eşini beraberinde götürmemiş, onu doğrudan Rey'e göndermiştir. Sultan bir kafileyle Rey'e gönderdiği Seyyide Hâtûn'la Rey'de buluşmayı planlamıştı. Ancak kaynakların belirttiğine göre daha Bağdat'tayken hasta olan Tuğrul Bey, Rey yakınlarında bulunan Kasrân'a vardığında hastalığı iyice şiddetlenerek Rey'e götürülen sultan şehre vardığı

⁷¹⁵ Ali el-Hüseyinî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye*, (Çev. Necati, Lügal, Ankara, TTK. Yay., 14; Mehmet Altay Köymen, "Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını", *Milli Kültür Dergisi*, Kültür Bakanlığı, 1977, 45.

⁷¹⁶ el-Hüseyinî, 14; Köymen, "Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını", 45.

⁷¹⁷ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 20.

⁷¹⁸ Feth b. Ali Bündârî-yi İsfahanî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, (Çev. Muhammed Hüseyin), Celili, İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1384 hş., 16-17; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut 1425.hk/2004, 16-17.

⁷¹⁹ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 20-21.

⁷²⁰ Aksarayî, 15; Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle,-yi Moğol*, 304.

gün ise vefat etmiştir (455/1063).⁷²¹

Tuğrul Bey'in naaşı Rey'de adına yapılan Burc-i Tuğrul Beg (Kümbet-i Tuğrul Beg) denilen yerde Alp Arslan tarafından gömülmüştür.⁷²² Bazı kaynaklar cesedinin Merv'e götürülüp orada Çağrı Bey yanında toprağa verildiğini yazarsa da bugün hala dimdik ayakta duran Kümbet-i Tuğrul Beg'in ona ait olduğu şüphesizdir.⁷²³ 432/1040'dan ölümüne dek Rey'i kendisine merkez seçen Tuğrul Bey hakkında kaynaklarda önemli bilgiler yer alır. Tuğrul Bey'le çağdaş olan İbn Hassûl'a göre sultan kendinden önce gelmiş geçmiş hükümdarların en büyüğü olup şecaat ve cesaretiyle nam salmıştır".⁷²⁴

Tuğrul Bey hükümdarlık sürecinde birkaç vezirin yardım ve meşveretinden faydalanmıştır. Bunların çoğu İran büyüklerindendir: 1. Salar Ebu'l-Kâsım Buzcani 2. Ebu'l-Kâsım Kirmanî (Kumani), 3. Ahmed Dihistanî, 4. Amidülmülk Ebû Nasr Kündüri, 5. el-Ecel Amidük.⁷²⁵

Alp Arslan (455-465/1063-1072)

Büyük Selçuklu Devleti'ni yükselme dönemine geçiren Alp Arslan'ın adı Selçuklu tarihinde ilk defa Dandanakan Savaşı'ndan sonra babası Çağrı Bey'in emri üzerine 432/1040'da Gazneliler üzerine yapılan seferde geçmiştir. Alp Arslan, Gazneli hükümdarı Mevdûd üzerine çıktığı bu ilk seferde Gazneliler'i yenilgiye uğratmıştır.⁷²⁶

Alp Arslan'ın babası, Belh'in hükümranı Davud 450/1058'de vefat edince Alp Arslan onun halefi oldu, beş sene sonra da Tuğrul bey vefat etti. Alp Arslan Tuğrul'un vasiyetine göre veliaht olarak Merv'de ve başkentten uzaktaydı. Alp Arslan başkente ulaşınca kadar sarayın mutemetleri mecburen onun küçük kardeşi Süleyman'ı onun naibi olarak tahtta oturtular. Aynı zamanda Tebaristân'dan Kutalmış isyan edip kardeşlerinin yardımı ile Selçukluların başkenti Rey semtine gelerek Rey'i kuşattı. Alp Arslan'ın yaklaştığından haberdar olunca Rey'i terk ederek Asfarayn'a doğru yöneldi.

⁷²¹ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 430; Zekerîya Kitapçı, "Asrın Olayı: Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kaim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Târîhî Gerçekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 1. Konya 1994, 35-36.

⁷²² İbn Hallikân, a.g.e., V, 67.

⁷²³ Muhammed Cevad, Meşkur, *Târîh-i İrân Zemin: ez Ruzegar-ı Bâstân ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, Çap-i Sevvom, İntişârât-i İsraki, Tahran 1366 hş., 189; Resul Ca'feriyân, *ez Tulu'-i Tâhîriyan ta Gurub-i Harizmşâhiyan*, Müessesese-yi Ferheng-i Dâneş ve Endîşe-yi Muâsır, Tahran 1382 hş., II, 333.

⁷²⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 137; Ramazan, Şeşen, "İbn Hassûl'un Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnâd Adlı Risalesinin Tercüme-yisi", *İ.Ü.E.F. Târîh Dergisi*, sayı. 38, İstanbul 2003, 137-139

⁷²⁵ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 22-23; Hamadanî, 21.

⁷²⁶ Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA.*, 1993, VIII, 183-186.

Alp Arslan ise onu takip etti ve ikisi arasında sert bir savaş sonucunda Kutalmış attan düşerek öldü. Alp Arslan ferman vererek Kutalmış'ın akrabaları ve adamlarını her yerde bulup öldürülmesini istedi. Sultanın veziri Hacı Nizâmülmülk onu akrabalarının öldürmesine engel olarak şöyle söyledi: "Akrobayı öldürmek yanlış ve uğursuzluktur. En iyisi şudur ki bunlar İslam memleketlerinin sınırlarına gönderilmeli ve bunların o bölgelerin muhafazasını sağlamalarıdır. Emirlik ve mülkten uzak kalarak ömürlerini bu hizmetle geçirsinler. "Alp Arslan Hacı'nın bu sözünü kabul ederek isyancıları Roha ve Diyarbakır'a (Diyarbakır) sürgün etti. Bunlar sonra Rum Selçuklu sultanlarının silsilesini kurdular.⁷²⁷ Alp Arslan, Kutalmış'tan kurtulduktan sonra Hacı Nizâmülmülk ile beraber Rey semtine hareket etti. Amidülmülk Kündüri, başkenti onun için hazırlamıştı. Arap ve Acem memurlar ellerinde tembur (borazan) ve tuğ ile Alp Arslan'ı karşılayıp onu saltanat tahtına oturtular.⁷²⁸ Amidülmülk Kündüri, bunların karşılığında Alp Arslan tarafından sadaret makamını bekliyordu. Bu durumdan habersiz olan Alp Arslan yıllarca başkentten uzak yaşadığı için hiçbir zaman başkentten Amidülmülk gibi nüfuzlu ve güçlü birinin elinde olmasına tahammül edemezdi.⁷²⁹ Alp Arslan tahta geçtikten sonra yaptığı ilk işlerden biri de vezir Amîdülmülk⁷³⁰ yerine Horasan'da vali iken yardımcısı olan büyük devlet adamı Nizâmülmülk'ü başa getirmek olmuştur.⁷³¹ Bu yüzden Rey'e girer girmez Amidülmülk'ü tutuklatınca bir sene hapiste kaldı. Sonra sultan iki köleyi onu öldürmeleri için gönderince köleler onun yanına vardığında onu çok hasta görerek ölüm döşeginde olduğunu haber verdiler. Ona gusül edip abdest alması ve tövbe etmesi için zaman verdiklerinde o evine gidip ailesiyle vedalaşarak camiye gitti ve sonra kendisini katillerine teslim etti. Köleler ise onu kılıçtan geçirerek vücudunu parçalara bölüp başını ise Kirman'daki sultana gönderdiler. Vücudunu da Abbâsî Halifesi el-Kaim Billâh'ın (422-467/1030-1074) Kündüri'ye hediye ettiği Peygamber Bürdesi içine toplayıp,

⁷²⁷ Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 21-22; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 117-118; Aksarayî, 15-16; Hemedânî, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, 20-21.

⁷²⁸ İsfahânî, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 34.

⁷²⁹ Feth b. Ali, Bündârî-yi İsfahânî, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 34.

⁷³⁰ Hamdullah Müstevfî, Amîdülmülk el-Kündüri'nin ölmeden evvel Alp Arslan'a bir mektup gönderdiğini söyler. Bu mektupda ise şu söze dikkat çeker: "Amcan (Tuğrul Bey) bana vezâret, sen ise şehâdet verdin." Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 431.

⁷³¹ Sultan, Amîdülmülk el-Kündüri'yi görevden almış zira Süleymân'ı desteklemesinin yanı sıra sultanı kızdıran bir faaliyet daha yapmıştır. Amîdülmülk, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Süleymân'ı sultan olarak desteklemek için Rey Kalesi'nde bulunan devlet hazinesindeki yedi yüz bin altın ile iki yüz bin altın değerindeki on altı bin çeşitli elbise ve silahları askerlere dağıtmıştır. Bu yüzden sultan, Amîdülmülk'ün çok azı hariç bütün malvarlığına el koymuştur. Bkz.: Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 142; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 431.

“Kündür”de babasının mezarının yanına gömdüler.⁷³²

Söylendiğine göre Amidülmülk ölmeden önce katillerine onun mesajını Sultan ve Hacı Nizâmülmülk’e söylemelerini istedi: “Sultan’a falan şöyle söyledi de; sizin kapınızdan bana ne güzel ve mübarek hizmet verildi; amcan Tuğrul Bey bana bu dünyayı verdi ki hüküm süreyim ve sen, öbür dünyayı verdin ki bu vesile ile şehitlik makamına ulaştım. Bu saadete sözüm yok, Hacı’ye de şunu söyle: Dünyada kötü bidat ve çirkin metot bıraktın veziri öldürtmenin sonucunu hiç düşünmedin ama korkarım ki bu adet kendi şahsında ve soylarında görülür.”⁷³³

Sultan Alp Arslan, gerek başa getirilen Süleyman ile gerek de tahta geçme iddiasında bulunan mezkûr hanedan üyeleri ile mücadeleye girmiştir. Sonuçta rakiplerini bertaraf etmeyi başaran Alp Arslan, 456/1063’te Selçuklu tahtına oturmuştur. Bunun üzerine Abbâsî halifesi tarafından bir elçilik heyeti ile Alp Arslan’ın tahta geçişi kutlanmış ve halife tarafından kendisine “Şehinşâhu’l Azâm, Melikü’l-Arap ve’l-Acem” gibi birçok lakap ve unvanlar tevcih edilmiştir.⁷³⁴

Amidülmülk Kündürî’nin ölümünden sonra işlerin başına Hacı Nizâmülmülk geçti. Alp Arslan’ın saltanatının temelleri sağlamlaştırdıktan sonra hüküm sahasını genişletmek için ilk önce Fars’ı sonra Hazar’ın Derbend’in’e doğru ise Abhaza birliklerini gönderdi.⁷³⁵

Malazgirt Savaşı: “Barış Ancak Rey’de Olur”

Doğu Roma İmparatoru olan Romen Diyojen, Anadolu’da giderek büyüyen Türk nüfuzuna bir son verebilmek için 13 Mart 1071’de (8 Cemazielahir 463) büyük bir orduyla harekete geçmişti.⁷³⁶ İmparator, topladığı büyük bir orduyla şüphesiz meseleyi kökten halletme düşüncesindeydi. Dolayısıyla rotası başkent Rey’di. 100.000 ila 200.000 kişi olduğu tahmin edilen Bizans ordusu, Malazgirt önlerine geldiği sırada Alp Arslan Mûsul’a varmıştı. İmparatorun, Malazgirt’i tehdit ettiği haberi gelince hızını iyice arttırıp Malazgirt’e yönelmiştir. “Muharebe sürat işidir” düsturuyla hareket eden Sultan Alp Arslan’ın ilk öncü birlikleri kısa sürede Ahlat’a varmış ve burada bir grup Doğu Roma

⁷³² İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, 1384 hş., 35.

⁷³³ Hemedânî, *Câmiü’t-tevârih; Târîh-i Al-i Selçuk*, 23.

⁷³⁴ Yazıcı, 216.

⁷³⁵ Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, 23-24; Râvendî, *Râhatü’s-südûr ve Âyetü’s-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 118.

⁷³⁶ Erol Kürkçüoğlu, “Başlangıçtan Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV, 697.

askeriyle yapılan çarpışmada galip gelmiştir (26 Zilkade 463/24 Ağustos 1071). Bunun üzerine imparator, Malazgirt'i ele geçirmiş ve kaledeki bir avuç Türk askerini aman dilemiş olmalarına rağmen kılıçtan geçirmiştir. Bir tarafta, aralarında Peçenek Türklerinin de bulunduğu çeşitli milletlerin askerlerinden müteşekkil ve sayıca üstün konumda bulunan Doğu Roma ordusu yer alırken, diğer tarafta nicelik yönünden zayıf ama nitelik yönünden güçlü, aralarında Süleyman Şâh, Porsuk, Bozân ve Artuk gibi mahir komutanlar ve milletlerden oluşan Selçuklu ordusu bulunuyordu.⁷³⁷ Müstakbel sultan Melikşâh ise bu sırada Rey'deydi.⁷³⁸

Alp Arslan, kalabalık Doğu Roma ordusu karşında daha iyi bir netice almak için araya Abbâsî halifesinin elçilerini koyarak imparatora anlaşıma istedi. Fakat Diyojen kendisine çok güveniyordu ve gelen elçiye kaynaklarda farklı şekillerde geçen şu sözleriyle geri çevirmiştir: Reşidüddîn Fazlullah (*Camiü't-tevârih*): “Rey’de sulh yapacağım”, el-Hüseyinî (*Ahbâru'd-devleti's-selçûkiyye*): “Mütarekeyi Rey’de akdederiz”, İbnü'l Cevzî (*el-Muntazam*): “Barış ancak Rey’de olur”, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (*Camiü'd-düvel*): “Barış ancak Rey’de yapılacaktır”, Bündârî (*Zubdetü'l-nusra ve nühbetü'l-usra*): “İleride Rey Kasabasında bu teklife cevap veririm.”⁷³⁹

Doğu Roma'nın ezici derecedeki nüfusuna karşı Selçuklu ordusu, Malazgirt ovasında büyük bir zafer kazanmıştır. Esir edilen Romen Diyojen, savaş sonrası sultanın huzuruna getirildiğinde kendisine “Barış ancak Rey’de yapılacaktır” sözü hatırlatıldı. İmparator ise sultandan, kendisine ne ceza verilecekse hemen verilmesini istedi. Bunun üzerine sultanın, imparatora: “Ben senin yerinde olsaydım bana ne ceza verirdin?” sorusuna karşılık imparator: “Üç ihtimal vardır. Birincisi beni öldürtürsün. İkincisi, üzerlerine yürümekten bahsettiğim ülkelerinde beni dolaştırır, teşhir edersin. Üçüncü ihtimale gelince, yapamayacağın için söylenmesinde bir fayda yoktur” cevabını vermiştir. Sultan üçüncü ihtimalin ne olduğunu sorunca imparator: “Affedilmem, sunacağım paraları kabul etmen, aramızda dostluk kurulması, beni dost edinmen, beni bir kölen,

⁷³⁷ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 72-73. Ayrıca bkz; Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *DİA*, XXVII, 481-482.

⁷³⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 14.

⁷³⁹ el-Hüseyinî, 34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 72; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi't-Târîhi'l-Mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, Mustafa, Abdülkadir 'Ata, Darü'l Kütûbu'l 'İlmîyye, Beyrut 1992, XVI, 124; Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Camiü'd-Düvel*, (Çev. Ali, Öngül), Selçuklular Tarihî, Akademi Yay., İzmir 2000, I, 40.

kumandanlarından biri ve Rum'a bir naibin olarak memleketime iade etmen. Zira beni öldürürsen sana bir faydası olmaz; benim yerime başka birini Roma tahtına getirirler” demiştir.⁷⁴⁰ Sultan bunun üzerine “Ben Allah’a, muzaffer olursam, sana iyi muamele yapacağımı ahdetmiştim. Allah iyilik düşünenlerin arzularını yapar. Bu sebeple benden göreceğiniz muamele bu üçüncü ihtimalden başkası olmayacaktır”⁷⁴¹ deyip, imparatoru belirtilen şartlar gereği serbest bırakmıştır. Fakat imparator İstanbul’a dönünce hapse atılmış, gözlerine mil çekilmiş ve bir süre sonra da ölmüştür. Sultan ise başkent Rey’e dönmüş ve başta halife olmak üzere çevre hükümdarlara zafer name ve fetihnameler göndermiştir. Birçok tarihçi bu zaferi, Hz Ömer devrinde Doğu Roma’ya karşı kazanılan Yermük ve Sâsânîler’e karşı kazanılan Kadisiye zaferlerine benzetmiştir.⁷⁴²

Selçuklu sultanlarının, Doğu Rum hükümdarları ile ihtilaflarını, Sâsânîler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki savaşın devamı olarak görenler de vardır. Onlara göre, bu kez İranlılar direk savaşa girmemiş, ancak Selçuklu birliklerinin komutanlığını üstlenen Hâce Nizâmülmülk’ün üzerinden zafer elde etmişlerdir. Bu bölgelerde Selçukluların siyasî ve askeri üstünlüğünün ardından İran kültürü ve Farsça şiirleri de bu bölgelerde yaygınlaşmıştır.⁷⁴³ Alp Arslan Rumları yendikten sonra, Mâverâünnehir’e giderek “Berzem” kalesini fethetti. Alp Arslan o kalenin Kutvalını nezdine çağırıp etraf vilâyetlerin durumunu ve ülkenin birliklerinin sayısını sordu. Kutval gerçeği de söylese aksini de söylese öldürüleceğini bildiğinden bacağına içinde gizlediği bir hançer ile sultana saldırdı. Köleleri onu engellemeye çalışırken sultan ok atmasına güvendiğinden dolayı kölelerinin karışmasına izin vermeyerek yayını alıp ok atmak istediye de (İmamuddin İsfahâni, Bündâri İsfahâni, Mahmud b. Muhammed Aksarayî’in söylediklerine göre: atışın yanlış isabetinden sonra)⁷⁴⁴ Kutval’ın hançeri ile öldü. Kutval ise kölelerin başkanları tarafından öldürüldü.⁷⁴⁵ Alp Arslan ölmeden önce, kendi ölümünü Allah’ın azabını kendi kibri olarak bilmiş ve yaralandığında şunları söylemiştir: “Her ne

⁷⁴⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı* (V. Bsk. Tıpkı basım), TTK. Basımevi, Ankara 2011, III, 36.

⁷⁴¹ İbnü’l-Esr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, X, 72-73.

⁷⁴² Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden 4. Romanos Diogenes (1068-1071)*, TTK. Yay., Ankara 1971, 86-90.

⁷⁴³ Abdül-Kerim Golşenî, “Ferheng-i İran der Gelemruv-i Türkan-i Selçuki”, *Mecelle-yi Honer ve Merdum Şomareyi*:171, 1355, Dey Mah, 5; Velâyetî, *İran ez Agaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 311.

⁷⁴⁴ Aksarayî, 17-18; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 54.

⁷⁴⁵ Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 28; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 120-121; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 211-213; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut, 1425 hk./2004, 211-213; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 54.

zaman düşman peşinden gitsem Allah'tan yardım isterdim. Ama dün yığın üzerinden yükseğe çıktığımda askeri birliklerimin çokluğundan, yer ayaklarımın altında titriyordu. Kendime şöyle dedim: Bu dünyanın şahı benim ve hiç kimse benden daha güçlü olamaz. O yüzden Rabbim beni sıradan bir insan vasıtasıyla çaresiz bıraktı. Allah'tan af ve mağfiret diliyorum.”⁷⁴⁶ Malazgirt Savaşı'ndan iki yıl sonra Mâverâünnehir üzerine çıktığı bir seferde Berzem Kalesi hâkimi Yûsuf el-Harizmî'nin sultanın huzurunda ona iki hançer saplamasıyla vefat eden Sultan Alp Arslan, kendisine verilen unvan, künye ve sıfatlardan anlaşıldığı gibi çok cesur, yiğit (Ebû şücâ), kudret, azamet sahibi bir kişiliğe sahipti. Heybetinin yanında adaleti ile de ün yapmış (es-Sultanü'l-âdil), ağabeyi Kâvurd'a ve Romen Diyojen'e yaptığı muamelelerden de anlaşıldığı gibi affedici ve müsamaha sahibi olduğunu defalarca ispatlamıştı. Çok dindar ve dinî hükümlerin tam sadakatle uygulayıcısı olarak tanınıyordu. Ölümünden sonra yerine daha önce veliaht tayin ettiği oğlu Melikşâh geçmiştir.⁷⁴⁷

Râvendî, yüce Alp Arslan'ın ölümü hakkında şu beyiti “Senayiye Gaznevi”den naklediyor:⁷⁴⁸

سر آلپ ارسلان دیدی ز رفعت رفته بر گردون به مرو آ تا به خاک اندر تن آلپ ارسلان بینی

Alp Arslan 465/1072'nin Rebiu'l Evvelinde vefat etti. Öldüğünde kırk dört yaşındaydı. (İbnü'l Esir'in kavline göre kırk yıl ve bir kaç ay).⁷⁴⁹ On iki sene hüküm sürerek, ölmeden önce oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin etmişti.⁷⁵⁰

Sultan Melikşâh'ın Hükümdarlığı: (465-485/1072-1092)

Melikşâh, Alp Arslan'ın oğlu ve kanuni halefi, 465/1072 senesinde ondan sonra saltanat tahtına oturduğunda, saltanat talimleri çevresinde az değildi. Bu saltanat müddeilerinin güçlülerinden amcası “Kavurd” ile üç gün savaştılar. Sonuçta “Kavurd” Melikşâh'ın muhafızları tavassutu ile tutuklandı. Kavurd'un silahları, hazinesi ve

⁷⁴⁶ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil fi't-Târîh)*, Abbâs, Halilî-Ebûl-Kasım, Halet, İlmî ve Ferhengi, Tahran 1371 hş., XXIII, 49-50; Tarih-i İran-i İslami, *Târîh-i Bozorg-i İran Ve İslam*, Tercüme-yi, XXIII, 49-50.

⁷⁴⁷ İbnü'l Cevzî, XVI, 144-145.

⁷⁴⁸ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 121; Senayinin bu kasidesinin matlaı (başlangıcı) "ey gönül ne zamana kadar bu zindanda aldaniş içerisinde bu karanlık kuyudan çık ve dünyayı gör" anlamındadır:

دلا تا کی در این زندان فریب این و ان بینی یکی زین چاه ظلمانی برون شو تا جهان بینی

⁷⁴⁹ Nürüssiyye, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXIII, 50.

⁷⁵⁰ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 29; Aksarayî, 18.

birliklerinin yol gıdası da Melikşâh'ın eline geçti.⁷⁵¹ Sultan Melikşâh 471/1078 senesinde Semerkant'ı fethetti. Semerkant hanı, Melikşâh'ın atının önünde eğilip toprağı öperek sultandan aman dileyince Sultan onu affetti. Bir sene sonra Melikşâh Özkent'i fethedince oranın hanını da affetti. Sultan Özkent'in hanını İsfahân'a götürüp bir bölgenin emirliğini ona vererek sonra İran'ın kuzey doğusuna döndü.⁷⁵²

Hace Nizâmül-Mülk sultanın Ceyhun'dan geçiş masrafının Antakiye'de ödenmesini söyledi. Denizciler “bu nasıl iştir” diye bağırıp “Antakiye o kadar uzak ki bizden genç biri oraya giderse ihtiyarlayıp döner”. Sultan bu işin sırrını Hace'den sorunca Hace şöyle yanıt verdi: “Bizim mektubumuzu bu şehirde altınla alıyorlar ve bizim servetimiz o kadar çok ki denizcilerin ücretini burada ödeyebiliriz. Hedef denizcilerin ücreti değil, sultanın mülkünün genişliğinin nereye kadar olduğunu hatırlatmaktı. Sultan bu sözden çok hoşnut oldu.”⁷⁵³

Melikşâh hüküm sahalarını araştırtıktan ve her bölgeye uygun hükümdar tayin ettikten sonra İsfahân'a dönüp, hükümet işleriyle uğraştı.⁷⁵⁴ Melikşâh döneminde ülkenin işleri Hace Nizâmülmülk elindeydi.⁷⁵⁵ İbnü'l-Esir şöyle yazıyor: Sultan Haceye şöyle dedi: “Ülkenin büyük ve küçük tüm işlerini sana bırakıyorum ve sen babam gibisin.” Ona iktâ yerler bahşederek (Tûs, Nizâmülmülkün doğum yeri), ona hilat giydirip, Atabey lakabı verdi.⁷⁵⁶ Nizâmülmülk'ten sonra gelen Turkan Hatûn, Semerkant Hükümdarı Tamgaç Han'ın kızı olup, veraset gücüyle sultanı himaye ediyordu. Selçuklu sarayının dördüncü kişisi, sultandan ve bu ikisinden sonra gelen sultanın terzihanesinin reisi, Tacül-Mülk Ebûl-Ganayim (Bündâriye göre: sultanın çeşinci (sofracıbaşı)⁷⁵⁷ idi. İbnü'l-Esir

⁷⁵¹ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 30; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 126; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 434; Hemedânî, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, 32; İsfahânî, *Târih-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 213; İsfahânî, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 56; İbnü'l-Esir, *Târih-i Bozorg-i İran Ve İslam, (el-Kâmil fi't-Târih)*, XXIII, 54, da “Kavurd”un ölümünü bambaşka tavsif ediyorlar. Bu grub müverrihlerin söylediğine göre Melikşâh'ın birlikleri ve hükümdar Kavurd'un savaşının ortalarında bir köylü adam Melikşâh'ın yanına gelerek söyledi: Kavurd askerlerinden uzak ve oraya yakın bir köyde yalnız. Melikşâh onu tutuklayıp öfkeyle ölüm fermanını vermiş, tek gözlü ermeni bir köle ise Kavurd'u ağıladığı halde boğdu.

⁷⁵² Nişâbüri, *Selçuknâme*, 31; Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, tsh. Muhammed, İkbâl-Mucteba, Minevî, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1364 hş., 128; İsfahânî, *Târih-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 218; İsfahânî, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 64.

⁷⁵³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 31; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 128-129; Hemedânî, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, 33; Aksarayî, 19.

⁷⁵⁴ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 31-32.

⁷⁵⁵ İsfahânî, *Târih-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 218.

⁷⁵⁶ Nürüssiyye, *Tercüme-yi el-Kamil*, XXIII, 55.

⁷⁵⁷ İsfahânî, *Târih-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 69.

Tacül-Mülk'ü şöyle tavsif ediyor: “Tacül-Mülk bir çok menakib ve fezayile sahipti. O şeyh Ebû İshâk Şîrâzi'nin mezarını inşa ederek bu binanın bir tarafına yaptırdığı medresede şeyh Ebâbekr Şaşı de eğitim verdi.”⁷⁵⁸

Turkan Hatûn her zaman Nizâmülmülk'ü sultanın yanında küçültme fikrinde olup Tacül-Mülk'ün makamını vizarete yükseltmek istiyordu; zira Nizâmülmülk, Melikşâh'ın öbür eşi Zübeyde Hatun'dan olan Berkayaruk isimli oğlunu veliahtlık için himaye ederek sadece onu Melikşâh'ın hükümdarlığına layık görüyordu. Ama Turkan Hatûn'un hedefi onu Melikşâh'ın gözünde kötü göstermekti.⁷⁵⁹ Bündâri diyor ki: “Mecdül-Mülk, sultanın kalbinden Nizâmülmülk'ün sevgisini ve sözünün tesirini yok edince yavaş yavaş sultanın Nizâmülmülk'e karşı tutumu değişti. Turkan Hatûn'un Nizâmülmülk hakkında kötü sözleri sultanın zihnine yer ederek Nizâmülmülk'e şöyle bir mesaj verdi: “Sanma ki benimle bu ülkede ortaksın; bölgeleri evlat ve akrabalarına tevfiz ederek bana sormadan mülküne her türlü tassarruf ediyorsun; acaba vizaret divitini önünden, başından da sarığını aldırma fermanı vermemi istiyor musun?” Nizâmülmülk şöyle yanıt verdi: “Benim divitim senin tacın ile birbirine bağlıdır, ama ferman sizing”.⁷⁶⁰ Sultan Hâce'nin bu cevabına çok kızarak vezareti ondan alıp, Tacül-Mülk'e verdi. Bu maceradan çok zaman geçmeden Hâce İsmaili fedayileri tavassutuyla hançerle yaralanarak, bu yarasından da seksen yaşında, 485/1092 senesinde vefat etti.⁷⁶¹

Selçuklu Alp Arslan (455-465/1063-1072) ve Melikşâh asırlarında Nizâmülmülk, vezaret makamını güçlü bir şekilde yürüttü. Onun ölümünden bir ay sonra Melikşâh da 40 yaşında Bağdat'ta⁷⁶² yirmi sene hükümdarlıktan sonra vefat etti.⁷⁶³ Turkan Hatun saltanatı eline alınca ferman verdi: Mahmud b. Melikşâh saltanat tahtına geçene kadar sultan Melikşâh'ın ölüm haberi gizlensin. O Melikşâh'ın (465-485/1072-1092) hazinesini emirleri arasında dağıtarak onlardan oğluna karşı da vefalı davranmalarını istiyordu.⁷⁶⁴ Zâhîreddin Nîşâbü'rî şair Emîr Mu'izzi'nin, Hâce Nizâmülmülk ve Melikşâh hakkında

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, XXIII, 193.

⁷⁵⁹ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 32-33.

⁷⁶⁰ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme* 33; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 133-134; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 438.

⁷⁶¹ İmadeddin İsfahânî ve Bündâri-yi İsfahânî, Nizâmülmülk'ün ölümünü sultan Melikşâh'ın gizli fermanı üzerinde olmasına emin olarak şöyle yazıyorlar: “Nizâmülmülk'e başına gelen olay ve onun aniden ölümüne sebep olmuş gizlice sultanın izni ile ve bu iş açıkça planlanmış bir operasyon idi.”; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 72; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 223.

⁷⁶² Hmdullah Mustavfî Melikşâh'ın yaşını ölüm zamanında 38 yazmıştır. (Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 439).

⁷⁶³ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 34.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, XXIII, 187-188.

söylediği şiirin iki beyitini şöyle naklediyor: Hâce'nin ve Melikşâh'ın ölümünün ardarda oluşu, Allah'ın gazabının o iki kişiye karşı, şahlar ve sultanların gücünün Allah adaletinin karşısında yetersiz kalmasında biliyor.⁷⁶⁵

رفت در یک مه به فردس برین دستور پیر شاه برنا از پس او رفت در ماهی دگر

کرد ناگه قهر یزدان عجز سلطان آشکار قهر یزدانی ببین و عجز سلطانی نگر

Selçuklulara azamet devri yaşatan, babası gibi adil olarak anılan Melikşâh'ın din ve mezhep farkı gözetmeden bütün tebeasına şefkati, Müslüman ve Hristiyan kaynaklarınca sabittir. Melikşâh insanların en mümtazı, hayrı ve şefkati ile en çok tanınanı idi. Hristiyanlara karşı adaleti ve iyiliği ile mükemmel bir insan ve fenalıktan azade idi.⁷⁶⁶ Sultan Melikşâh geride Kaşgar'dan Boğaziçi'ne, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı. Bu geniş imparatorluk üzerinde ona haklı olarak "Sultanü'l-Âlem, Sultanü'l-Azâm, "Sultanü'l-Muntazam" denilmiştir.⁷⁶⁷ Melikşâh'ın genç yaşta ölümü ise hem İslâm âlemi hem de Selçuklular için büyük talihsizlik olmuştur.

Selçuklu Melikşah'ın Hüküm Sahası ve İcraatları (465-485/1072-1092)

Müslümanların hüküm sahaları Selçuklu devleti Melikşâh döneminde sınırlarının genişliği son halini alarak Çin'in sınırlarından Akdeniz'e kadar, Harezm'in kuzeyinden, Gibçag (Kıpçak) topraklarından Yemen'in öbür tarafına kadar onun adına hutbe okunurdu. Doğu Roma İmparatorluğu, Gürcistan, Abhaz Hristiyan Emirleri ona cizye ve haraç veriyorlardı. Onun meşhur veziri Hâce Nizâmülmülk'ün asrında İsfahân dünyanın önemli şehirlerinden sayılıyordu. Melikşâh'ın başka icraatı ise İsfahân'da 467/1074 senesinde Celali Takviminin düzenlenmesiydi ki buna, şair ve hekim Hayyam Nîşâburî'de katılmıştır. Melikşâh'ın ölümünden sonra Berkıyruk ve Muhammed'in arasında iç savaşlar ve ihtilaflar başlayınca Selçuklu ailesinin başka kolları da farklı yerlerde bağımsızlık iddiasında bulundular. Bunlara rağmen Büyük Selçuklu "Sencer"ın ölümüne kadar devam etti. "Sencer" büyük Selçukluların son sultanı sayılmaktadır. Onun hüküm sahası sadece Horasan'a özel olmasına rağmen ölümüne kadar (552/1157) Selçukluların başkanlık unvanını taşımıştır.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Nîşâburî, *Selçuknâme*, 33; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 439.

⁷⁶⁶ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 370.

⁷⁶⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 211.

⁷⁶⁸ Vesik, *Seir-i Târîhî-yi Dinar der Târîh-i Pooli-yi İran*, 110-111.

Başkent Rey'den İsfahân'a ne Zaman Taşındı?

Başkent'in tam olarak hangi tarihte Rey'den İsfahân'a taşındığını tam olarak bilemesek de bunun Melikşâh devrinde olduğu kuvvetle muhtemeldir. Selçuklu tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan merhum Osman Turan, başkent'in Rey'den İsfahân'a Melikşâh devrinde taşındığını söylemekle beraber bunun birden değil tedrici bir şekilde gerçekleştirildiğini belirtir.⁷⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu ise Rey'in başkentliği ne zaman İsfahân'a devrettiği hususunda açık bir tarih vermemekle birlikte, kitabında 466/1073 yılı olaylarını anlatırken, sultanın bu tarihte devlet merkezinin İsfahân'da olduğu belirtiliyor.⁷⁷⁰ Ayrıca Melikşâh devrine genel olarak baktığımızda sultanın, saltanatının ilk iki-üç senesine gerek sefere çıktığında gerekse sefer dönüşlerinde sürekli Rey'den çıkıp Rey'e döndüğünü görmekteyiz. Bu da bize başkent'in 465/1072'ye dek henüz İsfahân'a taşınmadığını ihtimalini göstermektedir.⁷⁷¹

Selçuklu Berkyaruk (487-498/1094-1104)

Melikşâh'ın vefatından sonra onun vasiyetine göre ve ayrıca Selçukluların töresine göre, sultanın büyük oğlu Emir Yâkûti'nin kızı, Zübeyde Hatûn'un on üç yaşındaki oğlu "Berkyaruk" halef olarak saltanat tahtına oturmalıydı. Melikşâh'ın ölümünde Berkyaruk İsfahân'da olduğundan Turkan Hatûn fırsattan istifade ederek oğlu Mahmud'u tahta oturttu. Sonra halifeye kurye gönderip ondan oğlunun saltanatının onayını isteyince halife kabul etmedi "oğlun çok küçük padişahlık için uygun değil" mesajını verdi. Turkan Hatûn siyasete başvurarak Melikşâh'ın kızı Mah Melek Hatûn'un oğlunu halife ilan edip İsfahân'ı da ona Darül-Hilafe yaptırttı. Halife böyle cesur eylemi beklemediği halde mecburen minbere gitti ve Mahmud'un adına hutbe okudu. Turkan Hatûn, Mahmud'un saltanatını halife onaylasın diye Bağdat'a götürdü. Turkan Hatûn, Bağdat'tayken "Kerbuga" isimli bir adamı Berkyaruk'u ortadan kaldırması için İsfahân'a gönderdi ki Mahmud İsfahân'a döndüğünde hiçbir rakip olmadan tahta otursun. Birliklerin bazı Emir ve köleleri Hacı Nizâmülmülk'ün intikamı için "Nizâmiyye" adında birleşerek⁷⁷² Berkyaruk'u kurtarıp, gece vakti İsfahân'dan "Save Abe"de "Candar Gümüştigin

⁷⁶⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 126.

⁷⁷⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 28.

⁷⁷¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 29.

⁷⁷² Nizâmiy-i Tacül-Mülkü, Hacı Nizâmülmülk'ün ölümünün müsebbibi biliyorlardı. Bunlar Hacı'nin, Berkiyaruk'un saltanatını himaye etmesinden dolayı; Berkiyaruk'tan himaye ettiler. Sonuçta bunlar 486 h. senesinde Tacül-Mülk'ü tutuklayıp öldürdüler ve bir parmağını Bağdat'a gönderdiler. Ölüm zamanında 47 yaşında idi. İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, XXIII, 191-192.)

Atabeğin” nezdine sığındılar.⁷⁷³ Candar Gümüştegin Atabey, Berkyaruk’u Rey’e götürerek saltanat tahtına oturttu. Rey’in valisi Ebû Müslüm, Berkyaruk’un başına tacı koyarak 10.000 kişilik birliği onun adına topladı.⁷⁷⁴

Turkan Hâtûn ve Tutuş gibi rakiplerinin ortadan kalkmasıyla Berkyaruk rahatlamadan, bu sefer karşısına Arrân (Gence) meliki Muhammed Tapar çıkmıştır. Sultana bağlı olan Muhammed Tapar’ın harekete geçmesindeki en büyük etken ise Berkyaruk’un eski vezîri Müeyyidilmülk’tü.⁷⁷⁵ Bu vezir, sultanın annesi Zübeyde Hâtûn’un etkisiyle vezirlikten azlettirilince bu sefer Zübeyde Hatun ve sultana karşı büyük bir kin tutmaya başladı. Bu nedenle divandan kovulmasında etkisi olan yeni vezir Mecdülmülk ile Zübeyde Hatun’a karşı ilk olarak emirleri ve askerleri kışkırtması, Mecdülmülk’ün önce azledilmesi, bir süre sonra da öldürülmesine sebep oldu.⁷⁷⁶

Muhammed Tapar, Berkyaruk’un Rey’de olduğu haberini alınca Berkyaruk’u terk eden askerlerin kendisine katılmasıyla güçlenmiş ve Rey’e doğru yola çıkmıştı. Ancak Tapar’ın gelişini haber alan Berkyaruk kendini, kardeşine karşı zayıf bulmuş ve savaşmayı göze alamadan İsfahân’a doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Muhammed Tapar ise Zilkade 492/Eylül 1099’da Rey’e vardığında burada Zübeyde Hatun’un hâlâ şehri terk etmediğini görmüştür. Muhammed Tapar’ın vezirliğine getirilen Müeyyidülmülk de bu orduda olduğu için Zübeyde Hatun’un kendisine yaptıklarını hatırlayarak onu Rey’de Taberek Kalesi’ne hapsetmiştir. Kendisinden beş bin dinarlık senet de almayı başaran Müeyyidilmülk sonra da onu boğdurtmuştur. Ancak daha sonra bu senedi Müeyyidilmülk’te bulan Berkyaruk bu veziri derhal öldürmüştür.⁷⁷⁷

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında bu şekilde başlayan mücadele devam ederek iki kardeş birbiriyle beş defa çatıştı.⁷⁷⁸ Bu çarpışmaların üçüncüsü, savaş sonrası anlaşma ile sonuçlanmıştır (496/1102). Yapılan bu anlaşmaya göre, Berkyaruk “Sultan”, Muhammed Tapar ise “Melik” ünvanına sahip olacaktı. Gence ve çevresiyle Azerbaycân, Diyârbekir, el-Cezîre ve Mûsul Muhammed Tapar’da; Horasan hariç anlaşmada zikredilmeyen Selçuklu toprakları Berkiyaruk’ta olacaktı. Bunun yanı sıra başka

⁷⁷³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 35; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 140-141; İbnü'l-Esîr, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, XXIII, 191.

⁷⁷⁴ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 328.

⁷⁷⁵ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2001, 55.

⁷⁷⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 442.

⁷⁷⁷ Bündârî, *Zubdetü'l-Nusra ve nühbütü'l-Usra*, 89; Sevim ve Merçil, 158.

⁷⁷⁸ İbnü'l Cevzî, XVII, 48; Nürüssiyye, *el-Muntazam fi't-Târîhu'l-Mülûk ve'l-ümem*, XVII, 48.

maddeleri de olan bu anlaşma fazla uzun sürmeyerek Muhammed Tapar kendini sultan ilân etti.⁷⁷⁹

Tahta geçtiği günden beri bir türlü rahat yüzü göremeyen Sultan Berkyaruk 498/1104 yılında veremden vefat etmiştir.⁷⁸⁰ Berkyaruk on iki sene dört ay hüküm sürdükten sonra yirmi beş yaşında öldü.⁷⁸¹ Nizâmülmülk'ün üç oğlu İzzül-Mülk, Müeyidül-Mülk, Fahrül-Mülk ayrıca İzzül-Mülk Abdül-Celil Dehestani ve Müstavfi Mecdül-Mülk Kumi, Berkyaruk'un vezirleriydiler.⁷⁸²

Melikşâh'tan sonra Selçuklu Hükümdarlar

Mahmud (485/1092), Berkyaruk (487-498/1094-1104), II. Melikşâh (498/1104), Muhammed Tapar (498-512/1104-1118), Sencer (490-552/1096-1157).

Melikşâh'ın ölümünden sonra iç savaşlar başlayıp Melikşâh'ın dört oğlu da saltanat tahtına oturdular. Onlardan sonuncusu olan sultan Sencer hepsinden daha meşhurdur. Turkan Hatun dört yaşındaki oğlu Mahmud'u Bağdat'taki halife Muktadir'e baskı yaparak tahtının onayını istiyordu. Ancak Berkyaruk'un kardeşi Mahmud çiçek hastalığı sebebiyle aniden ölünce Berkyaruk tekrar saltanat tahtına oturdu.⁷⁸³ Berkyaruk'un ölümünden sonra 498/1104 senesinde halife Bağdat'ta Melikşâh b. Berkyaruk'un adına hutbe okudu.⁷⁸⁴ Muhammed, Berkyaruk'un veliahtı, beş yaşındaki oğlu Melikşâh'ı kör ederek egemenliği tamamen eline aldı.⁷⁸⁵

Ondan sonra tahta geçen Sultan Muhammed Tapar, Selçuklu topraklarını tekrar birleştirmeyi başarmıştır. Kendisine Alp Arslan'ı örnek alan Sultan Muhammed, Bâtınîler'e karşı savaşmış ve onların birçoğunu öldürmüştür. Karahânî ve Gaznelîler'in Selçuklulara bağlı kalma durumlarını döneminde de sürdürmeyi başaran Muhammed Tapar, Haçlılara karşı birkaç defa harekât teşebbüsünde bulunduysa da bunda muvaffakiyet sağlayamamıştır. Sultan Muhammed Tapar 512/1118 senesinde vefat

⁷⁷⁹ Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihî*, 515.

⁷⁸⁰ Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 444; İbnü'l Cevzî, XVI, 93.

⁷⁸¹ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 39; İbnü'l-Esîr, *Târih-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, Tahran 1371 hş., XXIII, 354; Aksarayî, 22.

⁷⁸² Nişâbüri, *Selçuknâme*, 39; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 138-139.

⁷⁸³ Sykes, II, 806-807.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *Târih-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, XXIII, 355; Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 444; Hemedânî, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, 47.

⁷⁸⁵ Sykes, II, 806-807.

edince yerine önce oğlu Mahmud, Selçuklu tahtına oturmuştur.⁷⁸⁶

Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, Berkayaruk tarafından Horasan hükümdarı tayin edilen sultan Sencer b. Melikşâh, kendi ismine sikke bastırırken sultan Muhammed'in oğlu ve halefi Mahmud da bağımsızlığını ilan etti. Sencer Sistân ve Harezm'de harekâta geçip o toprakları kendi hüküm sahasına ekledi. 511/1117'de Irak-ı Acem tarafına doğru harekete geçerken 513/1119'da yeğeni Mahmud b. Muhammed ile savaşıarak onu yendi. Böyle Mahmud İsfahân'a kaçarken Sencer ise Darül-Mülk Rey'e yerleşti.⁷⁸⁷

Sencer döneminde 548/1153'te Türkmen kabilelerinden olan Oğuzların fitnesi ardından mezhep ihtilafları yaşandı.⁷⁸⁸ Oğuzlar sultanı tutuklatarak iki buçuk yıl (İmamuddin ve Bükdâriye göre üç yıl)⁷⁸⁹ hapse attılar. Oğuzlar, sultana iyi davranıyorlar ama onların askerleri halkın can ve malına kastediyorlardı. Sencer'in yakınlarından olan "Müeyyed Ay Aba" bu duruma bir çare düşünerek Oğuzlar emirlerini aldatıp beraber vakit geçirmek için at binmeye gidince, Sencer ve bir grup köle ile önde Oğuz emirleri ise onların ardından Ceyhun'a geldiler. Müeyyed Ay Aba'nın önceden orada hazırladığı kayığa binerek Ceyhun nehrinden geçtiler. Sultanın serbest bırakıldığını haber alan emir ve büyükler, Sencer'in yanına gelerek şenlik yaptılar. Ama bu şenliklerden sonra Sencer, hazineyi boş, askerlerinin durumunu bozuk, köyler ve şehirleri viran görünce kahrından akıl sağlığı bozulup 552/1157 senesinde, yetmiş iki yaşında, altmış bir sene Horasan ve kırk bir sene Selçuklu hükümdarlığından sonra vefat etti.⁷⁹⁰

İmamuddin İsfahânî ve Bükdâri Sencer hakkında şöyle yazıyorlar: "Sultan Sencer Selçuklu ailesinin büyüğü ve bu silsilenin itibar ve değeriydi."⁷⁹¹ Bu arada bir soru insanın aklına geliyor. Bu silsilenin son devirlerinde hangi sebeple ülkenin durumu böyle karmaşık oldu? İmadeddin İsfahânî ve Bükdâriye göre: "Sencer'in yaşı ilerledikçe emirler

⁷⁸⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 444-447; İbnü'l Cevzî, XVI, 93.

⁷⁸⁷ Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 44-45; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 169-171.

⁷⁸⁸ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 179-182; Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 50-51.

⁷⁸⁹ İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 369; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut, 1425 hk./2004, 369; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 340.

⁷⁹⁰ Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 51-52; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 183-184.

⁷⁹¹ İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 262; İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Beyrut, 1425 hk./2004, 262; İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, Tahran 1384 hş., 139.

onun üstüne gelerek karşısında isyan ettiler, küçükler büyüklerin hakkını küçümsedi. Kıskançlık, emirler arasında birlik ve yardımın yerini aldı.”⁷⁹² Bu zamandan sonra Selçukluların gücü aniden çöküşe geçti. Sultan Sencer’den sonra, Sultan Süleyman b. Muhammed Melikşâh, halife tavassutu ile sultan Sencer’in varisi ve resmi halefi olarak Irak-i Acemin resmi sultanı tayin edildi.⁷⁹³

Süleyman sadece altı ay saltanat tahtında kalıp askeri emirler onu tahttan indirerek 555/1160 senesinin Ramazan ayında sultan Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh’ı sultan olarak onun yerine tahtta oturtular.⁷⁹⁴ Sultan Arslan 571/1175 senesine kadar on beş sene ve yedi ay hüküm sürdü.⁷⁹⁵ Selçukluların son sultanı, III. Tuğrul b. Arslan 571-590/1175-1193 seneleri arasında, Nasır ile Dinullah’ın (575-622/1179-1225) hilafeti ile aynı zamandaydı. O babası Ruknuddin Ebûl-Muzaffar Arslan şahın vefatından sonra küçük yaşta, Atabey “İldigez”in yardımı ile Hemedan’da saltanat tahtına oturdu.⁷⁹⁶ Atabey İldigez bundan sonra ülkenin işlerini dizginine alıp güç kullanarak sorunların hepsini çözdü. Atabey İldigez bir ay içinde Fars ve İsfahânı isyancılar elinden alıp kendi temsilcilerini genelde çocukları ve akrabalarını isyancıların yerine tayin etti.⁷⁹⁷ 582/1186 senesinde Atabey İldigez’in ölümü ile ülkenin işleri Selçukluların elinden çıkınca ülkenin farklı yerlerindeki asi emirler başkaldırarak durumu iyice karmaşık hâle getirdiler.⁷⁹⁸

Burada Atabey İldigez ailesinden III. Tuğrul’un aleyhine isyana kalkanların en önemlisi Atabey’in kardeşi olan Atabey Kızıl Arslan, bağımsızlık iddiasıyla çok savaşlar yapınca 587/1191’de belirsiz bir kişi tarafından öldürüldü.⁷⁹⁹ Kızıl Arslan’ın ölümünden sonra “Kutluğ İnanc” bu karışık durumdan yararlanarak Rey ve İsfahân’ı tasarruf etmesine rağmen 588/1192 senesinde Tuğrul’a yenildi. O kuvvetlerini Tuğrul’un birliklerinin önünde yetersiz görünce komşu ülke Harezmli sultan Tekiş’in birliklerinden yardım istedi. 590/1193 senesinin Cemaziyul-Ahirinde Tuğrul ve Tekiş’in birlikleri Rey’de atağa geçtiler. Tuğrul askerlerin önünde savaşırken ttan düşünce Kutluğ İnanc

⁷⁹² İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 331.

⁷⁹³ Velâyetî, *İran ez Agaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 339.

⁷⁹⁴ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 72-73; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 274-281.

⁷⁹⁵ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 82; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 281.

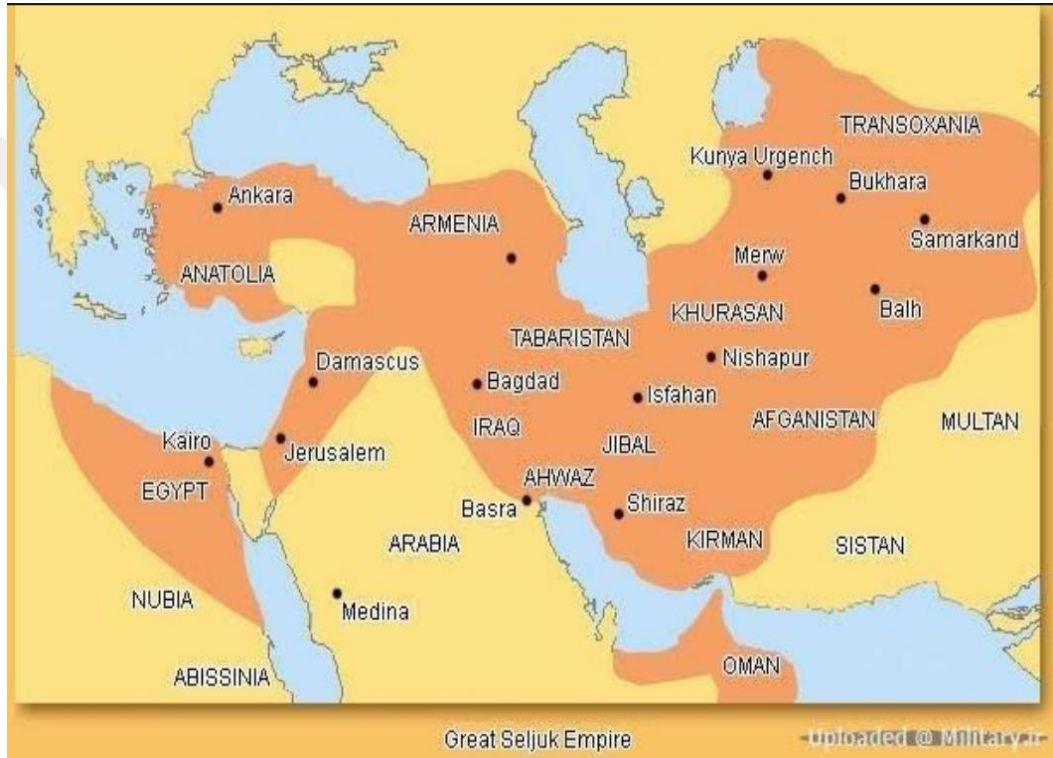
⁷⁹⁶ İsfahânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Misir 1425, 382.

⁷⁹⁷ Mehbube Şargı, “Tuğrul-i Sevvom-i Selçuki ve Furupaşı-yi Selâcike-yi Irak”, *Mecelle-yi Miskeveyh*, Şomareyi:5, 1385 hş., zemestan, 106.

⁷⁹⁸ Şargı, 106-107.

⁷⁹⁹ İsfahânî, *Târîh-i Selsele-yi Selçuki*, (Tahran 1384 hş., 363).

hemen yetişerek Tuğrul'un canını alıp cenazesini devenin üstüne koyarak sultan Tekiş'e gönderdi.⁸⁰⁰ Selçuklu sultanı III. Tuğrul'un ölümü, 590/1193 senesinin Rebiul-Evvelinin 24'ünde, İran'daki güçlü Selçuklu silsilesinin hükümdarlığı için acı bir son oldu. Tekiş Tuğrul'un başını halifeye gönderip ve vücudunu Rey pazarında darağacına astı.⁸⁰¹ Tuğrul'un ölümü, İran Selçuklularının hükümdarlığının kesin sonu oldu. Ama tarihi vesikaları araştırdığımızda açıkça anlaşılır ki Selçukluların gücünün zayıflaması, devlet büyükleri arasında bölünme ve tefrika, çok önceden aslında Hacı Nizâmülmülk ve Melikşâh'ın ölümünden sonra başlamıştır.⁸⁰²

https://www.google.com/search?q=%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87+%D9%82%D9%84%D9%85%D8%B1%D9%88+%D8%B3%D9%84%D8%AC%D9%88%D9%82%DB%8C%D8%A7%D9%86&client=firefox-b-d&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=Cu_xmt8W6pLP8M%253A%252CNyUMO40qCzG8BM%252C&vet=1&usg=AI4_-kQ6WHHxtM6XjbNIyfMsONTB2ToYsQ&sa=X&ved=2ahUKEwj5rdz86MLjAhXEZlAKHXyzB-wQ9QEwAHOECAUQBA#imgsrc=VC19Sa_EHsKZYM:&vet=1

⁸⁰⁰ Atâü'l-Mülk, Cuveyni, *Târîh-i Cihangoşay*, tsh. Muhammed, Kazvînî, İntişârât-i Dünya-yi Kitab, Tahran 1385 hş., II, 31-32; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, 371.

⁸⁰¹ Cuveyni, II, 31-32.

⁸⁰² Carla L. Kilausner, *Divansalar der Ahd-i Selçukî*, (Çev. Yakup, Ajend), Emir Kebir, Tahran 1363 hş., 126-131.

Melikşâh'ın ölümünden sonraki çatışmalar, bölünme döneminin başlangıcı sayılır neticede bölgede yıllarca mutlak güç olan Selçûklû'nun düşüşünün başlangıcıydı. Bu devrin sultanları kısa süreli hükümdar olduğundan bazen iki veya üç Selçuklu sultanı aynı zamanda farklı bölgelerde hükmediyorlardı. Bu parçalanma ve bölünmede Abbâsî hulefası çok etkiliydi. Abbâsî halifeleri Selçukluların gücünden korktuğundan dolayı eline güç geçiren her hükümdar adına hutbe okuyorlardı. Aynı zamanda ağır rüşvet alarak sanki onun kardeşi veya yeğeni adına hiç hutbe okumamış gibi davranmışlardır. Hulefanın yaptığı bu hileler, Selçuklu ailesinin parçalanmasında belki de en önemli sebeplerden biridir.⁸⁰³

Selçûklû Devrinde İlim ve Sanat

Selçuklu devri, İslam kültür ve ilminin parlak devirleri arasında sayılmaktadır. Bu asrın İran İslam klasik tarihi, kültür devri olduğunu söyleyebiliriz. Kütüphanelerin, mescitlerin, medreselerin, hankâhların, rıbatların yapılması ve çoğu şehirde Horasan, Irâk-ı Cibal gibi şehirlerin aktif ilmî ve kültürel merkezi olması, o asrın kültürel gelişmesinde önemli etkenlerdendir. Öyle ki bu revnak edebiyata hatta alimler ve sufilerin de şiirlerine yansdı ve bu durum padişahların dikkatini çekti. Bu asırda çok sayıda ilmî kitap, asrın genel ilimleri ve farklı ilim sahalarında Farsça ve Arapça 'da tasnif oldu. Selçuklu devrinde ilim, mantık, hikmet, kelam, lügat, tefsir ve Arap edebiyatı gelişti. Bu asırda Nizâmîye medreselerinin ve çeşitli dinî medreselerin oluşturulmasıyla dinî ilimlerde büyük şahsiyetlerin ortaya çıkması, bir taraftan da bu ilimler üzerine farklı eserlerin yapılması bu dönemin önemsenen olaylarındandı. Diğer taraftan ise bu tür medreselerin yapılması dinî ilimlerî özellikle Arapçanın dilinin o asrın ilmi sınıflarının arasında yayılmasına, kitapların Arapça tasnif edilmesine yol açtı. Bu dönemde aynı zamanda İran'ın her yerinde dinî ve fırka taassubuda oluşmuştu. Bu medreseler ve ayrıca sultan tarafından Hanefilere yapılan medreseler arttı. Öbür taraftan, halife tevesütüyle başka fıkıh mezhepler için yapılan medreseler de dinî ilimleri her yerde yaygınlaştırdı. Lügat, tefsir ve Arap edebiyatında bu asırda büyük âlimler ortaya çıktılar. Bunların arasında; Ebu'l-Fadl Meydanî(518/1124) *Mecmeül-Emsal* kitabının müellifi, Ebu Abdullah el-Zuzenî(489/1095) *el-Mesadir* kitabının müellifi; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî(538/1143) *el-Keşşaf fî tefsir-i el-Kur'ân* kitabının müellifini örnek

⁸⁰³ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 327.

olarak söyleyebiliriz. Bu asırda Arap edebiyatı, kelam, tefsir ve fıkıh âlimlerinin sayısı o kadar çoktur ki hepsinin ismini söylemek mümkün değildir. Şüphesiz bu asırda medreselerin gelişmesi, medreselerin çoğunun dinî ilimler öğretmesi, büyük âlimlerin ortaya çıkmasında ve halkın zihinlerini ilim öğrenmeye sevk etmesinde önemli sebeplerdendir.

Medreseler hakkında şunu söyleyebiliriz. Bu asır Nizâmiyeleri ile meşhurdur. Ancak müverrihler, Nizâmiyeleri ilk medreseler olarak kabul etmemektedir çünkü Selçuklu devrinden önce de bölgede birçok şehirde Kum, Kaşan, Rey, Ave, Beyhâk ve diğer biladlarda medreseler vardı.

Selçuklu hüküm sahasının her bölgesinde âlimlerin nüfuzu fevkalade yükselmiş öyle ki bazı aileler şehirlerde hâkim ve vezir gibi nüfuza sahip olmuşlar ve vilayetin riyaseti onların eline geçmiştir. Bunlar arasında Buhara'da Al-i Burhan, Şevket ve Kudret'i söyleyebiliriz. İsfahan'da şehrin Şafîîlerinin riyaseti Al-i Hucend'de, Hanefîlerin riyaseti Al-i Sâ'a'nın (صاعه) elinde idi. O kadar nüfuz ve egemenliğe sahiptiler ki çoğu işler onların eliyle yapılıyordu. Sâdât-i Tirmiz, sâdât-i Beyhâk, sâdât-i Rey ve Kum, büyük sülalelerden olup ilmi makam ve mevkilerine ilaveten dünyevi riyasete de sahiptiler. Bu tür ailelerin dünyevi ve ilmi makam ve azametleri, gençleri her yerde ilim öğrenmeye teşvik ediyordu.

Selçuklu devri, sanat sahasında özel bir yere sahip olan mimari Rönesans devrini yaşamıştır. İsfahan'ın ulu camisinin yapımı, gerçi bir eski caminin üzerinde yapılan onarımın sonucu olmuşsa da büyük bir sanat hareketinin başlangıcına nişanedir. Onun devamında Zevare Camisi (530/1135) ve benzer camiler, Erdistân, Golpaygân ve Burucerd gibi şehirlerde inşâ (restore) edildiler veya yeniden yapıldılar. O binaların her bir parçası, Selçukluların mimarî sanatının güzelliğini taşıyorlar. Merv'deki, Sultan Sencer'in türbesi, Selçuklu sanatının kalıntılarından ve bu türbede dinî yaşayış etkileri gözükmektedir. Bu asırda ve sonraki asırlarda yapılan türbeler ve camilerin kubbelerinde gök mavisi ve turkuaz (firuze) rengi, dinî şuuru yansıtmaktadır. Selçuklu mukarnasları, kitabeleri ve süslemeleri sonraki asırların binalarında da zengin örnekleriyle görülmüştür. Sadece mimarî de değil başka sanatlarda da Selçuklu sanatçıları öncüdürler. Müzik, seramik, metal işlemler ve ayrıca Hakani gibi şairlerin şiirlerinde de bu sanatların yansıması vardır. Kapların iç ve dış kısmında, meclislerde geçen hikâyeleri metalleri

oyarak işleme, özellikle bu asra ait olan sanattır. Bu devrin sonlarına doğru çini sanatı en mükemmel hâlini aldı. Şüphesiz Moğol dönemine ait olan sanatların hepsi Selçuklu mirasından şiddetle müessir olmuştur. Öyle ki şiir ve şairlikte Sadi, Mevlana ve Hafız'ın sözlerinin mükemmelliği, Hakani ve Enveri gibi şairlerinin metodundan etkilenmişti.⁸⁰⁴

Selçuklu devri, ulaştığı kültürel zenginlik ve medeniyete rağmen maalesef şimdiye kadar bölgenin o asırdaki sanatı ve tarihi hakkında araştırmacılar tarafından kapsamlı bir tanım yapılmamış ve o devrin parlaklığı sonraki asırlara yansıtılmamıştır.

1.Fotoğraf: Selçuklu devrine ait yün kumaş üzerinde Guşbaz, 5-7/11-13. yy (Rey)
(Cleveland Museum of Art in Ohio) <https://www.pinterest.com/pin/512143788852526264/>

⁸⁰⁴ Melihe Settazade, *Selçukiyân, İntişârât-i Sâzmân-i Motalie ve Tedvin-i Kutub-i Ulum-i İnsani-i Dânişgâhhâ*, Tahran 1389 hş.

2.Fotoğraf: Golabdan, Selçuklu asrına ait
(Ali Ekber Vilayeti, İran az Agaz-i Devran-i İslamî ta Âmeden-i Mogol, s. 645)

3. Fotoğraf: Nagarehâne’de bulunan Selçuklu asrına ait yün kumaş, 5/11. yy (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/404690716487509506/>

4.Fotoğraf: Selçuklu devrine ait olan Bronz Udluk

<http://darnia.ir/blog/94-%D9%81%D9%84%D8%B2%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%87%D8%B3%D9%4%D8%AC%D9%88%D9%82%DB%8C%D8%AF%D8%B1%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%82%D8%B3%D9%85%D8%AA-%D8%A7%D9%88%D9%84.html>

5.Fotoğraf: Selçuklu devrine ait, bakır ve gümüşle süslenmiş ahşap mücevher kutusu.

<https://www.pinterest.com/pin/572801646329893733/>

6.Fotoğraf: Selçuklu Devrine ait bakır ve gümüş ile süslenmiş bronz Zarf. (Horasanda bulunmuştur.)
 (Ali Ekber Vilayeti, İran az Agaz-i Devran-i İslamî ta Âmeden-i Mogol, s. 335)
<https://www.pinterest.com/pin/83387030577909717/>

7.Fotoğraf: Selçuklu devrine ait bakır ve gümüş ile süslenmiş Kalemdan.
 (Ali Ekber Vilayeti, İran az Agaz-i Devran-i İslamî ta Âmeden-i Mogol, s. 662)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REY'İN SOSYAL VE DİNİ HAYATI

3.1. SOSYAL SINIFLAR

Ortaçağda Rey'in sosyal tabakalarının durumu genel olarak has, orta ve avam sınıflarına bölünüyordu.

Has sınıf: Vezirler, emirler, valiler, birliklerin komutanları, toprak sahipleri, büyük tacirlerdi. Bunlar sosyal sınıfının başında olmalarından dolayı zengin gelirlerden yararlanırlardı. Bu sınıfın yaşam tarzını, vezirler ve emirlerinden gelen rivayetler aracılığıyla öğreniyoruz: Rivayetler bu sınıfın servet miktarı, lüks yaşam ve harcamaları hakkındadır. Büveyhîler'in Rey'deki büyük vezirlerinden Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Fazl ve Ebu'l-Feth b. Amid gibiler bu sınıftan sayılırlar.⁸⁰⁵ Özel makam verasetle kazanırlar ancak bunlar her zaman padişahın öfke ve gazabına da maruzdular. Öyle ki rakipleri ve düşmanlarının küçük bir iftira ve kıskançlığı ile işten uzaklaştırılarak servetleri haciz ediliyor ve avam sınıfına düşürüyorlardı.

Orta sınıf: İlim adamları, edipler, tüccarlar, divan ehli ve birlik başkanlarını teşkil ediyordu. Bu sınıf, avam ve has sınıfın ortasında vaki idi. Üçüncü ve dördüncü hicri asırda halkın sosyal ve ekonomik koşullarının iyi olması için, muhalif gruplar arasında tartışmalar her yerde olup Büveyhîlerin Cibâl dalının başkenti olan Rey'de de ortaya çıkmıştır.⁸⁰⁶ Bu devirde ediplerin durumu daha iyi olup vezirlerin ve büyüklerin meclisleri onların varlığı ile süsleniyordu. Ayrıca bu asırda Rey'de medreselerin çoğaldığını görüyoruz, bu da halkın içtimai durumunun iyileşmesine alamettir. Abdulcelil Kazvî'nî er-Râzî kendi asrı yani Selçuklu devrine ait Şemsu'l-İslam Haskâ Bâbuye medresesi ve Hâce Abdulcebbar Müfîd medresesinden söz etmektedir.⁸⁰⁷

3. Sınıf avamdan oluşmaktaydı: Şehir esnafları, köylüler, şehir dışı çobanlar, bunların çoğunun durumları iyi değildi. Bu sınıf, öbür iki sınıfın yanında değersiz

⁸⁰⁵ Barat Dehmonde, *Târîh-i Tehevvulat-i Siyasî İçtimai, İktisâî ve Ferhengi-ye İran der Devre-yi Sâmânîyan, Büveihiyan, Gazneviyan, İntişârât-i Dânişgâh-i Peyam-i Noor*, Tahran 1384 hş., 128.

⁸⁰⁶ Mürteza Râvendî, *Târîh-i İçtimaii-yi İran, İntişârât-i Ruzbehan*, Tahran 1382 hş., I, 31.

⁸⁰⁷ Abdu'lcelil Kazvî'nî Râzî Nesireddin Ebûr-Râşid, *Ba'zu mesâlibi'n-Nevâsib fi'n-Nakz-i Bazı Fezâihi'r-Revâfid*, tsh. Mîr Celaleddin, Muheddis Ermuy, Çaphâne-yi Zer, Tahran 1358 hş., 34-35.

hizmetçi ve köle gibi görünüyordu. Şehirlerde ise bu sınıfın bazılarının durumları daha iyi olup onlar esnaf müessesesini kurmakla kendilerini biraz da olsa egemenlerin baskılarından muhafaza ediyorlar ve bunun için Fakîhlerin nüfuzundan istifade ediyorlardı. Bu sınıfın başında ise Âlimler ve Fakihler bulunuyordu.⁸⁰⁸

Rey'i eğer mezhep bakımından sınıflandırsak da üç sınıfa bölündüğü görülür. Kaynaklarda görüldüğü üzere Rey üç kısma bölünmüştür:

1. Şiiilere özel kısım İslamiyet döneminde Rey'in batı, güney ve güney doğusunda yer almaktadır. Şiiilerin önemli mahallelerinden, Muslihğâh, Batan, Der-i Reşkan, Der-i Abes, Dervaze Ahenin, Dervaze Carub Bendan, Zamehrân, Kolahdozan vd. Mahalleleri, şehrin büyük parçasını teşkil ediyordu.⁸⁰⁹

2. Kısım Şafiilere mahsus: Rey'in doğu kısmında Şafiiler ve Hanefilere ait bir kısım Palan Geran, Cilabad, Derkende, Kutb-i Rude, Rûyân, Sarebanan, Saray-i İyalet, Mehdî abad... gibi mahallelere şâmil oluyordu.⁸¹⁰

3. Kısım Hanefiler'e mahsus: Hanefiler Rey'in doğusunda Rabaz'da Kohendej, Kale Teberek ve Saray-i İyalet'e yerleşmişlerdi.⁸¹¹

Kaynaklarda geçtiğine göre Rey halkının çoğu Hanefî ve Neccarilerden, köylüler ise Zaferani mezhebindeymişler.⁸¹²

Rey Halkının Ten Rengi

Makdisî *Ahsanut-Tekâsim* 'de Rey halkının ten rengini diğer Cibâl ehlinden daha güzel olarak belirtiyor.⁸¹³

3.1.1. Rey'in Nüfusu ve Etnik Unsurlar

Rey halkının aslı Ari idi.⁸¹⁴ Lakin kaynaklara göre antik dönemden Rey'in abad

⁸⁰⁸ Dehmonde, 129.

⁸⁰⁹ Seyyid Hamid Mîr Handan, *Simâ-yi Rey*, Merkez-i Çâp ve Neşr-i Sâzemân-i Tebligat-i İslamî, Tahran 1373 hş., 66.

⁸¹⁰ Mîr Handan, 80-84.

⁸¹¹ Mîr Handan, 85.

⁸¹² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 591-592; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi, Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 590.

⁸¹³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 398; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 595; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 603.

⁸¹⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 101.

olduğu zamana kadar başka kabileler de oraya yerleşerek bu ırkla karıştılar. *Avesta*’nın *Vendidad*’ında şöyle denmektedir: “On ikinci abad ülke ki ben Ahuramezda, Rey’i üç ırkta yarattım (...).” Üç ırktan kasıt, İran ırkı, Turan sarı beden ırkı ve Tazi ırkı olarak geçiyor.⁸¹⁵ Hakamenişlerin yıkılışından sonra Yunanlıların ayakları bu şehre doğru açıldı. Defterde kayıtlara göre Makedonların sayısı Rey’de 10000 kişi idi.⁸¹⁶ II. Makedon Philip’in meşhur emirlerinden olan Antonius’un oğlu Selevkos⁸¹⁷ İskender’in güvenilir ve büyük komutanının⁸¹⁸ iki hanımından İranlı olanın ismi “Apama” idi.⁸¹⁹

Sâsânîler devrinde Rey’de Mehrân Pehlev ailesinin nüfuzuna rağmen Persev göçmenleri Rey’in etrafına, Cibâl ve İsfahân’a taşındı.⁸²⁰ Bu konu hakkında şimdiye kadar gelen kaynaklardan anlaşılıyor ki Rey şehrinin halkının soyu İran asıllılar tarafından kurulmuş sonra Türk ve Arap grupları onlara katılmışlardır. Daha sonra Yunanlılarda oraya yerleştiler. İslamiyet zamanında Türk, Arap ve Deylemliler de bu şehir halkının nüfusuna eklendiler.⁸²¹

İslamiyet Devrinde Rey’deki Irklar

İslamiyet’in erken döneminde İran’ın fethiyle birlikte Araplar da oraya yavaş yavaş yerleştiler. Yâ’kubî *el-Büldân*’da şöyle yazıyor: “Rey halkı acemden ve bazı kısmı da Arap’tan oluşuyor.”⁸²²

İslamiyet’in ilk devrinde, İran’ın fethi esnasında ve ondan sonra Araplar da o şehre yerleştiler. Bu şehirde Türk grupları da oturuyorlardı. Deylemliler, bu asırda özellikle Alevîler, Zîyarîler ve Büveyhîler döneminde Rey’de yerleşmişlerdir.⁸²³

Rey halkı Ari olmasına rağmen günümüze gelen kaynaklara göre, antik zamandan itibaren bu şehir mamur olduğundan dolayı başka soylarda orada ikamet ederek o şehrin ırkıyla karıştılar.⁸²⁴ *Yemini Târîhi*’nin tercümesinde, Adududdevlenin ahvali için şöyle deniyor: “Rey’den çıktı, Türk, Arap ve Deylem’den oluşan büyük birlikler Cürcan

⁸¹⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 101.

⁸¹⁶ Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, II, 1883.

⁸¹⁷ Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, III, 2053.

⁸¹⁸ Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, III, 2054.

⁸¹⁹ Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, III, 2059.

⁸²⁰ Abdü’lhüseyin Zerrînkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, Emir Kebir, Tahran 1380 hş., I, 505.

⁸²¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 104.

⁸²² Yâ’kubî, *el-Büldân*, 276; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi el-Büldan*, 51.

⁸²³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 101-103.

⁸²⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 101.

semtine yüz çevirdi...”⁸²⁵ *Câmiü't-tevârih*'te Mueyyeduddevlenin (366-373/976-983) ahvali için ise; “... Rey'den çıktı, Arap, Deylem ve Acemden oluşan büyük bir birlikle Curcan'a doğru yüz çevirdi...”⁸²⁶ Başka bir coğrafi metinde dördüncü hicri asrına ait bir kitapta; Rey gösterişli, azametli bir şehir ve halkı ise Arap, Türk ve Fars vb.larıdır.⁸²⁷

Farslar

Pek az istisnai durum dışında hem başkent Rey'de hem de İran genelinde yaşayan Şiilerin aynı zamanda Fars olduklarını biliyoruz. Rey'de Acem nüfusu oldukça fazlaydı ve şehrin yarıya yakını Şîi-Acemdi. Nitekim Selçuklu devlet teşkilatında Acemlerin nüfusu tahmin edilemeyecek kadar fazlaydı. Bırakalım Rey'i, Bağdat'ta bile, Tuğrul Bey'in ölümü ile Alp Arslan'ın tahta çıkışı esnasında Selçuklu divanında çalışanların hemen hemen hepsinin Acem-İrânlı olduğunu görüyoruz. Bu da İranlıların devlet teşkilatında ne dereceye kadar geniş rol oynadıkları hakkında, fikir edinebilmek için yeterli olsa gerektir.⁸²⁸

İranlıların divan dışında, devletin diğer bazı kurumlarında da başrol oynadığını görmekteyiz. Selçuklular'ın Rey gibi eyaletlerinde amîd, şihne, amil, nazır, muhtesip, reis, kadı, hatip, müftü türü önemli idarî görevlerin, kısmen Türk olmakla birlikte, çoğunluğunda İrânlılar'ın (Fars-Acem) görev aldığını görüyoruz. İranlılara “kalem ehli” denirken, Türklere “kılıç ehli” denirdi.⁸²⁹

Şunu belirtmek gerekir ki İranlı aydınlar Selçuklu hizmetine girmeyi ve çalışmayı şeref saymış ve çok az istisna dışında devlete hep bağlı kalmışlardır. Nitekim Selçuklu askerî teşkilatına giren bir Türk'ün ilk gayesi emîrlik pâyesine ulaşmak olmuşsa, Selçuklu devlet teşkilatına giren bir İranlının da ilk gayesi amîdlik payesine ulaşabilmektir. Bırakalım amîdliği, İranlılar, devlette o kadar başarılı olmuşlardır ki içlerinde baş vezirliğe kadar yükselenler olmuştur. Bunun en güzel örneği Rey'de Tuğrul Bey'e vezirlik yapan Amîdülmülk el-Kündürî, Alp Arslan ve Melikşâh'ın veziri Nizâmülmülk

⁸²⁵ Ebû Şaraf Nasih b. Ftr, (فطر) Cufadeganî, (جرفادغانی), *Tercüme-yi Târîhî Yemînî*, be İhteimam-i Ca'fer, Şuaâr, Bungâh-i Tercum-ı ve Neşr-i Kitab, Tahran 1347 hş., 55.

⁸²⁶ Reşidedin Fazlullah Hemedanî, *Câmiü't-tevârih* (*Trih-i Gazneviyan, samaniyan ve Büveihiler*), Mukaddime ve Havaşi-yi Debir siyâgî, Tahran 1338 hş., 19; Tarih-i İran-i İslami, *Câmiü't-tevârih* (*Trih-i Gazneviyan, samaniyan ve Büveihiler*), 24.

⁸²⁷ İshak b. Hüseyin Münecim, *Akamu'l-Mercan, fi Zikri'l Medâin'e-l Meşhûret fi Kull-i Mekan*, (Çev. Muhammed Asef, Fikret, thk. Fahmî Sad), Bunyad-i Pejuheşhâ-yi İslamî Astân-i Kuds-i Razavî, Meşhed 1370 hş., 67.

⁸²⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı* III, 197.

⁸²⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı* III, 188-189.

ve oğulları olmuştur.⁸³⁰

Türkler

Bir grup Türk de bu şehirde barındı; ancak İslamiyet döneminde özellikle Alevîler, Zîyarîler, Büveyhîler ve Deylemiler çoğunlukla bu şehirde oturdular. İbn Fakîh'in *Mühtasarul-Buldan*'ında ve Yâkût'un (547-626/1152-1228) *Mu'cemü'l-büldân*'da bu konuya işaret edilmiştir.⁸³¹

Selçuklular'ın Rey'i ele geçirmesiyle Rey'e doğal olarak bir Türk nüfus akımı başlamıştır. Ancak şehirdeki Türk nüfusun varlığı ilk defa Selçuklularla olmamıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Selçûklular Rey'e geldiklerinde şehir Oğuzların elindeydi. İbrahim Yinal'ın buraya gelmesi ve şehri almasıyla birlikte bu Oğuzlar Rey'i terk ederek Azerbaycân ve Diyârbekir taraflarına çekilmişlerdir. Sultan Tuğrul Bey'in şehre gelip burayı başkent yapmasından sonra şehirde Türk nüfusu biraz daha artmıştır. Ancak Tuğrul Bey'in müsamahalı politikasıyla yerli halk da burada yaşamaya devam etmiştir. Sultan ve askerler Türk olmakla beraber, halk Türker'in yanında Acem, Arap ve Yahudilerden oluşuyordu. Diğer devlet yöneticilerinden bazısı yerel halktan olup, sultanın baş veziri Amîdülmülk el-Kündürî Şîî bir Acem'di. Bu durum, paralel bir şekilde Rey'in başkent olarak devam ettiği Alp Arslan devrinde de sürmüştür. Halkın durumu çok değişmezken, bu sefer baş vezir Nizâmülmülk Şâfiî adında Tûslu bir Acemdi.⁸³²

Araplar

İslamiyetin erken döneminde, İran'ın fethinde ve ondan sonra, Rey'e Arap soyundan da iskân yapıldı.⁸³³ Kûfe karargâhı Rey şehrine yakındır ve Kum, Kâşân, Kazvîn, Hemedân ve İsfahân'da yapıldığı gibi buraya da Arap kabileleri iskân

⁸³⁰ Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 455; Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'ate Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler*2, Konya 2001, II, 174-176; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyâseti*, Târîh ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, 90-91.

⁸³¹ İbnü'l Fakîh Hamedânî, *Muhtasaru'l-Büldân (İran Kısım)*, (Çev. H. Mesûd), İntişârât-i Bunyad-i Farhang-i İran, Tahran 1349 hş., 273; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Muhtasaru'l-Büldân*, 111; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1965, I, 547; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Mu'cemul-Büldân*, II, 598.

⁸³² Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı. 4, Güven Matbaası, Ankara 1975, 79.

⁸³³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 103; Ayrıca bkz. Abdullah Akîlî, *Târîh-i Âsitane-yi Rey*, Müessesese-yi Ferherngi-yi Dârü'l-hâdis, Kum 1380 hş./2002, 37.

edilmiştir.⁸³⁴

Abbâsîler devrinde veliaht Muhammed Mehdî'nin buraya tayin edildiğini ve bu olaydan sonra şehrin isminin dahi “Muhammediyye” olarak değiştiğini biliyoruz. Bu şekilde Rey şehri değişik uluslardan müteşekkil bir yer haline gelmiştir. Ya'kûbî de bu konuya vurgu yaparak Rey halkının karışık olduğunu, şehirde Acemlerle birlikte bir grup Arap'ın da yaşadığını söylemektedir.⁸³⁵

Öte yandan şehirdeki âlimlerin çoğu, eserlerini Farsçadan çok Arapça ile yazmışlardır. Zira dönemin bilim dili Arapça idi. Rey şehrinde Fars, Türk ve Araplardan başka milletlerin varlığı hususunda kaynaklar pek bilgi vermemekle beraber, sadece Sultan Melikşâh'ın Rey'de bulunduğu bir sırada askerlerini teftiş ederken, hallerini beğenmediği Ermeni kökenli yedi bin askeri ordudan ihraç ettiği bilgisine sahibiz.⁸³⁶

Rey'in Nüfusu

Rey mamur ve büyük bir şehirdir, nüfusu kalabalık olduğu gibi çok tüccarı vardır.⁸³⁷ İbn Hurdâzbih'e göre yaratılış olarak dünyanın en güzel şehri olan Rey,⁸³⁸ denilebilir ki Moğol faciasından önce İslâm âleminin en büyük şehirlerinden biriydi. Zira İbn Havkal, Rey'in doğuda Bağdat'tan sonra en büyük ve en mamûr şehri olduğunu söylemiştir. Nişâbûr'un da büyük ve gelişmiş bir şehir olduğunu söyleyen müellif, yine de bu şehrin binaların çokluğu, bayındırlığının yüksekliği ve halkın zenginlik ve bolluk bakımından Rey seviyesine ulaşmadığını sözlerine ekler. Ona göre şehrin büyüklüğü en ve boy itibarıyla 1,5 fersaktır.⁸³⁹

Tarihi eserlerde Rey şehri için söylenen kervansaray, hân, hamam, değirmen ve diğer müesseselerin sayılarına bakılırsa Rey'in nüfusu hakkında bir tahmin yürütülebilir. “Rey şehrinin toplam doksan altı mahallesi, kırk altı sokağı ve bin altı yüz altmışaltı adet hamamı, altı bin dört yüz medrese ve hankahı, on iki bin yedi yüz altı kervansarayı vardı.

⁸³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”, *Turco-Iranica Türk-İrân Tarihî Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, 13.

⁸³⁵ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 96.

⁸³⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 58; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, 61.

⁸³⁷ Meçhul, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. V. Minorsky, Mutter Abdullah, Duman-Murat, Ağarı), Kitâb Evi Yay., İstanbul 2008, 90-91.

⁸³⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 146; Coğrafya-i Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 158.

⁸³⁹ İbn Havkal, *Suretü'l Arz*, Brill, Leiden 1967, II, 378; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Suretü'l Arz*, II, 371.

Kaynaklarda verilen bu bilgiler, Rey'in oldukça kalabalık bir şehir olduğunu gösterir.⁸⁴⁰ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* da şöyle diyor: “Duyduğuma göre Rey'in halkı on bin kişiden fazladır.”⁸⁴¹ Öte yandan Kavâmî-i er-Râzî'nin belirttiği hicrî üçüncü asırda şehirde meydana gelen depremde 350 bin kişinin öldüğü bilgisine bakılırsa bu şehrin nüfusunun milyonu bulduğunu söyleyebiliriz.⁸⁴²

Selçuklu döneminde ise Tuğrul Bey'in Rey'i fethinden önce, şehir nüfusunun 1.000.000 olduğu bilinmektedir.⁸⁴³ Kaldı ki Rey'in köylerine bile bakacak olursak şehrin nüfusu hakkında bir bilgi edinebilir. Zira Rey'in Fişâviye, Kasrân ve Veramin gibi köylerinin her birinin nüfusu yaklaşık 10.000 kişiyi buluyordu.⁸⁴⁴ Günümüzde ise Rey'in nüfusu 860.000 den fazladır.

3.1.2. Rey Halkının Giyim Kuşamı

Rey halkının giyimi konusundaki bilgiyi, Medler zamanının büyük şehirlerinden Hemedân halkının giyimi hakkında verilen bilgilerden çıkarmaktayız: Buna göre görünüşte Medlerin elbiselerinin Perslerden farklı olduğu hakkında bazı farklı kaynaklar az da olsa birtakım bilgiler vermektedir. “Med ülkesinde geleneksel olarak dış elbisesi arguvan renkli giyimlerden oluşmakta aynı zamanda onlar gerdanlık ve bilezik takarak da süslenmekteydiler. Hâlbuki Pers halkı, günümüzde evlerinde olduğu gibi sade elbise giymektedirler.”⁸⁴⁵ Kuruş Medlerin giyim kuşamını üzerine alarak bu şekilde ülkenin büyüklerini onu taklit etmelerini emir verdi. Bu elbiseyi tercih etmesinin sebebi iki yönden olup insanın kusurlarını örterek uzun boylu ve güzel gösteriyordu. Med halkının tercihleri şu şekildeydi: Ayakkabı elbise altında kaldığı için şahsı uzun boylu gösteriyordu.⁸⁴⁶

3.2. İKTİSAT VE TİCARET HAYATI

⁸⁴⁰ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Mirâtü'l-Büldan*, IV, 2116.

⁸⁴¹ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 599.

⁸⁴² Akâlî, 37.

⁸⁴³ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 120.

⁸⁴⁴ Turan, *Selçukluların Başkenti Rey*, 97.

⁸⁴⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 612.

⁸⁴⁶ Xenophon, *Târîh-i Kuruş*, (Çev. Haşayar Ruhsânî), *İntişârât-i Encumen-i İranpejuhi-yi İranşehr*, 1392 hş., 285; Tarih-i İran-i İslami, *Kuruşname*, 234; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 612.

3.2.1. Rey'in İktisadi Durumu

3.2.1.1. Rey'in Coğrafyasının İktisadi Durumuna Etkisi

Rey Şehri, Alburz Dağının kenarında konumlanması sebebiyle Rey'in kuzey dağlık bölgeleri bol yağmur almaktadır. Bu sebeple Rey bölgesi, su kaynakları bakımından zengin bir bölgedir. Şehirdeki ihtiyaç fazlası su nehlere, şehir dışında tarım yapılan yerlere yönlendirilmiştir.⁸⁴⁷ Öte yandan Rey ve nahiyelerinin verimli toprağı ve sıcak havası, tarımsal ürünlerin ekim ve hasatlarının da verimli olmasını sağlıyordu. Kazvini bu bakımdan Rey şehrinin tarım ürünlerinin bolluğunu övmüştür.⁸⁴⁸

Rey, büyük ve kalabalık nüfuslu bir şehirdi. *Hududul-Alem*'de, büyük ve mamur şehir nüfusu, serveti ve tüccarı çokça anlatılmıştır.⁸⁴⁹ Rey'in İran'ın Araplar tarafından fethedildiği zaman serveti o kadar çoktu ki, Müslümanların ganimetleri Sâsânîlerin başkenti olan "Medâin"de ele geçen ganimetlere eşlik ediyordu.⁸⁵⁰ Bölgenin yağışlı olması, kendi döneminde dikkat çekiciydi ve Rey bölgesinin refahını temsil ediyordu. Rey'de İslamiyet'ten önce ve sonra sikke bastırılmıştır. Rey şehri; iktisat, tarım, ticaret, sanayi açısından ve sanatta da revnaklıydı. Bu ticaret ve sanatların her birisi Rey'in özel coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. Rey'in su potansiyeli ırmaklar, kuyu suları ve su kemerlerinden olmak üzere üç kaynaktan sağlanıyordu. Şehrin fazla suyu çoğunlukla nehlere akıyor, bu su da tarım için kullanıyordu.⁸⁵¹ Diğer taraftan Rey'in verimli toprakları ve oldukça sıcak havası, bazı bölgelere ekim ve hasat imkânı vererek burada tarım ürünlerinin çoğalmasını sağlamıştır. Kaynaklara göre doğu tarafında Nişâbûr gibi büyük ve abad şehir yoktur ama bollukta ise Rey daha öndedir.⁸⁵²

3.2.1.2. Rey Halkının Geçim ve Ekonomisi

Rey'in dağlıklarının havasının elverişli olması ve otlaklarının varlığı, koyun besleme ve bakım imkânı sağlıyordu. Bu nedenle Rey'deki dağlık alanların halkı da diğer

⁸⁴⁷ Abraham Williamz Jackson, *Sefernâme-yi Jackson*, (Çev. Menuçihir Emirî ve Fereidun Badreyi), Neşri Harizmî, Tahran 1352 hş., 485.

⁸⁴⁸ Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, II, 135; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Asârü'l-bilâd*, 443.

⁸⁴⁹ Meçhul, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 142; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 152.

⁸⁵⁰ Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, V, 1975.

⁸⁵¹ Jackson, *Sefernâme-i Jackson*, 485.

⁸⁵² Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Meratu'l-Büldân*, IV, 2082.

Cibâl halkı gibi çoğunlukla koyun besliyordu. Yemeklerinin çoğu mandıra ürünlerinden oluşmaktaydı. *Hududul-Alem*'de, Rey'deki hayvansal yağ ihracatına işaret edilmiştir.⁸⁵³

Büveyhîler ve Selçukluların hükümdarlığı zamanında halkın geçiminin iyileşmesi için ekonomik reformlar yapılmıştı. Özellikle Adududdevleye Deylemi (338-372/949-982) sırasında Rey, Cibâl bölgesinin en büyük şehri sayılıyordu.⁸⁵⁴

Kazvini Rey'i hububat ve meyvesinin bol oluşu bakımından da övmüştür.⁸⁵⁵ Rey'in su kaynaklarının bol olması dolayısıyla birçok ağaç çeşidi vardı.⁸⁵⁶ Bu yüzden bu topraklarda bol miktarda ve iyi meyveler yetişmekteydi.⁸⁵⁷ Sonbaharda Rey'de üzüm, dut, incir, gibi meyveler ucuz ve bol olurdu.⁸⁵⁸ Rey'in nar ve armutları da aynı şekilde çekiciydi.⁸⁵⁹ Rey'deki meyvelerin çoğu dağlık alanlardan elde edilmekteydi ve su kaynakları ve havası meyve ağaçlarının yetişmesi için müsaitti.⁸⁶⁰ Rey'de meyvenin bol miktarda yetişmesi, büyük pazarların ve manavların kurulmasını sağlıyordu. Bu pazarlar ise "Mehdî" ulu camisinin yakınlarındaydı.⁸⁶¹

Rey'in Ürünleri

Rey şehri ipek, ahşap eşya ve parlak çömleri bakımından ticarî merkez olarak kabul ediliyordu. Şehrin beş adet büyük kapısı ve mühim pazarı vardı.⁸⁶² Burada saçların yıkanmasında kullanılan yumuşak bir çamurdan oluşan ürün başka şehirlere gidenler tarafından hediye olarak gönderilirdi. Ayrıca burada çok güzel taraklar da yapılırdı.⁸⁶³ İğne, tarak ve büyük kâseler gibi ürünler de ihraç için üretilmekteydi.⁸⁶⁴ Ayrıca burada pamuklu eşyalar, cübbe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilmektedir. Rey'in

⁸⁵³ Meçhul, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 142; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 152.

⁸⁵⁴ Cunningham vd., 229; <http://www.noormags.ir>; Golamrıza Fedai-yi Irakî, *Hayati İlmî der Devre-yi Al-i Büveyh*, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş., 59.

⁸⁵⁵ Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, II, 135; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi, Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, 443.

⁸⁵⁶ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi, el-Büldân*, 51.

⁸⁵⁷ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 574.

⁸⁵⁸ Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, II, 135; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, 443.

⁸⁵⁹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kukûb*, (3.Makale), "be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâkî", 58-59.

⁸⁶⁰ Museer b. Muhelhel, Yanbuî Hazracî Ebû Dülef, *Seyahâtname-yi Ebû Dülef der İran, be Kuşş-i Vladimir Minorsky*, (Çev. Ebûl Fazl Tabâtabâî), Ferhang-i İran Zemin, Tahran 1342 hş., 75.

⁸⁶¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 584; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Ahsenü't-tekâsîm/ Tercüme-yi*, II, 584.

⁸⁶² Golam Hüseyin Musaheb, *Dairatü'l Mearif-i Farsi Musaheb*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1380 hş., II, 1143.

⁸⁶³ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Sefernameha-yi Hattî-yi Farsi*, I, 615.

⁸⁶⁴ Le Strange, *Coğrafyâ-yi Târîh-yi Serzeminha-yi Hilâfet-i Şarki*, 245.

bölgelerinde yün taylasan da üretilmektedir.⁸⁶⁵

2.2.1.3. Rey’de Tarım Ve Hayvancılık

Rey’de en önemlisi ise pamuk, hububat olmak üzere çeşitli ürünler üretilmekteydi ve meyveleri de güzel ve ucuzdu. Bu bölgede bol miktarda hububat bulunur, nadiren kıtlık yaşanır, birçok vilayetin buğdayı da Rey’den sağlanırdı.⁸⁶⁶ Rey’in bol su kaynakları sayesinde çok sayıda bahçesi ve ağaçlıkları vardı.⁸⁶⁷ Meyveleri ise genellikle Rey’in dağlık alanları olan Kasran’da üretiliyordu.⁸⁶⁸

Rey’in belli başlı tarım ürünleri şu şekildedir:

1. Meyveler: Egemenlik Abbasi halifeleri elinde olduğu zamanda her şehrin haracı ve ayrıca o şehrin özel ürünü, onlara gönderiliyordu. Büveyhîler Irak’ı ele geçirince haraç ve onunla beraber her şey Büveyhi sultanına gönderilmeye başladı. O günkü Rey’in haracı olan 12.000 dirhem ve beraberinde 100.000 nar tanesi ile 1.000 sepet kuru şeftali sultana gönderiliyordu.⁸⁶⁹

Rey’in çok sayıda meyve ağaçları vardı ve bunlarda yetişen meyveler daha çok incir, şeftali ve üzümdü.⁸⁷⁰ Kazvînî de bu bilgileri tekrarladıktan sonra halkın üzümü kışa bırakmadığını söyler ve ekler: “Melâhi adındaki bir üzüm türünün taneleri çok büyük, kabuğu ince ve tadı güzeldir. Salkımı ise hurma salkımı gibidir. Belki bir salkımı 100 taneden oluşur. Bu çeşit, kışa kadar bekletilebilir. Kışın bu üzümü, Rey’den Kazvîn’e götürüp satarlar. Bir başka tür de var. O da Razîkî çeşidine benzer. Bunu toplayıp kurusun kuru üzüm olsun diye gölgede bekletirler. Kuru üzümü çok hoştur ve bu kuru üzümü birçok memlekete götürürler.” Kazvînî, bu bilgilere ek olarak Rey’de bulunan bir toprak türünden de bahsetmiştir. Buna göre halk bu toprağı alıp bununla banyo yapar. Bu toprağın saçı yumuşattığı söylenir, ayrıca dışarıdan gelen halk bu toprağı hediye olarak sevdiklerine, memleketlerine götürür.⁸⁷¹

⁸⁶⁵ Meçhul, *Hudûdu’l-âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, 90-91; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hudûdu’l-âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, 152.

⁸⁶⁶ Müstevfi, *Nüzhetü’l-Kukûb*, (3.Makale), “be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâki”, 58.

⁸⁶⁷ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 51.

⁸⁶⁸ Museer b. Muhelhel, Yanbuî Hazracî Ebû Dülef, *Seyahâtname-yi Ebû Dülef der İrân*, be Kuşş-i Vladimir Minorsky, (Çev. Ebûl Fazl, Tabâtabâî), İntişarat-i Ketabfuruşî-yi Zavvar, Tahran 1354 hş., 75.

⁸⁶⁹ Ali Asger, Fegihî, *Al-i Büye ve Ozae-i Zaman-i İyşân*, İntişârât-i Saba, Tahran 1366, 605.

⁸⁷⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 97.

⁸⁷¹ Kazvînî, *Asârü’l-bilâd ve ahbârü’l-’ibâd*, 376; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Asârü’l-bilâd ve*

2. Pamuk: İbn Sa'd üçüncü halifenin giyimi hakkında şu şekilde bilgi vermektedir: "Osman b. Affan "kuhi gömlek"⁸⁷² giydiğini minberde gördüm."⁸⁷³ Bu durum gösteriyor ki geçmiş zamanlarda da Rey pamuğu iç tüketime ek olarak ihraç edilmekteydi.⁸⁷⁴ Bu şehirde üretilen pamuğun fazlası ayrıca Irak'a gönderiliyordu.⁸⁷⁵ Rey'de üretilen pamuk aynı zamanda Bağdat ve Azerbaycan'a da gönderilmekteydi.⁸⁷⁶

3. Hububat: Rey'de hububat bol miktarda üretildiğinden bu şehirde kıtlık çok az yaşanmakla birlikte tüketime ek olarak başka şehirler de ihraç edilmekteydi.⁸⁷⁷

4. Zafaran (safran); Kaynaklarda belirtildiğine göre Rey'de zafaranda üretilmekteydi.⁸⁷⁸

Rey, günümüzde önemli tarım bölgelerinden biri olarak sayılmaktadır ve ticaret, sanat, tarım, hayvancılık bu şehir halkının temel geçim kaynağıdır.⁸⁷⁹

Rey'in Madenleri

Ebû Dülef Musear b. el-Muhelhel el-Hazreci, Rey şehrini görmüştür ve *Er-Risâletul-Saniye*'de Rey'in madenleri hakkında şöyle denilir; Ebû Dülef kendisi mineralog, aynı zamanda kimya işiyle de meşguldü.⁸⁸⁰ Onun minerallerle ilgili olan görüşleri Rey madenleri hakkında doğru bilgi sunar. Yine *Nüzhetül-Kulub*'da bahsedildiğine göre Rey'de Teberek dağında gümüş madeni vardır.⁸⁸¹

Günümüzde de orada kurşun, Şâmot (ateş tuğlası, bir tür kil) ve çimento madenlerinden istifade edilir. Ayrıca o bölgede saç yıkamak için de kullanılan özel bir

ahbârü'l-'ibâd, 443.

⁸⁷² Pamuğu meşhur olan, Rey'e yakın bir nahiye.

⁸⁷³ Muhammed b. Saad Vakidî, *Tabakatel-Kübra*, (Çev. Mahmud Mehdevi-yi Dâmuğânî), İntişârât-i Ferhang ve Endişe, Tahran 1374 hş., 48; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tabakatel-Kübra*, III, 48.

⁸⁷⁴ Fegihî, 604, 605,

⁸⁷⁵ Ebûl Fida, *Takvimü'l-Büldân*, (Çev. Ebdu'l Muhammed, Ayetî be Nakl ez İbn Havkal), İntişârât-i Bunyad-i Ferhangî-yi İran, Tahran 1349 hş., 489; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Sefername-yi Cekson*, 487.

⁸⁷⁶ İstâhrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1347 hş., 171; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 210.

⁸⁷⁷ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kukûb*, (3.Makale), "be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâkî", 96.

⁸⁷⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 589.

⁸⁷⁹ *Gozareş ve Çeşm Andaz-i Şehrîstan-i Rey*, Tehiye ve Tedvin Tevesut-i Muavinet-i Bernâmerizi ve Edarî Mali-yi Guruh-i Terh ve Bernâme, Tahran 1390 hş., 2-3.

⁸⁸⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 555.

⁸⁸¹ Müstevfî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kulûb*, "El-Makaletel-Salaset, be İhtimam-i Lestrage", Beril Yay., Liden 1331, 198. Ayrıca bkz. Müstevfî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kukûb*, (III. Makale), "be Kuşş-i Muhammed, Debir-i Siyâkî", 58. Ayrıca bkz. Ebû Dülef, *Seyahâtnâme-yi Ebû Dülef der İran*, 73.

çamur da çıkmaktadır.⁸⁸²

Çarşı ve Pazarlar

Rey şehrinde Kohendej ve Şarestan semti dışındaki yerler Pazar'ı teşkil etmekte ve şehrin, batı tarafında Berin'in tamamı, doğuda Cilabad ve güneyde ise Rebez'dan oluşmaktadır. Şehrin bu tarafında farklı türdeki pazarların tamamı toplanmış ve tüm ticarî işlemler burada yapılmaktaydı. İstahrî yazısında Rabaz'ın mamur bir yer olduğunu belirtmektedir.⁸⁸³ Mâkdisî de Rebez şehir pazarlarının mamur olduğunu aktarmaktadır.⁸⁸⁴

Kaynaklara göre Rey'in bir kaç pazarı vardı ve bunlardan meşhur olanların ismi şöyle geçmektedir: Rude pazarı, Belisân pazarı, Nesrabâd pazarı, Sarebanan pazarı, Babu'l-Cebel pazarı, Bab-i Hişâm pazarı, Bab-i Sin pazarı, Dehek pazarı.⁸⁸⁵

3.2.2. Rey'in Ticarî Durumu

Rey şehri, büyük ticarî ipek yolunda vakii olduğundan, çeşitli semtlerden buraya Kervanlar gelmekteydi ve bu sayede şehirde farklı türde ürünler bulunuyordu. Bu yüzden antik zamandan itibaren bu şehrin ticareti meşhûr ve revnaklı idi. Tüm kervanlar Yunan, Rum, Anadolu, Maverâunnehir Şâmat'tan ve ayrıca Çin, Hint ve Orta Asya'dan ticarî mal taşıyor, hepsi de Rey'den geçmekteydiler. Bu yoldaki tüccarlar, çoğunlukla Yahudilerdir ve Farsça, Rumca, Arapça ve Avrupa dillerine aşinadırlar.⁸⁸⁶ Girişmen, ticaret yolları hakkında Selevkoslar dönemi için; “Kıtalar arasında olan kara yollarının sahibi Selevkoslar idi. Bu yollar İran'dan geçip Çin ve Hint semtine gidiyordu. Onlar, bu yolları genişleterek güvenilir hâle getirdiler. Bu yollar Kızıl Deniz'den Hint'e kadar askerî duraklar tavassutu ile korunuyordu. Çöllerde su depoları ve hanlar yapılmıştı.” ifadelerini kullanmaktadır.⁸⁸⁷ İbn Hodadad (202/817) “Yahud; tüccarı (Redaniler) ticaret için oraya

⁸⁸² Le Strange, *Coğrafiyâ-yi Târîh-i Serzeminha-yi Hilâfet-i Şarki*, 245; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 556.

⁸⁸³ Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey”, 120; naklen: İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1347 hş., 170.

⁸⁸⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 584; Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey”, 120; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 585.

⁸⁸⁵ Seyyid Muhammed Ali, Cemâlzâde, *Rey ve Tahrân (1)*, *Mecelle-yi Yegma*, Şomareyi:197, Payiz 1343 hş., 152. <http://www.noormags.ir>; Perviz Restegâr, “Rey'i Bâstân der Rey'i Bâstân”, *Mecelle-yi Ayne-yi Pejuheş*, Şomareyi:82, Mehr ve Aban, 1382 hş., 51.

⁸⁸⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 551-552; Siyâmek Naderî, “Şehr-i Kuhen-i “Rey” 158-159.

⁸⁸⁷ Roman Ghirshman, *İran-i Bstân*, (Çev. Ya'kup Ajend, İntişârât-i Mula, Tahrân 1389 hş., 235; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 552.

geldiler. Onlar Rumca, Arapça, Yunanca, İspanyolca, Slav dillerini biliyorlardı. Bu şehir Özbekistan, Ermenistan ve Horasan tüccarlarının ticarî merkezi olup alışveriş işlemlerini yapıyorlardı.” bilgilerini vermektedir.⁸⁸⁸

Ticarî döviz piyasalarının 3 ve 4 asırda yaygınlaşmasıyla şehirler yavaş yavaş antik simasını kaybetmişlerdir. Dünya ticaret karayolunun üzerinde olan şehirler ve ipek karayolunun üzerindeki, kaçınılmaz olarak yeni düzende bir pozisyon almalıydılar. Bu durum eski önemlerini korumaları bakımından gerekliydi. Kervansaraylar, ticarî merkezler ve mühim pazarlar bu dönemde yoğunlaştı ve yine bu dönemde şehirleşmenin en önemli sebeplerinden biri iç piyasaların hızla gelişmesi ve dış ticaretin yayılmasıydı. 4/10. asırda İran’ın büyük şehirleri kalabalık bir nüfusa sahipti ve Avrupa’nın Orta Çağ dönemindeki şehirlerden daha önemli ve daha kalabalıktılar. Ayrıca kervan yolları ve deniz ticaret yolları üzerindeydiler. Bunlardan Nişâbûr, Rey, İsfahan, Şiraz şehirleri hem nüfus hem de iktisadî bakımdan İran’ın önemli şehirlerinden sayılmaktaydılar.⁸⁸⁹

Rey, ticarî yönden özel bir yere sahipti. Coğrafi açıdan İran’ın batı ve doğu irtibat merkezi olan bir bölgede bulunmaktaydı. Diğer taraftan Mazendaran denizinin kenarındaki şehirlerin irtibat yolu da Rey’den geçiyordu. Ayrıca Rey’in güneyinde Fars Körfezi sahillerine de ulaşım vardı. Bu yüzden Rey, İran’ın irtibat bakımından merkezî bir konuma sahip şehriydi. Rey, ayrıca Avrupa’dan Çin’e kadar uzanan önemli İpek Yolu üzerindeydi. Çin’den, Hint’ten, Anadolu, Yunan, Rum ve dünyanın önemli ticarî bölgelerinden gelen çeşitli ürünler bu yoldan Rey’e geliyor, buradan da başka bölgelere iletiliyordu. Bu yüzden Rey, ticaret için son derece önemli bir yer olarak sayılıyordu. Bu sebeple İbnü’l Fakîh, kitabında Rey’i “Babüt-Tüccar” diye isimlendirmiştir.⁸⁹⁰

Yâkût el-Hamevî, Rey’i halkın ticaret yeri olarak nitelemiştir.⁸⁹¹ Tacirler, farklı ülkelerden getirdikleri ürünlerini Rey’in irtibat yollarından taşımaktaydılar.⁸⁹² Rey’de büyük ticarî merkezler ve pazarlar bulunuyordu⁸⁹³ ve Rude pazarı diğerlerinin hepsinden

⁸⁸⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 553; naklen: Habib Lavi, *Târîh-i Yahud-i İran*, İntişârât-i Kitâbfuruşî-yi Brukhim, Tahran 1339 hş., III.

⁸⁸⁹ Eşref Ahmed, “Vijegîha-yi Târîhî-yi Şehrneşini der İran-i Devre-yi İslâmî”, *Mecelle Nâme-yi Ulum-i İctimai*, Şomareyi:4, 1353 hş., 16-14.

⁸⁹⁰ Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey”, 125; naklen. Hemedanî, *Acayibnâme*, 270.

⁸⁹¹ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, 1965, II, 896; Nürüssiyye, *Mu’cemü’l-Buldân*, III, 118.

⁸⁹² Hâsemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey”, 125; naklen: Hemedanî, *Acayibnâme*, 270.

⁸⁹³ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, 582.

daha mamurdu.⁸⁹⁴ Şehirde önemli kapılar bulunmaktaydı ve Rey'in dışarıyla bağlantısı karayolu üzerinden sağlanmaktaydı. Bu kapılardan Batan Kapı (Babut-Tag) Cibal ve Irak semtine, oradan da Bağdat'a gidiyordu.⁸⁹⁵ Belisân kapısı Rey'in kuzey batısına, Kazvin,⁸⁹⁶ Deyleman ve Azerbaycan'a gidiyordu. Hişâm kapısı Horasan ve Kumis semtine gidiyordu. Bu kapı Horasan kapı ismiyle de anılmaktaydı. Kuhin kapısı Taberistân semtine bağlanıyor; Bab-ı Sin ise Kum Senti'ne ve İran'ın güneyine gidiyordu. İpek yolunun ürünleri bu yollarla İran'ın güneyine taşınıyordu.⁸⁹⁷

Kazvini yazarı Rey'in saç yıkama çamuru için: "O ihracat mallarının en önemlisidir ki Rey'den başka şehirlere götürülmektedir."⁸⁹⁸ ifadelerini kullanmaktadır. Başka bir tür çamur ise vücut yıkamak için kullanılmaktadır ve bu çamur çok yumuşaktır.⁸⁹⁹ İstahri 5/11 ve 6/12 senelerindeki Rey hakkında şöyle demektir: "Rey'den pamuğu Bağdat'a ve Azerbaycan'a götürüyorlar orada ise yumuşak 'Münir' elbisesi yapıyorlar".⁹⁰⁰

Rey'in Harac ve Divan Hukuku

Rey'in İslamiyetten önceki divan hukuku ile ilgili günümüze herhangi bir bilgi ulaşmamıştır. İslami devrinde ise zaman zaman farklı olmuştur. Yâ'kubi, kendi tarihinde Rey'in ve onun muzafatının Muâviye (41-60/661-679) döneminde olan haracı hakkında 30 milyon dirhem rakamını zikretmiştir.⁹⁰¹ İbn Hurdâzbih ise Rey'in haracın 10 milyon dirhem olduğunu söyler.⁹⁰² Hamdullah Müstavfî, Rey vilayetinin divan hukukunun on beş tümen ve bin beş yüz dinar olduğunu söylemiştir.⁹⁰³ Büveyhi sultanlarına o günkü Rey'in haracı olan on iki bin dirhem ve beraberinde yüz bin nar tanesi ve bin sepet kuru

⁸⁹⁴ İbn Havkal, *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretü'l-Arz)*, 121; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, Suretü'l-Arz, II, 378.

⁸⁹⁵ Hâsemî, "Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey", 126; naklen: İstâhrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, 1347 hş., 171.

⁸⁹⁶ İbn Havkal, *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretü'l-Arz)*, 121; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, Suretü'l-Arz, II, 378.

⁸⁹⁷ Hâsemî, "Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey", 126.

⁸⁹⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 556.

⁸⁹⁹ Kadyanî, 215.

⁹⁰⁰ İstâhrî, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, 1347 hş., 171; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, 210.

⁹⁰¹ Ya'kûbî, *Târîh-i Ya'kûbî*, 208; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 592; Nürüssiye, *Tercüme-yi Târîh-i Ya'kûbî*, II, 166.

⁹⁰² Ebûl-Kasim Ubeidullah b. Abdullah, İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik, Yollar ve Ülkeler Kitâbı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitâbevi Yay., İstanbul 2008, 34-35.

⁹⁰³ , Müstavfî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-kulub, İhtimam-i Le Strange, Dünyay-i Kitap*, Tahran 1362 hş., 54; Hacı Halife Katip Çelepi, *tercüme-yi Cihan nima (1) İran ve Kafkaz kısmı*, tsh. Ve tuzih: Seyyid Mehdî, Cevadî, İntişârât-i Muhakkik-i Erdebili, Erdebil 1391 hş., 92.

şeftali gönderiliyordu.⁹⁰⁴

3.2.3. Darphane ve Sikkeler

İlk Sikkeler

Sikke, ilmî bakımdan özel ehemmiyete sahipti. Zira sikkeler kendi devirlerini tören, adab, mezheb, yazı, sanat, siyaset, iktisadi yönlerden tanıtan önemli göstergelerdir. Demirin bulunuşuyla beraber insan topluluklarının evriminde büyük gelişmeler başladı. Demirin bulunuşuyla ticaret ve alışverişin temeli ve ekonomik sistemi kuruldu denilebilir. Çeşitli metallerden bakır, gümüş, altın ve onlardan terkip olan alaşımlar bronz (bakır ve kalay karışımı) gibi külçe, halka, dörtgen veya dairesel parçalardan sikkeler yapılarak ticarete takas aracı olarak kullanıldı. Örneğin Çin’de “tartıda” kesilmesi rahat ve kolay olduğu için metal dar çubuklar sikke yerine kullanılmıştır. ABD’de balta şeklinde olan bakır külçeler, Asya ve Doğu ülkelerinde halka şeklindeydi. Ermenistan’da 1889 senesinde “Demorgan”ın keşfettiği halkalar gibi veya Pakistan’ın “Muhencadaru”unda bulunan bakır çubuklar ve yine Mısır’da bulunan gümüş ve altından yapılan “Mısır outen” halkaları, sikkenin bulunuşundan önce en eski takas aracı olarak sayılıyordu.⁹⁰⁵

Sikkenin keşfi ile güçlü bir iletişim alanı oluşturuldu. İnsanlar kâr-zarar durumlarını, borçlarını ve varlıklarını değerlendirebilmek için ortak ölçülerden istifade etme imkânı buldular. Haraç miktarı, vergi, iç ve dış giderler sikkelere dayanarak hesaplanıyordu.⁹⁰⁶ Sikke bu noktada en özgün ve sağlam tarihsel belgedir. Irk, egemenlik ve bağımsızlığın nişanesidir. Şüphesiz yazının icadından sonra sikke, en mühim buluşlardan biridir. Dinar, Yunanca denariyus (denarion=denarios) kelimesinden gelmektedir.⁹⁰⁷ Latince Denarius,⁹⁰⁸ Pehlevi dilinde “Denar”⁹⁰⁹ olarak ifade edilen kelime Belsar’a göre, “Ariya” kökünden olan “Denar” kelimesinden alınmış veya .⁹¹⁰

⁹⁰⁴ Fegihî, 605.

⁹⁰⁵ Ali Ekber Serferaz-Fereidun Aver Zamanî, *Sekkeha-yi İran ez Âgaz ta Devran-i Zendiye*, Sâzmân-ı Mutâlîe ve Tedvin Kutub Ulum-i İnsânî Dânişgâhi(Semt), Tahran 1380 hş., 5.

⁹⁰⁶ Serferaz-Zamanî, 8.

⁹⁰⁷ İbrahim Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, Encumen-i İranşinâsi, Tahran 1331 hş., 270.

⁹⁰⁸ Ali Ekber Dihhudâ, “Dinar”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XI, 3328.

⁹⁰⁹ Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, 270.

⁹¹⁰ Abdül Hay Habibi, *Târîh-i Afgânistân Bad ez İslâm, Muştemel ber Ozæe Siyâsî, Idari, Fikrî, İçtimâî, İktisadi der do Gern-i Avvel-i Hicri ta Hudûd-i 200.h*, İntişârât-i Efsoon, Tahran 1380 hş., 500.

“ağırlık taşı” anlamındadır.⁹¹¹ Zamahşerî, “dinar” kelimesini Arapça kelimeler kısmında yazmıştır.⁹¹² Bustani de “dinar” sözcüğünü, Arap kökenli olan “dener” ve “dunnar” kelimelerinden geldiğini söylemektedir.⁹¹³ Poordavud, Arap dilindeki “dinar” ve “dirhem”i Farsçadan muarrab değil de belki eski zamanlarda Yunan dilinden diğer dillere girmiş ve mecburen bu tür dillerden de Arap diline girmiş olabileceğini söylemektedir.⁹¹⁴ Allah’ın, Kur’an da⁹¹⁵ dinar kelimesini kullanarak Araplara hitap etmesi onların dinar kelimesinin anlamını ve bu konudaki yukarıdaki sözün vurgusunu belli diller anlamındadır. Mübarek ayette dinar, “hafif ve küçük” anlamına gelmektedir.⁹¹⁶ Hadiste belirtildiğine göre iki dinarı olan kimsenin hesabı, bir dinarı olandan daha zordur.⁹¹⁷ Dinarın üzerinde padişahın ismi ve şemailinin işlendiği de görülmektedir düşünülebilir. Bu tür sikkelerin aynı zamanda belli bir ağırlıkları da vardır.⁹¹⁸

Sâsânîlerin sikkeleri altın, gümüş, bakır, bronzdan olup altın ve gümüş sikke basımı ise sınırlı idi. Bu yüzden bu silsilenin sikkelerinin çoğu gümüşlendi. Altın sikke ise sınırlı sayıda bastırıldığı için özel ve çok nadir bulunan paralardı.⁹¹⁹ Sasanilerin altın sikkelerine dinar denildiği⁹²⁰ Pehlevi metinlerinde belirtilmiştir.⁹²¹ Arapların İran’a geldiği 21/641’de Nihâvend’de Sasani birliğini yendikten sonra kendi bastırdıkları sikkeleri İran’a getirmedikleri görülmektedir. Araplar, Sâsânî ve Bizans İmparatorluğunu fethettiklerinde bu ülkelerin yaygın parasından istifade ediyorlardı. Bizansın altın ve bakır paraları batı bölgelerinde ve gümüş olan Sasani dirhemi ise doğu bölgelerde daha

⁹¹¹ Jelil, Dust Khah, *Avesta; kuhenterin surudha-yi Îrâniyan*, Fegerd, 7:16, İntişârât-i Murvarid, Tahran 1374.hş; Habibi, *Târîh-i Afgânistân Bad ez İslâm, Muştemel ber Ozaee Siyasî, Idari, Fikrî, İçtimaî, İktisadi der do Gern-i Avvel-i Hicri ta Hudûd-i 200.h*, 500.

⁹¹² Mahmud b. Ömer Zamahşarî, *Pişruv-i Edeb ya Mukaddimatü'l-Edeb*, Gerdaverende, Araste, Piraste, Seyyid Muhammed Kazem, İmam, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1342 hş., I, 53.

⁹¹³ Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, 270, naklen: Betros, el-Bustanî, “Dinar”, Dairetü'l Mearif el-islamiyye, Darü'l-Me'rifet, Beyrut, tsz. VIII.

⁹¹⁴ Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, 271.

⁹¹⁵ Al-i-imran, 3;75.

⁹¹⁶ Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, (Çev. Ali, Cevahir Kelam), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1369 hş., I, 101.

⁹¹⁷ *Nuhecü'l-Fisahet*, mecmue-yi gesar-i kalemât-i Hz. Resul-i Akram(s. v), (Çev. Ebûl-Kasım Pâyende), İntişârât-i Câvidân, Tahran 1377 hş., Şomareyi:1627; Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, 15.

⁹¹⁸ Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, (Çev. Ali, Cevahir Kelam), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1369 hş., I, 101.

⁹¹⁹ Seyyid Camal Turâbi-yi Tabâtabâî, *Sekkeha-yi Maşini-yi İran ve Mugaddame-yi bar Sekkeşenasi*, İntişârât-i Mahd-i Azadi, Tabriz 1381 hş., 257; Chiristensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, 27; Ruman Ghirshman, *İran ez Âgaz ta İslam*, (Çev. Muhammed, Muin, Şirket İntişârât-i İlmî ve Ferhangi, Tahran 1374 hş., 408.

⁹²⁰ Chiristensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, 72.

⁹²¹ Purdavud, *Hurmuzdnâm-i*, 272; Vesik, *Seir-i Târîhî-yi Dinar der Târîh-i Pooli-ye İran*, 13.

yaygındı.⁹²²

İslamiyet'ten önce ve sonra Rey şehri darphane merkeziydi ve burada dinar ve dirhem gibi paralar basılıyordu. George c. Miles, Amerikalı ünlü nümismat, araştırdığı sikkeleri "*Rey'in Nümismatik Tarihi*" (*The Numismatic History Of Rey*) isimli eserinde tanıtmıştır. Bu eserde 21/641'den 733/1333 tarihine kadar Rey'de basılan ve günümüze kadar kazılarda veya araştırmalarda ele geçen yaklaşık 279 sikkenin her birisinin özelliklerini anlatmıştır. Ayrıca eserde sikkelerin bir kısmının resimlerini de yayınlamıştır.⁹²³

İran'ın fethi zamanında Hz. Ömer'in zimme ehlinde bir senelik cizye olarak 40 dirhem gümüş, altın sahibi olanlar için ise 4 dinar tayin etmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Sasani devrinin sonlarında altın ve gümüşün kullanım oranının onda bir olduğunun göstergesi olarak alınabileceğini demektir.⁹²⁴

İslami Devirde Kullanılan Sikkeler

İslamiyetten gelişinden sonra da Araplar, önceki zamanlardaki gibi İran ve Rum sikkeleri ile alışveriş yapıyorlardı.⁹²⁵ Hz. Muhammed hayattayken de iktisadi işler yine aynı sikkeler üzerinden yapıyordu. Bu sünnet, Hz. Peygamberin vefatından sonra I. halife Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmiş, para biriminde hiç değişim olmamıştır.⁹²⁶ Bazı müverrihlerin yazdığına göre Hâlid b. Velid, 15/636 senesinde Taberiye'de⁹²⁷ dinar sikke bastırılıp Rum dinarı gibi üzerinde taç, haç ve çevgen resimleri yapılmıştır.⁹²⁸ Muâviye'nin de (41-60/661-679) İran dinarı üslubunda sikkesi basılmış olup sikke üzerine fotoğrafı da işlenmiştir.⁹²⁹ Tabatabayi, Taberiyye dinarının İslam öncesinde olduğuna dair bilgilerin doğruluğunun şüpheli olduğunu söyler zira Araplar

⁹²² Frye, *Târîh-i İran Cambridge (Az Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 315.

⁹²³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 594.

⁹²⁴ Jurji Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, I, 173.

⁹²⁵ Jurji Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, I, 102.

⁹²⁶ Mecid, Yektâyî, *Târîh-i Darayî-yi İran*, İntişârât-i Dihhudâ, Tahran 1352 hş., 484-485.

⁹²⁷ Teberiyye Ordon kasabasıdır, Abad ve sulu bir şehirdir; Meçhul, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Meagrib*, 173; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hudûdu'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Meagrib*, s. 177; Çahê Hz. Yusuf, 12 mil, "sur" şehrinden uzaktır, bu mevkii Teberiyye ve Dimaşk'ın arasındadır; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 69, 71-72; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 77-78; Teberiyye şehrini "Gur" diyorlar, iki dağ arasında olduğundan dolayı ve Şam'ın tüm yerleri o mevkiden yüksekti....Ordon şehrine Teberiyye diyorlar ve o şehirde çok ağaç ve akar sularla deniz kenarında vakidir.)

⁹²⁸ Jurji Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, I, 101; Habibi, *Târîh-i Afgânistân bad ez İslâm, Muştemel ber Ozaee Siyasî, İdarî, Fikrî, İctimaî, İktisadî der do Gern-i Avvel-i Hicri ta Hudûd-i 200.h*, 497.

⁹²⁹ Jurji Zeydan, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, I, 102.

cihatla meşgul olduklarından sikke bastırma fırsatlarının olmadığını ve bu zaman diliminde Araplarda sikke olmayıp halife ve sultanların sikkelerinin de arasında Taberiyye’de bastırılan hiç bir sikke şeklinin görülmediğini söyler. Sadece bahsi olan sikkenin şimdiye kadar yalnız orijinalinin değil onların resminin de görülmediğini söyler.⁹³⁰ Ancak İslam ülkelerinde sikke basılsa bile resmî olarak Araplar, ticaretlerini İran dirhemi veya dinar ile yapmaktaydılar. İran’ın fethinden sonra dört halife ve Emevîler döneminde Abdül-Melik b. Mervân’ın (65-86/684-705) hilafet asrına kadar (85-86/704-705) halifeler Sâsâni sikkelerindeki ateşgede, Pehlevi hattı ve pâdişâh resmini taklit ederek, “Bismillah Rabbi” “Elhamdü Lillah”, “Muhammed Resulullah”, “la ilahe illa vehdehu” “Allahu Ekber “... gibi dinî sözleri ekleyip Kufi hat ile sikke bastırmaya başladılar. Nümismatik alanında bu tür sikkelere “Arap-Sâsâni” sikkeleri denilmekte olup bu sikkeler gümüşten yapılmaktadır. Ayrıca bu asrın altın sikkeleri Rum sikkelerinin takliti olarak basılmıştır ve bunlara “Arap-Bizansı” veya “Arap- Bizanti” sikkeler denilmiştir.⁹³¹ Emevîlerin devrinde Rey’de bastırılan sikkeler:

8.Fotoğraf: Ebdul-Melik döneminde Rey’de basılmış Dirhem, 82/701. 2.81 g.

https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_27_-

⁹³⁰ Turabî Tabâtabâî, *Sekkeha-yi Maşini-yi İran ve Mugaddameyi ber Sekkeşenasi*, 257.

⁹³¹ Vesik, *Seir-i Târihî-yi Dinar der Târih-i Pooli-yi İran*, 42.

9.Fotoğraf: I.Velid döneminde Rey’de basılmış dirhem, 92/710. 2.89 g.
https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_27-
<https://issuu.com/search?q=Baldwin%27s%20Islamic%20Coin%20Auction%2027>

Abbâsîlerin Rey’de olan Darphaneleri

Abbâsî hilafetinin ilk on senesinde Basra ve Kûfe gibi şehirlerde aktif darphaneler bulunuyordu. 134/751 senesi İran darphaneleri dirhem basımına, sonraki senelerde ise yine önemli darphaneler dinar basımına da başlamıştı. Bunlardan başlıcaları Muhammediye (Rey), Semerkant, Ahvaz, Halvan, Kazvîn, Hemedan, Azerbaycan, Kum, Nihavend, İsfahân ve Kerec’de bulunan darphanelerdir. Bronz sikkeler ise Abbâsî hilafetinin ilk devirlerinden itibaren zaten bastırılıyordu. Buhara, Rey, Nihâvend, İstâhr, Hemedân ve Nişâbur şehirlerinde de aktif darphaneler bulunuyordu.⁹³² Muhammediye şehri dönemin önemli darphanelerinin bulunduğu bir merkezdi ve bu isim Abbâsî devrinin sikkelerinde de görülmekteydi.⁹³³

Rey şehri, eski zamanlardan itibaren Cibâl bölgesinin önemli darphane merkezlerinden olup burada dirhem ve dinar basılmaktaydı. Bu bölgede bulunan çoğu paranın üzerinde de Abbâsî halifesi ve Rey ismi yazılıdır.⁹³⁴ Muhammediye şehri de eyaletin en önemli darphane merkezi olarak ismi birçok Abbâsî halifesine ait sikkeler üzerinde görülmektedir”.⁹³⁵

Sâmânilerin Darphaneleri

Sâmânilerin darphanelerinin çoğu doğu bölgelerinde ve Horasan nevahisinde bazıları ise İran’ın başka bölgelerinde bulunmaktaydı. Şimdiye kadar sikkeler üzerinde

⁹³² Serferaz-Zamanî, 164.

⁹³³ Camalzade, 407; <http://www.noormags.ir>

⁹³⁴ Kadyanî, 185; Siyamek Naderî, “Şehr-i Kuhene “Rey” der buf-i kur”, 164.

⁹³⁵ Le Strange, *Coğrafyay-yi Tarihî-yi Serzeminha-yi Hilafet-i Şarkı*, 231.

kırk beş şehir adı okunmuştur. Bunlar; Amul, Asterabad, Eşrusene, Anderabe, Pençhir, Özkend, İlak, Bamiyan, Buhara, Bedehşan, Termez, Save, Soğd, Semerkant, Şaş, Şîrâz, Taligân, Ferah, Fergane, Gebad, Kazvin, Kum, Kerej, Gûrgan, Mahe Besre, Muhammediye, Merv, Nesrabad, Nîşâbur, Herat, Hemedan gibi şehirlerdir.⁹³⁶

10.Fotoğraf: Samanlı II. Nasr döneminde Muhammediye’de basılmış bir Dinar, 327/938. 3.59g.

https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_26_-

11.Fotoğraf: Samanlı II. Nuh döneminde Muhammediye’de basılmış bir Dinar, 331-342/942-953, 3.58 g.

<http://ganjiran1.blogfa.com/tag/%D8%AF%D8%A7%D9%86%D9%84%D9%88%D8%AF%D8%B1%D8%A7%DB%8C%DA%AF%D8%A7%D9%86%D8%B3%DA%A9%D9%87%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%B3%DB%>

Tâhirîlerin Sikkeleri

Talha b. Tâhîr’in 210/825 senesinde Muhammediye’de (Rey) bastırdığı sikke her yönden Abbâsî dirhemine benzemekte ancak sikkenin arkasında halifenin ismi yerine Talha’nın ismi bulunmaktadır.⁹³⁷ Öbür taraftan George Miles kitabında belirtildiğine göre Talha’nın 210/825’de el-Muhammediye’de (Rey) bastırdığı dirhemde ise halifenin ismi

⁹³⁶ Serferaz-Zamanî, 189.

⁹³⁷ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 323.

bulunmaktadır.⁹³⁸ Tâhirîlerin darphaneleri ise Merv, Belh, Bost, Zerenc, Buhara, Semerkant, Çaç, el-Muhammediye (Rey), Ahrşehr gibi şehirlerde bulunmaktaydı.⁹³⁹

Saffârîlerin Sikkeleri

Saffârîlerin hükümdarları Ercan, İstahr, Ahvaz, Bost, Belh, Amul, Penchir, Cünabe (Günave), Zerenc, Secestân, Şîrâz, Uman, Fesa, Muhammediye (Rey), Merv, Nîşâbur, Herat, Fars,⁹⁴⁰ gibi şehirlerde sikke bastırmış ve bu şehirlerde bazı sikkeler bulunmuştur.⁹⁴¹ Saffârîlerin önemli darphaneleri arasında Amul, Ercan, İstahr, İsfahân, Ahvaz, Büst, Belh, Penchir, Zerenc, Secestan, Şîrâz, Uman, Fesa, Muhammediye, Merv, Nîşâbur, Herat, Fars şehirlerinde bulunan darphaneleri sayılabilir.⁹⁴²

Sacilerin Sikkeleri

Saciler, Azerbaycan (Erdebil veya Meraga), Arrân (Berdiâ) ve kısa bir süre için de el-Muhammediye'de (Rey) altın ve gümüş sikke bastırmışlardır.⁹⁴³

Büveyhîlerin Darphaneleri

Büveyhî hükümdarları çeşitli şehirlerin darphanelerinde altın, gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştır. Bu asrın meşhur darphaneleri ise Ercan, Erdebil, Amul, İsfahân, Ahvaz, İyzec, Bestam, Bem, Belh, Basra, Esterabad, Condişâpûr, Halvan, Damogân, Deyleman, Dînever, Save, Şâpûrhast, Muhammediye (Rey), Gûrgan, Fars, Sircan gibi şehirlerde bulunmaktadır.⁹⁴⁴

Alevîlerin Sikkeleri

Taberistân Alevîlerinin sikkelerinde Şii sloganıyla birlikte sikkenin arka kenarında darp mahallinin zikrinden önce sikkenin sahibinin ismi dövüldüğü görülmektedir.⁹⁴⁵ Bu devletin sikkeleri hakkında öbür devletlere göre çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

⁹³⁸ George Miles, *Sikke Şinâsi*, Târîh-i İran Cambridge, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1363 hş., IV, 323.

⁹³⁹ Lanee Poole Stanley, *Catalogue Of Oriental Coins, British Museum*, 1875, Vol. 2, Pp. 72-74. <http://books.google.com>

⁹⁴⁰ Serferaz-Zamanî, 182.

⁹⁴¹ Maâtufî, 141-142; Serferaz-Zamanî, 182.

⁹⁴² Serferaz-Zamanî, 182.

⁹⁴³ Frye, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, IV, 324.

⁹⁴⁴ Serferaz-Zamanî, 197.

⁹⁴⁵ Zerrînkûb, *Ruzegaran-i Târîh-i İran ez Âgaz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, 386-382.

Altın Dinar

12.Fotoğraf: Buyid dynasty. Rayy (Muhammadiyah), AH 398/CE 1008.

<https://depts.washington.edu/silkroad/museum/bm/bmislamiccoins.html/>

Midat

13.Fotoğraf: Büveyhi Aduddevle'ya ait resmi altın midat, 5/11 yy.

<https://www.pinterest.com/pin/207869339031178974/>

Gaznevi Darphaneleri

Gaznelilerin hâkimiyet sahalarının büyük kısmı İran sınırları dışındayken onların darphanelerinin çoğu ise İran'daydı. Darphanelerin bulunduğu yerlerin başlıcaları ise İsfahân, Enderabe, Bamiyan, Belh, Cozcan, Rey, Cecestan, Gazne, Fesa, Nişâbur, Herat, Kerminiye'ydi.⁹⁴⁶

Selçuklu Darphaneleri

14.Fotoğraf: İran-Rey, Tugrul bey devrine ait Dinar

<https://www.pinterest.com/pin/682436149758853593/>

Selçukluların hâkimiyet sahalarının geniş olması, birçok madene erişebilmişler ve dolayısıyla da ihtişamlı bir ekonomik güce sahip olmuş ve sikkelerini de hem kaliteli hem de çok sayıda bastırabilmişlerdir. Bu dönemin sikkelerin şekil ve form özellikleri geçmiş dönemlere benzemektedir fakat paralara sultanların Melikel Mülük, el-Sultanel-Azam, el-Sultanel- Müezzem, Şahenşah, Ebûl-Muzaffer gibi unvanları da eklenmiştir.⁹⁴⁷ Selçuklu dönemi sikkelerinin %90'ı altındandır. Bu dönemin

⁹⁴⁶ Serferaz-Zamanî, 205.

⁹⁴⁷ Serferaz-Zamanî, 209-210.

aktif darphanelerinin bulunduğu şehirler arasında şunları sayabiliriz: Nîşâbur, İsfahân, Rey, Ahvaz, Fesa, Semirum, Vâsıt, Save, Hemedan, Şiraz, Basra.⁹⁴⁸

15.Fotoğraf: Selçuklu Tuğrul Bey'e ait Rey'de basılmış bir Dinar, 444/1052, 3.34g.
https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_20_-_full_for_issuu

16.Fotoğraf: Selçuklu Tuğrul Bey'e ait Rey'de basılmış bir Dinar, 454/1062, 4.61g.
https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_20_-_full_for_issuu

17.Fotoğraf: Selçuklu I. Melikşah'a ait Rey'de basılmış bir Dinar, 480/1087, 1.46 g.
https://issuu.com/baldwinscoins/docs/baldwins_islamic_coin_auction_27_-_

⁹⁴⁸ Serferaz-Zamanî, 209-210.

3.3. REY'DE DİNÎ HAYAT VE DİL

5/11 ve 6/12 asırlarda Rey şehri, İran ülkesinin medeniyet ve kültür merkezi olup farklı mezhep ve görüşleri de bünyesinde barındırmaktaydı. Farklı mezheplerden âlimler, burada birlikte sosyal faaliyetlerle meşgul olabilmişlerdir.⁹⁴⁹ Rey'in siyasî ve ekonomik hayatındaki canlılıktan dolayı diğer bölgelerden farklı din ve görüşlerin buraya yerleşmeleri normaldir. Kaynaklarda da Rey şehrinin mezhep ve fırkaları arasında geçen ihtilaflardan sıklıkla bahsedilmiştir. Bunlar toplumun çeşitli kesimlerinde hikâye edilmiş, burada yaşanan ayaklanmalar ve isyanlar birçok kez konu olmuştur. Şehrin kültür ve fikir hayatında âlimler, vezirler, edip ve bilginlerin de burada yaşaması sebebiyle şehir, siyasî münasebetlerde etkili olmuştur.

3.3.1. İslamiyet'ten Önceki Dinler

Zerdüştlük

Rey, Zerdüştlere dinî merkezi, Muga'nın büyük makamı ayrıca Zerdüş'tün (1200-1000 m.ö.) annesi "Dughdova"nın doğum yeri olarak bilinmektedir.⁹⁵⁰ İran'ın antik dinî olan Zerdüştlüğün peygamberinin babası, bir Azerbaycanlı olan Poruşasp Spitama, annesi ise Dughdova adlı Reyli bir kadındır. Zerdüş'tün asıl adı Arcasp olup Zerdüş ismi ona sonradan takılmıştır. Zerdüş'tün doğum yerini Rey olarak gösterenler de vardır. Öte yandan kutsal kitapları olan *Avesta*'da ise Rey, Zerdüştlere'in on iki kutsal şehri arasında gösterilmektedir.⁹⁵¹ Bunun dışında kitabın birkaç yerinde Rey'in adı Rega şeklinde geçmektedir.⁹⁵² Rey şehri, Zerdüştlere için özel bir yere sahiptir. Bu mezhep ülkede asırlarca revaçta olmuştur. Rey şehrinin etrafında Zerdüştlere tarihî mezarları ve ateşgedelerinin kalıntıları bulunmaktadır. Ateşgedelerin yanı sıra "Dokhme" dedikleri mezarlıkları da hâlâ Rey harabelerine yakın bir yerde bulunmaktadır.

⁹⁴⁹ Ali, Serdari Huyi, "Târîh ve Ferheng-i Rey der Ayne-yi Kitab-i Nagz", *Mecelle-yi Ayne-yi Pejuheş Şomareyi*:8, Hordad ve Tir 1382 hş., 63-70.

⁹⁵⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 62. Ayrıca bkz: İbrahim Purdavud, *Anahita*, tsh. Mitra, Mehrabadi, Afrasiyab, Tahran 1380 hş., 229. Ayrıca bkz: Muin, *Mezdisnâ ve Edeb-i Parsi*, I, 157.

⁹⁵¹ Ebû Zür'a Râzî, *Ebû Zür'a Râzî ve Cühûduhu fi's-Sünen Nebeviyye*, thk. Sa'dî el-Hâşimî, Daru'l Vefa ve't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi' el-Mensura, Medine 1409(1989), 38-39; Abdürrefi' Hakikat, *Târîh-i Kumis*, İntişârât-i Afitâb, Tahran 1983 hş., 11; *Ana Britannica Ansiklopedisi*, "Rey", XVIII, 395.

⁹⁵² Haluk, Hacaloğlu, *Zerdüş Ahura Mazda*, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1995, 15; Ahmed Sedr Hac Seyyid Cavadi, "Rey", *Dairetü'l Mearif Teşeyyu*, Tahran 1379 hş., (2001), VI, 417.

Yahudilik

İran'da Yahudi cemaatinin kökleri MÖ 7. veya 5. yüzyıllara kadar dayanmaktadır.⁹⁵³ Asurlular Rey'de oldukça uzun bir dönem hüküm sürmüşlerdir ve bu dönemde burada bir grup Yahudinin yaşadığı bilinmektedir. O günden bu döneme kadar iktidar değişikliği yaşansa da Yahudi nüfus İran'da hayatını sürdürmeye devam etmiştir.⁹⁵⁴ Ortaçağda İpek Yolu ticaretini Yahudiler ellerinde tutmaktaydı. Bu sebeple Yahudiler, Rey'de ikâmet etmekte ve orada kendilerine ait dükkânları ve ibadetgâhları bulunmaktaydı. Doğu ve batıdaki memleketlerle yapılan ticaret de onların elindeydi. Rey'in refah sürecinde orada her zaman bir grup Yahudi yaşamaktaydı.⁹⁵⁵

3.3.2. İslamiyet'ten Sonraki Din ve Mezhepler

Emevîler döneminde Rey şehri, Emevî taraftarı bölgelerden biri olarak sayılmaktaydı ancak çok geçmeden Şii mezhebi de Rey'de kendisine yayılma alanı bulmuştur. Yâkût Hamevî'nin yazdığına göre 275/888 senesinde Şii mezhebinde olan Ahmed b. Hasan Maredani, Rey yöneticiliği döneminde Şiiliğe değer vermiştir.⁹⁵⁶ Rey şehri, özellikle Hz. Abdül-Azim Hasani'nin Rey gömülmesinden sonra, dinî önemini artırarak muhafaza etmiştir. Hz. Abdül-Azim, Abdullah b. Ali b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Abi Talib'in oğludur.⁹⁵⁷ Abbâsî Halifesi el-Mü'tez (252-256/866-869) döneminde Samarra'dan Rey'e hicret etmiştir.⁹⁵⁸ Dini değişim, Rey şehrinde kademeli olarak yedi asır sürmüş, Şii mezhebi ise şehre girdikten sonra asırlar boyunca yayılma göstermiştir. Buda, şehrin sosyal ve politik ortamı, Alevîlerin ve Hz. Abdül-Azim Hasani'nin bu şehire gelmesi ve Büveyhîlerin hükümdarlığı gibi sebepler etkili olmuştur. Rey'de Büveyhîler dönemi, Şiinin yayılışında zirveyi oluşturmaktadır. Büveyhî emirleri Rey ve İran'da Şii usullerini diriltmişlerdir. Ayrıca, şehirdeki Şii âlimler ve vezirler de Şiiliğin yayılmasında büyük bir etkiye sahiptir.⁹⁵⁹ Rey, Müslüman bir şehir olmakla

⁹⁵³ Yûsuf Besalel, *Yahûdî Târihî*, Üniversal Dil Hizmetleri A.Ş. Yay, İstanbul 2000, 188.

⁹⁵⁴ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 50.

⁹⁵⁵ Kadyanî, 61.

⁹⁵⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1988, III, 121; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Mu'cemü'l-Buldân*, II, 603.

⁹⁵⁷ Muhammed Bager Vaez Tahrânî, *Cennetü'n-Na'im (Ruh Ve Reyhan)*, be Kuşêş-i Seyyid Sadik, Hüseyinî Oşkuri, I-III, Dârü'l-hadis, Kum 1382 hş., I, 342.

⁹⁵⁸ Vaez Tahrânî, I, 524.

⁹⁵⁹ Fatemeh İsmacili Kupayı, *Teşeyu-i Rey ez İbtida ta Payan-i Al-i Büye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bagerel-Ulum Üniversite, Kum 1387, 3.

beraber çeşitli fikir ve mezhepleri de bünyesinde barındırıyordu. Bu mezhepler arasında Şiilik, Zeydilik, İsmaililik, Hanefilik, Şâfiilik gibi mezhepleri sayabiliriz. Rey’de bu fikrî çeşitlilikler bir yandan, sosyal hayatta çatışmalara sebep olurken diğer yandan tartışma meclisleri ve fırkalar arasında risalelerin ve itikadi eserlerin yazılması bir tür ilmi zenginlik de katıyordu.⁹⁶⁰ Rey’de etkisini gösteren ilk grup Zeydiler olmuştur. Hz. Ali’nin torunu Zeynelâbidîn’in oğlu Zeyd’e nisbetle Zeydî denilen bu grup, daha çok Taberistân ve Rey’in de içinde yer aldığı Cibâl bölgesinde etkin olmuştur. Abbasi hilâfetinin baskısı sonucu Horasan’a giden Zeyd’in oğlu Yahyâ burada vefat edince Şiilik bu bölgede güç kazanmaya başlamış daha sonra bu güç Taberistân’a kaymıştır. 250/864’te Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Zeyd ve Hasan el-Utruş gibi Zeydî imamlar, zaman içerisinde bu bölgeye gelmiş ve kısa süre sonra kendilerine taraftar edinince de Taberistân’da bir Zeydî Devleti kurmuşlardır. Abbasilerin bu bölgeye müdahalelerine rağmen Zeydîlik, Rey dâhil bütün Cibâl bölgesine yayılmıştır. Ancak Zeydîlik, İsnâaşeriyye’nin güç kazanmasıyla 16. yüzyılda bölgeden silinmiştir.⁹⁶¹ Şiilerin bu yükselişi, 420/1029 senesine geldiğimizde Gazneli Mahmud’un (389-422/998-1030) Rey’i ele geçirmesiyle sekteye uğramıştır. Bu dönemde başta reisleri Rüstem b. Ali olmak üzere Şii âlimlerin yazmış oldukları kitapların çoğu yakılmış ve mallarına el konulmuştur. Önemli görülen kitaplar ise Gazne’ye ganimet olarak götürülmüştür. Buradaki Şiîlerin önde gelenlerinin bir kısmını astıran Sultan Mahmud, diğer bir kısmını ise sürgüne göndermiş ve Abbasi halifesinin takdirini kazanmak için bu durumu bir mektupla el-Kadîr Billâh’a bildirmiştir.⁹⁶² 4/10 asırdan Moğol istilasına kadar dinî çalkantı Rey şehrini hâkimiyetiler altına almıştır. Rey halkının mezhebi 4/10 asırda çoğunlukla Ehl-i Sünnetten oluşmaktaydı.⁹⁶³

Selçukluların Rey’i fethinden önce burada hâkimiyet kuran Ziyârîler, Büveyhîler gibi devletlerin etkisiyle şehirde Sünnîler dışında ciddi bir Şîî nüfus mevcuttu. Ancak şehirde yönetici kesimin Sünnî oluşu dolayısıyla, özellikle Hanefî ve Şâfiî gibi Sünnî nüfus çoğunlukta idi. Hanedan Türk ve Hanefî olsa da dönemin vezir, müderris ve âlimlerinin çoğu Şâfiîydi. Sultan Alparslan ve Melikşâh’a vezirlik yapmış, Selçuklu

⁹⁶⁰ Zehra Mirzâyî, “Avamel-i Muesser der Pişreft-i İçtimaî, Ferhengi ve İlmî-yi Şieyan-i Rey der Devre-yi Al-i Büye”, *Mecelle-yi Mutaleat-i Târîh-i Ferhengi*, (İlmî-Pejoheşi) Şomareyi: 15, Bahar, 1392 hş., 109-127.

⁹⁶¹ İlyas Üzümlü, “Şia”, *DİA*, XXXIX, 121-123.

⁹⁶² Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 43-44.

⁹⁶³ Mâkdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, II, 590.

tarihinin en önemli veziri Nizâmülmülk, Nizâmîye Medreselerinin başında bulunan Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî, İmam-i Hameyn (Mekke-Medine) el-Cüveynî ve Ebû İshâk eş-Şirâzî gibi önemli şahsiyetler de Şâfiîydiler.⁹⁶⁴ Bununla birlikte Rey'de önemli Hanefî âlimler de yok değildi. Rey'de kadılık yapmış olan Muhammed Abdullah b. el-Hüseynî (ö. 484-1091) Hanefi fakîhi ve Mutezilî temayüle sahip bir mütekellimdi. Bu dönemde Rey Hanefiler'i genelde Mutezilî bir anlayışa sahiptiler.⁹⁶⁵ Öte yandan Tuğrul Bey döneminde bazı grupların aşırı sıkıntılara maruz kaldığı görülmektedir. Bu dönemde Şâfiî mezhebinden olanlar bidat ehli sayılarak kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi tüm faaliyetlerden menedilmişlerdir. Bunun sebebi de Tuğrul Bey değil veziri el-Kündürî dir. Zira kendisi, koyu bir Mutezilî idi. Şâfiîler üzerindeki baskılar ise artmış ve İmâm Kuşeyrî, el-Furâtî ve İmâmü'l Hameyn gibi bu mezhebin ileri gelenlerinin yakalanıp hapsedilmesi için emir çıkarmıştır. Bu baskılar sonucu aralarında Cüveynî, Ebû Sehl ve Beyhâkî'nin de bulunduğu yaklaşık 400 Şâfiî âlim Selçuklu topraklarını terk ederek Hicaz'a göç etmişlerdir.⁹⁶⁶ Tuğrul Bey döneminde Rey'de büyük bir cami inşa edilmiştir. Mescid-i Tuğrul denilen bu caminin cemaati ise Hanefilerden müteşekkildi. Şehrin bir diğer mescidi, Cami-i Rûde'nin cemaati ise Eş'ârîlerdi. Eski Cami denilen diğer bir camide ise Neccâriye denilen Mutezilî bir grup toplanıyordu.⁹⁶⁷

Ancak Alparslan döneminde Şâfiîler'in durumu değişmiş, Nizâmülmülk gibi Şâfiîliğin önde gelenleri vezir olurken Kuşeyrî, Cüveynî gibi âlimler ise Nizâmîye Medreseleri'nin müderrisliğine getirilmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Selçuklu sultanları genelde Hanefiliğe bağlı bulunmaktaydı. Sultan Alparslan bu sebeple: “Vezirim (Nizâmülmülk) Şâfiî mezhebi'nden olmasaydı ne iyi olurdu.” demekten kendini alamamıştır.⁹⁶⁸

Selçuklular döneminde Rey'de Şiîliğin durumu hakkında da birbirine zıt iki durum karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde bâtınî görüşlere sahip kimselerin birtakım faaliyetlerde bulunmalarına ya da devlet kademesinde herhangi bir vazife üstlenmelerine asla müsaade edilmezdi. Sultan Alparslan bir Türk'ün veya bir emirin herhangi bir

⁹⁶⁴ Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 239.

⁹⁶⁵ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul 2007, 237.

⁹⁶⁶ Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyâseti*, 90-91.

⁹⁶⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 45-46; Ca'feriyân, II, 333.

⁹⁶⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (Çev. Nureddîn Bayburtlugil), Dergâh Yay., İstanbul 2003, 117-118; Mehmet Altay, Köymen, “Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dinî Siyâseti”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı. 4, Güven Matbaası, Ankara 1975, 150.

Râfîzî'yi huzuruna kabul ettiğini işittiğinde onu şiddetle azarlamıştır. Sultan Alparslan döneminde hiçbir Zerdüş'tün, Hristiyan'ın ve Râfîzî'nin bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesareti yoktu. Bütün Türklerin kethüda, memur ve zanaatkârları temiz olup Hanefi veya Şâfiî mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Hatta bir kimse kethüdalık, ferrâşlık veya rikâbdarlık için bir Türk'ün katına geldiği zaman: “Sen hangi şehirdensin? Hangi vilayetindensin? Hangi mezheptensin? Hangi millettensin?” diye sorulduğunda eğer Hanefi, Şâfiî, Horasanlı veya herhangi bir mezhebe taalluk etmeyen bir Maverâünnehirli ise onu kabul ederlerdi. Eğer o kişi: “Şiîyim; Kum, Kâşân, Ave, Sâve, Rey'denim.” derse kabul etmezlerdi.⁹⁶⁹

Şehirde Sünnî ve Şiîlerin yaşadıkları yerler ise ayrı ayrıydı. Şehir, Şiî mahalleleri, Şâfiî mahalleleri ve Hanefî mahalleleri olarak bölünmüştü.⁹⁷⁰ Kerimân bu konuda ayrıca şunları söylemektedir: Sünnîler şehrin kuzeyinde belki de aynı şekilde kuzey doğusunda ve Şiîler de şehrin batısında ve güney batısında ve güneyinde yaşıyorlardı.⁹⁷¹ O, Rey şehri ve mahallelerinin Moğollardan önceki devirde Raşkan, Abes, Muslihğâh, Demir Kapı, Carub-Bandan Kapı, Dirine Gobe ve Batan'ın batısının bir kısmının, Rude'nın güney ve kuzey kısımlarının, Zamehrân, Zafaran Çay, Fahrabad, Felisân'ın doğusunun, Kolahdozan, Kui-i İsfahânyan, Kui-i Fîrûze, Nahek, Meşhed-i Emîr el-Muminin ve Serdab'ın Şiîlerin mahalleleri olarak sayıldığını söylemektedir. Batan'ın doğusunun bir kısmı, Palangaran, Cilabad, Der-i Şehristân, Der-i Kende, Ruden'in merkezi, Rûyân, Sarebanan, Seraye İyalet, Sezin, Mehdî Abad, Nesrabad (Fahrüddevle'nin imarından önce) ise Sünnîlerin mahallelerinden sayılmaktaydı.⁹⁷² Her grubun ayrı bir camisi olup, Sünnîlerin gittiği bir camiye Şiî olan, aynı şekilde Şiî olan bir camiye de Sünnî olan kesinlikle gitmezdi.⁹⁷³

Ama 6-8/12-14 asırlar arasında bu topluluk Şiîlerin lehine olacak şekilde değişmiştir.⁹⁷⁴ 8/14 asırda Rey halkı çoğunlukla Şiîliğe yönelmiştir.⁹⁷⁵ Moğol saldırısından sonra İran'da Şiî hükümetler İlhanlılar, Celayiriler, Maraşîyan, Sarbedaran,

⁹⁶⁹ Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 203.

⁹⁷⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 45-46; Ca'feriyân, II, 333.

⁹⁷¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 127.

⁹⁷² Hüseyin, Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 88.

⁹⁷³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 45-46; Ca'feriyân, II, 333.

⁹⁷⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1965, II, 893; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Mu'cemü'l-Buldân*, II, 598; Cunningham vd., 217-244. <http://www.noormags.ir>.

⁹⁷⁵ Ebû Ca'fer İskafi, *el-Miyar Vel-Muvazinet*, thk. Muhammed Bager, Mahmudi, Menşurat-i Müessesesi-yi Mahmudi, Beyrut 1402/1981, 32.

Karakoyunlular ve son olarak da Safeviler kurulmuş ve hatta bu dönemde Sünni bölgeler de Şiiliğin hâkimiyeti altına girmiştir. Önceleri halkının çoğu Şii olan şehir, bu gelişmelerin ardından tamamen Şiiler olmuştur.⁹⁷⁶ Selçuklular devrinde Rey halkının çoğu Şii iken⁹⁷⁷ kalan diğer kesimler ise Şâfiî ve Hanefî mezhebine mensuptular. Hanefiler, Şâfiîlerin sayısına göre çoğunlukta idi. Ayrıca bu asırda yine Rey halkının bir kısmını Zeydîler teşkil etmekteydi.⁹⁷⁸

Yâkût da (ö. 626/1228) Rey’de Şii ve Sünni çatışmasına değinmektedir. Bu çatışmalarda Şâfiî ve Hanefî fırkaları galip gelmişlerdir. Ardından ise Hanefiler ve Şâfiîler arasında çatışma çıkmış ve Şâfiîlerin sayısı az olmasına rağmen kazanmışlardır.⁹⁷⁹ Hamdullah Müstavfî, Rey halkının mezhebi hakkında 8/14 asırda şunları söylemektedir: Şehir halkı ve çoğu yöneticiler İsnâaşeriyye mensuptur fakat Guhe köyü ve bir kaç yer Hanefidirler.⁹⁸⁰ Kecuri ise, şehirde Şia, Hanefî ve Şâfiî üç grubun olduğunu söyler. Önceleri Şiilerin sayısının daha fazla daha sonraları ise Hanefilerin sayısı Şafiîlerden çok olduğunu söyler.⁹⁸¹

Aslında Rey’de hangi grubun çoğunlukta, hangisinin azınlıkta olduğu konusu tartışmalıdır. Kaynaklar bu konuda birbirleriyle örtüşmemektedir. Bu konuda bir örnek verilmesi gerekirse Yakût el-Hamevî, şehirdeki dağılımın yarısını Şii olarak gösterirken bir başka önemli tarihçi Zekeriyya el-Kazvînî ise Rey’den bahsederken şehir halkının Şâfiîler ve Hanefiler’den oluştuğunu belirtir.⁹⁸²

Bu dönemde Şiîler refah ve özgürlük içinde yaşarlardı. Hatta kendisi Şâfiî olan başvezir Nizâmülmülk her hafta Rey’de bulunan Şiî âlim Ca’fer b. Muhammed’in yanına gelerek ondan ders alırdı. Bunun için vezir her hafta Rey’e gelirdi. Bu dönemde saygın olan Şiî âlimler, ayrıca önemli meclislerin de azası konumundaydılar. Ancak Şiîlerin bu durumları Sultan Sencer’in vefatıyla bozulmuş, ondan sonra Rey’e hâkim olan Irak

⁹⁷⁶ Ali Meleki Miyâncî, *Coğrafyay-i Rey*, Sâzemân-i Çap Neşr-i Darü’l-hadis, Kum 1383 hş., 104.

⁹⁷⁷ Abdülcalîl Kazvînî Râzî, *el-Nakz*, tsh. Mîr Celaleddin, Muheddis, İntişârât-i Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1331 hş., 490-489.

⁹⁷⁸ Kazvînî Râzî, *el-Nakz*, 458.

⁹⁷⁹ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, 1988, III, 117; *Coğrafya-yi Cihan-i İslam, Tercüme-yi Mu’cemü’l-Buldân*, II, 598.

⁹⁸⁰ Müstevfî, Hamdullah, *Nüzhetü’l-Kulûb*, “be Kuşes ve İhtimam-i Guy Le Strange”, *Dünya-yi Kitab*, Tahran 1362 hş., 54; Müstevfî, Hamdullah, *Nüzhetü’l-Kulûb*, “be Kuşes ve İhtimam-i Muhammed, Debir-i Siyagi”, *İntişarat-i Tehuri*, Tahran 1336 hş., 59.

⁹⁸¹ Muhammed Bager Kejori, *Cennetu’n-Neyiim ve’l-Eyşu’s-Selim*, Taş basım, Tahran 1296. hk, 392.

⁹⁸² Ocak, *Selçuklular’ın Dinî Siyâseti*, 90-91.

Selçuklu sultanları ve Harizmşâhlar Şiîler'e karşı farklı bir politika izlemeye başlamışlardır.⁹⁸³

Bu asırda Şâfiîler ve Hanefilerin ihtilafları çok ileri boyutta olduğundan Hând Mîr Hanefilerin Moğollar tavassutu ile öldürülmelerini, Şâfiîlerin teşvikine atfetmekte ve şöyle devam etmektedir: “Şâfiîler, Cebe ve Sebtay olan Moğol komutanlarını karşılamaya gittiler ve Moğolların o korkunç katliamı yapmaya, şehir halkının yarısı olan Hanefileri öldürmeye teşvik ettiler. Moğollar ilk olarak Hanefileri kılıçtan geçirip ondan sonra, “Kendi vatandaşlarına hain olan insanlardan hiç iyilik beklenmez” diyerek Şâfiîleri kılıçtan geçirdiler.”⁹⁸⁴ Moğolların Rey halkını öldürmeleri, şehir için büyük bir darbe olmuş, halk bundan sonra revnak ve refah yüzü görmemişlerdir. Rey şehrindeki farklı din, kelâmî fırka ve akaid hususunda Kerimân, o dönemde o dönemde Rey’de neredeyse on İslami fırka, iki gayri İslami fırka olduğunu söylemekte ve bunlar arasındaki fırka savaşlarının ve ayrılıkların ise Rey’in düşüş ve viran olmasının sebeplerinden biri olarak saymaktadır.⁹⁸⁵

Yahudilik

Abbasilerin müstakbel halifesi Mehdî, Rey’de iken onun haraç kâtipliğine Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah b. Yesâr el-Eş’arî adında bir Yahudi getirilmiştir.⁹⁸⁶ İbn Allân adlı zengin bir Yahudi ise Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün bir dönem en önde gelen adamlarından olmuştur. İbn Allân, bu sayede yıllık yüz bin altın karşılığında Basra mültezimi olmuştur. Zamanla nüfuzu son derece artmış hatta İbn Allân’ın karısı öldüğü zaman şehrin kadısı dışında bütün Basralılar cenazenin arkasından yürümüşlerdir.⁹⁸⁷ Bu durum bir Yahudinin nüfuzunu belirtmek açısından yeterli delildir. Öte yandan artan nüfuzu dolayısıyla öldürüleceğini anlayan İbn Allân, derhal servetine ait kayıtların olduğu defteri denize atmıştır. Bu hadise dolayısıyla Nizâmülmülk evinden üç gün çıkamamış ve Sultana da teessüflerini bildirmiştir.⁹⁸⁸

⁹⁸³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 54; Kadyanî, 123.

⁹⁸⁴ Hând Mîr, Gıyâsüddîn b. Humameddin, *Târîh-i Hebibü's-Siyer*, tsh. Muhammed, *Debir-i Siyâkî*, Mukaddeme-yi Celaeddin, Humayi, *İntişârât-i Hayyam*, Tahran 1362 hş., III, 32-33; Merhum Dr. Kerimân Moğol Komutanın ismini “subuday” yazmıştır; Hüseyin Kerimân, *Tahran der Guzeşte ve eknun*, *İntişârât-i Danişgâh-i Milli*, Tahran 1355 hş., 78; Abbâs İkbal da o komutanın ismini “Sebtay” yazmıştır.; İkbal Aştîyânî, *Târîh-i Mufesssel-i İran*, 431.

⁹⁸⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 59.

⁹⁸⁶ Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahûdiler*, İz Yay, İstanbul 2008, 226.

⁹⁸⁷ Sevim ve Merçil, 126-127.

⁹⁸⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 321.

İlk çağlardan başlayıp Selçuklu dönemiyle devam eden ve günümüze kadar da varlıklarını devam ettiren Yahudilerin İran'daki nüfusu azımsanmayacak kadar çoktur. 1979 İran devrimi öncesinde İran'da yaklaşık 80.000 Yahudi yaşarken devrimden sonra baskılar sonucu bu sayı göçlerle birlikte 25.000'e kadar düşmüştür. Ancak 1998'de yapılan bir araştırmaya göre ülkenin çeşitli kentlerinde yaşayan yaklaşık 30.000 Yahudi vardır. Bu Yahudilerin % 60'ı İran'ın yerlisi olup (Asur döneminden kalma) bunların yarıya yakını ise Rey'de yaşamaktadır.⁹⁸⁹

Zerdüştlük

Zerdüşter, Selçuklu döneminde de varlıklarını sürdürmüşler, ilk dönemlerde ise Yahudi ve Rafiziler gibi birtakım sıkıntılara maruz kalmışlardır. Ancak özellikle Alparslan'dan sonraki dönemde diğer gayrimüslimler gibi onlara da kısmi serbestlik ve devlet memurluklarında çalışmalarına izin verilmiştir.⁹⁹⁰ Mensuplarına Zerdüş, Acem, Mecusi gibi tabirler kullanılan Zerdüştlüğün bugün Tahran'da sekiz bine yakın mensubu olduğu belirtilmektedir.

2.3.3. Rey Halkının Dili

Rey, antik zamanlarda Med ülkesinin bir parçasını oluşturuyordu. Bu yüzden halkının antik dili Med diliydi.⁹⁹¹ *Med Tarih* kitabında Arizantiyanların (Medlerin altı kavminden biri) dili, tüm Med kabilelerinin ortak dili olarak yazılmıştır. Onların süvari olduğu veya diğer bir deyişle, atlı arabalarının olduğu söylenmektedir. Kabilelerin mekân ve ikametgâhı tam olarak belli olmadığından Arizantiyanların Med devletinin doğu kısımlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Moglar'ın da (Zerdüşter'in rahipleri) Raga'nın yakınında yaşadıkları muhtemeldir. Bu bilgiler ışığında şu sonuca varılabilir: Eğer Arizantiyanın yerleşim yerinin "Raga" olduğu doğru kabul edilirse, Rey halkının dili Med ülkesinin diliyle ortaktır.⁹⁹² Medlerin dilinin nasıl olduğu hakkında hiçbir bilgi olmamakla birlikte eski Pers dili ile yakınlığı bilinmektedir. Bu konu hakkında *Târih-i İran-i Bastan*'da belirtildiğine ve ünlü İran bilgini James Darmesteter'in tahminlerine göre *Avesta*, Med dilinde yazılmıştır. Bu bilgilerin doğruluğuna yazıların ele geçmesi

⁹⁸⁹ Besalel, 188.

⁹⁹⁰ Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dinî Siyaseti", IV, 127-155.

⁹⁹¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 603. Ayrıca bkz. Pirniya, *Târih-i İran-i Bâstân*, I, 13.

⁹⁹² Diakonoff, *Tarih-i Med*, 146.

durumunda ulaşılabacaktır. Bu dilde yazılmış bir esere ulaşamamasına rağmen Nöldeke “Eğer Med şahlarının yazıtları elde edilseydi yazı ve dil bakımından Pers şahlarının yazıtlarına benzeyeceğini görecektir.” ifadelerini kullanmaktadır. James Darmesteter, günümüzdeki Kürt dilinin Med dilinden türeyen bir dil olduğunu söylemektedir. Bazı otoriteler ise Peştü veya Afgan Pehtu (پختو) dilini bu dilin bir parçası olarak görmektedir.⁹⁹³

Rey, tarihte Med ülkesine bağlı olması sebebiyle halk geçmişte Med diline mensuptu. Med dili antik Farsçayla olan yakınlığı dolayısıyla İran merkezinin ve batı halkının diliydi fakat bu dil hem İran’ın başka dillerinden hem de diğer yabancı dillerden etkilenmiştir. Mesela Asurilerin istilası ve İskender’in (330-323 m.ö.) İran’a saldırısı, Asuri dilinin ve Yunanların da dil ve kültürünün bu bölgede yayılmasına sebep olmuştur.⁹⁹⁴ İskender döneminde özellikle Selevkosların üstünlükleri sonrası Yunan dili, Partların arasında ve sarayında yaygınlaşmıştır.⁹⁹⁵ İran halkı, Yunan dilini asırlarca kullanmış hatta Selevkos Şahenshâh’ının çöküşünden sonraya kadar da korumuşlardır.⁹⁹⁶

Muhammed Tegi Bahar, Eşkanilerin dili hakkında bu dile Persevi dendiğini ve şehinşâhlık döneminde İran’da Pehlevi dili ve yazısının yaygın olduğunu söylemektedir. Bu hususta milattan önce yüz yirmi senesine ait tarihî bazı yazılar bulunmuştur.⁹⁹⁷

Avesta ve Antik Pars dili (İran’ın Hakamenişiler devrindeki resmî dili), Pehlevî Eşkani dili veya Part dili (Part kavramının özel dili), orta Parsî veya Pehlevî dili (İran’ın Sasaniler devrindeki resmî dili), Arapça, Türkçe, Taberî lehçesi, (Alevî, Diyaleme ve diğer Gîlân ve Mâzendaran yerli hükümetlerin sonucu) bu dillerin her birisi tarihte Rey’de konuşulan dillerdir. Bunlar arasında en etkili olan “Derî” veya “yeni Parsî” dilinin bu diyarda yayılmasıyla zamanla Pehlevi dili bozulmuş ve tahrip olmuştur. Yeni Parsî (Derî) dili, antik ve orta Pars dilinin devamıdır.⁹⁹⁸

Arapların istilasından sonra da Rey, İsfahân, Hemedan, Nihâvend gibi yerlerde bir

⁹⁹³ Pirniya, *Târîh-i İran Bâstân*, I, 220; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 604; Darmesteter, James, *Vendidâd Avesta*, (Çev. Musâ Cevân), Dünya-yi Ketab, Tahran 1382 hş., s 69.

⁹⁹⁴ Pirniya, *İran-i Bâstân*, I, 13- 220; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 603-611; Seyyid Mustafa Areng-Muhammed Ali Heyyer, *Devre-yi Kamel-i Destur-i Zaban-i Farsi*, İntişârâtsız, Ysz, 1349 hş., 5-9.

⁹⁹⁵ Emir Hüseyin, Huncî, *Târîh-i İran-i Gadim*, İntişârât-i Azer, Tahran 1390 hş., 147.

⁹⁹⁶ Roman, Ghirshman, *İran ez Âgaz ta İslam*, (Çev. Mühemmed Muin), İntişârât-i İlmî ve Farhengi, Tahran 1979-1895, 226.

⁹⁹⁷ Muhammed Tegi, Bahar, *Sebkşenâsî, be Kuşş-i*, Seyyid Ebû Talib, Mîr Abedinî, Emir Kebir, Tahran tsz, I, 15; Pirniya, *Târîh-i İran-i Bâstân*, III, 2696.

⁹⁹⁸ Pirniya, *İran-i Bâstân*, I, 13-220; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 603-611; Areng-Heyyer, 5-9.

süre için Pehlevî dili konuşulmuştur.⁹⁹⁹ Bu dil, İslamiyet devrinde doğu da kurulan devletlerin kuruluşundan sonra resmi dil olarak kullanılmıştır. Horasan hükümdarları Rey şehrinde bu dilin yayılmasında etkili olmuştur. Günümüze kadar da konuşulmaya devam eden bu dil İran'ın ve Rey halkının resmî dilidir.¹⁰⁰⁰

Şehirde 4/10 asırda “Derî” ve “Pehlevî” dilleri de konuşulmaktaydı. Bu yoruma göre Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen sivil ve askerî halklar, defter ve divan ehli kişiler “Derî” dilinde, diğer halk ise Pehlevî dilinin bir lehçesinde konuşuyorlardı denilebilir. Bu yüzden Rey'in şairleri her iki dilde şiir yazmışlardır. Bendare Râzî, bu şairlere bir örnektir.¹⁰⁰¹

Şunu da belirtmeliyiz ki Rey'de konuşulan Med dilinin Doğu İslam devletleri ile vezirlerinin etkileri ve kültür politikası sebebiyle değişime uğramasına rağmen eski diller ve İran şiveleri tarihinde özel bir yeri vardır. İranlı bir halk tarihçisi, kitabında Büveyhîler devrinin sonunda Cibâl bölgesine Fehle vilayeti olarak bilinen bu bölge halkının diline bu sebeple Fehlevî denildiğini kaydetmiştir.¹⁰⁰² Günümüzde ise bu bölge halkının dili Farsça ve Türkçedir.¹⁰⁰³

3.4. REYLİ MEŞHURLAR

3.4.1. Dinî Şahsiyetler

Ahmed b. Abdullah er-Râzî

Yemenli Zeydi, muhaddis ve müverrih, 5/11. asırda yaşamış ve sadece Carl Brockelmann¹⁰⁰⁴ onu “Sefiyyaddin” lakabı ile zikr etmiştir. Künyesi Ebûl-Abbâs, Yemenî, Sanânî olarak bilinmektedir. er-Râzî'nin 4/10. asrın sonlarında Sanâ'da doğduğu düşünülmektedir.¹⁰⁰⁵ Râzî isminin sonundaki nisbiliğe dikkat edildiğinde ailesinin Rey'e

⁹⁹⁹ Muhammed Tegi, Bahar, *Sebkşenâsi*, be Kuşş-i Seyyid Ebû Talib, Mîr Abedini, Emir Kebir, Tahran tsz, I, 17.

¹⁰⁰⁰ Pirniya, *İran-i Bâstân*, I, 13- 220; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 603-611; Areng-Heyyer, 1349 hş., 5-9.

¹⁰⁰¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 609; Abbâs İkbâl Aştîyânî, “Lehce-yi Tahrani”, *Mecelleyiy Yâdegâr*, Şomareyi:4-5, 5.yıl(1327 hş), 15.

¹⁰⁰² Abdülhüseyin, Zarrinkûb, *Târîh-i Merdum-i İran*, Emir Kebir, Tahran 1381 hş., II, 496.

¹⁰⁰³ *Ferheng-i Coğrafyay-i Abadihâ-yi keşver-i Cumhuri-yi İslami-yi İran*, İntişârât-i Sâzmân-i Coğrafyay-i Niyruhai-yi Muselleh, Tahran 1370 hş., XXXVIII, 167.

¹⁰⁰⁴ Carl Brockelmann, *Târihü'l-Adabü'l-Arabiye Naklet İle'l Arabiyye*, Ya'kup, Bekr, Kahire 1977, IV, 80.

¹⁰⁰⁵ Cenedi Kenedi, *es-Sulûk fi't-Tabakatu'l Ulema ve'l Muluk*, Muhammed Ali Akvê basımı, Sanâ

mensup olduğu anlaşılmaktadır. Müverrihler onun ailesi için İran'lı demektedirler fakat ailenin ne zaman ve neden Yemen'e yerleştikleri belli değildir. er-Râzî birçok hadis ricalinin nezaretinde öğrencilik yapmıştır. Râzî'nin ailesi Zeydî mezhebindendirler fakat Kenedi¹⁰⁰⁶ eserlerine bakarak onun ehl-i Sünnet ve Cemaât takipçisi olduğunu söyler. Râzî, Sanâ'da vefat etmiş olmakla birlikte hangi tarihte olduğu belli değildir. Çoğu kaynakta 460/1067¹⁰⁰⁷ ve 500/1106¹⁰⁰⁸ olarak gösterilmektedir.¹⁰⁰⁹

Ahmed b. Sehl er-Râzî

Dördüncü asrın Zeydî âlim ve müverrihi er-Râzî hakkındaki bildiklerimiz onun *Ahbar-i Fehh* isimli kitabına dayanmaktadır. İbn Ebi er-Recal, er-Râzî'nin kısa biyografisinde şöyle demektedir: “O Rey ehli olduğundan dolayı er-Râzî nisbiliği verilmiştir.” Onun Kûfeli Zeydilerin şeyhlerinin tarihî haberlerini nakletmesi, er-Râzî'nin Zeydi olduğuna delalet etmektedir. Ebû Zeyd İsâ b. Muhammed Alevî (ö. 310/922) Rey'de oturan ünlü âlim ve mütekkellim Ahmed b. Sehl'den rivayet etmiştir Ahmed b. Sehl'in, muhtemelen Kûfe veya Rey'de Muhammed b. Kasım b. İbrahim Ressi (ö. 279/892), Zeydiye'nin ünlü âlimler ve mütekkellimler ile görüşerek onlardan bazı metin ve konular nakletmiştir.¹⁰¹⁰

Ebû Zür'a er-Râzî

Übeydullah b. Abdül-Kerim b. Yezid b. Furuḥ (200-264/815-877) ehli Sünnetin büyük müverrihlerinden olup cediti Furuḥ, Ayaş b. Mutarrif Keureşi'nin mevlası idi. Onun doğum tarihi hakkında kesin olmayan görüşler mevcuttur. Ebû Zürâ kendi vatani Rey'de otuza yakın hocadan ders almıştır.¹⁰¹¹ Ebû Zürâ, Rey şehrinin “Maşehran” nevahisinde vefat etmiştir.¹⁰¹² Sem'ânî'nin bu bilgiyi bize aktarmasından hareketle onun

1414/1993, I, 282; Ahmed b. Abdullah Râzî, *Târîh-i Medine-yi Sanâ*, İntişârât-i Hüseyin b. Abdullah, Amri, Dimaşk 1409/1989, 25.

¹⁰⁰⁶ Kenedi, *es-Sulûk fî Tabakati'l Ulema ve'l Mulûk*, I, 282.

¹⁰⁰⁷ Ahmed b. Muhammed Şamî, *Târîhü'l-Yemen el-Fikri fî'l-Asri'l-Abbâsi*, Menşurat-i el-Asri'l hadis, Beyrut 1407/1987, 492; Hâşim Nedvi, *Tezkiretu'l-Nevadir Mine'l Mehtutate'l-Arabiyye*, Metbeeye Dairetü'l Mearif-i el-Osmaniye, Heyder Abad-i Deken 1350/1931, 83.

¹⁰⁰⁸ Eymen Fuad Seyyid, *Mesadir Târîhü'l-Yemen fî'l-Asri'l-İslamî*, Menşurat-i el-me'hed el-Fernesî li'l-Asar-il Şergiye, Kahire 1974, 104.

¹⁰⁰⁹ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 148.

¹⁰¹⁰ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 147.

¹⁰¹¹ Abdurrahman b. Muhammed, İbn Ebi Hatim, *Tegdimatu'l-Marifet Li'l-Kitâb el-Cerh ve'l-Tadil*, Heyder Abad-i Deken 1371/1952, 335.

¹⁰¹² Ahmed b. Ali Hatib Bagdâdî, *Târîh-i Bagdad*, Efest Beyrut, Kahire 1349, 335/10; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tarih-i Bagdad*, 333-335.

Ebû Zürâ'nın mezarını gördüğünü düşünebiliriz.¹⁰¹³

Ebû'l-Futuh er-Râzî

Cemaleddin Hüseyin b. Ali b. Muhammed, Ebûl-Futuh er-Râzî'yi büyük âlim ve muhaddislerden saymaktadır ve Rey'de ikamet ettiğini belirtmektedir.¹⁰¹⁴ Ebûl-Futuh'un hayatı hakkında kaynaklarda çok bilgi yoktur. Onun 480/1087 yılında Rey'de doğduğu ve orada yetişmiş olduğu düşünülmektedir. *İcazu'l-Metalib*'in müellifi İbn Hamze'nin ifadesine göre Ebûl-Futuh öldüğünde Rey'de bulunuyordu. Buradan anlaşıyor ki şeyh 600/1203 yılına yakın vefat etmiştir.¹⁰¹⁵ Ebûl-Futuh er-Râzî, çoğu zaman vaâz eden ve bu işe özel bağlılığı olan bir şahsiyet olarak bilinmektedir.¹⁰¹⁶ Bu bağlılığın onun tefsir üslubunu da etkilediği bilinmektedir. Ebûl-Futuh'un çocuklarından ikisi de âlimler arasında sayılmaktadır. Birisi Sadreddîn Ali diğeri ise Taceddin Ebû Ca'fer Muhammed'dir.¹⁰¹⁷

Ebûl-Futuh er-Râzî, *Ruzu'l-Cinan* ve *Ruhu'l-Cinan* gibi muteber eserlerin yazarıdır. *Ruhu'l-Cinan*, Ebûl-Futuh'un meşhur tefsiridir. Ebûl-Futuh öldükten sonra Rey'de defnedilmiştir ve günümüzde Ebûl-Futuh revakıyla meşhurdur.¹⁰¹⁸

İbn Cüneyd-i İskafi

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed Kâtip İskafi, dördüncü asrın (4/10) imamı, mütekellim ve fakîhi, Beni Cüneyd sülalesinden, Bağdat ve Vâsıt arasında olan Nehrevan'ın İskaf nevahisinin başkanıdır.¹⁰¹⁹ İbn Cüneyd'in doğum tarihi bilinmemeli buarada ölümünün 381/991 senesinde Rey'de olduğu zikredilmiştir.¹⁰²⁰ İbn Cüneyd'in eserleri: *Tehzibuş-Şia Lil-Ahkamuş-Şariât*, el-Fihrist, *Lil-Faraiz vel-Mevaris*.¹⁰²¹

¹⁰¹³ Abdül-Emir Selim, *Dairetü'l Mearif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslamî, Tahran 1368 hş., V, 493.

¹⁰¹⁴ Abbâs Kâdyânî, *Coğrafya-yi Târîhî-yi Rey(Raga)*, Arven, Tahran 1379 hş., 139.

¹⁰¹⁵ Behş-i fıkıh ve ulum-i Kurânî ve Hadis, *Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Dairetü'l Mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1373. hş., VI, 111-113, naklen: Ali Muntecebüddin Râzî, el-faihris, be Kuşş-i Abdülaziz, Tabâtabâî, İntişârât-i Mecmeü'l-Zehairel-İslamîyet, Kum 1404, 108; Ebûl-Hasan, Şârânî, *Mukaddime-yi Ruhu'l-Cinan*, İntişârât-i İslamîyye, Tahran 1356 hş., I, 6-7.

¹⁰¹⁶ Behş-i fıkıh ve ulum-i Kurânî ve Hadis, *Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam*, VI, 111-113, naklen: Ali Muntecebüddin Râzî, el-faihris, 108; Ebûl-Hasan, Şârânî, 1356 hş., I, 45.

¹⁰¹⁷ Behş-i fıkıh ve ulume Kurânî ve Hadis, *Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam*, VI, 111-113.

¹⁰¹⁸ Kâdyânî, *Coğrafya-yi Târîhî-yi Rey (Raga)*, 139.

¹⁰¹⁹ İbn İdris Hilli, el-Seraiir, Taş basım, Tahran 1270 hk, 99; Yakût el-Hamevî, el-Büldân, X, 252.

¹⁰²⁰ Muhammed Mehdi, Fakîh Muhammedi Celali (Behru'l-Ulum) Gilânî, *er-Rical*, be Kuşş-i Muhammed Sadik, Behru'l-Ulum-Hüseyin, Behru'l-Ulum, İntişârât-i Kitabkhane-yi Sadik, Tahran 1363 hş., III, 222; Behş-i fıkıh ve ulum-i Kurânî ve Hadis, *Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam*, VI, 111-113.

¹⁰²¹ Behş-i fıkıh ve ulum-i Kurânî ve Hadis, *Dairetü'l Mearif-i Bozorg-i İslam*, III, 258-261.

İbn Ebî Hatim er-Râzî

Abdur-rahman b. Muhammed b. İdris b. Munzir er-Râzî, (240-327/854-938) müfessir, mütekellim, fakîh, muhaddis olup Rey’de doğmuş ve hayatının ilk dönemlerini bu şehirde geçirmiştir. Babası Ebû Hatim ve Ebû Zürâ er-Râzî’den ilim ve hadis öğrenmiş, ayrıca Fazl b. Şazan en-Nîşâbü’rî’den de Kur’ân öğrenmiştir. İbn Ebi Hatim, ayrıca fakîh ve müverrihlerin nezdinde muteber olan Ca’fer b. Münire er-Râzî’den de eğitim almıştır. 262/876’da ilim için Mısır ve Şâm’a yolculuk etmiş, yedi ay Mısır’da diyarın fakîh ve muhaddislerinden fıkıh ve hadis öğrenerek 264/877’de İsfahân’a gitmiştir. Bu yolculuklar esnasında Rey’e ne zaman gittiği tam olarak belli olmamakla birlikte Rey’de vefat ettiği kesindir. İbn Ebi Hatim’in kaynaklar tarafından hâfız, nâkid, şeyhülislam ve sika olduğu aktarılmıştır. er-Râzî’nin ahlakî faziletleri, zühd ve manevi özelliklerinden de çokça bahsedilmiştir. er-Râzî’nin en bilinen eseri *el-Cerh ve’t-Ta’dil* isimli kitabı birçok kez basılmıştır.¹⁰²²

İbn Kubbe er-Râzî

Ebû Ca’fer Muhammed b. Abdur-Rahman b. Kubbe-yi er-Râzî, mütekellim ve imamdır. İbn Kubbenin doğum tarihi, vefat tarihi ve hayatı hakkında elimizde kapsamlı bilgi bulunmamaktadır (4/10 asrın evveli). Ebûl-Hüseyin Susencirdi, “Hz. İmam er-Rıza’nın ziyaretinden sonra Belh’e Ebu’l-Kâsım Belhi’yi görmeye gittim. İbn Kubbe’nin *el-insaf* kitabını ona verdim. O bu kitaba, *el-Musterşid fi el-İmamet* isimli bir reddiye yazdı. Rey’e dönüp kitabı İbn Kubbe’ye verdim ve o da onun üzerine *el-Mustesbit fil-İmame* isimli bir reddiye yazdı. Belhi’nin nezdine götürdüğümde *el-Mustesbit* reddiyesi ile yanıt verdi, ancak Rey’e döndüğümde İbn Kubbe vefat etmişti.” demektedir.¹⁰²³ Meşhur mütekellim Ebu’l-Kâsım Belhi ile çağdaş olan birkaç eseri vardır. *el-Müstesbit*, Ebûl Kasım Belhi’ye reddiye, *el-İnsaf*, ve *r-rred Alal-Zeydiye* kitabı.¹⁰²⁴

İmadud-Din er-Râzî

İmaduddin lakabıyla bilinen Abdulcebbar Ahmed b. Abdulcebbar er-Râzî,

¹⁰²² Sadik Seccadi, “İbn Ebû Hatim er-Râzî”, *Dairetü’l-mearif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslamî, Tahran 1368 hş., II, 637-638.

¹⁰²³ Nâsır Gozeşte, “İbn Kubbe er-Râzî”, *Dairetü’l-mearif-i Bozorg-i İslam*, Yay. Haz. Kâzım Musevi-yi Bucnurdî, İntişârât-i Merkez-i Dairetü’l-mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1385 hş., IV, 446.

¹⁰²⁴ Ali Ekber Dihhudâ, “İbn Kubbe”, *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1373 hş., I, 299.

Mü'tezile İmami ve Büveyhî Fahrüddeve'nin çağdaşı olarak sayılmaktadır.¹⁰²⁵ Yaşadığı sırada Mü'tezilelerin şeyhi olarak ona Kadiyel-kudat denildiği bilinmektedir. Onun telifatından *Tenzihü 'l-Kur'an anı 'l-Metâin ve 'l-Meali* eserlerini söyleyebiliriz. İmadeddin 415/1024 'de Rey'de vefat etmiştir.¹⁰²⁶

Muhammed Süleym er-Râzî

Muhammed Süleym er-Râzî, Sultanul ulemanın öğrencisi ve *el-Multeghat* ve *Şerh-i Sahife-yi Kamil-i Seccadiye* isimli kitapların müellifidir. Künyesi Ebûl-Feth olan İranlı muhaddis, dördüncü ve beşinci asrın Şafîi fakîhidir. 360/970'de Rey'de doğmuş olup kekemedir. Uzun seneler Arap dilini öğrenmeye çalışmış, kırk yaşından sonra da fıkıh öğrenmeye başlamıştır. Bağdat'a gitmiş, daha sonrasında ise Şâm'a giderek orada yaşamıştır. er-Râzî seksen yaşlarında 447/1055'de hacdan döndükten sonra vefat etmiştir.¹⁰²⁷

Şeyh Küleynî

Muhammed b. Ya'kub Küleynî (ö. 329/940) Küleyn'de (Rey'e 30 kilometre uzaklıkta bir köy) doğdu. Şiilerin ünlü hadis kitabı *el-Kâfî*'nin müellifidir. Onun Rey'de, Şîi kültür havzasında önemli rolü vardır.¹⁰²⁸ İlköğrenimine memleketinde başladı. İmâmiyye rivayetlerini kendisine nakleden kişilerin Kum'un ileri gelen âlimleri olduğu dikkate alındığında, uzunca bir süre Kum'da eğitim aldığı söylenebilir. Bunun yanında Allân ismiyle tanınan dayısı dâhil olmak üzere Rey'in önde gelen âlimlerinden faydalanarak onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinin çok itibar ettiği Nişabur'un büyük âlimi Fazl b. Şâzân'ın görüş ve rivayetlerini Muhammed b. İsmâil en-Nîsâbü'rî'den dinlemiştir. 4/10. yüzyılın başlarında bilgisini artırmak amacıyla Bağdat'a giden Küleynî, burada Dicle'nin batı yakasında Kûfe Kapısı bölgesindeki Derbüssilsile'ye yerleşmiştir. Bundan dolayı Silsilî nisbesiyle de anılan Küleynî'nin ilim meclisleri birçok kişinin uğrak yeri olmuştur. Cenazesi Bâbülkûfe Makberesinin batı tarafına defnedilmiştir. Küleynî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri *Kitâbü 'l-Kâfî*'dir. Yirmi veya otuz yılda tamamlanan,

¹⁰²⁵ Ali Ekber Dihhudâ, "İmadeddin er-Râzî", *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, Yay. Haz. Muhammed, Muin, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1342 hş., XXXV, 292.

¹⁰²⁶ Ali Ekber Dihhudâ, "Abdulcebbar", *Lugetname-i Dihhudâ*, Naşer-i Dijital-i Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşr-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver).XXII.

¹⁰²⁷ *Daneşnâme-yi Cihân-i İslam*, Yay.Haz. Golam Ali Hadad Adel, İntişârât-i Bunyad-i Dairtü'l-mearif-i İslamî, Tahran 1393 hş., XIX, 154.

¹⁰²⁸ Kâdyânî, *Coğrafya-yi Târihî-yi Rey(Raga)*, 139.

usul ve fûrûa ait otuz beş kitaptan meydana gelen ve 16.199 hadis ihtiva eden bu mecmua, Küleynî'ye asıl şöhretini sağlayan en önemli çalışmasıdır.

Küleynî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Kitâbü Tefsîri 'r-Rüyâ* (Kitâbü Tabîri'r-Rüyâ), *Kitâbü'r-Ricâl* (Şii ricâliyle ilgili bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır.), *Kitâbü'r-Red ale'l-Karâmita*, *Kitâbü'r-Resâil* (Resâilü'l-Eimme, imamların mektuplarını ihtiva eden bir eserdir), *Kitâbü Mâ kîle fi'l-Eimme mine 'ş-şir*.¹⁰²⁹

İbn Babûye Şeyh Saduk

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Babûye-yi Kumî. İbn Babûye olarak tanınan Şeyh Saduk, 306/918 senesinde Kum şehrinde doğup 381/991 senesinde ise Rey'de vefat etmiştir.¹⁰³⁰ İbn Babûye, çocuklukta Kum'daki muhaddislerin nezdinde eğitime başlamıştır. En önemli hocaları arasında babası ve Muhammed b. Hasan b. Ahmed b. Velid ve Muhammed b. Ali Maciluyi ve Ahmed b. Ali b. İbrahim Kumî'yi söyleyebiliriz. Sonra Rey şehrine muhaceret etmiştir fakat bu hicretin tarihi belli değildir.¹⁰³¹ 352/963'de çeşitli şehirlere seyahate çıkmış Nîşâbur, Tûs, Mekke ve Medine şehirlerine ve oradan da Irak'a giderek her şehirde bulduğu muhaddislerinden hadis dinleyerek bu hadislerin naklinin iznini almıştır. Bir süre Kûfe ve Bağdat şehirlerinde kalarak hem hadis dinlemiş hem de nakletmiştir. Bu devirde İbn Babûye'den hadis dinleyenler arasında Şeyh Müfid'i söyleyebiliriz.¹⁰³² 354/965'te Irak'tan çıkıp bir süre Hemedan'da kaldıktan sonra Rey'e dönmüş, 367/977'de tekrar Rey'den çıkıp 368/978'e kadar Nîşâbur'da kalmıştır. Sonrasında Mâverâünnehir'e giderek Serahs, Merv, Mervrud, Belh, Semerkant ve Fergane gibi şehirlerde hadis nakliyle meşgul olmuştur. Ömrünün son döneminde ise Rey'e dönerek orada vefat etmiştir.¹⁰³³

İbn Babûye'nin önemli eserleri:

1. *Medinetu'l-İlim*; Şiielerin beş hadis kaynaklarının biri sayılmaktadır. Bu kitap

¹⁰²⁹ Mustafa Öz, "el-Küleynî", *DİA*, XXVI, 538, 539.

¹⁰³⁰ *Daneşname-yi İran ve İslam*, "İbn Babûye", Yay. Haz. İhsân yar-i Şâter, Bungah-i Tercüm-i ve Neşr-i kitab, Tahran 1355 hş., III, 432.

¹⁰³¹ Muhammed b. Ali İbn Babûye, *Sevabe'l-Amal ve İkabe'l-Amal*, be Kuşş-i Muhammed Mehdi Hasan hersan, İntişârât-i el-Mektebete'l Heyderîyye, Necef 1392/1972; Muhammed b. Ali, İbn Babûye, *el-Hisal*, be Kuşş-i Ali Ekber, Gaffârî, Kum 1362 hş., 429.

¹⁰³² Ahmed, Paketçi, "İbn Babûye", *Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam*, Yay. Haz. Kâzım Musevi Bujnurdî, Merkez-i Dairetü'l-mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1369 hş., III, 63; Ali Ekber, Velâyetî ve Digeren, *Tegvim-i Târih-i Ferheng ve Temeddun-i İslam ve İran*, İntişârât-i Çugân, Tahran 1388.hş , I, 307-308.

¹⁰³³ Muhammed b. Ali, İbn Babûye, *el-Hisal*, be Kuşş-i Ali Ekber, Gaffari, Kum 1362 hş., 198.

Safevi'nin ilk dönemlerine kadar mevcut olup bu kitabın kaybolmasıyla Şiiler hadis kaynağı dört kitap olarak *Kutubu Erbee* ismiyle anılmıştır.¹⁰³⁴

2. *Men la Yehduru'l-Fakîh, Medinetul-İlim*'den sonra İbn Babûye'nin en büyük ve meşhur kitabıdır. Bu kitapda 6000 hadis, fikhî bölümleri esas alarak telif olunmuştur. İbn Babûye bu eserini günümüzde Taşkent şehrinin yakınlarında olan "İlak" şehrinde telif etmiştir.¹⁰³⁵
3. *Uyunu'l-Ahbari'r-Riza* isimli eser İmam-i Riza'nın hayatı hakkında ve o hazretten nakledilen hadisleri kapsamaktadır. Bu kitap Deylemi veziri Sâhib b. Abbâdın isteği ile yazılmıştır.
4. *Meaniye'l-Ahbar* isimli kitap da ayet ve rivayetlerin kapalıkların anlatan hadisler toplanmıştır.
5. *Emali*, İbn Babûye'nin toplu dersleridir. Öğrencileri kitap haline getirmişlerdir.
6. *İlelu's-Şerayî* isimli bu eserde felsefe ve ahkâmın sebeplerini anlatan hadisler toplanmıştır.
7. *Kemalu'd-din ve Tamamu'n-Nîme*.
8. *el-İtikadat*.

İbn Babûye, dördüncü asrın Şii âlimlerinden ve hadis ilminin büyüklerinden sayılmaktadır. Şeyh Saduk 381/991 senesinde yetmiş yaşını geçmiş olarak vefat etmiş ve Rey şehrinde toprağa verilmiştir. Âlimin mezarı günümüzde İbn Babûye isimli bir mezarlıkta yer almaktadır. Onun mezar anıtı Kacari Feth Ali Şâh döneminde 1238/1822'de yenilenmiştir.¹⁰³⁶

3.4.2. Edebî ve İlmî Şahsiyetler

Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî

Edip, şair ve Endülüs'ün büyük müverrihi olan şahsiyetin künyesi Ebû Bekir'dir.¹⁰³⁷ 274/887'nin Zilhicce ayının 10'unda Kurtuba'da, başka bir rivayete göre de

¹⁰³⁴ Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*, tsh. ve Ta'lik: Seyyid Muhammed Sadik, Al-i Behru'l-Ulum, el-Mektebetu'l-Murtezeviyye, Necef, tsz, 157.

¹⁰³⁵ Ali Ekber Velâyetî, *Negş-i Şia der Ferheng ve Temedun-i İslam ve İran*, Emir Kebir, Tahran 1389 hş., 343; Dâneşnâme-yi İran ve İslam, "İbn Babûye", Yay.Haz. İhsân, yâr-i şâter, Bungah-i Tercüm-i ve Neşr-i kitab, Tahran 1355 hş., III, 432.

¹⁰³⁶ *Dâneşnâme-yi İran ve İslam*, "İbn Babûye", Yay.Haz. İhsan, yâr-i şâter, Bungah-i Tercüm-i ve Neşr-i kitab, Tahran 1355 hş., III, 432.

¹⁰³⁷ Muhammed b. Hüseyin Zübeydi, *Tebegate'l-Nehvein ve'l-Lugevein*, Muhammed Ebûlfazl İbrahim

el-Vira’da doğmuştur.¹⁰³⁸ er-Râzî, Kurtuba’nın büyük ve meşhur hocalarının nezdinde Ahmed b. Hâlid (ö. 322/933) ve Ebû Muhammed Kasım b. Esbeg Beyyani’den (ö.340/951) ders almıştır.¹⁰³⁹ Ahmed er-Râzî 344/955 senesinin Recep ayının on ikisinde vefat etmiştir.¹⁰⁴⁰

er-Râzî, ülkenin tarihi ve coğrafyası hakkında çeşitli kitaplar yazmıştır. Ancak bu eserlerin hepsi kaybolmuş sadece başka müverrihlerin kitaplarında onun eserlerine yapılan atıflar kalmıştır. Ahmed er-Râzî’nin özellikle *Ahbâru mülûki ’l-Endelüs* denilen eseri (Endülüs’un yolları, limanları, başlıca şehirleri hakkında bilgi verir.), sonraki asırların coğrafyacıları ve müverrihlerinden İbn Hayyan (ö. 469/1076), İbn Abbar, İbn İzari, İbn Hatib, Muhammed b. Abdül-Münim Himyeri ve Makkari gibi bilginlerin temel kaynaklarından sayılmaktadır.¹⁰⁴¹

Ebû Bekir Zekeriyya er-Râzî (251-313/865-925)

er-Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ, “Jalinusul-i Arab” diye tanınmış olup 251-313/865-925 yıllarında İran’ın büyük ilim adamlarından, İslam ve ortaçağın klinik tedavi uzmanı, fizikçi, kimyacı, bağımsız düşünceli filozofudur. Rey’de doğmuştur, fakat hayatı hakkındaki bilgiler elimize ulaşmamıştır. Rey’de matematik, felsefe, astronomi ve edebiyat ilimlerini öğrenmiş ve muhtemelen gençliğinde kimya eğitimiyle meşgul olmuştur. Bu uğurda gözlerine hasar almış ve bu vesileyle tıp ilmiyle uğraşarak önemli bir tıp âlimi olmuştur. Rey hükümdarı Ebû Salih Mansûr İbn İshâk Sâmânî’nin hizmetine girip burada yeni kurulan hastanenin riyasetini almıştır. Daha sonra Bağdat’da bulunan hastanenin de başhekimisi olmuştur. Bu kadar çok meziyete sahip olması sebebiyle hükümdarlar er-Râzî’yi saraylarına davet etmişlerdir. Birkaç kez kendi doğduğu yere dönmüş ve orada vefat etmiştir. Ömrünün sonlarında okuma yazma faaliyetleri ve kimyasal deneyler sebebi ile kör olan er-Râzî, güzel ahlaka sahipti ve hastalarına karşı olan şefkatiyle tanınmaktaydı. Onun telifleri yüz doksan sekiz bazen de ikiyüz otuz yedi adet olarak belirtilmiştir. Ancak tabiat, matematik, astronomi ve fizik hakkında yazdığı bilgiler günümüze ulaşmamıştır. er-Râzî, tıpta sadece ilim konularıyla iktifa etmekle

Yay., Kahire 1984, 302; Ebû Muhammed Abdullah İbn Ferezi, *Târîh-i Ulemau ’l-Andülüs*, Kahire 1966, 1. Kısım, 42.

¹⁰³⁸ İbn Ferezi, 42; Yakût el-Hamevi, *Mu’cemü ’l-Buldân*, 1993, I, 472; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Mu’cemul-Buldân*, IV, 325.

¹⁰³⁹ Abul Vahid Zenun Tahâ, *Dirasat fi ’t-Tarih li’l Endülüs*, Müessesesi-yi Daru’l-Kutub, Musul 1987, 98.

¹⁰⁴⁰ İbn Ferezi, 42.

¹⁰⁴¹ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 144.145.146.

yetinmeyip uygulamada da çok deneyimli olduğu “Deneyim ilimden daha iyidir” sözleriyle nakledilmektedir. Tıp alanındaki meşhur eseri *el-Havi* isimli kitabıdır. Bu alandaki diğer eserlerinden *el-Tıbbu'l-Muluki*, *el-Tıbbu'l-Mansûri* kitapları ve bunlara ilaveten bazı hastalıklar üzerine de risaleleri bilinmektedir. Bu eserlerin en meşhuru *el-Cedri v'el-Hasbe*'dir. Bu risaleler, Avrupalılar üzerinde büyük ilgi uyandırmış, onları eski tıp risâleleri arasında en iyisi olarak değerlendirmişlerdir. Bir diğer meşhur risalesi olan *el-Hasa'l-Mütevellide fi'l-Kilö ve'l-Mesöne* mesane ve böbrek taşları hakkındadır. er-Râzî farklı ilmî işlerde de deneyim ve bilgiye sahiptir: Kimya alanında kimyasalları sınıflandırmış ve deneylerini aktarmıştır. Bu ilimde ona ait önemli keşifler bulunmakla birlikte (Alkol ve sülfürik asit) Kimya ilmini tıpta uygulayan ve tıbbi Kimyanın kurucularındandır.

er-Râzî felsefe, ilahiyat ve dinî-felsefi tartışmalarda da bir eser yazmıştır. er-Râzî'nin felsefî eserleri uzun yıllar unutulmuş olsa da yirminci asırda tekrar ilgi uyandırmıştır. Onun felsefi görüşleri Aristo'nun görüşleri ile muhalif olması sebebiyle Aristo takipçileri tarafından hakarete uğramıştır. Aristo takipçileri olan Müslüman müverrihlerin aksine er-Râzî, felsefe ve din arasındaki ilişkiyi reddetmiştir. Ayrıca onun felsefî risaleleri mezhep ve dinlerin reddi üzerine telif edilmiş ve diğer müellifler tarafından şiddetli saldırı ile karşılanmıştır. er-Râzî'ye göre ilmî ve felsefî bilgiler ilerleme hâlindeydi. İslam Ansiklopedisinde er-Râzî hakkındaki makalede, kendisini eski filozofların çoğundan daha ileri ve hatta Aristo ve Eflatun'dan daha iyi olarak değerlendirdiği belirtilmektedir. Tıpta Hipokrat ile eşit ve felsefede ise makamını Sokrates'e yakın bilmektedir.¹⁰⁴²

Rey şehri, Müktefî Billâh (289-295/902-907) asrına kadar Abbâsî hilafet veliahtlarının ikametgâhı olmuştur. Bu zamandan itibaren kademeli olarak Abbasi muhaliflerinin, Taberistân Alevî dâilerinin ve onların taraftarlarının dikkatini çekmiştir. Bu durum, Sâ mânî Emir İsmail'e (279-295/892-907) Rey'e hükmetme şansını vermiştir. Rey valisi Emir İsmail'in yiğeni Mansûr b. İshâk, er-Râzî'nin orada bulunmasını istemiştir. er-Râzî, ünlü tıp eseri *et-Tıbbu'l Mansûri* 'yi Mansûr adına yazmış, sonraları ise kısaca *Mansûri* denilmiştir. er-Râzî'nin İbn Mansûr'la ilişkisi, Horasan hükümeti sürecinde de kesilmemiş o hastalandığında Nîşâbur'a gidip onun tedavisiyle meşgul

¹⁰⁴² Musaheb, *Dâyetü'l-mâref-i Farsi Musaheb*, II, 1143.

olmuş, sonrasında tekrar Rey'e geri dönmüştür. er-Râzî, doğduğu yeri çok sevdiğinden zamanını ömrünün sonuna kadar orada eğitim, telif ve tıp uygulamaları ile geçirmiştir. er-Râzî'nin Latincesi olan "Razes" ismi, Avrupa tarihindeki ilmî hareketin ünlü İslami isimlerinden sayılmış ve ismi asırlarca Batı'da "Câlfînûs"un (Galenos) isminden önce söylenmiştir. Bu sebeple *el-Mansûri*'nin Latince çevirisi Latin tıp metinleri arasında oldukça meşhurdur.

Rey, Bağdat'tan sonra toplumsal unsurlarda ikinci benzersiz şehirdi. Orada açık ve gizli şekilde oluşmuş Şii, Zeydiye, İsmâîliye, Sufiye, Hanefiler, Şafiiler toplulukları vardı. Her grup hükümdarın eğilimine göre kendi görüşlerini ortaya atıp muhalifleri ile tartışabilmekteydiler. Şehirde büyük bir Zerdüşt gurubu da bulunmaktaydı. Bu sosyal çerçeve ve yaşayış 310-320/922-932 senesinde doruk noktaya ulaşmıştır. Muhammed Zekeriyâ, gençliğini kimya ve tıp ilimleriyle uğraşarak geçirmiş ve Rey şehrinin bu yeni sosyal durumunda felsefî-kelamî bahislere girerek İsmâîliye Dâileri ve bir taraftan Maneviye liderleri ile mubahise başlamıştır. Kendi fikirlerini ispatlamak ve başkalarının görüşlerinin reddini sağlamak adına da risaleler yazmıştır. Onun gayri tıbbi konulara katılması, görme yetisini kaybetmesi ve ellerinin yetersizliği birtakım faktörlerin etkisiyle yirmi senelik çalışmalarını *el-Havi* koleksiyonunda toplamak istemiş ancak son telifini yapamadan hayatını kaybetmiştir. Ölümünün ardından Rüknu'ddevle'nin veziri İbn Amid Deylemi, er-Râzî'nin öğrencilerini *el-Havi*'nin parçalarını toplamaları için görevlendirmiştir. Bu kitap Haydarabad Deken Yayınevi tarafından yirmi küsur cilt olarak yayımlanmıştır. Eserin Latince tercümesi ise Avrupa'nın bilimsel hareketleri döneminde yapılmıştır. er-Râzî'nin felsefî ve kelamî konularla meşgul olması ve felsefî görüşleri ile tartışmaların neticesi, asrın İsmâîliye büyüklerinin eserlerinde yer almaktadır.¹⁰⁴³

Ebû Reyhân Bîrûnî, er-Râzî'nin teliflerini araştırmış ve şu şekilde açıklamıştır: "er-Râzî'nin yüz seksan dört telif eseri vardır. Onların çoğu kaybolmuş, özellikle felsefî eserlerinden sadece bir kaç günümüze ulaşmıştır". Tıp konusunda en meşhur ve en büyük eseri *el-Havi* batıda en çok bilinen eseridir. Bu eserde er-Râzî'nin, çiçek hastalığı ve kızamık hastalığı hakkındaki risâlesi, *De peste ya De Pestilentia* adıyla Batı tıp literatüründe okunmakta ancak onun felsefî ve ahlakî eserleri Batı'da fazlaca

¹⁰⁴³ Seyyid Muhammed Muhit Tabâtabâi, "Razi der Şehr-i Rey", *Mecelle-yi Goher*, 1351 hş., Behmen, Şomareyi:1, 11-14.

bilinmemektedir. er-Râzî, doğu ve batı’da tıp ve kimya alanlarında tanınmıştır.”¹⁰⁴⁴

Ebû'l-Mefahir er-Râzî

Selçuklu devri şairlerinden olup Muhammed b. Melikşâh (498-511/1104-1117) ve oğlu Mesûd (527-547/1132-1152) ile çağdaştır. Ebû-Mefahir’in hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. 6/12 senesinin öncesinde Rey’de yaşamış ve bazı kaynaklar onun ismine “Fâhru’ş-Şuara” lakabını da eklemişlerdir.¹⁰⁴⁵ Hidayet ise onu, “Fâhir-i Râzî” ünvanı ile zikretmiştir.¹⁰⁴⁶

Emin Ahmed er-Râzî

Cafer b. Ahmed, hicri dördüncü ve beşinci asrın imamı, fakîhî ve muhaddisi olup doğum ve vefatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. er-Râzî, hayatının çoğunu Kum ve Rey şehirlerinde geçirmiştir.¹⁰⁴⁷

İbn Hassûl

Aslen Hemedânî olup Rey’de doğan ve *Tafdîl el-Etrâk* adlı eserin sahibi olan İbn Hassûl’un hayatı Rey şehrinin hayatıyla paraleldir denilebilir. Rey şehri kimin eline geçtiyse İbn Hassûl da şehirle birlikte o gücün hizmetine girmiş Rey’e hükümdar olan üç güç, Büveyhî, Gazneli ve Selçuklular’ın hizmetinde çalışmıştır. Babası Ebû'l Kâsım Ali, Büveyhîler’in divân-i inşasında Sâhib b. Abbâd’ın yanında çalışan kâtiplerden olup yazı yazma ve belâgatta ustadır. Tam adı Ebû'l-Âla Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hassûl olan İbn Hassûl’da babasının mesleğini devam ettirmiş ve Büveyhî divânında kâtip olarak yetişmiştir. Ünlü Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd’dan yararlanan İbn Hassûl, nazım ve nesirde de zamanın üstadları arasına girmiştir. Mecdüddeve döneminde ise Rey’de divân-i resâil’e başkanlık etmiştir. Gazneli Mahmud Rey şehrini 420/1029’da ele geçirdiğinde İbn Hassûl’u da beraberlerinde götürmüş, o vefat edince de Rey’e geri gelmiş ve burada Sultan Mesûd devrindeki son görevine tekrar atanmıştır. Gaznelilerden sonra Rey, Oğuzların eline geçince bu sefer İbn Hassûl, Nişabur’da Tuğrul Bey’in

¹⁰⁴⁴ Seyyid Hasan Nasr, *İlim ve Temedun der İslam*, (Çev. Ahmed, Aram), İntişârât-i Şirket-i İlmî ve Ferhengi, Tahran 1393 hş., 30.

¹⁰⁴⁵ Nurullah, Şufteri, *Mecalisu’l-Mü’minin*, İntişârât-i İslamîyye, Tahran 1365 hş., II, 614.

¹⁰⁴⁶ Rıza Goli, Hidayet, *Mecmeu’l-Fesha*, be Kuşç-ı Mezahir, Museffa, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1339 hş., II, 936; Behş-i fıkıh ve Ulum-i Kurânî ve Hadis, *Dairetü’l-mearif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Dairetü’l-mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1373 hş., VI, 277.

¹⁰⁴⁷ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 150.

hizmetine girmiştir.¹⁰⁴⁸

450/1058 senesinde doğduğu şehirde vefat eden İbn Hassûl en önemli eseri *Kitâbu Tafdîli'l-Etrâk* adlı kitabını Tuğrul Bey'e okumak üzere veziri Amîdülmülk el-Kündürî'ye sunulmuştur. Kitapta, Ebû İshak es-Sâbî'nin (ö. 384/994) Irak Büveyhîleri'nden Adudüddavle adına yazdığı, günümüze ulaşmamış *Kitâbü't-Tâcî* adlı eseri tenkit edilmiştir.¹⁰⁴⁹

İbn Miskeveyh

Ebû Ali Ahmed b. Muhammed er-Râzî (421/1030) olan meşhur doktor, filozof, müverrih ve edip Ebû Ali Miskeveyh'in doğum târihi hakkında bilgi yoktur. Miskeveyh'in Büveyhi emirleri ve vezirleri ile divan işleri, kütüphane, maliye, nedimlik, ticaret, bilim ve edebiyat hakkında güçlü ilişkileri vardı. Bu sebeple ömrünü Rey, İsfahân, Bağdat ve Şîrâz gibi şehirlerde geçirmiştir. İlim yapma isteği de bu taşınmalarında etkili bir faktördür. Miskeveyh, Rey asıllı olup¹⁰⁵⁰ ömrünün 20 yılını (320-340/932-951) Rey'de geçirmiş daha sonra Bağdat Büveyhîlerine katılmıştır. Yaklaşık on iki yıl Ebû Muhammed Muhlebi Müüzüddavlenin (333-356/944-966) vezirinin özel nedimliğini yapmıştır.¹⁰⁵¹ Sonrasında ise yedi yıl (353-360/964-970) Rüknuddavle Büveyhînin veziri olan Ebûl Fazl b. Amid'in hizmetine girerek Rey'de İbn Amid Kütüphanesinde ise haznedarlık yapmıştır.¹⁰⁵² Daha sonraları ise Müeyyedüddavle ve Ruknuddavle'nin veziri Ebûl-Feth İbn Amid'in hizmetine girmiştir. Ebûl-Feth öldürüldükten sonra, Miskeveyh Müeyyedüddavlenin yeni veziri Sâhib b. Abbâd'ın hizmetini bırakmış¹⁰⁵³ ve Şîrâz'da sultan Adudüddavle'ye katılıp onun kütüphanesinin hazendarı olmuş o ölene kadar da bu işi sürdürmüştür.¹⁰⁵⁴ Döneminin tüm telifleri kütüphanesinde toplanmıştır.¹⁰⁵⁵ Ebu Ali'nin en önemli eseri *Tecâribü'l-ümem* olup, Büveyhîlerin teşkilatı hakkında önemli ve

¹⁰⁴⁸ Şeşen, "İbn Hassûl'ün tafdîl el-ettrâk 'Ala Sair el-eccâd Adlı Risâlenin Tercümesi", 120; Sadi S. Kucur, "İbn Hassûl", *DİA*, XX, 29.

¹⁰⁴⁹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 160; naklen: İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, İstanbul 1955, 26.

¹⁰⁵⁰ Muhammed Bager Hânsârî, *Ruzatu'l-Cennat*, I-VIII, Mektebetu'l İsmâiliyan, Kum, Tahran ve kum 1390 hk, I, 254.

¹⁰⁵¹ Ebû Ali Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, İntişârât-i Amed Reza, Kahire 1332/1914, II, 124; Muhammed b. Tâhîr Ebû Süleyman, Secistânî, *Sevani'l-Hikmet*, be Kuşş-i Abdurrahman, Bedvi, İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1974/1353.ş, 347-346.

¹⁰⁵² Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 276; Secistânî, 347.

¹⁰⁵³ Abdü'l Melik b. Muhammed Seâ'lebî, *Tetimmetu'l-Yetimet*, I-II, be Kuşş-i Abbâs, İkbâl Aştîyânî, Çap-i Ferdin, Tahran 1353 hş.

¹⁰⁵⁴ Secistânî, *Sevani'l-Hikmet*, 159.

¹⁰⁵⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 449.

geniş bilgiler vermektedir. Ebû Ali, ömrünün son dönemlerini İsfahân'da geçirmiş, burada vefat etmiş ve yine burada gömülmüştür. Kaynaklarda onun mezar yeri “Hacu” mahallesi olarak yazılmıştır.¹⁰⁵⁶

İmadi-yi Gaznevî er-Râzi

Emir Ebû Muhammed İmadi-yi, Gaznevi-Selçuklu asrının büyük şairlerindendir.¹⁰⁵⁷ Çağdaşı ve zamanına yakın kaynaklar ismini “İmadi”¹⁰⁵⁸ “İmadeddin”¹⁰⁵⁹ “Emir-i İmadi”¹⁰⁶⁰ “İmadi-i Gaznevi”¹⁰⁶¹ olarak kaydetmişlerdir. Doğumu 5/11. asrın sonlarında ve doğum yeri ise büyük olasılıkla Gazne’dir. *Zeyli Nefsetul-Mesdur* (telifin sonu 584/1188) İmadi hakkında bilgiler vermiş ve nesebini “Gaznevi” diye yazmıştır. Bu sebeple onu iyi tanıdığı düşünülebilir.¹⁰⁶² Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*’ında da onu Gazne’nin şairleri arasında saymıştır.¹⁰⁶³ İmadi’nin gençliğinde Gazne’yi terk edip Mâزندaran’ın Bavendiye melikinden olan İmaduddevle Faramurz b. Rüstemin sarayına (515/1121)¹⁰⁶⁴ yerleştiği söylenmektedir. O şahsın nezdinde yükselerek meşhur şairlerden olmuş¹⁰⁶⁵ ömrünün sonuna kadar onun himayesinde kalmış ve ölümünden sonra onun hakkında uzun bir kaside yazmıştır.¹⁰⁶⁶ Selçuklu Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh’ın padişahlığının başlangıcı olan 526/1131’de Selçuklu divanına girmiştir.¹⁰⁶⁷ İmadi, Tuğrul’un yolculuklarının birinde onun birliklerinden ayrılarak 526-

¹⁰⁵⁶ Hânsârî, I, 257.

¹⁰⁵⁷ Muhammed Efşin Vefâyî, “Nigah-i Tazeyi be Zendeği-yi İmadi-i Gaznevi”, *Mecelleyi Edeb-i Farsi*, 4. Yıl, Şomareyi:1, 1393 Bahar ve Tabestan.

¹⁰⁵⁸ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, be Kuşş-i Seid, Nefisî, İntişârât-i İbn Sînâ, Tahran 1335 hş., 333; Seyyid Hasan Gaznevi, *Divan*, tsh. Muhammed Tegi, Muderris, İntişârât-i Asâtir, Tahran 1362 hş., 190; Bedreddin Kavâmî Râzî, *Divan*, tsh. Celaleddin, Armuy, Muheddis, İntişârât-i Sepehr, Tahran 1334 hş., 21; Uheddin Enveri, *Divan*, be İhtimam-i Muhammed Tegi, Muderris Rezevî, İntişârât-i İlmî ve Ferhengi, Tahran 1376 hş., 487-760.

¹⁰⁵⁹ Necmeddin Ebû-Recaâ Kumi, *Zeyli Nefsetu'l-Mesdur*, Runevisi-ye: Hüseyin, Muderrisi Tabâtabâî, Kitabhane ve Muze ve Merkez-i Asnad-i Meclis-i Şurayî İslamî, Tahran 1388 hş., 33-167.

¹⁰⁶⁰ Tarih-i İran-i İslami, *Râhatu's-Südûr ve Ayetu's-Sürûr*, 209-210.

¹⁰⁶¹ Camal Halilî Şîrvânî, *Nuzhetü'l-Mecalis*, tsh. Muhammed Emin, Riyâhî, İlmî, Tahran 1375 hş., 304-372-661.

¹⁰⁶² Ebû-Recaâ Kumi, *Zeyli Nefsetu'l-Mesdur*, 33.

¹⁰⁶³ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, 430; Muhammed Efşin, Vefâyî, “Nigâh-i Tazeyi be Zendeği-yi İmadi-yi Gaznevi”, *Mecelleyi Edeb-i Farsi*, 4. Yıl, Şomareyi:1, Bahar ve Tabestan, 1393 hş.

¹⁰⁶⁴ Muhammed Murad b. Abdurrahman Kazvînî, *Memduh-i İmadi*, *Bist Makale-yi Kazvînî*, İntişârât-i İbn Sînâ, Tahran 1332 hş., II, 343-354; Bediüzzemân Furuzan Fer, *Suhen ve Suhenverân*, İntişârât-i Harezmi, Tahran 1380 hş., 521.

¹⁰⁶⁵ İmadi Şehriyârî, *Divan*, Mukaddime ve tsh. Zebihullah, Hebib Nijad, İntişârât-i Telaye, Tahran 1381 hş., 69, 77, 89, 97.

¹⁰⁶⁶ Şehriyârî, *Divan*, 103-104; Suheyl, Yarî Gulderre, “Pejuheşi der Aşâar-i İmadi-yi Şehriyari, *Mecelleyi Kitab-i Mah-i Edebiyat*, Şomareyi:191, s:191-1391-68-58.

¹⁰⁶⁷ Ebû Nasr Enuşîrvân b. Halid el-Kaşânî, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Dar-i er-Raîdî'l-Arabiyye, el-Kahire 1974, 145-154; Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır Hüseyin, *Zübdetü't-tevârîh*, İntişârât-i İl-i

528/1131-1133 seneleri arasında Rey şehrine yerleşmiş¹⁰⁶⁸ ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır. Zira son devir kaynaklar onun vatanını Rey'in Şehriyari semti olarak zikretmişlerdir.¹⁰⁶⁹ İmadi, bir kasidesinde Gavami-yi Râzî'yi (muhtemelen 550-560/1155-1164 ye kadar yaşamış) övmüş ve onun halinde "Bizim Şehrin övüncü" demiştir.¹⁰⁷⁰ İmadeddin'in vefatı, 571-584/1175-1188 seneleri arasında vakii olmuştur. Kâşî onun ölüm tarihine 573/1177 senesi demiş ve muhtemelen bu bilgiyi güvenilir kaynaklardan almıştır.¹⁰⁷¹ İmadeddin'in şiirlerinde geçen olaylar çağdaş yazarlarının nezdinde güvenilir bir kaynaktır. Nesrullah Münşi, "Kelile ve Dimne"de (538-540/1143-1145) bu şairden iki beyte başvurmuştur.¹⁰⁷² Edib Sabir Tirmizi de, (ö. 542/1147) kendisini mutlu eden İmâdeddin hakkında şöyle bir şiir yazmıştır: ¹⁰⁷³

عمادی دی به نزدیک من آمد نشستم ساعتی دی با عمادی
ز دیدار عمادی دی بدیدم مراد دل به وقت بی مرادی
چه گوید دید خواهد دیده ی من ؟ عمادی کرده امروز مرادی

İmam Fahr-i Râzî (Fahreddin er-Râzî)

Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali Taberistânî isminin yanında Fahreddin, İmam er-Râzî, İmam Fahreddin ve Fahr-i Râzî olarak da bilinen Şâfiî âlimi Fahr-i Râzî, 544/1149'da doğmuş ve 606/1209'da vefat etmiştir.¹⁰⁷⁴ Taberistân ehlinde olup olan Râzî Rey'de doğup Herat'ta gömülmüştür.¹⁰⁷⁵ İmam Fahri Râzî, tarih, kelam, fıkıh, usul, tefsir, edebiyat, matematik ilimlerini öğrenmiş ve bu alanlarda kendi asrının yegânesi olmuştur.¹⁰⁷⁶ Kitaplarından kendi döneminde ders kitabı olarak istifade edilmiş

Şahseven Bagdâdî, Tahran 1380 hş., 131-135; Tarih-i İran-i İslami, *Zübdetü't-tevârîh*, 131-135.

¹⁰⁶⁸ Vefayî, "Nigâh-i Taze-yi be Zendeği-yi İmadi-i Gaznevi", 1393 hş.

¹⁰⁶⁹ Tegi Kâşî, *Hulasetu'l-Aşâr ve Zübdetü'l-aşkar*, Nushe-yi Hetti-yi Şomareyi 5964 Dânişgâh-i Tahran, Müverrih 1033 hk.; Ebû Bekir Emin Ahmed er-Râzî, *Tezkire-yi Haft İklim*, tsh. Muhammedrıza, Tâhîri, İntişârât-i Suruş, Tahran 1389 hş., II, 1171.

¹⁰⁷⁰ Kavamî Râzî, 20.

¹⁰⁷¹ Vefayî, "Nigâh-i Tazeyi be Zendeği-yi İmadi-yi Gaznevi", 1393 hş.

¹⁰⁷² Bu beyt "Send Badnamede"(Zehiri-yi Semerkandi, *Sendbadnâm-i*, tsh. Ahmed, Ateş, Kitab-i Ferzan, Tahran 1362 hş., 98-23.) ve Yusuf'un masalında ve, ayrıca (Ali Muhammed Honer, *Yâddâştâ-yi Sendbâdnâm-i*, İntişârât-i Bunyad-i Mugufat-i Mahmud Afşar, Tahran 1386 hş., 91.) gelmiştir.

¹⁰⁷³ Avfî, *Lûbâbü'l-elbâb*, 333.

¹⁰⁷⁴ Seyyid Mustafa Hüseyini-yi Deştî, *Dâyretü'l-Marîf-i Câme-i İslamî*, Müessesesi-yi Ferheng-i Araye, Tahran 1385 hş., III, 532.

¹⁰⁷⁵ Ali Ekber Dihhudâ, "İmam Fahr-i Râzî", *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1373 hş., VII, 10299.

¹⁰⁷⁶ Mirza Muhammed Ali Muderre-i Tebrizi, *Reyhanetu'l-Edeb*, İntişârât-i Hayyam, Tahran 1326 hş., III, 192.

ve eserleri halk tarafından sevilmiştir. İmam er-Râzî'nin ders halkasında 2000'den fazla kişi istifade etmiştir. İmam, İsmâîlilere muhalif olup onları açıkça da eleştirmiştir. İsmâîlilerin her yerde öldürmek için hazır olan komandolarından herhangi bir korkusu olmayan İmam Fahr, dinî konulardaki anlaşmazlıklardan dolayı biladdan kovulup ömrünün sonunda Harezm'e gitmiş, Harezm'den de Maverâünnehr'e ve sonra da doğum yerine sürgün edilmiştir. Orada zengin bir doktorun iki kızını oğullarının nikâhına almış, doktor öldükten sonra ise mirası İmam'ın eline geçmiştir. Harezm'e gittikten sonra Herat'a yerleşerek ömrünün sonuna kadar vaaz ve tasnifle meşgul olmuştur. O, 606/1209 senesi Fıtır Bayramında vefat etmiştir. Bazı görüşlere göre hükümet tarafından saygı gösterildiği için Kerrami fırkası mensupları tarafından kıskanılmış ve zehirlenmiştir. Fahr-i Râzî'nin akli ve naklî ilimlerde eserleri sayıca çok olup önemlileri şunlardır:

1. *el-Erbaîn fî Usuluddin*, kırk kelam meselesini kapsamaktadır. Bu kitabı oğlu Muhammed'e telif etmiştir.

2. *Esasu'l-Takdis*, Seyfeddin Melik Adil'e ithafen kelam ilmi hakkında yazılmış ve Kahire'de yayımlanmıştır.

3. *Asraru't-Tenzil ve Envaru'l-Te'vil*

4. *Esraru'n-Nucum*

5. *el-unarat fî Şerhi İşârat*. Fahr-i Râzî bu kitapta İbn-i Sina'nın *İşârat* eserini şerh etmiş, İbn-i Sina'ya ise tenkit ve itiraz etmiştir. Aynı şerhin özetini ise *Lübâbü'l İşârat* isminde telif etmiştir.

6. *el-Beyan vel-Burhan fî Red ala Ehli'z-Zigh ve'l-Tugyân*.

7. *Teshilü'l-Hak*.

8. *Te'cizel filozoflar*.

9. *Tehzibu'd-Delayi'l ve Uyunel-Masâil*.¹⁰⁷⁷

İsâ b. Ahmed er-Râzî

İsâ b. Ahmed b. Muhammed er-Râzî, müverrih ve edip olup¹⁰⁷⁸ kaynaklarda hayatı

¹⁰⁷⁷ Ali Ekber Dihhudâ, "İmam Fahr-i Râzî" I, 14986.

¹⁰⁷⁸ Muhammed b. Muhammed Merakişi, *el-zeyl ve'l-Tekmilet Li'l-Kitâbi el-Musi ve's-Silet*, 2. Kısım, Ehsan Abbâs basım, Beyrut tsz, 491.

hakkında fazla bilgi yoktur. İbn Hayyan İsâ er-Râzî'nin ölüm tarihini 379/989'un Şaban ayı olarak belirtmiştir. Rivayete göre İsâ b. Ahmed er-Râzî, 407/1016'da Hammudi devletinin başlangıcını görmüştür. İsâ er-Râzî'nin eserlerinin tamamı kaybolmuş olmakla birlikte ardından gelen müverrihlerin eserlerinde onlara işaret edilmiştir. Tarih hakkındaki bir kitabı Emevî halifesi Hakem Mustansır (350-366/961-976) adına yazılmıştır. el-Mu'eb isimli eserinde İbn Hayyan şaret ederek önemli eserlerden saymıştır.¹⁰⁷⁹ Bu kitabı, babasının *Ahbaru Mülûki'l Endelüs* eserinin tamamlanması sırasında yazmıştır. Eser Endülüs'ün fetih olayından başlayarak Endülüs Emevî hilafeti döneminde vuku bulan olayları zikretmektedir. İsâ er-Râzî de babası gibi kronolojik metot kullanarak 362/972 senesine kadarki olayları yazmıştır.¹⁰⁸⁰ İsâ er-Râzî, *el-Huccab lil Hulefai fi'l-Endelüs vel-Vuzera ve'l-Vezaret* isimli kitabını da Emevîlerin ünlü hacibleri, Mansûr Muhammed b. Ebi Emîr adına yazmıştır.¹⁰⁸¹

Kutbüddin er-Râzî

Rey civarındaki Verâmin nahiyesinde doğdu. Tâceddin es-Sübkî yetmiş dört yaşlarında öldüğünü söylediğine göre (692/1292 'de doğmuş olmalıdır. İsnevî ve muhtemelen ona dayanan Süyûtî, ismini Mahmud olarak verirken diğer kaynaklar Muhammed şeklinde kaydeder. Yine İsnevî'nin belirttiğine göre, Dımaşk'ta er-Râzî gibi Kutbüddin unvanıyla tanınan ve onun ikamet ettiği Zâhiriyye Medresesi'nin üst katında oturan arkadaşından ayırt edilmesi için "Tahtânî" nisbesiyle de anılır. Varâmin'de Allâme el-Hillî'nin *Kavâ'idü'l-ahkâm* adlı eserini kendisinden okuyup icâzet aldığına dair 3 Şâban 713, 23 Kasım 1313 tarihli kıraat kaydından, onun tahsil hayatını önemli ölçüde memleketi olan Rey ve civarında tamamladığı anlaşılmaktadır. Hillî'den başka Adudüddin el-Îcî, Şemseddin el-İsfahânî ve Kutbüddîn-i Şîrâzî'den feyiz alan Râzî, öğretim faaliyetine yine Rey bölgesinde başlamış olmalıdır. Nitekim önde gelen talebelerinden Muhammed b. Mübârekşah kendisi Rey'de iken yanında tahsil gördü. er-Râzî başta mantık ve felsefe olmak üzere tefsir, fıkıh, dil ve belâgata dair eser veren seçkin bir şahsiyettir. er-Râzî 16 Zilkade 766, 4 Ağustos 1365'de Dımaşk'ta vefat etti ve

¹⁰⁷⁹ İbn Hayyan El Kurtubî, *el-Muktabis min Enbai Ehlu'l-Endelüs*, Mahmud Ali Meki yay., Beyrut 1393/1973, 329.

¹⁰⁸⁰ İbn Hayyan El Kurtebî, *el-Muktabis fi Ahbâri Beldu'l-Endelüs*, Abdurrahman Ali Hecci Yay., Beyrut 1965, 95-96; Abdül Vahid Zenun Tâhâ, *Neşetu't-Tedvinet Tarihu'l-Arabi fi el-Endelüs*, Daru'l-Madaru'l İslamiyye, Beyrut 2004, 49.

¹⁰⁸¹ İbn Abbar, *el-Tekmiletü'l- Li'l-Kitâb-i Elsilet*, Abdussalam Haras Yay., Beyrut 1415/1995, IV, 4; Merakişi, 491.

orada defnedildi.

Eserleri: 1. *Tahrîrû 'l-kavâi 'di 'l-mantukıyye fî şerhi 'r-Risâleti 'ş-şemsiyye*. 2. *Levâmi 'u 'l-esrâr şerhu Metâli 'i 'l-envâr*. 3. *er-Risâletü 'l-ma'mûle fî 't-tasavvur ve 't-tasdîk*. 4. *Tahkîku 'l-mahsûrât*. 5. *Risâle fî tahkîki 'l-küllıyyât*. 6. *el-Muhâkemât beyne şerhayi 'l-İşârât ve 't-tenbîhât*. 7. *Tuhfetü 'l-eşrâf fî şerhi 'l-Keşşâf*. 8. *Şerhu 'l-Keşşâf*. 9. *Şerhu Miftâhi 'l-ulûm*.¹⁰⁸²

Muhammed b. Mûsâ b. Beşir b. Cinnad/Hammad b. Legit Kenani er-Râzî

er-Râzî ailesinin büyüğü olup Reyli olduğu için er-Râzî olarak anılmıştır.¹⁰⁸³ 249/863 veya 250/864 yılında tacir olarak Endülüs'e gitmiş, İfrikıya Aglebî Emiri İbrahim b. Ahmed b Agleb'den (261-289/874-901) Kurtuba Emevî Emiri Muhammed b. Abdurrahman'a (238-273/852-886) mektup getirmiştir. Muhammed b. Abdurrahman İslam dünyasının doğu kısmındaki hanedanlardan özellikle de Abbasilerden haber almak için er-Râzî'yi kendisine yakın tutmuştur. Bu sebeple onu bir mektup ile İbrahim b. Agleb'in huzuruna göndererek iki devlet arasında ilişkileri iyileştirmek istemiştir. er-Râzî, Muhammed b. Abdurrahman'ın huzurunda yüksek bir makama sahiptir ve o sürekli olarak Doğu İslam dünyasındaki hadiseleri ona haber vermektedir.¹⁰⁸⁴ Râzî ayrıca Emevî hükümdarı Münzir b. Muhammed (273-275/886-888) döneminde Endülüs'e gitmiş ve orada onun müşavirliğini de yapmıştır. 375/985'de Münzir'in ani ölümünden sonra er-Râzî, Endülüs'ü terk ederek Magrib-i Aksa'ya hareket etmiş fakat Endülüs'ün güneyinde, el-Vira şehrinde hastalanmış ve 277/890'da orada vefat etmiştir. er-Râzî'nin ilmî etkinlikleri hakkındaki bilgilerimizin çoğu onun torunu İsâ b. Ahmed er-Râzî'nin rivayetlerine dayanmaktadır.¹⁰⁸⁵ Evariste Levi Provençal ve Emilio Garcia Gomez gibi bazı yazarlara göre, Muhammed er-Râzî'den herhangi bir eseri veya tarih sahasında hiçbir yazısı bulunmamaktadır. Buna karşın diğer bazı müverrihlerin yazdıklarına göre ise Muhammed er-Râzî, sefaret ve ticaretle meşgul olmasına rağmen ilim ve yazarlıktan da

¹⁰⁸² Hüseyin Sarioğlu, "Kutbüddin er-Râzî", *DİA*, XXXIV, 485-487.

¹⁰⁸³ Ebû Muhammed Abdullah İbn Ferezi, *Târîh-i Ulemau 'l-Endelüs*, Kahire 1966, I. Kısım, 42; Ahmed b. Muhammed Mukarri, *Nefihu 'l-Teyib*, Ehsân AbbâsYay., Beyrut, 1388/1968, III, 111; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Nefihu 'l-Teyib*, III, 372.

¹⁰⁸⁴ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 144-143; naklen: İbn Hayyan, El kurtubi, *el-Muktebis min Enbaî ehli 'l-Endelüs*, Mahmud Ali Meki Yay., Beyrut 1393/1973, 265-267.

¹⁰⁸⁵ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 144-143; naklen: El kurtubi, *el-Muktebis min Enbaî ehli 'l-Endelüs*, 265-269.

elini çekmemiştir.¹⁰⁸⁶

Şems Kays er-Râzî

Şems Kays er-Râzî ismiyle tanınan Muhammed b. Kays er-Râzî, 7/13 asrın âlimlerinden ve (628/1230'dan sonra vefat etti) Rey halkına mensup olup uzun süre Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşamıştır. 614/1217 senesinde Moğol saldırısı ile beraber Sultan Muhammed Harezmşah ile vatanını terk etmiş ve Irak'a gelmiştir. Moğol'un dehşeti ve yağma faaliyetlerini birkaç şehirde bizzat görmüş ve kendisi de iki kez Rey'de esir düşmüştür. Şems Kays, sultanın yanında olduğu sırada *el-Mü'cem* isimli kitabı ve diğer eserlerinin tamamını her zaman yanında tutmasına rağmen maalesef bu saldırıda kaybetmiştir. Şems, Harezmşahların çöküşünden sonra 623/1226 senesinde Irak'tan Fars'a hicret etmiştir. Salguri Atabeğlerinden (599-628/1202-1230) Atabeğ Sâd b. Zengi b. Mevdud'un hizmetine girmiş, Atabeğ de onu onurlandırmak için özel nedimi ve yakını olarak seçmiştir. Atabeğin vefatından sonra, oğlu Atabeğ b. Sâd'ın hükümeti devrinde Şems Kays aynı vazifesine devam etmiştir. Telif eserleri hakkında şunları söyleyebiliriz: *el-Mu'cem fî Meabir Aşairel Acem*, *el-Mu'reb fî Meabir Aşairel-Arab*, Arap edebiyatı hakkındadır. *el-Kafi fil-Aruzeyn vel-Kavafi*, ve *Hadâiku'l-Mu'cem*'in ilk kısmı dışındaki diğerleri günümüze ulaşmamıştır.¹⁰⁸⁷

3.4.3. Siyasî Şahsiyetler

Behram-i Çübin

Hürmüz b. Nuşirevan'ın komutanının ismi olup o çok zayıf olduğundan dolayı Çübin (tahta gibi) diye meşhur olmuştur.¹⁰⁸⁸ O, Rey halkından ve Verhram Geşensup'un oğludur.¹⁰⁸⁹ Mehrân Hanedanlığına mensup olan Behram-i Çübin, IV. Hürmüz'ün (579-590) kuzey bölgesinin komutanı (Azerbaycan ve Med) iken ona isyan etmiştir.¹⁰⁹⁰ O, komutan olarak yetenekli, birlikleri arasında sevilen, kibirli ve iddialı birisi idi. Kuzeyden

¹⁰⁸⁶ *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, XIX, 144-143.

¹⁰⁸⁷ Ali Ekber Dihhudâ, *Şems Kays Razi, Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali merkez-i Tahkikat-i rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XVII, 1871-1872.

¹⁰⁸⁸ Hasan Amid, Ferheng-i Amid, İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1363, 1233.

¹⁰⁸⁹ Dihhudâ, Ali Ekber "Dinar", *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), III, S. 4103.

¹⁰⁹⁰ *Dâyretü'l-marîfi Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Dâyetü'l-marîfi Bozorg-i İslam, Tahran 1373 hş., XIII, 144.

ve doğudan gelen hücumlara karşı koymuş, Türkleri yenmiş ve daha sonra Tüm İran birliklerinin komutanlığına tayin olmuştur. Ancak Romalıların karşısında yenilince Hurmuz onu küçümseyerek komutanlıktan azletti. Bunun üzerine Behram da kendi birliklerine güvenerek isyan etti. Bu olay her yerde büyüdü ve Hurmuz saltanattan uzaklaştırıldı ve oğlu II. Hüsrev tahtına oturtuldu (590). O esnada Azerbaycan'da olan Hüsrev, hızla Tisfun'a gidip saltanat tahtına oturdu. Çok zaman geçmeden Hüsrev babası Hüzmüz'ü öldürttü. Ancak Behram-i Çübin onun emrinde olmaktan hiç hoşlanmıyordu. Zira kendisi padişah olmak istiyordu. Mehran Hanedanı mensupları, kendilerinin Eşkanilerin soyundan olduğunu iddia ediyorlardı. Behram'ın birlikleri güçlü olduğu için yapılan savaşta Husrav Perviz yenildi ve Behram, Tisfun'a girip eşraf ve din alimlerinin muhalefetine rağmen, saltanat tahtına oturdu ve kendi ismine sikke bastırdı. Bir kaç savaştan sonra Ermeniler, Roma birlikleri ve muhalif İranlılar Husrav'a katılarak, Behram'ı 591 senesinde Azerbaycan'ın Genzek civarında yeniliğe uğrattılar. Bunun üzerine Behram Türklere sığınıp Belh'de yerleşti. Ancak uzun zaman geçmeden o şehirde Hüsrev'in kışkırtmalarıyla Hurrad Berzin ve Golvun tarafından öldürüldü.¹⁰⁹¹

Amidülmülk Kündürî

Muhammed b. Mansûr Kündürî Nîşâbûrî Cerrahî'nin künyesi Ebû Nasr ve lakabı ise Amidülmülk'tür. Kündürî, Selçuklu hükümetinin ilk veziridir. 412/1021 veya 415/1024 senesinde Nişabur'un bir köyü olan Kündür'de doğmuş ilim ve fıkıha dair bilgileri burada öğrenmiştir. Selçuklu devletinin ilk sultanı Tuğrul Bey (429-455/1037-1063) Nîşâbûr'a geldiğinde Ebû Nasr kâtip ünvanıyla sultanın sarayına girmiştir. Bir süre sonra sultanın huzurundaki makamı vezirliğe yükselmiştir. Amidülmülk Arapça ve Farsça dillerine hakim olması sebebiyle sürekli olarak Tuğrul Bey ve Abbasi halifesi el-Kaîm (422-467/1030-1074) arasında tercümanlık yapmıştır. Alparslan döneminde Hacı Nizâmülmülk tarafından suçlanarak 456/1063'de öldürülmüş ve kellesi Kirman'a, Alparslan'a gönderilmiştir. Amidülmülk, zeki ve başarılı bir bilim adamı olarak bilinmektedir.¹⁰⁹²

¹⁰⁹¹ Ali Ekber Dihhudâ, "Amidülmülk Kündürî", *Lugetname-yi Dihhudâ*, Yay.Haz. Muhammed, Muin, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1342 hş., VIII. 1161-1162; *Dâyretü'l-marif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Dâyetü'l-marifi Bozorg-i İslam, Tahran 1373 hş., XIII, 144.

¹⁰⁹² Ali Ekber Dihhudâ, "Amidülmülk Kündürî", *Lugetname-yi Dihhudâ*, Yay.Haz. Muhammed, Muin, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1342 hş., XXXV, 361.

Ebûl-Fazl b. el-Amîd

III. IX. yüzyılın sonlarında, İran'ın Kum şehrinde doğmuştur. Babası, büyük bir edip olan Şii Ziyârî veziri Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed'dir. İbnü'l-Amîd ismini babasının "Amîd" unvanından dolayı almıştır. Özellikle ilim ve edebiyat çevrelerinde "üstat" ve "reis" lakaplarıyla tanınmıştır. İbnü'l-Amîd geniş kültür bilgisini ve edebî maharetini babasına borçludur. Gerek babası hayatta iken gerekse onun ölümünden sonra İbnü'l-Amîd Rey, Cibâl ve Fars'ta kalmış, kâtiplik gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Rey-Cibâl Büveyhî Emîri Rükûddevle tarafından 328/939 yılında vezirliğe getirilmiştir. Onun, henüz vezirliğe tayin edilmeden önce, askerlerin aşırı para talepleri ve zorbalıkları sebebiyle bozulmuş olan devletin mali durumunu düzene soktuğu, ordu üzerinde disiplini sağladığı ve halk arasında adaleti hâkim kılmaya çalıştığı bilinmektedir. Vezir olduktan sonra da otuz yıldan uzun bir süre çok başarılı bir devlet adamı olmuş, ayrıca kumandan olarak birçok zafer kazanmıştır. Vefatı da Cibâl bölgesinde karışıklık çıkaran mahallî emirlerden Haseneveyh b. Hüseyin'in üzerine düzenlediği sefere rastlamış ve uzun zamandan beri çektiği nikris hastalığından Hemedan'da ölmüştür (6 Safer 360 / 9 Aralık 970).

İbnü'l-Amîd'in asıl şöhreti edebî ve ilmî sahalarda gösterdiği başarılarla dayanmaktadır. Kendisinin kütüphane emini olan tarihçi İbn Miskeveyh, onun, çağının bütün ilimlerine vakıf, özellikle eski Arap şiiri, lügat, garîb, isticak, istiare, nahiv, aruz, Kur'an'ın müşkil ve müteşâbihleri, tefsir, fıkıh, mantık, felsefe, ilahiyat, hendese, mekanik, astronomî ve meteorolojide bilgi sahibi olduğunu kaydetmiştir. İbnü'l-Amîd, edebiyatçılığının dışında, kalelerin fethi için uzak mesafelere giderek duvarlarda gedikler açabilecek büyük oklar atmak için "arbalet" türü bir silah ve başka ilginç aletler tasarlayıp geliştirmesiyle de dikkat çekmiştir. Onun Grekçe kitapları toplatarak tercüme edilmeleri için ilmî bir proje hazırladığı ve Rey'de bir rasathanenin kurulmasına önyak olup burada astronomik gözlemler yaptığı da bilinmektedir. Rey'deki sarayı devrin edip ve şairlerinin faaliyet merkezi haline gelen İbnü'l-Amîd'in yetiştirdiği en büyük edip, yıllarca kendisinin yanından ayrılmaması sebebiyle "Sâhib" lakabını alan Büveyhî veziri İsmâil İbn Abbâd'dır. Büveyhî Emîri Adudüdevle ondan faydalananlar arasında yer almıştır. Aristo şârihlerinden Nişaburlu filozof Ebü'l-Hasan el-Âmirî de hayatının son yıllarına doğru kendisinden felsefeye dair metinlerle mekanik kitapları okumuştur.

Kaynaklarda İbnü'l-Amîd'in *Kitâbü'l-Mezheb fi'l-belâgat*, *Kitâbü'l-Halk ve'l-huluk ve Binâ'ü'l-müdün* adlı üç eserinden bahsedilmekte ise de bunlar günümüze ulaşmamıştır.¹⁰⁹³

Hasan Sabbâh er-Râzî

el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyin b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî'nin 438-445/1047-1054 yılında İran'da İmâmiyye Şiisi'nin önemli merkezlerinden biri olan Kum şehrinde doğduğu rivayet edilmektedir. Kendisi, hayatını anlattığı ve adamlarının Sergüzeşt-i Seyyidinâ adını verdikleri eserinde, aslen Güney Yemen'de hüküm süren Himyerî krallarının soyuna mensup olduğunu, babasının Yemen'den Kûfe'ye göç ettiğini, oradan da Kum'a ve nihayet Rey şehrine geldiğini ve kendisinin de burada doğduğunu yazmaktadır.

Henüz yedi yaşında iken ilme istidadı olduğu görülen Hasan Sabbâh özellikle din âlimi olmak istemiştir. Bunun için III. IX. yüzyıldan itibaren dâilerin önemli faaliyet merkezi haline gelen Rey şehrine yerleşerek tahsiline burada devam etmiş ve on yedi yaşına kadar ailesinin mensup olduğu İmâmiyye Şii'sine bağlı kalmıştır.

464/1071 de Rey'e gelen Irak Başdâisi İbn Attâş, Hasan Sabbâh'ın kabiliyetli bir kimse olduğunu anlamış ve ona Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın yanına gitmesini, Dârülhikme'de İsmâilî mezhebi hakkında bilgi edinmesini ve esrâr-ı ilâhiyyeyi öğrenmesini tavsiye etmiştir. Hasan Sabbâh, bu tavsiyeye uyarak 464-467/1071-1074 'de İsfahan yöresinde iki yıl İbn Attâş'ın vekili sıfatıyla bulunduktan sonra Azerbaycan, Meyyâfârîkîn, Musul, Sincar, Rahbe, Dımaşk, Sayda ve Sûr üzerinden Akkâ'ya varıp deniz yoluyla Mısır'a geçmiştir. 471/1078 de Kahire'ye ulaşmış ve Başdâi Ebû Dâvûd tarafından karşılanmıştır. Halife Müstansır-Billâh ile görüşmüş ve onun yakın ilgisine mazhar olmuştur. Müstansır-Billâh onu hüccet (vekil) seçmiş ve ilerleyen süreçte Horasan'da kendisi adına icabet etmesini istemiştir.

Hasan Sabbâh, Müstansır-Billâh'tan sonra hilâfet makamına, veliaht tayin ettiği Nizâr'ın; vezir ve başkumandan Bedr el-Cemâlî ise küçük oğlu Ahmed el-Müsta'î'nin geçmesini istemekteydi. Bedr el-Cemâlî, bu konuda kendisine muhalefet eden Hasan Sabbâh'ı bu sebeple önce hapse atmış, sonra da ülkeden sürmüştür. Bir rivayete göre

¹⁰⁹³ Ahmet Güner, "Ebûl-Fazl b. Amid", *DİA*, XX, 485-486.

Hasan bir yolunu bulup hapishaneden kaçmış, İskenderiye'den bindiği bir gemiyle Mısır'ı terk ederek ve 10 Haziran 1081'de İsfahan'a ulaşmıştır. Dokuz yıl boyunca bütün İran'ı dolaşarak Bâtınlığın propagandasını yapan Hasan Sabbâh Kirman, Yezd ve Hûzistan'dan sonra dikkatini İran'ın kuzeyine Hazar Denizi sahillerine, Gîlân, Mâzenderan ve Deylem'in dağlık bölgelerine çevirmiştir. Burada başına buyruk yaşayan savaştı bir kavim oturmaktaydı. Bu insanları İran'ın eski hükümdarları hiçbir zaman itaat altına alamamışlardı. Hasan Sabbâh, üç yıl boyunca çalışarak en büyük gayretini Şii-İsmâilî propagandasından çok etkilenen bu bölgede harcamış ve dağlardaki muharipleri kendi saflarına çekerek gönderdiği dâîlerle yöre halkını da kazanmıştır. Bu sıralarda onun faaliyetlerini dikkatle izleyen Selçuklu veziri Nizâmülmülk, Rey'deki görevlilere onu yakalamaları için emir vermiş fakat Hasan buradan kaçıp Kazvin'e gitmeyi başarmıştır. Sonunda Rûdbâr vadisinde kendisine karargâh olarak seçtiği ve "beldetü'l-ikbâl" dediği müstahkem Alamut Kalesi'ne yerleşerek Nizârî-İsmâilî Devleti'ni kurmuştur. Yaptırdığı yeni tahkimat ve yiyeceklerin uzun süre bozulmadan saklanabileceği depolarla kaleyi kuşatmalara dayanıklı, ele geçirilemez bir hâle getirmiştir. Böylece askerî karargâh ve idari merkez olarak kullandığı Alamut, düzenlediği operasyonları idare ettiği bir karargâh haline gelmiştir. Nizârî-İsmâilîler'in gayesi dinî olmaktan çok siyasî idi ve kendi görüşlerini halka zorla benimseterek mevcut sosyal ve siyasal düzeni çökertmeyi hedeflemekteydi. Bu gayelerine ulaşmak için kurdukları teşkilat ve eğittikleri fedailerle birçok din ve devlet adamını kendilerine has metotlarla ortadan kaldırmışlardır. Bazı insanları ise propaganda veya tehditle kendi mezheplerine çekmişlerdir. Hasan Sabbâh adamlarını dinî ve siyasî unsurlarla motive etmesi sayesinde kurduğu teşkilat dinamik ve uzun ömürlü olmuştur.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh, İslâm dünyası için ciddi bir tehlike oluşturan Hasan Sabbâh ve adamlarıyla mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Bir yandan Nizâmîye medreseleriyle Sünnîliği takviye ederek onlarla ilmî sahada mücadele verirken öte yandan Alamut ve Rûdbâr bölgesindeki komutanlarından Yoruntaş'a Hasan Sabbâh ve adamlarını şiddetle tenkil etmesi için emir vermiştir. Yoruntaş'ın Alamut'u kuşattığı bir sırada ölmesi (484/1091), harekâtın sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Ancak Bâtınîler'le mücadeleyi sürdürmek kararında olan Sultan Melikşah, Emîr Arslantaş ile Emîr Koltas'ı büyük bir orduyla Hasan Sabbâh ve başdâî Hüseyin Kâinî üzerine sevk etmiş, Amîr Kızıl Sarıg'ı da Arslantaş'a yardım etmek üzere Alamut'a

göndermiştir. Vezir Nizâmülmülk'ün Ebû Tâhir Arrânî adında bir fedai tarafından öldürülmesi ve ardından Sultan Melikşah'ın henüz otuz sekiz yaşında iken şüpheli bir biçimde ölümü (485/1092) harekâtın başarıya ulaşmasını engellemiştir. Bâtınîler, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgaları ve Haçlıların bazı Müslüman toprakları işgal etmeleriyle oluşan ortamdan faydalanarak nüfuz sahalarını genişletip faaliyet ve cinayetleri artırmışlardır.

Muhammed Tapar Alamut'u ve Hasan Sabbâh'ı ele geçirmek üzere Emîr Anuştegin Şîrgîr'i görevlendirerek Karaca, Gündoğdu, İlkavşut ve Bozan gibi birçok kumandanı da onun emrine vermiştir. 11 Rebûlevvel 511'de (13 Temmuz 1117) başlayan Alamut kuşatması, Zilhicce ayına (Nisan 1118) kadar sürmüştür. Hasan Sabbâh ve adamları açlıktan perişan bir duruma düştükten sonra kale alınarak fitne fesat yuvası temizlenmek üzere iken Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm haberi gelmesiyle askerler kuşatmayı kaldırmış ve İsfahan'a dönmüşlerdir. Muhammed Tapar'ın yerine geçen Sencer, Horasan meliki olduktan sonra Bâtınîler'e karşı yürüttüğü mücadeleyi devam ettirmek istemiş ancak Hasan Sabbâh onun hizmetindeki bir cariyeyi kandırarak bir gece yatağının başucuna bir hançer saplatmış ve onu öldürtebileceğine dair mesaj vermiştir. Bundan sonra gözü korkan Sultan Sencer, Hasan Sabbâh ve Bâtınîler'le uğraşmayı bırakmış ve onlara belli şartlarda emân vermiştir. Atâ Melik Cüveynî, Alamut'un Moğollar tarafından zaptı (1256) sırasında kütüphanede Sencer'in birkaç fermanını gördüğünü ve bu fermanlarda sultanın onları dostluk ve barışa çağırdığını, kendileriyle iyi geçinmek istediğini söylemektedir.

Parlak bir zekâyâ ve teşkilatçılık vasıflarına sahip, basiretli, kabiliyetli, cebir, geometri, astronomi, sihir ve dinî ilimlere vâkıf bir kişi olan ve düzenli örgütüyle, etrafa dehşet saçan fedailerıyla insanların düşünce ve inanç dünyasına hâkim olmak isteyen Hasan Sabbâh, 6 Rebûlâhîr 518 (23 Mayıs 1124) tarihinde, aralıksız otuz beş yıl faaliyet gösterdiği Alamut Kalesi'nde ölmüştür.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹⁴ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, Diyanet Vakfı Yay., 1997, XVI, 347-350.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

REY'İN KÜLTÜREL VE MİMARİ UNSURLARI

4.1. İLİM VE KÜLTÜR

Rey'in geçmişte siyasî bir merkez oluşu ve iklimi nedeniyle çeşitli ilim ve fen merkezlerinden sayılmış, burada meşhur kütüphaneler ve medreseler oluşturulmuş ve bu şehirde büyük ilim adamları yetişmiştir. Jean Chardin bu şehir hakkında: "Rey şehri büyük âlimlerin doğum yeridir ve asırlar boyunca büyük âlimler yetiştirmiştir. Sadece doğunun değil tüm insanlık âleminin fahridir." ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰⁹⁵ Rey, İslamiyet'ten önce Zerdüşlerin kutsal şehri olmuş bu mezhebin din âlimleri bu dinin meârifini taliblerine öğretiyorlar. Fakat bu dönem Rey'in ilim ve kültürüyle ilgili hiçbir bilgi günümüze ulaşmamıştır. İslami devirlerde şehirde ilim ve fen revaçta olmuş, Büveyhîler ve Selçuklular döneminde başkent olarak bulunduğu sırada kütüphanelerin ve medreselerin açılmasıyla bu durum zirveye ulaşmıştır. Büveyhî hükümdarları, âlimler ve ilim adamlarını himaye etmiştir ve yine bu dönemde tıp, astronomi, hikmet, kelam, fıkıh gibi ilimler zirveye ulaşmıştır.¹⁰⁹⁶ Rey şehri, böyle parlak bir devirde Cibâl bölgesinin başkenti olarak seçilmiştir. Rey'de Fahrüddeve'nin veziri olan Sâhib b. Abbâd'ın evi kalem ehlinin merkezi olmuştur. Makdisî meşhur eseri *Ahsanüt-Taksim*'i aynı devirde yazmış ve Rey'in bu devirdeki ilimlerini anlatmıştır.¹⁰⁹⁷

Selçuklu sultanları, medreselerin inşasına ve sanatın tervicine önem vermişlerdir. Arthur Upham Pope'ın söylediğine göre Rey şehri, özellikle dünyanın kültür başkentlerinden biri olmuştur."¹⁰⁹⁸ Medreseler de her ilmin temeli Kur'ân ve Peygamber sünnetine dayanmaktadır. Hoca, peygamber gibi ders mekânında oturmuş ve öğrenciler onun etrafında sahabeler gibi halka olup oturmuşlardır. Bu topluluklara bu münasebetle ders halkası denilmekteydi.¹⁰⁹⁹ Mesela bu şehirde sadece Şeyh Abdulcebbar b. Abdullah

¹⁰⁹⁵ Jean Chardin, *Sefernâme-yi Chardin*, (Çev. İkbal Yegmâyî), İntişârât-i Tûs, Meşhed 1374 hş., II, 518.

¹⁰⁹⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 526.

¹⁰⁹⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, 390.

¹⁰⁹⁸ Arthur Upham Pope, *Şahkarha-yi Honer-i İran*, (Çev. Perviz Hanleri), İlmî Ferhengi, Tahran 1389 hş., 80.

¹⁰⁹⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 529; Mustafa Sâdık Er-Rafîû, *Târîh-i adab-i Arap*, Mektebeti'l İymân, el-Mensuret, 1329 hk., I, 280.

b. Ali el-Mugri er-Râzî'nin halkasında dört yüz kişi ders almıştır.¹¹⁰⁰

4.1.1. Müzik

Chiristensen İran'ın müzüğü hakkında şöyle demektedir: “Mes’udi İranlıların müzik aletlerini ud, ney, tambur, mizmâr ve çeng olarak işaret eder. Ayrıca Horasan halkının en çok kullandığı müzik aleti “yedi tar” idi ki ona da “zang” deniliyordu. Ama Rey, Taberistan ve Deylem halkı tamburu daha çok seviyorlardı. Öyleki bu alet Farslar arasında diğer aletlere göre hep öncelikliydi.”¹¹⁰¹ *Temedün-i İranî* kitabındaki birkaç oryantalistin telifine göre Horasanlılar müzikte “haft tar” eşliğinde zang söylemektedirler. Rey, Taberistân ve Deylem ehli ise “mandolin”i tercih ediyordu. İranlılara göre müzik aletlerinin en iyisi, mandolindi.¹¹⁰² Arkeolog “Bu şehrin halkı kumaş dokumadan başka müzik sanatında da meşhur idiler. Rübaba benzer birtakım saz aletleri bu şehirde çok iyi yapılıyordu.”¹¹⁰³ ifadelerine yer vermiştir.

4.2. SANAT

Rey'in merkezi ulaşım yollarında olması sayesinde farklı ürünlerin ve sanatkârların Rey'e rahatlıkla ulaşabilmesi sayesinde Rey'de sanat ve sanayi büyüme ve yaygınlaşma imkânı bulmuştur. Bölge halkı tarih öncesi çağlardan itibaren çömlekçilik işini yapıyor olmkla birlikte Rey'de de çömlekçilik, porselen, metal, cam objeler ve tekstil üretimi yapılmıştır. Nitekim Çeşm-i Ali Dağı'nın güney kısmında ve Sefâiye bahçesine bakan yerlerde günümüzden altı ila dört bin yıl öncesine ait boyalı çanak çömlek bulunması buna örnektir.¹¹⁰⁴ Rey'in sanatı sadece çömlekten ibaret değildir. Rey'de ayrıca nakışlı kerpiçler yapıp binalarda kullanılmıştır.¹¹⁰⁵

Rey şehrinde ahşap oymacılığı da bu bölge sanatçılarının geçim kaynaklarından biridir. Taberistan'dan Rey'e gelen ahşap eşyalar, torna yapıp renkli desenler ile

¹¹⁰⁰ Hüseyin Kerimân, *Tebersî ve Mecmeü'l-Beyân*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1361 hş., I, 45.

¹¹⁰¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 581; Chiristensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 341.

¹¹⁰² Bir Grub Şergşenas, *Temeddun-i İranî*, (Çev. İsa Behnam), Bungah-i Tercum-i ve Naşr-i Kitab, Tahran 1337 hş., 201.

¹¹⁰³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 582; naklen: Merhum Mehdi Behrami, *Mecelle-yi Tufan-i Haftegi*, Şomareyi:3, Şahrîver-i 1307 hş., 3.

¹¹⁰⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 557.

¹¹⁰⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1965, II, 8-3; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Mu'cemü'l-Buldân*, II, 598.

süslenmekte ve sonrasında da satış için başka şehirlere taşınmaktadır.¹¹⁰⁶ Bunlara ek olarak Rey’de farklı ahşap çanakların ve kaliteli kumaşların üretimi de meşhurdur.¹¹⁰⁷

4.2.1. Seramik ve Çömlekçilik

Bazı tarihî metinlerde, sınırlı miktarlarda da olsa Rey’de üretilen çanak, çömlek ve çini ile ilgili yazılara rastlanmaktadır.¹¹⁰⁸ Rey’de 3/9 ve 4/10 asırların da seramik kaplar, büyük süslü kadehler, tabaklar ve küçük kâselerin meşhur olduğu bilinmektedir.¹¹⁰⁹ Yâkût’ta binalarda işlenmiş münakkaş kerpiçler gördüğünden bahsetmekte ve Rey hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ben meşhur Rey şehrini şöyle gördüm. İlginç bir güzelliğe sahip. Pişmiş tuğlayla yapılan binalar, parlak renkli yazıtlara sahipti.”¹¹¹⁰

4/10 ve 5/11 asırlarda Kaşan, Save, Gürgan, Bağdat, Kahire ve Rey şehirleri çömlekçilikte merkez konumundadır. İran’da çömlek ve çiniler Kuzey Afrika ve İspanya gibi uzak yerlerde de tanınmaktadır.¹¹¹¹

Çömlek sanatı, Rey’de oldukça gelişmiş ve bölge ehlinin sanat ve kültürünün temsilcisi hâline gelmiştir. Bu eserlerin üzerinde kabartmalı nakış desenleri müstakil olarak yapıp altın rengiyle süslenmekte sonra da çömleklerin üzerine yapıştırılmaktadır. Bu altın nakış ise parlak beyaz bir arka plan üzerinde bulunmaktaydı.¹¹¹² Arthur Agham Pop, Rey’de bu sanatın gelişmesi hakkındaki tecrübelerini: “Rey şehri, İran’ın güzel sanatlar ve kültürünün büyük ve önemli merkezlerinden olmuş ve mezarlar, kervansaraylar, hamamlar, saraylar, bahçeler, mescitler ve minarelerin hepsinde endüstriyel süsler kullanılmıştır.”¹¹¹³ cümleleriyle ifade etmiştir.

Seramik sanatı, Rey şehrinde mükemmelliğe ulaşmıştır yolunda ilerlemiştir denilebilir. Agham Pop Selçuklunun son dönemleri hakkında, “Bu şehirde çok seramik

¹¹⁰⁶ Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, II, 135; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, 444.

¹¹⁰⁷ İbnü'l Fakîh Hamedânî, *Tercüme-yi Muhtasarü'l-Buldân (İran Kısım)*, (Çev. H. Mesûd), İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1349 hş., 86; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 592, Coğrafya-i Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, II, 592.

¹¹⁰⁸ Cunningham vd., 220, <http://www.noormags.ir>.

¹¹⁰⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 558.

¹¹¹⁰ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1990, II, 893; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Buldân-i Yakubi*, 78; naklen: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 132.

¹¹¹¹ Ali Naki Vazirî, *Târîh-i Umumi-yi Honerha-yi Mussavvar*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1387 hş., III ve II, 246.

¹¹¹² Pope, 83.

¹¹¹³ Pope, 176; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 559.

bulunur. Şehirde veya çevresinde yapılan çömlekler güzellikte eşsizdi. Saray, Rey şehrinde olduğundan, başka nevahinin yalnız sanatı değil, sanatkârları da buraya gelmiş, çeşitli üslupların bu şehirde toplanması da normal sayılmıştır.”¹¹¹⁴ demektedir. Rey’de bazı kapların dizaynı insanoğlunun hayatını temel almış, emirlerin taç giyme töreni, biniciler, bahçede ziyafet¹¹¹⁵ konulu kabartma nakışları olan kaplar en güzeli sayılmıştır. Bu nakışları ayrı olarak ve altın rengiyle boyayarak kapların üzerine yapıştırmışlardır. Bu altın nakışlar ise beyaz arka plan üzerine konmuştur.¹¹¹⁶ Donald Vilber, Rey’in çömlekçiliği üzerine; “Selçuklu devrinde çömlekçilik sanatı gerçekten şaşırtıcı derecede gelişti ve o asrın sonlarında emaye testiler ve şeffaf duvar çinileri yapıldı. Bu ürünler Rey, Kaşan, Akkent ve Yaskent gibi yerlerde yapılıyordu. Böylece şeffaf emaye eşya ve kaplar, kabartma veya oyma nakış ile yapılıyordu. Rey ve Kâşân şehirlerinde çömlek ve kaplar, Şahnâme’nin konularını içeren minyatür parçalarını içeriyordu.”¹¹¹⁷ bilgilerini aktarmaktadır.

Rey ve Kâşân şehirleri sanatın bu alanında yarışmışlardır. Rey şehrinin meşhurluğuna rağmen Kâşân şehri çömlekçiliğin merkezi sayılmaktadır. Rey ve Kâşân bu sanatta rakiplerdi. Rey çoğu süs ve minyatürde, Kâşân ise şeffaf çini ve emaye tabletlerde imtiyaza sahipti. Elbette başka yerlerde de çömlek sanayii vardığı Yazd, Kirmân, Nişâbûr, Şirâz, Sûltâniye ve Kum gibi şehirler bunlar arasındadır.¹¹¹⁸ Pop yine Rey ve Kâşân şehirlerini karşılaştırır ve “Kâşân, ham materyalin çok olması ve ihracata uygunluk bakımından tercih edilir. Buna karşılık Rey şehri, çoğu zaman başkent olmuştur ve asrının en lüks sarayı bu şehirde bulunmaktadır. Bu iki şehir kendilerine has süsleme yöntemi oluşturmuştur. Rey, genel olarak çömleklerini minyatür motiflerinden yararlanarak, Kâşân ise hat ilavesiyle tasarlamıştır. Kâşân’da üretilen emaye çömlekler saraylara özel ve ayrıca mihraplara mahsus çini idi.”¹¹¹⁹ bilgilerini vermektedir. Pop’e göre Rey’in başkent olmasından dolayı, şehirde farklı üslupların olması da gayet normaldir.¹¹²⁰

¹¹¹⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 560; Pope, 80.

¹¹¹⁵ Pope, 80.

¹¹¹⁶ Pope, 83; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 563.

¹¹¹⁷ Donald, Vilber, *İran ez Nazar-i Haver Şinâsân*, (Çev. Sâdık, Rıza Zad-i Şefek), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1335 hş., 37; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 564.

¹¹¹⁸ Pope, 176; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 567.

¹¹¹⁹ Pope, 81; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 567.

¹¹²⁰ Pope, 103-104.

Rey çömlekçileri de teknik alanında büyük başarı elde etmişlerdir. Rey'in en güzel ürünleri kabartma nakışları bulunan çömleklerdir. Bu ürünlerde dizayn ve nakış ayrı olarak yapılıyor ve ardından altın renkle boyanıyordu. Sonrasında ise bu süs, çömlek kabın üzerine yapıştırılıyordu. Bu altın nakışlar beyaz ve parlak arka plan üzerine yerleştirilmekteydi.¹¹²¹ Lacivert emaye ile kaplanan kaplar ise başka renklerle süslenir ve adına "lacivertine" denilirdi.¹¹²² Lacivertine kapların üretim yerleri Rey ve Kâşân'dı. Ebû Tâhîr Hüseyin ve Ali b. Yusuf Rey'deki ünlü çömlekçilerdendiler.¹¹²³

Selçuklu Devrinde Rey'deki Çömlekçilik

Selçukluların saltanat devri sona erdiğinde İran'ın çömlekçilik sanatı zirve dönemini yaşamaktaydı. Selçuklulardan önce şehir bu sanatın üretim merkezi olarak adını duyurmuştu. Çömlekçilik ticaretin önemli bir kısmını oluşturmakta ve İran'dan Hint, Türkiye, Irak, Suriye, gibi yerlere ihraç olunmaktaydı. Rey, Kâşân, Save, Sultanabad gibi Batıdaki birkaç şehir, çömlekte adını duyurmuş olmakla birlikte çömlekçilik sanatı aslında bölgenin yerel sanatıdır ve bu dönemde elliden fazla şehirde revaçtadır.¹¹²⁴ Bu sanat, zamanla azalmasına rağmen İran'da sanatsal zarafetin hâlâ en üst noktasındadır.¹¹²⁵

Rey, çömlek yapımında farklı toprak ürünlerini emaye maddesinde kullanmış ve bu şekilde tüm sanayi merkezlerine üstünlük kurarak bu maddeden kaplar, mihraplar yapmış, insan ve hayvan figürleri oluşturmuşlardır. Bu asrın emaye süsleme yöntemi geçmiş devirlerde tamamen farklıdır. Geçmiş devirlerde şekiller sadece emaye ile kaplanırken bu asırda, arka plan emaye ile sıcakta ısıtıldıktan sonra resimler ve şekiller çizilmekte sonra da tekrar çömlek sıcak ile pişirilmekte, bu yöntemle emaye nakışları kapların üzerinde sabitlenmekteydi.¹¹²⁶

¹¹²¹ Pope, 109.

¹¹²² Hans Ey Volf, *Senayi-yi Desti-yi Kuhen-i İran*, (Çev. Sirus, İbrahim Zad-i), İntişârât-i İlmî ve Ferheng-i, Tahran 1388 hş., 133.

¹¹²³ Artur Upham, Pope And A. Ckerman, *A Survey Of Persian Art*, (Nezeri ber Honer-i İran), İntişârât-i Dânişgâh-i Oxford, London 1938, 1560-1561.

¹¹²⁴ Pope, 103.

¹¹²⁵ Pope, 103-104.

¹¹²⁶ Christian Paris, *Târîh-i Honer-i İslamî*, (Çev. Mesûd, Receb Niya), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1355 hş., 64.

18.Fotoğraf: Beyaz Sırlı Çömlek Kase,12-13.m/6-7.h(Rey)
Albert ve Viktoria Sanat Muzesinde Saklanıyor.
<https://www.pinterest.com/pin/326722147945014535/>

19.Fotoğraf: Sırlı Tukuaz Çömlek Şişesi Boyalı Altın Kaplama kabartma Delikli,Üzerinde Siyah Çizgilerle.

Rey, Selçuklu Devrine Ait, 7.h/13.m,ABD,Ohayo İyaleti,Cincinnati Sanat muzesi.

<https://www.pinterest.com/pin/390405861424664638/>

20.Fotoğraf: Selçuklu Devrine ait bir Çömlek Kase, 6/12. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/528469337497430096/>

21.Fotoğraf: Selçuklu Devrine ait bir Çömlek Kase, 6-7/12-13. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/528469337494937489/>

22.Fotoğraf: Selçuklu devrine ait Sürahi, 6/12. yy. sonları (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/499547783640965406/>

23.Fotoğraf: Sırlı Fincan, 7/13. yy. (Rey) (Filadelfiya sanat Muzesi)
<https://www.pinterest.com/pin/488640628300111450/>

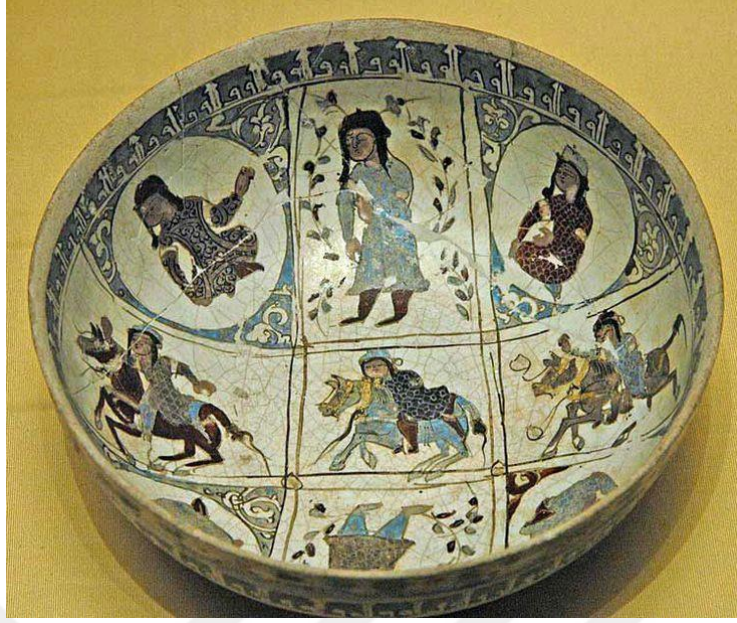
24.Fotoğraf: Sırlı Çömlek Kase, 6-7/12-13. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/179229260145764935/>

25.Fotoğraf: Ata binen adamlı tabak, 6/12. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/499547783639525427/>

26.Fotoğraf: Seramik Kâse, 6/12. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/388365167846062522/>

27.Fotoğraf: Emayeli Çömlek kâse üzeri, 7/13. yy. (Rey)
Louvre Muzesinde saklanıyor.

<https://www.pinterest.com/pin/445293481896442897/>

28.Fotoğraf: Müzisyen resimli Çömlek Kase,Rey, 6/12. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/595108538232180159/>

29.Fotoğraf: Behram-ı Gur ve Azade resmedilmiş Küçük Çömlek Kâse, 7/13. yy. (Rey)
<https://www.pinterest.com/pin/528469337515428104/>

4.2.3. Tekstil

Rey şehri İpek Yolu'na yakın bir konumda bulunduğundan Çin'den gelen seçkin ipekler İran'a da gelmekteydi. Ayrıca İslamiyet'ten önce ipek kumaşların yapımı da gelişmiş, yün ve pamuk kumaşlar da üretilmiştir.¹¹²⁷ Rey'de yünden taylesanlar ve güzel pamuklu kumaşlar örülmektedir.¹¹²⁸ Bazı kaynaklarda da "münir-i râzî anlatılırken onun bir tür iki atkılı kaliteli kumaş olduğu söylenmektedir. *Gürerü's-siyer tarih*'ini Fransızcaya çeviren Zotenberg, onu iki atkılı (örgülü) kumaş olarak tercüme etmiştir:

¹¹²⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 571.

¹¹²⁸ Cemalzade, "Rey ve Tahrân (2)", *Şomareyi*:199, 513.

“...d’ etoffe de Reï á double trame...”¹¹²⁹ 3/9 ile 7/13 asrın coğrafyacıları Rey’in ürünlerinden münir-i râzî gibi zarif kumaşlar, yumuşak pamuklu kumaşlar, tuval olarak bilinen çiçekli kumaş, çizgili cüppe, taylesan, iğne ve çuvaldız şeklinde bahsetmektedirler.¹¹³⁰

İbnü’l Fâkih, ipek kumaşlar ve münir-i râzî isimli kumaşından söz etmiştir.¹¹³¹ *Hududul-Âlem*’in müellifi de aynı şekilde: “Rey şehri büyük ve mamurdur ve oranın halkı tacirdir. Rey’den farklı kumaşlar ihraç edilir; tuval bezi, pamuk ve berd (bir tür çizgili kumaş) ve tüylü bir taylesan üretilirdi.”¹¹³² demektedir. Son yıllarda Rey’in kuzey dağları mezarlarında yapılan kazılarda bir kısım kumaş ve kilim parçalarının bulunması, bu nahiyede bu sanatın eski dönemlerdeki mevcudiyetinin işaretidir. Donald Wilber bu konu hakkında, kazılarda “yaklaşık elli parça kaliteli ipek kumaş bulunmuştur. Bunların hepsi de insan ve hayvan resimleri ile süslenmiştir.”¹¹³³ demektedir.

Guy Le Strange da meşhur kitabında Makdisî’den şöyle nakleder: “Bu şehirde farklı tekstillerin özel bir türü olarak “münir” isimiyle bir kumaş ihraç edilir. Ayrıca pamuk, orada ip olur ve çivite boyanır. Rey’in çizgili cübbesi de meşhurdur.”¹¹³⁴ münir-i râzî, İranlılar için sonbaharda giyilen kaliteli bir elbise olarak sayılmaktaydı.¹¹³⁵ Kerimân “Rey’in çizgili cübbesi de meşhurdur. Berud (berd kelimesinin çoğuludur), bir tür pahalı çizgili giyim anlamındadır ve Rey’de çokça üretilmektedir.”¹¹³⁶

İfadelerini nakletmektedir. Rey’de pamuk üretildiği ve dağlık alanlarda da çoğunlukla koyun yününden faydalandıkları için kaliteli tekstil ürünlerinin üretimine

¹¹²⁹ Hüseyin b. Muhammed Seâ’libi Mergani, *Tarihî Güzerü’s-Siyer*, (Çev. Muhammed Ruhani), İntişârât-i Dânişgâh-i Ferdavsi-yi Meşhed, Meşhed 1372 hş., 710; Chiristensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 327.

¹¹³⁰ Ruhfer, 105.

¹¹³¹ Ruhfer105. Ayrıca bkz. İbrahim İbn Fakîh Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi’l-Buldân*, Metbaae Beril, Liden 1302 hk., 254; Nürüssiye, *Tercüme-yi Muhtasaru Kitâbi’l-Buldân*, 86; Ayrıca bkz. Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, 395; Nürüssiye, *Tercüme-yi Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, II, 592; Ayrıca bkz. Ebû İshâk İbrahim, İstâhrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, (Çev. İrec, Afşar), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî), Tahran 1368 hş., 123; İbn Havkal, *Suretü’l-Arz*, 322; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Suretü’l-Arz*, II, 379-380; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hududu’l-Alem*, 152; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 572.

¹¹³² Ruhfer 105; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 574. 573.

¹¹³³ Donald Wilber, *İran ez Nazar-i Haver Şinasan*, (Çev. Sadik, Reza Zade Şefek), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1335 hş., 38; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 574.

¹¹³⁴ Le Strange, *Coğrafyâ-yi Târih-i Serzeminha-yi Hilâfet-i Şarki*, 245.

¹¹³⁵ Ebû Mensûr Seâ’libî, *Güzerü’s-Siyer*, Mektebetü’l-Esedî, Tahran 1963, 710.

¹¹³⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 249-574.

imkân bulunduğu bilinmektedir.¹¹³⁷ Seyyahlar ve Mesâlik yazarlarının farklı eserlerinde de bu tür kumaşların üretimine işaret edilmiştir. Ebû Dülef, Rey'in kumaşlarının dünyada benzersiz olduğunu söylemiştir.¹¹³⁸ *Muhtasarü'l-büldân* da Rey'in ipeğinden söz etmiştir.¹¹³⁹ Hemedani de Rey'in yün taylesan, berd ve çuval bezinden söz edilmiştir.¹¹⁴⁰

4.3. ANTİK VE TÂRİHİ MİMARİ

4.3.1. Antik Eserler

Arkeolojik kazılardan elde edilen tarihî eserlerin hepsi Rey'in antik geçmişinin kanıtlarıdır. Rey'de bulunan kalıntı eserler üç gruba ayrılır:

1. Bunlar dinî ve kutsal mekânlar olup imamzadeler ve din büyüklerinin mezarlarıdır. Günümüzde de geçmişte olduğu gibi mamurdurlar.
2. Günümüzde geçmişteki gibi mamur olmayan harabe veya tamamen viran olmuş veyahut yıkılmaya yüz tutmuş ancak birkaç onarım sonrası ayakta olan eserlerdir.
3. Çanak, çömlek ve sikke gibi eserlerdir. Bunlar İslamiyet'ten önceki ve sonraki asırlara aittir.

4.3.1.1. Mil Tepesi ve Rey Ateşgede Kalıntıları

Rey şehrinin güneydoğusunda on iki kilometre mesafede bulunan Mil tepesi üzerinde Sasani devrinden kalan eski bir binadır. Bu kalıntının Rey'deki Ateşgede törenleri için yapıldığı ve Sasani asrına ait olduğunu söylenmektedir. Fakat bazı buluntulara göre ve Ateşgede binasının eski bir tarihe sahip olması da göz önünde bulundurularak bina, Zerdüş öncesi zamanlara da dayandırılmaktadır.¹¹⁴¹ Tepe üzerine taş tuğlayla yapılan duvarlar ve eski zamanlardan kalan büyük tabanından dolayı, buraya “Mil Tepe” denilmektedir.¹¹⁴²

¹¹³⁷ Ebû Mensûr Seâ'libî, *Gürerü's-Siyer*, Mektebetü'l-Esedi, Tahran 1963, 710.

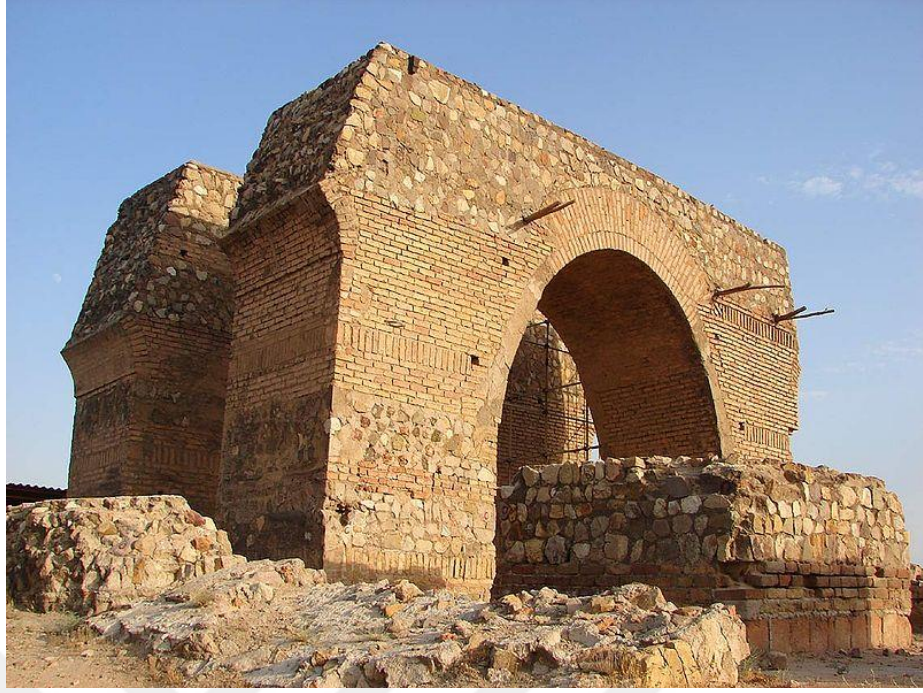
¹¹³⁸ Ebû Dülef, *Seyahât-nâme-yi Ebû Dülef der İrân*, 75.

¹¹³⁹ Muhammed b. Mahmud Hemedânî, *Acayibnâme*, be Kuşç-i Ca'fer, Muderresi-yi Sadegi, Merkez, Tahran 1375 hş., 253.

¹¹⁴⁰ Meçhul, *Hudûdü'l-'Alemin Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 142; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hududu'l-Alem*, 152. Ayrıca bkz. Makdisî, *el-Bed Ve't-Târîh (Aferiyyeş ve Târîh)*, IV, 583.

¹¹⁴¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 347.

¹¹⁴² Seyyid Muhammed Tagi Mustafavi, *Âsar-i Târîhî-yi Tahran*, tsh. Mîr Hâşim, Muheddis, İntişârât-i

30.Fotoğraf: Rey, Ateşkedesi

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Ray-Mil Hill \(Tappe-ye Mil-1\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ray-Mil_Hill_(Tappe-ye_Mil-1).jpg)

4.3.1.2. Eşkanilerin Sarayı

Antik Rey şehrinin kuzeydoğusunda Rey-i Berin denilen yerde Soren nehrinin üst kısmında antik ve meşhur kale “Raşkan Dej” bulunmaktadır. Ağır kille kurulmuş olan bu kale, Rey’in mamur döneminde Eşkani şahlarının sınır karakollarına ait anıtlardandır. 2/8 ve 3/9. asırlarda Nesrabad ve Büveyhîler devrinde ise Fahrabad adıyla bilinmektedir. Ker Perter bu kale hakkında, “Yüksek bir uçurumda güçlü bir kale inşa edilmiştir ki etrafındaki yüksekliklerden daha yüksektir. Bu yüksekliğin dikey kenarlarının ardında savaş anıtlarını keşfedilmiş ve bir dizi hat sonunda ise düz açık barikatlar ortaya çıkmıştır. Bunlar güney kısmı boyunca devam etmektedir.”¹¹⁴³ demektedir. Bu kale ve kalıntıları hakkındaki bilgiler tarih ve coğrafya kitaplarından elde edilmiştir.¹¹⁴⁴

Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1361 hş., 119.

¹¹⁴³ Kavus Hasanli Siyâmek Naderî, “Şehr-i Kuhen-i “Rey der Buf-i Kur”, 162; Ayrıca bkz. Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 292, 293.

¹¹⁴⁴ Marâşî, *Târîh-i Taberistân ve Ruyan ve Mâzenderân*, 15; Evliyaullah Amuli, *Târîh-i Ruyan*, be tsh. Abbâs, Halilî, *İntişârât-i İkbâl*, Tahran 1313 hş, 18; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Târîh-i Taberistân*, 77.

31.Fotoğraf: Rey’de Dej-i Raşkan’ın kalıntıları

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%DA%98_%D8%B1%D8%B4%DA%A9%D8%A7%D9%86

4.3.1.3. Soren Nehri

Soren Nehri, “Rude” ve “Çeşm-i Ali” olarak da bilinen büyük nehirlerden birinin ismidir. 3/9 ve 7/13 yıllarında yazılan coğrafya kitapları ve başka kaynaklarda da ismi geçmektedir.¹¹⁴⁵ İbn Rusteh 290/902’de telif ettiği kitabında: Rey’in büyük bir şehir olup Ruzeh ırmağının oradan geçtiğinden” bahsetmektedir.¹¹⁴⁶

4.3.2. Tarihî Eserler

4.3.2.1. Dinî Mimari

4.3.2.1.1. MEDRESELER

Bu büyük şehrin şüphesiz birçok mektep ve medresesi olmuş fakat onların tarihî hakkında günümüze fazla bilgi ulaşmamıştır. Bu konu hakkında çeşitli kaynaklardan elde

¹¹⁴⁵ Siyâmek Naderî, “Şehr-i Kuhen-i Rey der Buf-i Kur”, 162; naklen: Abu Abdullah Yakût, el-Hamevî Rumi Bağdâdî, *Mu’cemü’l-Buldân*, thk. Ferdinand vestenfeld, be İhtimam-i Kitabhane-yi Esedi, Efset, Avrupa Yay., 1870-1866, III ve II, 186; Ebû Dülef, *Seyahâtnâme-i Ebû Dülef der İrân, be Kuşes-i*, 74-75; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Merasidu’l-ittilaâ*, II, 754.

¹¹⁴⁶ İbn Rusteh, *el-Alaaku’n-Nefise*, 198.

edilen bilgiler aşağıdaki gibidir:

Nizâmiye Medreseleri: Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk adına ilki Bağdat'ta olmak üzere daha sonraları memleketin hemen her köşesinde bir taraftan Şii Fâtımî devletinin faaliyetlerini yavaşlatmak diğer taraftan devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek amacıyla açılmıştır.¹¹⁴⁷ Dönemin üniversiteleri olarak algılanan bu eğitim kurumlarına Nizâmiye Medreseleri denir. Nasıl ki Fâtımîler, Şiiliği yayma düşüncesi ve dailerini yetiştirmek amacıyla bugün el-Ezher Üniversitesi olarak anılan Ezher Camii'ni bir medrese olarak kullandıysa, Selçuklular da buna benzer şekilde devlete karşı artan Şii faaliyetlerine set çekmek için Nizâmiye Medreselerini kurmuştur. Bağdat'ın yanı sıra Nişâbü'r, İsfahân, Belh, Musul, Basra, Herât, Merv, Amul gibi kentlerde de kurulan bu ilim yuvalarından biri de başkent Rey'de bulunmaktadır.¹¹⁴⁸ Ne zaman kurulduğu tam olarak tespit edilemeyen Rey Nizâmiye Medresesinde diğerlerinde uygulanan müfredatın uygulandığı muhtemeldir. Kur'ân-ı Kerim okuma, hadis, fıkıh, tefsîr, Arap dili ve edebiyatı (sarf, nahiv, dil), riyaziye, şiir, hitâbet, coğrafya, tarih, müzik, mantık ve nücûm gibi derslerin okutulduğu bu medreselere, yaşı yirmiyi geçen öğrenciler kabul edilmekte olup toplamda dört yıllık bir eğitim verilmekteydi.¹¹⁴⁹ İbnü's-Sebbâğ, Gazzâlî, Ebû İshâk eş-Şirâzî, İmamü'l Hameyn el-Cüveynî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekir Sadrüddîn Muhammed b. Sabit el-Hocendî gibi âlimlerin müderrislik yaptığı Nizâmiye Medreselerinde İbn Tumert, Ebû Bekir İbnü'l Arabî, İbn Ebi Rendeka et-Turtuşî, Ebû'l-Kasım İbn Asâkir, Abdüllatif el-Bağdâdî, İmâmüddîn el-İsfahânî gibi âlimler yetişmiştir. Bunlardan el-Kuşeyrî ve İbn Asâkir'in Rey'de öğrenim gördükleri bilinmektedir.¹¹⁵⁰

Seyyid Zahid Ebûl-Futuh Medresesi: Bu medrese Selçuklu Melikşâh (465-485/1072-1092) devrinde Der-i Ahenin Mahallesi'nde inşa edilmiştir. Bu mahallede Şiiiler oturmaktadır.¹¹⁵¹

Seyyid Taceddin Muhammed Keiki'nin¹¹⁵² büyük medresesi: Bu medrese I. Tuğrul (429-455/1037-1063) devrinde Rey'in Şii mahallesi olan Kolahduzan Mahallesi'nde inşa

¹¹⁴⁷ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188.

¹¹⁴⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 328; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV, 721.

¹¹⁴⁹ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 187.

¹¹⁵⁰ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 127.

¹¹⁵¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 531.

¹¹⁵² Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 531, naklen: Bu kelime Dulapres, fransızca dilinde olan ansiklopedisinde, 275'de aynı şekilde geliyor.

edilmiştir.¹¹⁵³

Şemsu'l-İslam Haska Babûye Medresesi: Haska'dan, Şeyhu'l-Ecel Hasan b. Hüseyin b. Hasan b. Babûye Kumi er-Râzî yani Şeyh Muntcebûddin'in cediti kastedilmektedir.¹¹⁵⁴

Şeyh Haydar Mekki Medresesi: Bu medrese Müslihgâh'ta bulunmaktadır. Verilere göre bu medrese kuzeybatı semtinde, İmamzade Abdullah'ın arkasında, Müslihgâh Mahallesi'nde bulunmaktadır.¹¹⁵⁵

İmam Reşid er-Râzî Medresesi: Bu medrese Şiilerin mu'teber medreselerinden sayılır. Carub Bendan kapısında bulunmaktadır.¹¹⁵⁶

Şah Gazi Medresesi: Bu medrese de Şiilerin ünlü medreselerinden sayılır. Al-i Bâvend'in fırkasının beşinci pâdişahı olan Rüstem b. Ali b. Şehriyar Gazi Şâhenşâh, , Rey'in Zamehrân Mahallesi'nde Büyük Selçuklu'nun son dönemlerinde Sencer'in (489-551/1095-1156) Oguzlar'a yenilmesinden sonra inşa etmiştir.¹¹⁵⁷

Hace Şeref Muradi Medresesi: Bu medrese İbn İsfendiyar'ın Tarihinde şu şekilde geçmektedir: "Rey'de Şeref Muradi Hoca'nın medrese ve hangâhı hala duruyor."¹¹⁵⁸

Hace Abdulcabbar Müfid Medresesi: Bu medrese Selçuklu hükümdarı Melikşâh (465-485/1072-1092) ve Berkıyaruk (487-498/1094-1104) dönemlerinde Şiiler için inşa edilmiştir. Bu medrese o kadar meşhurdur ki dört yüz öğrenci dünyanın her bir tarafından ders almak için oraya gelmiştir.¹¹⁵⁹

Abdulcelil b. Ebi el-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl Kazvînî Medresesi: Bu medrese 550/1155 senesinde *en-Nakz* kitabın müellifi olan Abdulcelil er-Râzî'nin tavassutu ile yapılmıştır.¹¹⁶⁰

¹¹⁵³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 531.

¹¹⁵⁴ Hüseyin Kerimân, *Tabarsi ve Mecmeu'l-Beyan*, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1361 hş., I, 293. Ayrıca bkz: Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 532; naklen: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 398.

¹¹⁵⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 532.

¹¹⁵⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 534.

¹¹⁵⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 534.

¹¹⁵⁸ Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, tsh. Abbâs, İkbâl Aştîyânî, be İhtimam-i Muhammed, Ramazanî, Esâtîr, 3. Kısım, Tahran 1389 hş., 154; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 536.

¹¹⁵⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 536.

¹¹⁶⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 537; Hüseyin Sultan Zad-i, *Târîh-i Medares-i İran (İran-i Bâstân ta Ahd-i Emir Kebir)*, İntişârât-i Âgah, Tahran 1364 hş., 134-135.

*Fakîh Ali Casti 'nin medresesi.*¹¹⁶¹

Kuy-i Fîrûze Medresesi: Bu medresenin mekânı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Rey şehrinin batı semtinde, Şii mahallesinde bulunduğu söylenmektedir. Bu medrese Şii mahallesinde bulunması sebebiyle sahib-i *el-Nakz* bu medresenin o fırkaya ait olmasını istemiştir.¹¹⁶²

Sultan Muhammed Medresesi: Bu medresenin Sünnilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Muhammed'in kim olduğu belli olmamakla birlikte Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşâh (498-512/1104-1118-) veya onun torunu Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşâh'ın (554-547/1159-1152) kasd ediliyor olması muhtemeldir.¹¹⁶³

Muhammed b. Kutbeddin Râvendî'nîn Medresesi: Bu medrese Babul-Mesalih (Müslihghâh) Mahallesi'nde inşa edilmiştir. Rey'in batı veya kuzeybatısında bulunmaktadır.¹¹⁶⁴

Vezâniyân Medresesi: Bu medrese Rey şehrinin Sünni medreselerindendir. Same'ânî *el-Ensâb* isimli kitabında Rey'in Beyt-i Vezzaniyan'a işaret etmektedir.¹¹⁶⁵ Vazzan Medresesinin yeri belli olmamakla birlikte, Tuğrul Kule ve Fahrüddavle'nin kubbesi arasında ve Şâfiîlerin mahallesinin yakınlarında olması muhtemeldir.¹¹⁶⁶

Zeydîlerin Medreseleri: Rey şehrinde Zeydîlerden bir topluluk yaşamaktaydı ve kendilerine ait medreseleri de bulunmaktaydı.

Meşşati Râzî Medresesi: Bu medrese, Ebûl-Fazayil Sâd b. Muhammed b. Mahmud Meşşati-ye Râzî tavassutu ile yapılmıştır.¹¹⁶⁷

Fakîh Ali Calîşi Medresesi: Bu medrese İsfahânlıların mahallesinde Hacı Berek tavassutu ile yapılmıştır.¹¹⁶⁸

4.3.2.1.2. CAMİLER VE MESCİTLER

¹¹⁶¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 539.

¹¹⁶² Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 540.

¹¹⁶³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 540.

¹¹⁶⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 541.

¹¹⁶⁵ Ebû Saad Abdülkerim b. Muhammed b. Mensûr Tamimi Sem'ânî, *el-Ansâb*, Mukaddame va Talik: Abdullah Ömer el-Barudi, Daru'l-Cinan, Beyrut 1408/1988, III, 582.

¹¹⁶⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 542.

¹¹⁶⁷ Sultan Zade, 134-135.

¹¹⁶⁸ Sultan Zade, 109-110.

Bunların başlıcaları şunlardır: Rude Camii, Mehdî Camii veya Antik Camii, Serheng Sav Tegin Camii, Selçuklu Tuğrul Camii, Abdur-Rahman Nişâbü'rî Camii, Hanzala Camii, el-Şecere Camii, Guray Camii, Rey Camii.¹¹⁶⁹

4.3.2.1.3. TÜRBELER

Hız. Abdulazim Hasanî Türbesi: Hız. Abdul-Azim Abdullah b. Ali b. Hasan b. Zeyid b. İmam-i Hasan Müctaba'nın oğludur. Kendi zamanının sultanından korkup kaçmış ve şehir şehir gezerek Rey'e gelmiştir.¹¹⁷⁰ Onun Rey'e girişı Taberistân şehrinden olmuştur.¹¹⁷¹ *Cennetun-Naiim* kitabında Abdul-Azim Hasani'nin Abbasi halifesi olan el-Mu'tez Billâh (279-289/892-901) döneminde Rey'e hicret ettiğı ve 250/864 senesinde vefat ettiğı ifade edilmektedir. Hız. Abdul-Azim'in kutsal kabul edilen cesedinin şimdiki meşhur mekânda olduğı kesindir. Bu bilgi tüm âlimler tarafından onaylanmıştır.¹¹⁷² Rey'in batı semtinin dışındaki bahçede olan bu mahalle, Abdulcebbar b. Vehhab'a aittir ve bir elma ağacı kenarına defnedildiğı için oraya "eş-Şeceret" denmektedir.¹¹⁷³ Hız. Abdul-Azim'in kutsal mezarı Rey'in mamur döneminde şehrin güneybatısındaki kalenin dışında bulunmaktaydı. O mühim ve büyük tarihi şehrin imhası Mogol'un İran'a saldırısının sonucu olmuştur. Şiiler, bu mezara oldukça önem vermişler ve onun önem ve değerinin artarak günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. Tahran'ın yedi kilometre güneyinde bulunan şimdiki Hız. Abdul-Azim kasabası eski Rey'e ithafen onun ismiyle isimlendirilmiştir.¹¹⁷⁴ *Astane-yi Rey*'in müellifi "Selçuklu Berkyaruk b. Melikşâh'ın veziri Mecdül-Mülk Kuminin emriyle Hız. Abdul-Azim Hasani'nin türbesi Rey'de ilk defa inşa edildiğini söylemektedir.¹¹⁷⁵ Aksi halde Selçuklulardan önce bu anıt mezarın Şii Alevîler ve Büveyhîlerin dikkatini çekmesi gerekirdi.¹¹⁷⁶ Hız. Abdul-Azim'in sandukası, antik metal kapı ve oyma kapı gibi eserlerde 725/1325'de İlhanlılar ve 847/1443'de Timurlu Şahruh'un zamanında ve 945/1538'de Safeviler devrinde Şah

¹¹⁶⁹ Restegâr, 52.

¹¹⁷⁰ Hac Mirza Hüseyin Nuri, *Müstedriku'l-Vesayil*, Taş basım, Neşr-i: Müessese-yi İsmaciliyan-i Kum ve el-Mektebetü'l-İslamiyyet-i Tahran, tsz, III, 614.

¹¹⁷¹ İbrahim b. Nâsır b. Tabataba, *Mengeletu'l talibiyyet*, thk. Seyyid Muhammed Mehdi Seyyid Hasan Hersan, Menşurat-i Metbee-yi Heyderî, Necef 1388/1983, 156.

¹¹⁷² Kejuri, 402. 403.

¹¹⁷³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 384.

¹¹⁷⁴ Seyyid Muhammed Tegi Mustafevi, *Astane-yi Hız. Abdü'l-Azim*, Mukaddeme-yi Makale, Neşriye-yi Taban, Şehrîver, 1330 hş., 16-35.

¹¹⁷⁵ Muhammed Ali Hidayeti, *Astane-yi Rey*, Şirket-i Sahami-yi Efest, Tahran 1344 hş., 21.

¹¹⁷⁶ Mustafavi, 291-295.

Tahmasb zamanına ait olan sanat üslupları görülmektedir.¹¹⁷⁷ Hz. Abdul-Azim Hasani'nin türbesi Şiiler tarafından sıkça ziyaret edilmekte ve bu isim Rey şehriyle aynı anlama gelmektedir.¹¹⁷⁸ Hiçbir eserde bu türbe hakkında bilgi yer almamakta sadece Hamdullah Müstavfî, Nüzhetül-Külüb (740/1339) isimli eserinde bu şehirde İmamzade Hasan, İmam Musa Kazım'ın torunlarından olan bir türbeye işaret etmektedir. Bu bilgi, Hz. Abdul-Azim Hasanî ve İmamzade Hamza türbesiyle uygunluk göstermektedir.¹¹⁷⁹

Binaya ait en eski yazıt, Hz. Abdul-Azim kubbesinin kuzey kapısındadır. Ayrıca Selçuklu devrinin büyüklerinden olan Mecdül-Mülk'ün ismi de bu yazıtta geçmektedir.¹¹⁸⁰ Başka bir kaynakta en eski yazıtın, mezarın sandukası üzerinde ve 725/1324 tarihine ait olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸¹ Kadı Şuşterî, bu şahsa "Hamza b. Hamza b. Mûsâ b. Ca'fer" demiş olmasına karşın Abbas Kumi'ye göre de Mûsâ b. Ca'ferin oğlu ve İmam Rıza'nın kardeşidir.¹¹⁸² Arkeolojik buluntular ve bazı tarihî metinlere göre Hz. Abdul-Azim'in vefatından kısa zaman sonra yaklaşık 3/9 asırda mezarının üzerine küçük bir bina yapılmıştır. 4/10. asırda da bazı imar çalışmaları olmuş, 5/11. asrın ikinci yarısında ise buraya bir kubbe eklenmiştir.¹¹⁸³ Bu mezarın kime ait olduğu hakkında farklı görüşler olmasına rağmen birçok âlim tarafından Hz. Abdul-Azim Hasani'ye ait olduğu tespit edilmiştir.

¹¹⁷⁷ Mustafevi, 16-35; Hidayeti, *Astane-yi Rey*, 21-27.

¹¹⁷⁸ Önceleri küçük bir kasabayken Rey şehrine *Abdü'l-Azim Kasabası* denirdi. Ancak büyüyüp şehir haline gelince Rey'e dönüşerek Rey Şehri denmeye başladı. Halen daha halkın çoğu Rey'i, *Şah Abdü'l-Azim* ismiyle zikreder.

¹¹⁷⁹ Seyyid Muhammed, Musevi, *Mecmue-yi Abdü'l-Azim*, Gencine-yi ez Sünnet ve Honer, *Mecelleyiy Miras-i Cavidan* (Vakıf), 6. yıl, Şomareyi :1, Bahar 1377 hş., 61.

¹¹⁸⁰ Muhammed Kerim Pirniya, "Dergâh ve Ketibe-yi Astâne-yi Hz. Abdü'l-Azim", *Mecelleyiy Bâstânşenâsi ve Honer-i İran*, Şomareyi:2, Bahar, 1348 hş., 5.

¹¹⁸¹ Seyyid Muhammed Tegi Mustafavî, "Astâne-yi Hz. Abdü'l-Azim der Şehr-i Rey", *Mecelleyiy Encumen-i Âsar-i Milli*, Şomareyi:3, 4 (Payiz ve Zemestan 1330 hş.), 81-82.

¹¹⁸² Muhammed Şerif Râzî, *Ahtaran-i Furuzan-i Rey ve Tahrân ya Tezkiretu'l-Megâbir*, Mektebetü'z-Zehra, Kum 1368 hş., 45; Hac Şeyh Abbâs Kumi, *Müntehiye'l-Amal*, kitabfurûşî-yi hac Muhammed Ali İlmî, Tahrân 1363 hş., II, 242; Kambiz Hacı Kasimi, *Gencnâm-i*, (Çev. Klod Kerbasi), Ferheng-i Âsar-i Mimari-i İslâmî-yi İran, 12. Defter, İmamzâdeha ve Megâbir, 2. Kısım, Merkez-i Çâp ve İntişârât-i Dânişgâh-i Şehit Beheştî, Tahrân 1389 hş., 54.

¹¹⁸³ Seyyid Ahmed Musevi, "Mecmue-yi Abdü'l-Azim, Gencine-i ez Sünnet ve Honer", *Mecelleyiy Miras-i Cavidan* (Vakıf), 6. yıl, Şomareyi:1, Bahar, 1377 hş., 62-63.

32.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasanî Türbesi'nin avlusu, 1284 hş/1905 m. (Rey)
(Gülüstan Sarayının Albumhanesi)

<http://www.shia-news.com/fa/pages/?cid=19319>

33.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasani'nin türbesi 1323 hş/ 1944 m. (Rey)

<http://www.shia-news.com/fa/pages/?cid=19319>

34.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasani'nin türbesi 1332 hş/1953 m. (Rey)
<http://www.shia-news.com/fa/pages/?cid=19319>

35.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasani'nin mezar taşının üzeri Ahşap üzerine oyma (Rey)
<http://salehat.ir/index.php/component/joomgallery/amaken/Photo-191>

36.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasani'nin türbesi günümüzde (Rey)
<https://goo.gl/images/K3Vq4A>

37.Fotoğraf: Abdul-Azim el-Hasani'nin türbesinin iç kısmı
<http://www.ziaossalehin.ir/fa/content/4058>

İmamzade Tâhîr ve İmamzâde Mutahhar Türbesi: Rey'in bir başka meşhur türbesi de İmamzade Tâhîr ve İmamzade Mutahhar'dır. Hz.Abdul-Azim Hasanî'nin türbesi civarında bulunmaktadır. Kejori'ye göre bunlar onurlu insanlardandır ve Tahir Rey'e geldiğinde Mutahhar isimli bir oğlu vardır. Onların nesebini Hz. Ali b. Hüseyin'e dayandırılmaktadır.¹¹⁸⁴ Kacar devrinde, Muhammed Şâh, Nasirüddin Şâh ve Muzaffereddin Şâh bu türbenin inşası için uğraşmışlardır.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁴ Kejuri, 495.

¹¹⁸⁵ Mustafavi, 161-293

38.Fotoğraf: İmamzade Tahir türbesi (Rey)

<http://itaher.ir/%D8%A2%D8%B4%D9%86%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A8%D8%A7-%D8%B4%D8%AC%D8%B1%D9%87-%D9%88-%DA%A9%D8%B1%D8%A7%D9%85%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%85%D8%A7%D9%85%D8%B2%D8%A7%D8%AF%D9%87-%D8%B7%D8%A7%D9%87%D8%B1-%D8%B9/>

İmamzade Hâdî Türbesi: İmamzade Hadî türbesi Tahran'ın eski Rey Caddesi'nin kenarında, İbn Babûye türbesinden biraz yukarıda olup Safevi devrinden kalan iyi durumdaki bir tuğla binadır. Bu türbe hakkında yazılanlarda bu zatın ve kız kardeşinin, İmam Musa Kâzım'ın torunları olarak zikredilmiştir.¹¹⁸⁶

İmamzade Abdullah Türbesi: Rey'in kuzey semtinde bulunan Abdullah Ebyez'in

¹¹⁸⁶ Mustafavi, 163-293.

türbesinin 11/17. asırda inşa edilmiş olduğu muhtemeldir.¹¹⁸⁷ İmamzade Abdullah'ın soyu beşinci kuşaktan Hz. İmam Ali b. Hüseyin'e dayanmaktadır.¹¹⁸⁸ Abdullah Ebyez'in türbesi Fedaiyan-i İslam Caddesi'nde Varamin yolunun sonunda bulunmaktadır.¹¹⁸⁹

İmamzade Ebû'l-Hasan Türbesi: İmamzade Ebûl-Hasan Türbesi Rey'in Ab Anderman kasabasında ve Rey'in üç kilometre batısında bulunmaktadır. Bu şahsiyet kaynaklarda İmam Ca'fer Sadık'ın torunudur.¹¹⁹⁰

Bibi Şehr Banu Mezarı: Sasanilerin başkenti Hz. Ömer (13-23/634-643) döneminde feth edilince 14/635 ve 16/637 senelerinde "Kadisiye" ve "Celula" savaşları vuku bulmuş ve halkın düşüncesine göre Yazdicerd'in kızlarının esir oluşu da yine aynı yıllarda gerçekleşmiştir. Yazdicerd hayattayken kendi ailesini bırakmamış, 30/650 veya 31/651 senelerinde Merv'de bir değirmenci tarafından öldürülünceye kadar mücadele etmekten ve direnmekten vazgeçmemiştir. Ülkenin hükümdarları, Arapların nüfuzu karşısında dayanamayınca çeşitli nahiyeler yavaş yavaş Müslümanların eline geçmiştir. Son bölge olan Horasan bölgesi Tuharistan'ın bir parçası olarak sayılmaktaydı. Yazdicerd'in ailesi de bu bölgede olup Hz. Ali (35-40/655-660) tarafından Horasan'ın hükümdarı bu bölgeyi egemenliği altına alınca onları da Emirul-mü'minine İslam devletinin merkezine göndermiştir. Bu bilgilerden hareketle Yazdicerd'in kızlarının Medine'ye Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında gönderilmedikleri söylenebilir.¹¹⁹¹ Böylece Yazdicerd'in kızı Şehr Banu 35-40/655-660 senelerin arasında, yani Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Kûfe'ye gönderilmiş ve Hz. Hüseyin'in nikâhına geçmiştir. Bazı araştırmacılar Şehr Banu'nun Hüseyin ile evliliği için verilen 35/655 tarihi kesin olmasa da müverrihlere göre İmam Zeynelabidin'in doğumu 38/658'de Kûfe'de vuku bulmuştur.¹¹⁹²

Hand Mir'e göre dördüncü İmam'ın annesinin ismi meşhur rivayete göre Şehr

¹¹⁸⁷ Mustafavi, 162-293.

¹¹⁸⁸ Kejuri, 490.

¹¹⁸⁹ Rehmetu'l-Lah, Ferhudî-Mehbube Sadat, Mîr Şefiyyi, "Te'sir-i Vekf der Gustereş ve Tusee-yi Fiziki-yi Şehr-i Rey", *Mecelle-yi Miras-i Cavidan*, Şomareyi:61, Bahar 1387 hş., 109-120.

¹¹⁹⁰ Mustafavi, 165-293.

¹¹⁹¹ Bager Şerif Gereşi, *Zendeginâme-yi İmam-i Seccad*, (Çev. Muhammedruza Atayî), İntişârât-i Astân-i Guds, Meşhed 1372 hş., I, 37; Fakîh Muhammedî Celalî (Behru'l-Ulum) Gilanî, *Er-Rehimetu't-Teyyib*, *Tezkire-yi Bibi Şehr Banu*, İntişârât-i Fikh, Kum 1378 hş., 32, 35-34.

¹¹⁹² Fakîh Muhammedî Celalî (Behru'l-Ulum) Gilani, 32,35,37; Ahmed b. Ali b. Ebi Talip, el-Tebersî-Muhammed b. Sebbag Maleki, el-*Fusulu'l-Mühümme fi Marifeti'l-Eiimmet*, İntişârât-i Tahrân, Tahrân 1385 hş., IV, 212; Ali b. İsa Erbeli, *Keşfu'l-Gimme fi Me'rifetu'l-Eimme*, Daru'l-Kutubu'l İslâmîyye, Beyrut 1401/1981, II, 120; Mirza Muhammed Melikü'l-Küttâb Şirazî, *Behru'l-Ensâb*, Çaphane-yi Davudî, Bembeii 1335 hk., 52; Allame Seyyid Muhsin Emin, *Ayanü's-Şia*, Dar-i el-taârif, Beyrut 1406; Şeyh Abbâs Kumî, *Müntehiyu'l-Aâmal*, İntişârât-i Hicret, Kum 1371 hş., I, 452.

Banu'dur ve yine söylendiğine göre “Şehrban”, “Şah-i Zenan” ve “Selafe” gibi isimler de zikredilmiştir.”¹¹⁹³ Ünlü nessab Ebû Nasr Buhari, Zeynelabidin'in annesinin “Gazale” isminde ve Kisrâ'nın kızlarından olduğunu nakletmektedir.¹¹⁹⁴

Bu mekânın Bibi Şehr Banu'ya mensup olduğu bilgisi tartışmalıdır öncelikle belirtelim ki bu bilgi hiç bir mesâlik, tevârîh ve rical kitaplarında zikrolunmamıştır. Bibi Şehr Banu'nun Rey'de vefatı ve orada gömülmesi hakkında da hiç bir emare yoktur. Fakat bu konudaki aksi kanıtlar şu şekildedir: Rey şehrinde yaşayan Şeyh Seduk Şehr Banu'nun İmam Seccad'ın doğumunda hayatını kaybettiğini söylemektedir. O, ancak döneminde Rey'de Bibi Şehr Banu anıtı veya mezarı olsaydı kitabında böyle bir mezarın varlığına temas etmesi beklenirdi. Diğer yandan *en-Nagz* kitabı da Rey'in kutsal mekânlarından bahsetmekte fakat kesinlikle Bibi Şehr Banu'nun anıtına dair bir bilgiye yer vermemektedir. Muhammed Bager Kecurî Hz. Abdül-Azim'in ahvali hakkında araştırmalar yapmış, Rey'de gömülen dinî şahsiyetlerden bahsetmiş ancak Bibi Şehr Banu'nun mezarına işaret etmemiştir. Ayrıca bu hususta: “Günümüze kadar o dağ cahillerin türbesi olmuş ve cahil insanlar grup grup gelerek bir hayal mahsulünün ziyaretine gitmişlerdir. Din adamlarının bu hurafeyi halkın aklından çıkarması vaciptir.”¹¹⁹⁵ İfadelerini kullanmaktadır. Murtaza Mutahhari de Rey'de olan Bibi Şehr Banu anıtı hakkında kendi görüşünü şöyle belirtir: “Rey ve civarında Zübeyde Hatun, Şehr Banu, Kasım Saniî öykülerinin hepsi hurafedir. Tüm ensâb âlimleri müttetiklerdir ki Kasım b. el-Hasan soysuz belki yetimdi.”¹¹⁹⁶

Muhammed Şerif er-Râzî bu konu hakkında “Rey şehrinin kuzey doğusunda büyük bir dağ vardır ve onun doğu kısmı Horasan ve kutsal Meşhed'in yoludur. Bu dağın çevresinde ise halkın özellikle de kadınların ilgi gösterdikleri bir anıt bulunmakta”¹¹⁹⁷ demektedir.

Bu bilgilerin tümü bize, şehr Banu'nun burada yatmadığını göstermektedir. Öyleyse

¹¹⁹³ Gıyâsüddîn b. Humameddin Hand Mîr, *Hebibü's-Siyer*, 2. Cildin Evvel kısmı, İntişârât-i Tahran, Tahran 1379 hş., 36; Tarih-i İran-i İslami, *Hebibü's-Siyer*, II, 62; Muhammed el-Hessun-Ümmü Ali Meşkür, *Siyere'l-Aalamu'n-Nisa*, İntişârât-i Osve-yi Tahran, Tahran 1411 hk., IV, 237; Muhammed b. Ya'kûb, Küleynî, *Usul-i Kafi*, İntişârât-i Ali Ekber, Gâffârî, Tahran 1363 hş., I, 466; Muhammed b. Saâd Vakidi, *Et-Tebekatu'l-Kubra*, Dar-i Sader, Beyrut 1377, 238; Nürüssiyye, *Et-Tebekatu'l-Kubra*, V, 327.

¹¹⁹⁴ Fakîh Muhammedi Celali(Behru'l-Ulum)Gilani, 40.

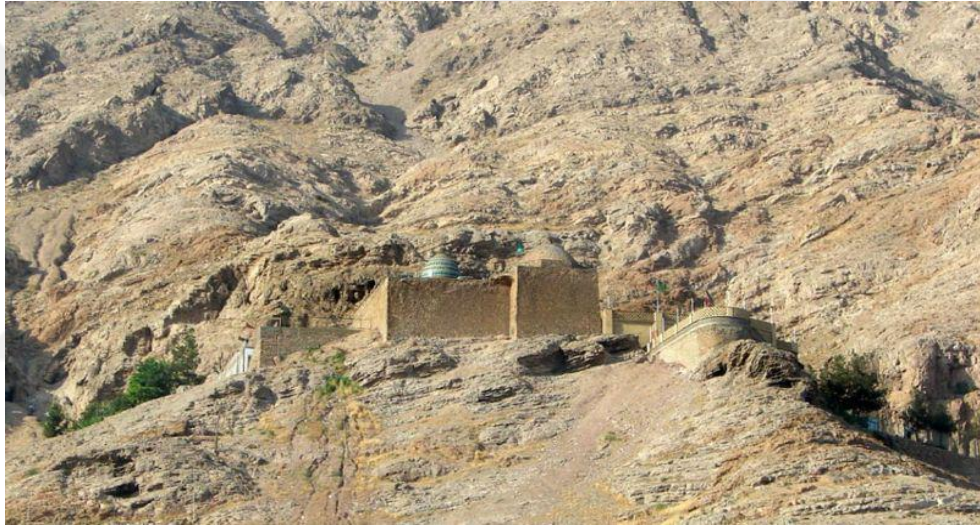
¹¹⁹⁵ Mehellâti, *Riyahini's-Seriyet*, III, 12.

¹¹⁹⁶ Murteza Mutehheri, *Hemase-yi Hüseyinî*, 3c, İntişârât-i Râzî, Kum 1371 hş., 272.

¹¹⁹⁷ Şerif Râzî, *Ahtaran-i Furuzan-i Rey ve Tahran ya Tezkiretu'l-Megabir*, 489.

bu türbede kimin yattığının cevablanması gerekmektedir.

Hüseyin Kerimân Bibi Şehr Banu anıtın olduğu bilinen türbede gömülü şahs hakkında şöyle der: “Tarih boyunca Rey olaylarında hiçbir yerde bu isimde olan bir kadın meşhud olmadı. Hatta adının karıştırılma ihtimali dahi bulunmamıştır. Muhtemelen bu mekân büyük Zerdüştlük dakhmesi idi ve Müslümanlar orayı harabe etmemek için o mekânı nübüvvet hanedanı İran’lı geline nisbet etmişler, diğer taraftan da bu mekânı geliştirmişlerdir. Zerdüştlerin bu mekânın kuzey kısmındaki dakhmeleri, bu görüşü tasdik etmektedir. O mekânı II. Yezdicerd’in çocuklarının (Hürmüz ve onun Hânedanı) dakhmelerine ait sayabiliriz.”¹¹⁹⁸ Sonuçta şunu söylemeliyiz ki bu mekân Sasani hakiminin kızı, Hz. Ali’nin gelini olan Şehr Banu isimli şahsın mezarı değildir.

39.Fotoğraf: Bibi Şehr Banu Türbesi (Rey)

<http://www.mizanonline.com/fa/news/193663/%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%DA%AF%D8%A7%D9%87%D8%A8%DB%8C%D8%A8%DB%8C%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D9%86%D9%88%D8%B2%DB%8C%D8%A7%D8%B1%D8%AA%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C%D8%AF%D8%B1%D8%AF%D9%84%DA%A9%D9%88%D9%87%D9%87%D8%A7%DB%8C%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B1%DB%8C%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D9%88%DB%8C%D8%B1>

Bibi Zübeyde Mezarı: Hüseyin Abad’ın arazisinde yüksek bir yerde olan bu anıt, Rey’in batı semtinde cadde kenarındadır.¹¹⁹⁹ Dr. Hüseyin Kerimân, bu anıtta yer alan şahsın halk tarafından Hz. Hüseyin’in kızı olarak kabul ediliyor oluşunu reddederek şöyle der: “Eğer bu mekâna Zübeyde Hatun isimli biri gömülmüşse bu şüphesiz Melikşâh’ın eşi, Berkyaruk’un annesi Yâkûfî b. Davud’un kızıdır.”¹²⁰⁰ Selçuklu hükümdarı Melikşâh’ın ölümünden sonra eşi Türkan Hatun, öz oğlu Mahmud’u beş yaşını

¹¹⁹⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 367.

¹¹⁹⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 403.

¹²⁰⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 420.

doldurmadan babasının halefi yapmak istemiştir. Melikşâh'ın veliahtı olan Berkayaruk da on üç yaşındayken Nizâmülmülk'ün köleleri tarafından İsfahân'dan götürülüp tahta oturtulur.¹²⁰¹ Melikşâh'ın diğer eşi olan Zübeyde Hatun'un, Türkan Hatun'un, oğlu Berkayaruk'a zarar vereceği düşüncesiyle her zaman korku içerisinde olduğu bilinmektedir.¹²⁰²

Hüseyin Kerimân, "Berkayaruk'un annesine saygı duymak için onun mezarına anıt yaptırdığı bilgisinden hareketle bu anıt yıllarca Zübeyde Hatun adıyla anılmış, sonraki asırlarda da Zübeyde isimiyle anılmaya devam etmiştir. Ancak onun karakteri unutulmuştur. Şiilik resmî mezhep olduktan sonra halk, her ünlü kişiyi Şîî zannetmiş ve bu yüzden bu anıtın sahibini de İmam kızı olarak düşünmüşlerdir." Bu durum doğru görünmektedir, çünkü Zübeyde eğer İmamların Rey'e hicret eden torunlarından olsaydı Ensâb âlimleri ve müverrihler Rey'de böyle bir anıtın olmasına kesinlikle işaret ederlerdi. Bu yüzden bu anıtın Berkayaruk'un annesi, Yâkûfî b. Davud'un kızı, Selçuklu hükümdarı Melikşâh'ın eşi olan Zübeyde Hatun'un, olduğunu söyleyebiliriz.¹²⁰³

İbn Babûye Mezarı: İbn Babûye türbesi, eski Rey'de Tuğrul kulesinin yakınlarında yer alan diğer türbelerden biridir.¹²⁰⁴ İbn Babûye, Şeyh Saduk'un lakabı ve Şii tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir.¹²⁰⁵ İbn Babûye'nin türbesinin bulunduğu eski mahalle Çeşm-i Ali de, Rey şehrinin ilk kurulduğu merkezde bulunmaktadır.¹²⁰⁶

Civanmerd Kasab Mezarı: Bu türbe Mansûr Abad'ın arazisinde Tahran Rey caddesinin yaklaşık bir kilometre batısında bulunmaktadır.¹²⁰⁷ Kerimân bu hususta: "Civanmerd Kasab hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye ulaşamadım. Görüldüğü üzere Rey'in mamurluk döneminde Civanmerd Kasab'ın türbesi etrafında Sünniler oturuyorlarmış."¹²⁰⁸ İfadelerini kullanmaktadır. Hamdullah Müstevfî, 8/14 asrın öncesinde Rey'de Civanmerd Kasab türbesinden söz etmiştir.¹²⁰⁹ Muhammed Tegi

¹²⁰¹ Hac İmam Zâhîreddin Nîşâburî, *Selçuknâme*, be Kuşes-i Mirza İsmacil Hân, Afşar, İntişârât-i Gilale-yi Haver, Tahran 1332 hş., 35; Râvendî, *Râhatu's-Südûr ve Ayetu's-Sürûr*, 139-140.

¹²⁰² İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 165; Nürüssiye, *Tercüme-yi el-Kâmil fi't-Târîh*, XXIII, 192.

¹²⁰³ Fakîh Muhammedî Celali (Behrul-Ulum) Gilani, 40.

¹²⁰⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 424.

¹²⁰⁵ Şeyh Abbâs Muheddis Kumi, *Hedyetü'l-Ehbab*, Emir Kebir, Tahran 1363 hş., 57; Muhammed Ali Khîyabânî, *Reyhanetü'l-Edeb*, Kitabfuruşi-yi Hayyam, Tebriz tsz, III, 434-440.

¹²⁰⁶ Rehmetü'l-Lah Ferhudî-Mehbube Sadat, *Mîr Şefiyi*, 109-120.

¹²⁰⁷ Mustafavi, 168; Rehmetü'l-Lah, Ferhudi-Mehbube Sadat, *Mîr Şefiyi*, 109-120.

¹²⁰⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 428.

¹²⁰⁹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, "be Kuşes ve İhtimam-i Guy Le Strange", 54.

Mustafevî ise bu türbeyi sanat ve tarih bakımından önemli eserler arasında görmemektedir.¹²¹⁰

40.Fotoğraf: Cevanmerd kasabının mezarı (Rey)

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%85%D8%B1%D8%AF_%D9%82%D8%B5%D8%A7%D8%A8#/media/File:%D8%A8%D9%82%D8%B9%D9%87_%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%85%D8%B1%D8%AF_%D9%82%D8%B5%D8%A7%D8%A8.jpg

Ebû'l-Fütûh er-Râzî Türbesi: Ebûl-Futuh er-Râzî, Şiîlerin meşhur ilmî ve dinî şahsiyetlerindendir ve Farsça *Ruzu'l-Cinan* ve *Ruhu'l-Cinan* tefsiri ona aittir. 5/11 ve 6/12 asır âlimlerindendir. Onun Kur'ân tefsiri Şiîlerin ilk Farsça tefsirlerinden sayılmaktadır.¹²¹¹ Bu şahsın mezarı Hz.Abdul-Azim'in türbesinin güneydoğusundadır.

İmamzade Hamza Türbesi: Rey'in tanınmış tarihî türbelerinden biri olan İmamzade Hamza türbesi, Hz.Abdul-Azim türbesi civarındadır. Bu türbenin geçmişinin Hz.Abdul-Azim'den öncesine dayandığı bilinmektedir ve kaynaklarda Hz. Musa Kâzım'ın torunlarından biri olarak yazılmıştır.¹²¹² O, kardeşi Hz. Rıza'nın İmamet döneminde onunla İran'a gelmiş ve her zaman kardeşinin itaati altında bulunmuştur. Rey'e yaptığı

¹²¹⁰ Seyyid Muhammed Tegi Mustafavî, *Âsar-i Târîhî-yi Tahran*, tsh. Mîr Hâşim, Muheddis, İntişârât-i Encumen-i Âsar-i Milli, Tahran 1361 hş., 169.

¹²¹¹ Muheddis Kumi, *Hedyetü'l-Ehbab*, 39; Muhammed Ali Khiyâbânî, *Reyhanetü'l-Edeb*, Kitabfuruşî-yi Hayyam, Tebriz, tsz, VII, 227; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 429.

¹²¹² Kejuri, 486; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 395.

üçüncü hicretin evvelinde vefat etmiştir.¹²¹³

Merdâvic Ziyarî ve Ruknüddevle'nin Kubbesi: Rey'de defnedilen ilk büyük tarihî şahsiyet Ziyarilerin hükümdarı olan Merdâviç'tir. 323/935 yılında İsfahan'da öldürülen bu hükümdarın naaşı Rey'e getirilip kendisi için yapılan bu kümbette defnedilmiştir.¹²¹⁴ Bugün Rey'in doğusunda Eminabad adıyla geçen bölgenin dağlıkları üzerinde büyük taşlardan yapılmış binaların kalıntıları üzerine yapılan kazılarda, İslam devrinin ilk asırlarına ait olan değerli kumaşların bulunmasıyla Büveyhî emirlerine ait mezarlar da ortaya çıkmıştır.¹²¹⁵ Hüseyin Kerimân Rüküddevle'nin mezarının, Cilabad mahallesinin kuzeyinde bulunan Merdâviç binalarında olduğunu düşünmektedir.¹²¹⁶

Fahrüddevle'nin Kubbesi: Geçmiş asırlardaki Avrupalı sayyahların evraklarında, günümüzde kaybolmuş bir taş kulesinin Kûfî hattıya yazılmış bir yazıtla fotoğrafı mevcuttur. Keriman'ın ifadesine göre Fahrüddevlenin kulesi büyük ihtimalle Rey'in batı dağlarında, Nakarehane dağı ve onun batı yüksekliklerinin arasında bir yüksek tepenin eteğindedir.¹²¹⁷

Tuğrul Bey Burcu: Binanın kapısının üstünde bulunan taş bir yazıtta Nasıruddin Şah Kacar'ın 36. Saltanat yılında yapılan tamire atfen tarihi 1301.hş/1923/1341 olarak ifade edilmektedir.¹²¹⁸ *Râhâtüs-Sudûr* gibi tarihî kaynaklarda Selçuklu hükümdarı I. Tuğrul'un hastalığı ve ölümü esnasında Rey şehrinin dışında kalan Tereşt köyünde 455/1063 tarihi ifade edilmektedir.¹²¹⁹

¹²¹³ Asger Kaedan, *Astan-i Mukaddas-i Hz. Aabdü'l-Azim Hasani der Guzeşt-i ve Hal*, Darü'l-hadis, Kum 1382 hş., 68.

¹²¹⁴ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 138.

¹²¹⁵ Mustafavi, *Âsar-i Târihi-yi Tahrân*, 121.

¹²¹⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 450.

¹²¹⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 451-459.

¹²¹⁸ Muhammed Hasan Hân İtimadüs-Saltanat, "Tevârih-i Muteeleg be Megbere-yi Tuğrul", *Mecelleyiy Şeref*, Şomareyi:29, Receb 1302, 120.

¹²¹⁹ Seyyid Ahmed Musevi, "Burc-i Tuğrul Kojast", *Mecelleyiy Keyhân-i Ferhengi*, 4. Yıl, Şomareyi:7, 1366 hş., Mehr Mah, 27; Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Ayetu's-Sürûr der Târih-i Al-i Selçuk*, 112.

Ayrıca İtimâdûs-sâltânât'a göre bu binanın I. Tuğrul'un mezarı olması gerekmektedir.¹²²⁰ Bazı rivayetlere göre Tuğrul'un kulesine Selçuklu hanedanına mensup

41.Fotoğraf: Rey- Burc-i Tuğrul, Selçuklu devrine ait, İbn Babuye'nin doğusunda vakii olmuştur. Muhakkiklerin bazilerine göre bu bina saat'ın iğneleri gibi yapılmıştır, zira Güneşin sütunlar üzerine düşmesiyle zaman anlaşılmaktadır.

<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/%D8%A8%D8%B1%D8%AC%D8%B7%D8%BA%D8%B1%D9%84%D8%8C%D8%A7%D8%AB%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D8%B4%D9%85%D9%86%D8%AF-%D8%A7%D8%B2-%D8%B3%D9%84%D8%AC%D9%88%D9%82%DB%8C%D8%A7%D9%86/>

tamirinde tahrip edilmiştir.¹²²³

Günümüzde ise kulenin üst kısmı sıçandışi dizisinden oluşmaktadır ve ilk

başka şahıslar da gömülmüştür. Selçuklu hanedanından Tutuş ve bu hanedanın son hükümdarı olan III. Tuğrul gibi şahsiyetleri bunlar arasında sayabiliriz.¹²²¹ Bu binanın banisi belli olmamakla birlikte Nasıruddin Şâh Kacar'ın fermanı ve Mirza Ali Asgar Han Atabeğ'in gayret ve yöntemi ile mimarbaşı Hac Ebûl-Hasan'ın nezaretinde restore edilmiştir.¹²²² Bu bina 5/11. asrın eserlerinden ve Selçuklu devrine aittir.

Kulenin gövdesinde yirmi iki yivli ve içinde basit silindirik bir boşluk bulunmaktadır. Seyyahların yazdıklarına göre bu kulenin üst kısmında bulunan Kûfî hattıyla yazılmış olan yazıt, binanın

¹²²⁰ Musevi, "Burc-i Tuğrul Kojast", 26; Muhammed Hasan Hân İtimadüs-Saltanat, "Tevârih-i Muteeleg be Megbere-i Tuğrul", *Mecelle-yi Şeref*, Şomareyi:29, Receb 1302, 120118.

¹²²¹ Musevi, "Burc-i Tuğrul Kojast", 27.

¹²²² İtimadüs-Saltanat, "Tevârih Muteeleg be Megbere-yi Tuğrul", 120.

¹²²³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 465-466; Jackson, *Sefernâme-yi Jackson*, (490-491).

yapıldığındaki süsleri ile tamamen farklıdır. Kulenin kubbesi çökmüştür ve çatısının nasıl olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kulenin üzerinde konik bir kubbe olduğu muhtemeldir.¹²²⁴

4.3.2.1.4. HANGÂHLAR (TEKKE VE ZAVİYELER)

Riyan Hangâhı: Şemsul İslam Haska medresesinin ve Tacüddin Muhammed Keiki Medresesinin arasında bulunan bu hangâh Keiki seyyidlerine ait olup Riyan Hangâhı olarak bilinmektedir.

Ali Âsar Hangâhı, Hâce Şeref Muradî Hangahı, Emir İkbâl Hangâhı zikredilmesi gereken diğer hangâhlardır.¹²²⁵

4.3.2.2. Sivil Mimari

4.3.2.2.1. HARUN’UN HAPİSHANESİ

Harun’un hapishanesi, Tahran-Meşhed caddesinin on kilometre uzağındaki Misgerabad dağlarının eteğinde, siyah düzensiz taşlar ve alçı harcıyla, çatısı da tuğlayla yapılmıştır. İki katlı ilginç bir bina olan Harun’un hapishanesi 4/10. asırda ve Büveyhîler devrinde yapılmıştır.¹²²⁶ 1334 hş./1955 senesinde İranın milli eserleri arasında yer alan bu bina, Rey’in İslam’dan sonraki tarihi eserlerindendir. Binanın yüksekliği 9 metre olup iki kattır. Bu binanın tarihi Büveyhîler dönemine ait olup yaklaşık 1100 senesidir. Araştırmalara göre eski zamanlardan bugüne kadar bu binaya *hapishane* denilmektedir. Asırların geçmesi ve olaylar, bu binayı çok etkilemiş, ancak az olsa da bazı kısımları restore edilmiştir. Dolayısıyla bu bina, isminden de anlaşıldığı gibi Büveyhîler döneminde hapishane olarak inşa edilmiş ve bu amaçla kullanılmıştır. Andre Godard’a göre ise bu

¹²²⁴ Pejuheşgâh-i Ferheng-i ve Honer-i İslamî, *Dairetü’l-mearif-i Benahay-i Târihî der Devre-yi İslamî: Benaha-yi Aramgahi*, Edt. Muhammed Mehdi Ugabi, Pejuheşgah-i Ferheng ve Honer-i İslamî, Tahran 1376 hş., 385; Meryem Duhht Musevi-yi Ruzati, (Çev. Kilod, Kerbâsî), *Gencnâme-yi Ferheng-i Âsar-i Mimari-yi İslamî-i İran defter-i, İmamzadeha ve Megaber*, İntişârât-i Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahran 1389 hş., 70. Ayrıca bkz. Kemal Özkurt, “Büyük Selçuklu Başkenti Rey’de Tuğrul Bey Kümbeti” Ankara, 2012, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, V, 2411-2418

¹²²⁵ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, 534.

¹²²⁶ *Ferheng-i Coğrafya-yi Cumhuri-yi İslamî-i İran*, Sâzmân-i Coğrafya-yi Niruha-yi Musallah, Tahran 1370 hş., XXXVIII, 169; Mustafavi, 125.

bina, Selçuklular dönemine aittir ve o asrın askerî binalarından (surlarından) biridir.¹²²⁷

42.Fotoğraf: Harunurreşid, Harun veya Han Hapishanesi

<http://www.rajaneews.com/news/120257>

43.Fotoğraf: Harunurreşid, Harun veya Han Hapishanesi

<https://www.kojaro.com/2017/12/28/139814/%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%A7%D9%86-%D9%87%D8%A7%D8%B1%D9%88%D9%86-%D8%B1%DB%8C/>

¹²²⁷ Danişname-yi Tarih-i Mimari-yi İranşehr; www.iranshahrpedi.com erişim tarihi: 2019/7/17

44.Fotoğraf: Harunurreşid, Harun veya Han Hapishanesi

<https://www.kojaro.com/2017/12/28/139814/%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%A7%D9%86-%D9%87%D8%A7%D8%B1%D9%88%D9%86-%D8%B1%DB%8C/>

4.3.2.2.2. SÂHİB B. ABBÂD'IN SARAYI

Büveyhîlerin meşhur veziri Sâhib b. Abbâd'ın Rey şehrinde lüks ve tantanalı bir sarayı vardı.¹²²⁸ Kerimân'a göre günümüzde bir tepe üzerinde İbn Babûye'nin kuzeybatısında ve Çeşm-i Ali'nin güneybatısında eski tuğla duvarlar ve büyük bir binanın kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar Sâhib b. Abbâd'ın sarayıyla eşleşen kalıntılardır.¹²²⁹

4.3.2.2.3. EBÛ İSHÂK İBRAHİM FEZÂRÎ'NİN ANITI

Kûfeli müneccim, Ebû İshâk İbrahim b. Habib b. Süleyman b. Someret b. Condeb Fezârî, hicri ikinci asrın bilim adamlarından ve matematikçilerindendir ve ayrıca Mansûr Devanî'nin (136-158/753-774) özel müneccimidir. Müslümanlar arasında usturlabı ilk olarak yapan astronomi işlerinde kullanan kişidir. Fezârî, 188/804 senesinde vefat etmiştir.¹²³⁰ Fezârî'nin Rey'de gömülmesi İstahrî'nin Elmesâlik'i¹²³¹, Hududul-Âlem¹²³² ve *el-Nakz* gibi mu'teber kaynaklarda "Feravi"¹²³³ olarak geçmekte ve ayrıca yine Rey'de

¹²²⁸ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 359.

¹²²⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 356.

¹²³⁰ Muderris Tebrizi, *Reyhânetu'l-Edeb*, III, 217; Muheddîs Kumi, *Hedyetu'l-Ehbab*, 212; Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, Birunî, *et-Tefhim*, tsh. Celaleddin, Humayi, *İntişârât-i Encumen-i Asra Milli*, Tahran 1351 hş., 286; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1368 hş., 171; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 208.

¹²³¹ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 208.

¹²³² Meçhul, *Hudûdu'l-Al-âlem*, 142; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Hudûdu'l-Al-âlem*, s. 152.

¹²³³ Kazvînî Râzî, *el-Nakz*, 643.

gömülü ekâbir (büyüklerin) arasında “Fezârî” ismiyle geçmektedir.

4.3.2.2.4. KÜTÜPHANELER

Aşağıda yer verdiğimiz binaların isimleri, farklı coğrafi ve tarihi kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu binaların kesin olarak hangi tarihte kuruldukları ve bazılarının kime ait olduklarına dair hiç bir bilgiye rastlanmadık.

1. Rey’in Negibel-Nugebasi İzzüddin Yahya’nın babası Şerefeddin Muhammed’in Kütüphanesi,
2. Reşid er-Râzî Medresesi Kütüphanesi,
3. Şah Gazi Medresesi Kütüphanesi,
4. Abdulcelil er-Râzî Kütüphanesi,¹²³⁴
5. Hz.Abdul-Azim Hasanî Kütüphanesi: Bu kütüphanede bulunan kitapların çoğu konusunu Kur’ân ilimleri, tefsir, fıkıh, hadis, tarih ve edebiyattan almaktadır. Okuyucularını araştırmacılar, öğrenciler, tullab oluşturmaktadır. Bu kütüphanenin kitapları, hayırseverler tarafından vakf edildiği için kütüphaneden dışarıya götürmeleri yasaktır.
6. Zekeriyâ-i er-Râzî Umumi Kütüphanesi: Bu kütüphane Bustan-i Râzî’de bulunmaktadır. 1346 hş./1967 yılında kurulan bu kütüphane Rey’in mu’teber kütüphanelerindendir.¹²³⁵
7. Sâhib b. Abbâd(324-385) Kütüphanesi: Sâhib b. Abbâd 324/936 senesinde doğmuştur. Babası İsfahânlıdır. Sahib 385/995 senesinde ise vefat etmiştir. 355/965 senesinde Büveyhli Rüknuddevle, Rey’i kendine başkent ilan ettiğinde Sâhib b. Abbâd da İsfahân’dan Rey’e hicret etmiştir. Adududdevle döneminde Rey ve İsfahân vezaretine mensup olmuştur. Fahrüddevle’nin saltanatı devrinde ise Sahib resmî olarak vezarete mensup olmuştur. Sahib 380/990’da Fahrüddevle’nin ismine sikke bastırması ve ölünceye kadar Büveyhli sultanlarına hizmet etmiştir.¹²³⁶ Deylemî veziri Abbâd, büyük bir kütüphaneye sahiptir, öyle ki sadece on cilt onun fihristidir.¹²³⁷ Sâhib b. Abbâd, Rey şehrinde

¹²³⁴ Kadyanî, 209; Restegâr, 52.

¹²³⁵ Diyânet, *Şehr-i Rey(ez İran Çe Midanim)*, 545.

¹²³⁶ Sultan Zad-i, 134-135.

¹²³⁷ Cemalzade, “Rey ve Tahran (2)”, Şomareyi:199, 515.

büyük kütüphane yaptırmıştır. Bu kütüphane zamanla dönemin büyük bir eğitim ve ilim merkezine dönüşmüştür. Dönemin fikir sahibi şahısları, kendi teliflerini Rey şehrinin bu büyük kütüphanesine vermişlerdir. Sahib'in tarih alanındaki birçok telif kitabı ve *Unvanul-Mârif fi Zikril-Halâif* ve *Ahbari Abdul-Azim Hasani* kitapları 360/970 senesinden önce İbn Amid döneminde yayımlanmıştır. Sâhib b. Abbâd Kütüphanesi Rey'de Çeşm-i Ali ırmağı kenarında Varamin yolu üzerindedir. Bu kütüphanede bulunan binlerce kitap, Gazneli Mahmud'un saldırısında tıpkı Arapların Medâin'de yaptığı gibi yakılmıştır.¹²³⁸ Rey şehrinde bulunan Sâhib b. Abbâd Kütüphanesi oldukça meşhur bir kütüphane olup söylendiğine göre de bu kütüphanedeki kitapların sayısı iki yüz altı bin cilttir.¹²³⁹ Sâhib b. Abbâd 385/995 senesinde Rey'de hastalanıp bu hastalık sonucu vefat etmiştir. Cenazesini Rey'den İsfahân'a götürülüp Deriye Bab denilen bir kubbeye gömülmüştür. Günümüzde bu mahalleye Tuğcı Kapısı veya Eski Meydan denilmektedir.¹²⁴⁰

4.3.2.2.5. KERVANSARAYLAR

Geçmiş zamanda ticaretin önemli merkezlerinden sayılan kervansaraylarda oda, eyvan, avlu ve ayrıca girişte tacirlerin ürünlerini müşterilere göstermek için küçük bir pazar bulunmaktaydı. Erken İslami devirde Büveyhîler, Sâmânîler ve Al-i Ziyâr gibi hanedanlar zamanında kervansaraylar ve su depoları, özel bir öneme sahipti. Bu asırlarda kervansaraylar dört eyvanlı olarak yapılıyordu. Rey şehrinde yapılan kervansaraylar güzelliğinin yanı sıra müşterilerine sunduğu rahatlık ve eşyalarıyla da mükemmel olarak nitelendirilirdi.¹²⁴¹

Kervan yolları Cibâl, Fars ve Irak Büveyhîlerin hüküm sahalarında Rum, Çin, Hint ve Yemen gibi ülkelere olan ticareti kolaylaştırıp, güveni sağlamış ve Horasan'dan Bağdat ve Rum'a kadar bu ticaret yolları üzerine su depoları yapılmıştır. Yolların bir kısmında Sufilerin kervansarayları ve ribatları da yolculara hizmet veriyordu.¹²⁴²

¹²³⁸ Sultan Zad-i, *Târîh-i Medares-i İran (İran-i Bâstân ta Ahd-i Emir Kebir)*, 134-135.

¹²³⁹ Velâyetî, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslamî ta Hemle-yi Moğol*, 547.

¹²⁴⁰ Cemalzac-i, "Rey ve Tahran (2)", *Şomareyi*:199, 515.

¹²⁴¹ Ebû Ali Miskeveyh Râzî, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ali Naki), Münzevi, İntişârât-i Tus, Tahran 1376 hş., II, 583.

¹²⁴² Muhammed İymânî Fer, *Târîh-i Tehevvlut-i Siyasî, İçtimâî, İktisadî, ve Ferhengi der Devre-yi Al-i*

Kenar Gerd Kervansarayı: Bu kervansaray Rey şehrinin Feşapuye ilçesinde yol kenarına alçı, kerpiç ve tuğla ile yapılmış iki eyvanlı bir kervansaraydır. Bu kervansarayın geçmişi Safevi asrına dayanmaktadır. Kervansarayın alanının büyüklüğü ise 4400 metrekaredir.¹²⁴³

45.Fotoğraf: Kenargerde Kervansarayı (Rey)

<http://seeiran.ir/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%DA%A9%D9%86%D8%A7%D8%B1%DA%AF%D8%B1%D8%AF/>

Şah Abbâs Kervansarayı: Bu kervansaray Rey şehrinin meydanında dört eyvanlı olacak şekilde alçı ve kerpiçten yapılmıştır. Safeviler devrine ait bir binadır.¹²⁴⁴

Büye, Fars, İntişârât-i Müellif, Tahran 1389 hş., 199.

¹²⁴³ Diyânet, *Şehr-i Rey (ez İran Çe Midanim)*, 85.

¹²⁴⁴ Diyânet, *Şehr-i Rey (ez İran Çe Midanim)*, 85.

46.Fotoğraf: Şah Abbas kervansarayı (Rey)

[https://fa.wikipedia.org/wiki/%D%A9%D8%A7%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%B1%D8%A7%DB%8C_%D8%B4%D8%A7%D9%87%E2%80%8C%D8%B9%D8%A8%D8%A7%D8%B3%DB%8C_\(%D8%B4%D9%87%D8%B1_%D8%B1%DB%8C\)#/media/File:Caravanserai-of-Shah-Abbas-6.jpg](https://fa.wikipedia.org/wiki/%D%A9%D8%A7%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%B1%D8%A7%DB%8C_%D8%B4%D8%A7%D9%87%E2%80%8C%D8%B9%D8%A8%D8%A7%D8%B3%DB%8C_(%D8%B4%D9%87%D8%B1_%D8%B1%DB%8C)#/media/File:Caravanserai-of-Shah-Abbas-6.jpg)

4.3.2.2.6. REY'DEKİ EV VE MAHALLELER

Yâkût Hamevî ve Kazvînî 6/12 ve 7/13 asırlarda Rey şehrini görmüş ve bilgileri eserlerinde bir rapor halinde açıklamışlardır. Adı geçen eserlerde şehir: “Yerin altında yapılmış. Sokakları sıkı ve karanlıktır ki zor yürünür. Darlıkta olan evler vardır. Bunun sebebi ise düşmanın yağmalayıcı askerlerini engellemektir.”¹²⁴⁵ şeklinde anlatılmaktadır. Kazvînî'nin raporunda ise: “O şehrin evleri yerin altında, evlerin girişleri ise karanlık ve dardır. Evlerin girişleri ve çıkışlarının bu şekilde yapılmasının sebebi o bölgede askerlerin sık sık bulunmaları ve bazen de evleri yağmalamalarıdır.”¹²⁴⁶ ifadeleri yer almaktadır.

Rey'in mahalleleri şunlardır:

Batan Mahallesi: Bu mahalle Muhammediye'nin batısında ve Batan Kapı'nın güneydoğusunda bulunmaktadır. Bu mahallede Şii seyyidlerinin büyüklerinden

¹²⁴⁵ Ebi Abdullah Yakût, el- Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, (Çev. Ali Naki Münzevi), İntişârât-i Sâzman-i Mirâs-i Ferheng-i, Tahran 1380 hş., II, 595; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Mu'cemü'l-Buldân*, II, 598.

¹²⁴⁶ Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, I, 134. Ayrıca bkz. Abbâs Kadyânî, *Coğrafya-yi Târîhî-yi Rey(Raga)*, Arven, Tahran 1379 hş., 164; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*, 442-443.

defnedilenler olduğu gibi mahallenin bir kısmı da Sünnilere mahsusdur.¹²⁴⁷

Plangeran Mahalesi: Bu mahalle Sünnilere mahsus olup şehrin doğu ve güneydoğusunda bulunmaktadır. Mahalle ayrıca kervanların yolu üzerindedir.¹²⁴⁸

Cilabad veya Gilabad Mahallesi: Bu mahalle günümüzde Eminabad'ın güney tarım bölgelerinde bulunmaktadır.¹²⁴⁹

Der-i Reşkan Mahallesi: Bu mahallenin ismi “Der-i Reşkan”, “Dez-i Reşkan” ve ismiyle geçmektedir.¹²⁵⁰ Bu mahalle Şiiler'e mahsustur.¹²⁵¹

Der-i Şehristân Mahallesi: Antik şehirlerde dış kapılara ek olarak şehrin iç kısımlarında da kapılar bulunmaktaydı. Rey Şehristanı da aynı yapıda olup çeşitli kapıları mevcuttu. Darul-İmare ve ulu Cami burada olduğundan önemli mahallelerden sayılmaktadır. Sünni mahallesidir.¹²⁵²

Der-i Abes Mahallesi: Şiilerin önemli mahallelerindendir ve Hz.Abdul-Azim Hasanî türbesinin güney kısmında bulunmaktadır.¹²⁵³

Derkend-i Mahallesi: Bu mahalle Sünnilerin yerleşim yeridir fakat nerede olduğu belli değildir.¹²⁵⁴

Der-i Müslihğah Mahallesi: Bu mahalle Şiilerin mahallesi olarak bilinmektedir.¹²⁵⁵

Dervaz-i Ahenin Mahallesi: Bu mahalle Şiilerin mahallesi olarak bilinmektedir.¹²⁵⁶

Dervaz-i Carub Bendan Mahallesi: Rey'in güney batı kısmında bulunan bu mahalle Şiilerin yerleşim alanlarından biridir.¹²⁵⁷

Dirine-i Gübbe Mahallesi: İmamzade Abdulah'ın mezarının yakınında bulunmaktadır. Gübbe denmesinin sebebi İmamzade'nin kubbesidir.¹²⁵⁸

¹²⁴⁷ Kazvînî Râzî, el-Nakz, , 629.

¹²⁴⁸ Kazvînî Râzî, el-Nakz, 475; Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 191.

¹²⁴⁹ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 192.

¹²⁵⁰ Kazvînî Râzî, el-Nakz, 475.

¹²⁵¹ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 192.

¹²⁵² Kazvînî Râzî, el-Nakz, 649.

¹²⁵³ Kazvînî Râzî, el-Nakz, 475.

¹²⁵⁴ Kazvînî Râzî, el-Nakz, 297.

¹²⁵⁵ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 196.

¹²⁵⁶ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 196.

¹²⁵⁷ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 196.

¹²⁵⁸ Kerimân, Rey-i Bâstân, I, 196.

Rud-i Mahallesi: Soren Nehri (günümüzdeki Çeşm-i Ali), Abdulvahab Su Kemerî ve Rud-i Pazarı da bu mahallede bulunmaktadır.¹²⁵⁹

Rûyân Mahallesi: Bu mahalle Rey'in Cilabad'ında bulunur. Merdâviç Gîlân ve Mâzendaran ehli sayılan takipçileri burada yerleşmişlerdir. Bu mahalleye kendi vatanları olan Rûyân adı vermişlerdir.¹²⁶⁰

Zamehrân Mahallesi: Bu mahalle Sâsânî döneminde ve İslami devirlerde Rey'i Berin'in kuzeyindeki zengin mahallelerdendir. Zamehrân "Dervaz-i Mehrân"ın kısaltılmışıdır. Yıllarca Rey'in merzûbanlığını yapmış Mehrân ailesi bu mahallede oturmuştur.¹²⁶¹

Zafran Çay: Şiilerin bu mahallede yas törenlerini yapıyorlarmış. Yerinin tam olarak nerde olduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Hz. Abdul-Azim ve İmamzade Abdullah türbeleri arasında olması muhtemeldir çünkü bu tür yas törenleri adet gereği kutsal mekânların yanında yapılmaktaydı.¹²⁶²

Sarebanan Mahallesi: Bu mahalle Rey'in Sünniler mahallelerindendir. Gîlânî su kemeri oradan geçmekte ve Şarestan'ın ortasına doğru akmaktadır.¹²⁶³

Saray-i Eyalet Mahallesi: "Selçuklu devri binalarından Babûye medresesinin yakınlarında Saray-i Eyalet binası bulunmaktaydı. Söylentilere göre Saray-i Eyalet, Selçukluların Darul-İmâresi'dir ve şüphesiz Saray-i Eyalet mahallesi, günümüzdeki Tuğrul kulesinin bulunduğu arsadır. İbn Babûye'nin türbesi o mahalleye yakındır. Saray-i Eyalet buna göre "Sara-i İmâret" veya "Darul-İmare" anlamına geliyor. Kaynaklara göre ezcümle *Tarih-i Güzide* I. Tuğrul hükümdarlığının başlangıcında Rey'i başkent olarak seçmiş, Rey'i Darul-Mülk yapmıştır".¹²⁶⁴

Sinerein Mahallesi: Bu mahalle hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. *Mu'cemü'l-büldân*'da bu mahalleye dair işaretler vardır.¹²⁶⁵

Şafiye Mahallesi: Bu mahallenin yeri kesin olarak belli olmamakla birlikte Şafiîler

¹²⁵⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 197.

¹²⁶⁰ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 197.

¹²⁶¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 198.

¹²⁶² Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 198.

¹²⁶³ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 199.

¹²⁶⁴ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 200; naklen: Makale-yi Merhum Mehdi Behrami, *Mecelle-yi Tufan-i Haftegi*, Şomareyi: 4, 1307 hş., 5; Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 437; Nürüssiye, *Târîh-i Güzide*, 429.

¹²⁶⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1988, III, 21; Nürüssiye, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 300.

çoğunlukla Rey'in merkezinden kuzeye doğru uzanan Sarebanan mahallesinin etrafında, günümüzdeki Tegiabad ve Tuğrul kalesi'nin ve Şii-Hanefi mahallesinin arasında bulunmaktaydı.¹²⁶⁶

Felisan veya Belisan Mahallesi: Bu mahalle Rey'i Berin'in mühim yerlerindendi ve Zamehrân mahallesinin batısındaydı. Mahalle ismini, Eşkanlı Bilâş'dan almıştır (Bilaşan=Bilasan=Belisân). Belisânın pazarı, Rey'in mühim ve muteber mahallelerindendir.¹²⁶⁷

Kolahdozan Mahallesi: Rey'in önemli mahallelerinden biri olarak sayılmaktadır. Seyyid Taceddin Muhammed Keiki'nin büyük medresesi geçmişte bu mahallede bulunmaktaydı.¹²⁶⁸

Rey'in Diğer Mahalleleri: Keiki sadatının mahallesi, Koy-i İsfahâniyan, Koy-i Fîrûze, Dervaz-i Antik Cami Mahallesi, Kutb-i Mahallesi,¹²⁶⁹ Fahrabad Mahallesi, Mehdî Abad Mahallesi'dir.¹²⁷⁰

4.3.2.3. Askerî Mimari

4.3.2.3.1. KALELER, SURLAR VE KAPILAR

Kapılar

Bu kapıların isimleri, çeşitli coğrafya ve tarih kaynaklarında geçmektedir. Ancak kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği veya kuruldukları belli değildir. Diğer yandan bu kapıların, ilk dönemden itibaren coğrafyacıların eserlerinde zikr olunması, onların İslam'ın ilk dönemlerine belki de İslam'dan önceki dönemlere ait olarak tarihlendirilmesini de mümkün kılmaktadır.

1. Tag Kapı, Irak ve Cibâl semtine açılmaktaydı.
2. Belisân Kapı, şehrin kuzey batısında Kazvin semtine açılmaktaydı.
3. Kohin veya Kuhek Kapı, Rey'in kuzey doğusundaki Mâzendaran semtine giden yola açılmaktaydı.

¹²⁶⁶ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 208.

¹²⁶⁷ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 208.

¹²⁶⁸ Kazvînî Râzî, *el-Nakz*, 47.

¹²⁶⁹ Camalzade, 408. <http://www.noormags.ir>.

¹²⁷⁰ Restegâr, 51.

4. Horasan Kapı, doğu kısmında olup Hişâm b. Ubeydullah bu şehirde öldüğü için ona atfen Hişâm kapısı da denilmektedir.
5. Sin (Çin) Kapı, Kum semtine açılmaktaydı.
6. Ahenin Kapı.
7. Carub Bendan Kapı.
8. Dolab Kapı.
9. Mehrân Kapı.¹²⁷¹

Kaleler

1. *Teberek Kalesi*: Rey şehrinin önemli binalarından biri de Teberek kalesidir. Rey'in güneyinde iki küçük dağ vardır ve günümüzde Tahran çimento fabrikası dağın doğu tarafında bulunmaktadır. Bu dağın ismi Kuhek veya Kohe'dir. Batı tarafındaki dağa günümüzde Negarehane veya Yezid Kulesi denilmektedir. Eski zamanlarda ise Teberek dağı denilirdi. Teberek kalesinin kuruluş tarihi belli değildir.¹²⁷² Kaynaklarda bu kaleyle ilgili, Fehrüddeyle Deylemi'nin İsfahân'da sağlam kale kurduğu ve Taberistan'a mensup olduğundan onu Teberek olarak isimlendirdiği¹²⁷³ bilgisi yer almaktadır.

Teberek Kalesinin İlk Kurucusu: Teberek Kalesi'nin İslami devirde yapıldığı anlaşılmaktadır. Müslümanların Antik Rey'i yıktıktan sonra, Raşkan kalesini taklit ederek Nagara denilen küçük bir dağın üzerinde bu kaleyi aynı yöntem ve üslupta bina ettikleri söylenebilir. İran'ın esatirî tarihinde bu kalenin yapımı İrej'in oğlu ve Fereidun'un torunu olan Menûçîhr'e atfedilmektedir, İbn İsfandiyar'ın söylediğine göre: "Afrasiyab'ın Tahrân'da askerlerine kamp kurup ve Menûçîhr'e hükümdarlık yaptığı sırada, Menûçîhr Teberek kalesinin inşasını emreden ilk kişidir."¹²⁷⁴

2. *Ferhan b. Zibendi Kalesi*: Rey'in meşhur kalelerinin birisi ve Arapların İran'a saldırısında mâmur olan Ferhan Kalesi, önemli kalelerinden biridir. Belazürî'nin Rey'in fethinde muhafız askerlerinin yenildikten sonra Arap komutanının orada ikamet etmesi

¹²⁷¹ Camalzade, 408. <http://www.noormags.ir>; Restegâr, 51. Ayrıca bkz. Ebû İshâk İbrahim İstâhiri, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Tercüme-yi Farsi 5. ve 6. h, be İhtimam-i İrec Afşar, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Farhengî, Tahrân 1368 hş., 170-171.

¹²⁷² Bilindiği gibi İsfehanda da Tabarak kalesi vermiş ki o şehrin eski Tarihinde rolu olduğu, Tarihte gelmiştir.

¹²⁷³ Cemalad-i, "Rey ve Tahran (2)", Şomareyi:199, 513.

¹²⁷⁴ Bahaeddin Muhammed b. Hasan, İbn İsfandiyar, *Târîh-i Taberistân*, tsh. Abbâs, İkbâl Aştîyânî, be İhtimam-i Muhammed, Ramazani, Haver, Tahran 1320 hş., I, 61. Ayrıca bkz. Maraşi, *Târîh-i Taberistân ve Ruyan ve Mazandaran*, 15; Tarih-i İran-i İslami, *Târîh-i Taberistân ve Ruyan ve Mazandaran*, 109; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Târîh-i Taberistân*, I.kısım, 61.

kaydına göre¹²⁷⁵ Rey'in fethinde bu kale mevcuttur. Rey'in komisyoncuları Hz. Osman döneminde Zibendi Kalesi'ne girebiliyorlardı. Zibendi Kalesi Belâzürî'nin iddiasına göre Muhammediye'dedir. İbn Fakîh'in söylediğine göre de bu kale Medine veya Rey'in Şaristanın'da bulunmaktaydı.¹²⁷⁶ Taberî, *Zibendi* kelimesini Rey'in fethinde "ez-Zinebi" olarak yazmıştır.¹²⁷⁷ *Miratül-Büldan*'da bu kelime "Rey Bendi" olarak yazılmıştır ve Teberek Kalesi'nin Reybendi kalesiyle aynı kale olması muhtemeldir. Bazıları Teberek Kalesi'ni "Zübeydiyye" olarak yazmışlardır.¹²⁷⁸ Bu kalenin Abbâsi hükümdarının Rey'de ikamet ettiği sıradaki sarayıdır."¹²⁷⁹ bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹²⁸⁰

3. *Çeşm-i Ali*: 300 metre uzunlukta ve 20-30 metre yükseklikteki bu dağ Rey'de bulunmaktadır. Bu dağın eteğinde "Çeşm-i Ali" denilen suyu meşhur bir çeşme vardır. Dr. Erich Schmidt'in başkanlığındaki Amerikalı bir kazı grubu, bu mekânda tarihi, milattan 4-6 bin sene öncesine dayanan nakışlı çömlek kaplar bulmuştur.¹²⁸¹ Çeşm-i Ali veya Nehr-i Soren, Eşkaniler devri ünlü komutanı büyük Soren hanedanına aittir. Safeviler devrinin son zamanlarında "Çeşm-i Ali" adıyla meşhur olmuştur.

¹²⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 1337 hş., 317-319; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tercüme-yi Fütûhu'l-Buldân*, 447.

¹²⁷⁶ Hemedânî, *Muhtasarı Kitâbi 'l-Büldân*, 269.

¹²⁷⁷ Taberî, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, IV, 253; İbnü'l-Esîr, *Târih-i Bozorg-i İran ve İslam*, (el-Kâmil fi't-Târih), III, 11; Nürüssiye, *Tercüme-yi el-Kâmil*, IX, 33; Nürüssiye, *Tercüme-yi Tarih-i Teberi*, V, 1974-1975.

¹²⁷⁸ İtimadüs-Saltanat, *Miratu 'l-Büldân*, IV, 239; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 519; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Miratu 'l-Büldân*, IV, 2216.

¹²⁷⁹ Le Strange, *Coğrafya-yi Târih-i Serzeminha-yi Hilâfet-i Şarki*, 232.

¹²⁸⁰ Miles, *Târih-i Sekke Şenâsi*, I, 524.

¹²⁸¹ Mustafavi, 119.

47.Fotoğraf: Çeşm-i Ali. Feth Ali Zamanında yapılan oyma resim (Rey)

<https://www.kojaro.com/2017/12/18/129608/%D9%86%D9%82%D8%B4%D8%A8%D8%B1%D8%AC%D8%B3%D8%AA%D9%87-%DA%86%D8%B4%D9%85%D9%87%D8%B9%D9%84%DB%8C-/>

48.Fotoğraf: 1840 yılında Çeşme Ali'nin kaya Resimlerinin Eugene Flandin tarafından yapılmış bir tasarımı

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cheshmeh_Ali_by_Eug%C3%A8ne_Flandin.jpg

4. *Gabri Kalesi*: İran’da farklı şekillerde hisarlı grub binaların yapılması üç bin yıl öncesine dayanır. İran’da Med, Hakameniş ve Selevkos asrında şehir ve kale yapımı revaçtaydı. Eşkaniler devrinde askerî ve ekonomik ihtiyaçlara göre bu yapılar da artmıştır. Bu binalardan sadece kendi dönemlerinde değil sonraki asırlarda da istifade edilmiştir. Gabri Kalesi’nin Rey ovasından Varamin’e kadar uzanan kalıntıları günümüzde mevcudiyetini korumaktadır. Sasaniler devrine ait ve tarihi iki bin sene öncesine dayanan bu kalenin İslamiyet’in erken dönemlerinde onarımı yapılmıştır. İslami devirlerde Gabri Kalesi, Rey şehrinin güney kapısı olarak sayılmaktaydı. İngiliz seyyah Robert Ker Poter, 1821’de Rey şehrinin bir haritasını çizmiş ve Gabri Kalesi’ni de, Rey’in güney doğusunda bulunan sağlam bir kale olarak göstermiştir.¹²⁸²

Ayrıca Zerdüş’tün takipçileri, *Avesta*’nın ifadesine göre dört elementin kirliliğine sebep olmaması için ölüleri kuş ve itlere yem olarak buraya koymaktaydılar. Bu kalenin kule ve surları yıllar geçtikçe erozyon yüzünden aşınmış ve günümüze sadece tuğladan yapılmış uzun ve yüksek duvarlar kalmıştır.¹²⁸³

49. Fotoğraf: Rey şehrinin sur’unun kalıntısı

<https://www.visitiran.com/fa/attraction/%D8%A8%D8%B1%D8%AC%D9%88%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%88%DB%8C-%D8%B1%DB%8C>

5. *Nagarehane Kulesi*: Negiabad’daki dağın eteğinde ve Rey şehrinin kuzeydoğu tarafında güzel bir kule bulunmaktadır. Bu güzel kule, Selçuklu ve Büveyhîler döneminde yaşamış büyük isimlerin mezarlıkları olarak düşünülmektedir.¹²⁸⁴

¹²⁸² Kadyanî, 155-157.

¹²⁸³ Diyânet, *Şehr-i Rey (ez İran Çe Midanim)*, 79.

¹²⁸⁴ Mustafavi, 119.

50.Fotoğraf: Rey, Nagarahane burcu (Rey)

https://fa.wikipedia.org/wiki/%DA%A9%D9%88%D9%87_%D9%86%D9%82%D8%A7%D8%B1%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87#/media/File:Negharkhaneh2.jpg

4.4. REY'İN GERİLEMESİNİN SEBEPLERİ

Yapılan araştırmaların belirttiğine göre Rey'in çöküşünde iki önemli etken bulunmaktadır. Bunlar; deprem ve savaşlar sonrası orduların gösterdiği başıbozuk davranışlardır.¹²⁸⁵ Rey'de sık sık yaşanan yıkıcı depremler sebebiyle şehir harabeliğe dönüşmüştür. 236/850, 249/863, 346/957 ve 571/1175 senelerinde yaşanan depremler bunlar arasındadır. Bu depremler Rey'de ağır kayıp ve yıkımlara sebep olmuştur.¹²⁸⁶ 280-281/893-894 yılları arasında vuku bulan şiddetli kuraklık ve 334-347/945-958 senelerindeki veba salgını binlerce kişinin can kaybına sebep olmuştur.¹²⁸⁷ Buna karşın şehrin siyasî ve ekonomik durumu sayesinde kısa zamanda kendisini toparlayıp ihtişamlı hâline geri dönmüştür. Moğol'un istilası sonucu yapılan katliam ve bu doğrultudaki eylemler şehri viran bir hâle çevirmiştir. Klavio 806/1404 senesindeki Rey'i ziyareti

¹²⁸⁵ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Miratu'l-Buldân*, IV, 2085; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tehsilü'l-Meram fi Ahbarü Beytü'l-Haram*, II, 852, 859; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Acayibe'l-mehlukat ve Garayibel-mevcudat*; Kazvîni, 17.

¹²⁸⁶ Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Tarih-i Musel*, II, 55; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Acayibe'l Mehlukat ve garayibe'l-mevcudat*, 18.

¹²⁸⁷ Kadyânî, 226-225; Kavus Hasanli, Siyamek Naderî, “Şehr-i Kuhen-i “Rey” der Buf-i Kur, Bazhaniy-i Anasur-i Ferheng-i, İçtimaî, ve Coğrafyay-yi Târihi”, *Mecelleyi Nagd-i Adabi*, 1392 hş., Payiz, Şomareyi:23.

sırasında şehir hakkında, “Büyük bir şehrin binalarını gördüm ki hepsi terk edilmiş ve harabeliğe dönmüştü ama bazı kuleleri yine de ayakta idi. Birkaç caminin harabe binalarını da gördük. Bunların hepsi aynı şehrin kalıntılarıdır. Geçmişte orası bölgenin en büyük şehriydi ama şimdi artık bu şehir tamamen boşalmış ve kimse orada yaşamıyor.”¹²⁸⁸ bilgisini vermektedir.

Rey’in Moğol istilasından sonra nasıl olduğu hakkında iki karşıt görüş bulunmaktadır. İlki Minorisky’e diğeri ise Hüseyin Kerimân’a aittir. Minorisky’nin görüşü şu şekildedir: “Timur’un ordusu Rey şehrini 786/1384 senesinde direniş olmadan ele geçirmiş ama bu tasarruf Rey şehrinde değil de Rey bölgesinde olmuştur. Zira Klavio, 806/1404 rihinde bu alandan geçerken Rey’de hiç yerleşim olmadığını söylemektedir.”¹²⁸⁹ Kerimân ise Minorisky’nin görüşüne karşılık olarak şunu ileri sürmektedir: Rey, Moğol istilasından sonra da sadece yerleşim yeri değil büyük şehirlerden biri olarak kabul edilmekteydi. Bu şehir daha sonra kasaba ve köy haline gelmiştir. Kerimân’ın bulgularının özeti şu şekilde ifade edilebilir: Rey önceleri darphanelerin bulunduğu merkezlerden biridir ve İlhanlı Ebû Saîd ve Hodâbende döneminde 704-733/1304-1332 seneler arasında bastırılmış olan sikkeler bulunmuştur.¹²⁹⁰ Sonuç olarak Rey hiç bir zaman boş bir alan olmamıştır. 4-7/10-13 asırlar arasında oluşan harabe ortamının Moğol istilasından sonra daha fazla yayılmış olma ihtimali vardır. Bununla birlikte Tatarların saldırısından sonra bile Rey, yine de dönemin büyük biladlarından sayılmaktadır ve kaynaklarda Rey’in harabe olduğu veya buna benzer sözcüklerle anlatıldığı bir yere rastlanmamıştır. Ayrıca bu harabe ortamının sebebi Cengiz veya Timur’un istilasından değildir.¹²⁹¹ Kerimân buna ek olarak, Rey’in harabe görünümünün sebebi olarak kültürel ve dinî farklılık, dinî bir birliğin olmayışını göstermektedir.¹²⁹² Minorisky ve Kerimân’ın görüşleri bu noktada inceleme ve eleştiriye uygundur. Şu açıktır ki Minorisky’nin iddia ettiği gibi Rey’in Moğol istilasında bir yerleşim alanı olmadığı ve Rey isminin Rey şehrine değil de burada bulunan Rey alanına ait olduğu görüşü doğru değildir çünkü Hamdulla Mustavfi’nin zikrettiği gibi Rey’de

¹²⁸⁸ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Sefernâme-yi Clavijo*, (Çev. Mesûd, Racab Niya), Bungah-i Tercüm-i ve Neşr-i Kitab, Tahran 1337 hş., 175; Ayrıca bkz. Ruy Gonzalez, de Clavijo, *Seyahâtânâme-yi Clavijo*, (Çev. Mesûd, Receb Niya), İntişârât-i İlmî ve Ferheng-i, Taharn 1374 hş., 176.

¹²⁸⁹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 429.

¹²⁹⁰ Ali Meleki Miyânci, *Coğrafya-yi Rey*, Sâzmân-i Çâp ve Neşr-i Darü’l-hadis, Kum 1383 hş., 146.

¹²⁹¹ Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 443-423.

¹²⁹² Kerimân, *Rey-i Bâstân*, II, 445.

bulunan halk Gazan Han tavassutuyla bu bölgeye yerleştirilmiştir.¹²⁹³

Rey-i Bastan'ın müellifi ise Tatar saldırısı ve Moğol olayından sonra bile Rey'in yine asrın büyük şehirlerinden sayıldığını ifade etmektedir. Görünüşe göre Kerimân *Asarül-Bilad*'da Zekeriyyâye Kazvinî'nin sözlerine istinad etmiştir. Moğol olayı üzerinden yarım asırdan fazla zaman geçtiği 674/1275 senesinde Rey'den, "İslam Biladının Ümmihâtı" ve "Eâ'lamî Müdün" ismiyle bahsetmiştir fakat *Asarül-Bilad*'ın sözleri de güvenilir değildir. *Asarül-Bilad*'ın müellifi 600/1203 veya 605/1208 senesinde Kazvîn'de doğmuş ve sonra eğitim için Dimaşk'a gitmiştir. Daha sonra Irak-ı Arab'a gelen müellif, Hille ve Vâsıt'ta kadılık yapmış sonuçta 682/1283 senesinde Vâsıt'ta ölmüştür. Cenazesi Bağdat'a getirilip Şunuziyye mezarlığında toprağa verilmiştir.¹²⁹⁴ Buna ek olarak, Zekeriyyâ-i Kazvînî, Kazvînli olmasına rağmen Cibâl bölgesinin dışında ve çoğunlukla Irak-ı Arap'ta yaşamıştır. Fakat buna karşılık Hamdullah Müstavfî, İran'da yaşamış ve yüksek devlet işlerinde bulunmuştur. O, Kazvîn'in eski Müstavfîyân ailesindendir ve ikinci ceddi ve amcaoğulları Irak-ı Acem'in divan teşkilatında mühim makamlarda bulunmuşlardır. Kardeşi ise aynı şekilde şair ve küttâblardan sayılmakta olup divan teşkilatında çalışmıştır. Kendisi de Hâce Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî'nin küttâblarından ve yakınlarından sayılmaktaydı ve Müstavfî, Ebher, Zencan, Ebher ve Tarum'un vergilerinden sorumluydu.¹²⁹⁵ Bu sebeple onun Rey hakkındaki bilgisi, Zekeriyyâ-i Kazvînî'ye göre daha güvenilirdir. Sonuçta Rey şehrinin Moğol istilasından sonra Ümmihâtü Bilad'dan sayılması zor bir ihtimaldir çünkü Rey, yüzyıllar boyunca kasaba ve köy halindeydi ve ancak çağdaş zamanda bir şehir haline gelmişti.¹²⁹⁶ Zekeriyyâ-i Kazvînî'nin Rey hakkında bildikleri Cengiz olayından önce Rey'in büyüklüğü hakkında duyduklarına dayanmaktadır. Nitekim Zekeriyyâ-i Kazvînî'den daha sonra ölen *Merâsidü'l-ittilâ* (739/1338'de) kitabında, Moğol saldırısından yüz yıl fazla geçmesine rağmen Rey hakkında "Medinetül-Meşhûret min Ümmihâtül-Bilad ve Eâlamül-Müdün" tabirini kullanmıştır ve aynı tanım *Mü'cemül-Buldân*'da da geçmektedir.¹²⁹⁷ Diğer taraftan Hamdullah Müstavfî'nin (680-750/1281-1349) Rey raporu daha günceldir. O,

¹²⁹³ Müstevfî, *Nüzhethü'l-Kulûb*, "be Kuşuş ve İhtimam-i Guy, Le Strange", 53.

¹²⁹⁴ Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğol*, İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1356 hş., 504; Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, 11.

¹²⁹⁵ İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğol*, 523-524.

¹²⁹⁶ Maraşî, *Târîh-i Taberistân Ruyan ve Mazanderan*, 157; Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 516.

¹²⁹⁷ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1988, III, 116; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 116; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Mirsâdü'l-İttilâ*, II, 651.

İlhanlı devletinin gücünün azaldığı dönem hakkında: “Rey, Moğol’un zayıfladığı dönemde tamamen harabe oldu. Şimdi Rey’in harabeliğinde ise Veramin şehir olmuştur.”¹²⁹⁸ ifadelerini kullanmaktadır.

Görünüşe göre Moğol saldırısında Rey’de diğer şehirler gibi viran olmuştur. Diğer taraftan idarî, siyasî merkezî Rey’den Varamin ve Tahran’a dönüştüğü kesindir. Buna karşılık Rey isminin ray şehri veya Rey bölgesi için kullanıldığı bilgisi kesin değildir.

Moğol’un saldırısından sonra bazı şehirler yeniden canlandırılmak adına önce köy ve daha sonra şehir haline gelmişlerdir. Bazen de asırlarca köy veya ilçe halinde kalmışlar, eskiden oldukları gibi şehir hâline dönüşememişlerdir. Hamdullah Müstafvî bu konuya örnek olarak: “Secas ve Suhreverd evvelde iki şehirlermiş ki Moğol’un zayıflama döneminde harabe olmuş. Şimdi ise her birisinden bir köy kalmıştır.”¹²⁹⁹ bilgisini vermektedir. Meşhur seyyah Chardin, Rey’i Safeviler döneminde görmüş ve şehrin harabeye dönmesinde İslami dönemde yaşanan iç savaşlarla Acem ve Irak’a Tatar ve Moğol hücumunun sebep olduğunu söylemiştir.¹³⁰⁰

Rey’in ihtişamındaki azalmanın sebeplerinden biri de İpek Yolu’nun eski önemini yitirmesi ve İngiltere, Fransız, Portekiz, Hollanda ve İspanya ticaret gemilerinin deniz ticaret yolunu kullanmaya başlamasıdır. Safeviler dönemi sonrasında deniz ticareti önemli bir hale gelmiştir. Diğer taraftan Tahran kasabasının büyüyerek Rey bölgesinin merkezi haline gelmesi ve kâcârîye hanedanının başkenti olarak seçilmesi, Rey’in Tahran’a bağlanmasına sebep olmuştur.¹³⁰¹

Sonuç olarak Rey şehrinin çöküşü ve harabeye dönüşünün ani bir şekilde olmayıp bazen doğal olayların bazen de saldırıların etkisiyle yavaş yavaş gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

¹²⁹⁸ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, “be Kuşêş ve İhtimam-i Guy, Le Strange”, 52-53.

¹²⁹⁹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, “be Kuşêş ve İhtimam-i Guy, Le Strange”, 64; Coğrafya-yi Cihan-i İslam, *Büldanü'l-Hilafetü'l-Şarkıyye*, 258.

¹³⁰⁰ Hüseyin Karaçanlu, “Coğrafya-yi Târîhî-yi Rey”, *Mecelle-yi Berresiha-yi Târîhî*, Şomareyi:70, Hurdad ve Tir Mah 1356, 116; <http://www.noormags.ir>; naklen: Chardin, III, 56.

¹³⁰¹ Hâşemî, “Tesir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyâsî, İktisâdî ve Mezhebi-yi Rey”, 136.

SONUÇ

Rey dünyanın ve Orta Doğu'nun en eski şehirlerinden biridir ve bu yönüyle Nînova ve Bâbil ile çağdaştır. Azamet ve haşmet bakımından İslamın ilk dönemlerinden itibaren önemli şehirlerden olmuş ve ancak Nişabur, Bağdat gibi şehirler onunla rekabet edebilmiştir. Rey, coğrafi konumu ve tarihi geçmişi sebebiyle özel bir konuma sahiptir. Rey'in sahip olduğu önemin derecesini, hakkında yazılan eski kaynaklarda bulabiliriz. Rey hakkında yapılan “Med'in büyük şehri”, “nahiyenin azametlisi”, “meşhur şehir”, “İslam'ın mefahirlerinden” gibi atıflar bunu anlatmak için yeterlidir. Bu vasıfların çoğu şehrin doğal değerlerini anlatmakla birlikte Rey'in medeniyet ve siyasî boyutları araştırıldığında da şehrin ne derece öneme sahip olduğu görülmektedir.

Rey'in farklı devirlerde kültür, ilim, medeniyet ve mezhepler üzerinde oynadığı rol araştırmamızda kısaca anlatılmıştır. Rey şehrinin İran'ın kuzey bölgesine yakın ve Elburz Dağlarının eteğinde bulunması, bu bölgenin verimli topraklara sahip olmasını sağlamıştır. Rey, İslam fatihleri sonrasında Tâhîriler, Sâmâniler, Ziyariler, Sâffâriler, Sâciler dönemlerinde mühim şehirlerinden biri sayılmakla birlikte, Büveyhîler ve Selçuklular dönemlerinde ise başkent olarak siyasî, askerî, iktisadi ve mezhepler bakımından merkez konumunda olmuş ve farklı mezhep ve kavimleri kendi bünyesinde barındırmıştır. Öyle ki bölge, bunlar arasındaki büyük tartışmalara da şahitlik etmiştir.

Rey'in doğu ve batı arasında köprü olması, bu şehrin ticaret ve siyasette de merkezî bir öneme sahip olmasını sağlamış ancak bu özel konum bazen de tehlikeye dönüşerek işgalci grupların saldırısıyla sonuçlanmıştır.

Çin'i Avrupa'ya bağlayan tarihî İpek Yolu'nun üzerinde bulunması sebebiyle de önemli bir konuma sahip olan Rey, Orta Çağ dünyasının en önemli ticarî ve kültürel merkezlerinden biridir. Ayrıca şehirde, birçoğu şehrin giriş ve çıkış kapılarının kenarında kurulu birçok Pazar bulunmaktaydı. Üçüncü ve dördüncü asırlarda ticaretin yaygınlaşmasıyla zaman içinde şehirler antik simasını kaybetmiş, İpek Yolu gibi dünya ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler, çaresiz kentsel hizmetlerini bu yeni durumla uyumlu hâle getirmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple bu asırda pazar, kervansaray ve bunlar gibi ticarî hizmet veren binaların yapımı hızlandırılmıştır. Bu dönemde kentselleşmenin hızla yaygınlaşmasının sebebi ise iç pazarlardan ayrı olarak dış ticarî takasların hızla gelişmesidir. Dördüncü asırda İran'ın nüfusu da çoğalmış ve deniz ticaret

yolları üzerinde veya kervan yollarında Nîşâbûr, Rey, İsfahan ve Şiraz gibi büyük şehirler kurulmuştur. Bu şehirler hem iktisadi yönden hem de nüfus bakımından İran'ın büyük şehirlerinden sayılmaktaydılar.

Rey antik dönemlerden itibaren bazı dinler için kutsal mekân olurken bazen de lanetli ve uğursuz yakıştırmasına maruz kalmıştır. Konumu gereği zaman zaman farklı kavimler tarafından istila edilmiş olması, şehrin demografik yapısı ve kültürel değerlerinin değişiminde etkili olmuştur. Bu kent üçüncü ve dördüncü asırlarda Büveyhîler ve Selçukîler döneminde başkent olmuş, Selçuklular döneminde ise en görkemli dönemini yaşamıştır.

Ortaçağ'da yaşayan insan topluluklarının genelinde olan sınıf ayrımı, Rey'de de görülmekte ve halk, havas, orta ve avam sınıflarına ayrılmaktaydı. Şehir halkının geleneksel dış elbisesi arguvan renkli olup süsleme unsuru olarak da gerdanlık ve bilezik takıları kullanılmaktaydı.

Rey şehrinde yaşayan halkların soyunun İran asıllı olduğu daha sonraları ise Yunan, Türk, Arap ve Deylemiler gibi topluluklar vasıtasıyla çok kültürlü bir şehir durumuna geldiği tarihçilerin düştüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır.

İran'ın kuzey bölgesine yakın ve Elburz dağlarının eteğinde bulunan şehrin coğrafi konumu, tarım ve hayvancılığa elverişli olup ürün çeşitliliği bakımından zengin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İpek yolu üzerinde olması ticaretinin gelişmesinde de önemli bir faktördü.

Rey, farklı dini unsurları bünyesinde barındırdığından dolayı burada yetişen ve tarihte kendilerine haklı yer edinmiş ve çok farklı alanlarda tanınmış şahsiyetlere de ev sahipliği yapmıştır.

Rey geçmiş günlerindeki azametli yapısının gereği, önemli bir ilim merkezi olarak da görülmüş, birçok ilim insanı yetiştirmiş ve onlara ev sahipliği de yapmıştır. Bu konuda birçok tarihçinin övgü dolu sözleri vardır. Burada hüküm süren devletler tarafından kurulmuş medreseler ve kütüphaneler de önemli hizmetler vermiştir.

Rey'de 3-4/9-10. asırlarda seramik kaplar, büyük süslü kadehler, tabaklar ve küçük kâselerin meşhur olduğu, aynı zamanda 4-5/10-11. asırlarda Kâşân, Sâve, Gürgân, Bağdat, Kahire ve Rey şehirlerin çömlekçilik merkezi olduğu bilinmektedir. İran'da üretilen çömlek ve çinilerin, Kuzey Afrika ve İspanya gibi uzak yerlerde de tanındığı yine dönemin tarihçileri tarafından kaydedilmiştir.

Arkeolojik kazılardan elde edilen tarihî eserlerin hepsi Rey'in antik geçmişinin kanıtlarıdır. Rey'de bulunan kalıntı eserler üç gruba ayrılır: 1. Dinî ve kutsal mekânlar, çoğunlukla İmamzâdelerin ve din büyüklerinin mezarlarıdır. Günümüzde de geçmişte olduğu gibi mamurdurlar. 2. Hâlen mamur olmayan ve onarım sonrası ayakta olan eserler. 3. Çanak, çömlek ve sikke gibi eserlerdir. Camiler, türbeler, hangâhlar, dini mimari örnekleri olarak görülürken, sivil mimariyi saray, burç, kütüphane ve kervansaraylar temsil etmektedir. Askeri mimari örnekleri olarak da kale, sur ve kapı örnekleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Ne zaman kurulduğu tam olarak tespit edilemeyen Rey Nizâmiye Medresesinde uygulanan müfredat, muhtemelen benzer medreselerdeki gibidir. Kur'ân-ı Kerim okuma ve ezberleme, tefsîr, hadîs, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı (sarf, nahiv, dil), şiir, hitâbet, coğrafya, tarih, müzik, tıp, riyaziye, mantık, astronomi ve nücûm gibi derslerin okutulduğu bu medreselerde, eğitime önem verilmekteydi.

Yapılan araştırmalara göre Rey'in azamet ve önemini kaybetmesinde bazı önemli etkenler vardır. Bunlar, deprem ve savaşlar sonrası orduların gösterdiği başıbozuk davranışlar ile Rey'in fay hatları üzerinde konumlanması sonucu bir kaç yıl aralıklarla büyük depremleri yaşamasıdır. Rey'de sık sık yaşanan yıkıcı depremler sebebiyle şehir harabeye dönmüş, ağır kayıp ve hasarlar yaşamıştır. 280-281/891-893 yılları arasında vuku bulan şiddetli kuraklık ve 334-347/945-958 senelerindeki veba salgını binlerce kişinin can kaybına sebep olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen şehir, siyâsî ve ekonomik durumu sayesinde kısa zamanda kendisini toparlamış yine ihtişamlı hâline geri dönmüştür. Ancak Moğolların istila ettiği yerlerdeki katliamlardan bu şehir de nasibini almıştır. Şehre yapılan saldırılar, katliamlar, şehrin bir harabeye dönüşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu durum Rey'in ticari ve siyasi konulardaki merkezî konum ve iktisadını birkaç asır içerisinde Tahran'a devredinceye kadar devam etmiştir.

Başkent olmasından sonraki iki yüz sene boyunca Tahrân, tamamen Rey şehrinin yerini almıştır. Geçmişte merkezleri birbirine yaklaşık bir fersah mesafede bulunan bu iki şehir, günümüzde birleşmiştir. Rey'in özellikle Tahran şehriyle yakın oluşu, şehrin özel veya önemli coğrafi bilgilerinin kendi şan ve mevki çerçevesinde gösterilmesine engel olmuştur. Bu konu doğal ve idari durumlarda ise kendini iyice hissettirmektedir. Rey, günümüzde Tahran belediyesinin hudutları içerisinde bir mahalledir. Tahran'ın güneyinde "Şehr-i Rey" "Şah Abdu'l-Azim" adıyla anılmaktadır ve adeta eski şöhretinin özlemini yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim Özaydın, “Fahrüddevle”, *DİA*, Diyanet Vakıf Yay, XII, İstanbul 1995.
- Abdülkerim Özaydın, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, Diyanet Vakıf Yay, XVI, İstanbul 1997.
- Ağrı, Murat, “Ya’kûbî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2013, XXXXIII.
- Ahmet Ocak, “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular’da Eğitim”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV.
- Akîlî, Abdullah, *Târîh-i Âsitâne-yi Rey*, Müessese-yi Ferherng-yi Dârü’l-hâdis, Kum 1380 hş.
- Aksarayî, Mahmud b. Muhammed, *Târîh-i Selâcike yâ Müsâmeretü’l-ahbâr ve Musayeretu’l-ahyar*, tsh. Osman Turan, Asâtir, Tahran 1362 hş.
- Alyıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2013, XXXXIV.
- Amid, Hasan, *Ferheng-i Amid*, İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1363.
- Amuli, Evliyaüllâh, *Târîh-i Ruyân*, tsh. Abbâs Halilî, İntişârât-i İkbâl, Tahran 1313 hş.
- Amuzegâr Yegâne, Jale-Yahyâ, Mahyâr Nevayî, *Dâneşnâme-yi cihân-i İslam*, Yay.Haz. Golam Ali Hedad-i Adel, İntişârât-i Bunyad-i Dairetü’l Mearif-i İslami, V, Tahran 1379.
- Ana Britannica Ansiklopedisi*, “Rey”, XVIII, Ana Yay., İstanbul, 2004.
- Arberry, Arthur John, *Târîh-i İslam*, (Çev. Ahmed Ârâm), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1377 hş.
- Âreng, Seyyid Mustafa-Heyyer, Muhammed Ali, *Devre-yi Kamel-i Destur-i Zebân-i Fârsi*, Tahran 1349 hş.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Toplumunda Yahûdiler*, İz Yay, İstanbul 2008.
- Avcı, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2013, XXXXIII.
- Avfî, Muhammed, *Lübâbü’l-elbâb*, be Kuşş-i Saîd Nefisî, İntişârât-i İbn Sînâ, Tahran 1335 hş.

Aybakan, Bilal, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, XXXVIII.

Âyne vend, Sâdık, *İlm-i Tarih der İslam*, İntişârât-i Vizâret-i İrşâd-i İslamî, Tahran 1364 hş.

Babylon, Ernest, *Sekkehâ-yi İran der Devre-yi Hâkâmeneşi*, (Çev. Melek Melekzade-yi Beyânî-Hanbaba Beyânî), Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1358 hş.

Bâgdâdi, Safieddin Abdü'l Mü'min, *Merasedu'l ettelâ*, thk. ve tâlik. Ali Muhammed el-Becâvî, Daru'l-Ehyâ el-Kutubü'l Arabiyye, II, Kâhire 1373/1954.

Bahar Meliküş-Şuarâ, Muhammed Tegi, be Kuşêş-i Muhammed Ramazanî, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, Haver, Tahran 1318 hş.

Bahar Meliküş-Şuarâ, Muhammed Tegi, *Sebkşenâsî*, be Kuşêş-i Seyyid Ebû Talib Mîr Abedînî, Emir Kebir, I, Tahran tsz.

Bahriye, Üçok, *İslâm Târîhi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., sy. LXXXIV, 1968.

Bartold, Vasily Vladimirovich, *Abyâri der Türkistân*, (Çev. Kerim Keşâverz), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1350 hş.

Bartold, Vasily Vladimirovich, *Tezkere-yi Coğrafya-yi Târîhi-yi İran*, II. basım, (Çev. Hamze Serdâdver), İntişârât-i Tus, Tahran 1358 hş.

Bartold, Vasily Vladimirovich, *Türkistânnâme*, II. basım, (Çev. Kerim Keşâverz), İntişârât-i Agâh, I, Tahran 1366 hş.

Bâstâni-yi Pârizi, Muhammed İbrahim, “Yâ'kub Leys ve Halife-yi Abbâsi: Çera Ya'kub be Bağdat Leşkerkeşi Kerd?”, *Mecelleyi Goher*, Şomareyi:29, Murdad, 1354 hş.

Bedî, Rabie, *Coğrafya-yi Mufessel-i İran*, IV. basım, İntişârât-i İkbâl, II, Tahran 1372 hş.

Bela'mî, Ebû Ali, *Târîh-i Bela'mi*, IV. basım, tsh. Muhammed Tegi Bahar Meliküş-Şuarâ ve be Kuşêş-i Muhammed Pervin Gunabâdi, İntişârât-i Zavvar, Tahran 1388 hş.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, *Fütûhu'l-büldân*, (Çev. Mustafa Feyda), Siyer Yay., İstanbul 2013.

- Belâzüürî, Ahmed b. Yâhyâ, *Fütûhu'l-büldân*, (Çev. Muhammed Tevekkul), İntişârât-i Nugre, Tahran 1337 hş.
- Belâzüürî, Ahmed b. Yâhyâ, *Fütûhu'l-büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Belâzüürî, Ahmed b. Yâhyâ, *Fütûhu'l-büldân*, II. basım, (Çev. Âzertâş Âzernuş, be tsh. Muhammed Furuzân), Suruş, Tahran 1364 hş.
- Belâzüürî, Ahmed b. Yâhyâ, *Fütûhu'l-büldân*, tsh. Rezvan Muhammed Rezvan, Daru'l-Kutub el-İlmîyye, Beyrut 1978.
- Berthels, E., "Râzî Amin Ahmed", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1964, IX, 645
- Berzeger, Erdeşir, *Târîh-i Taberistân*, be Kuşuş ve tsh. Muhammed Şukri Fumeşî, Neşr-i Resâneş, Tahran 1380 hş.
- Berzeger, Erdeşir, *Târîh-i Taberistân*, İntişârât-i Tâbân, II, Tahran 1329 hş.
- Besalel, Yûsuf, *Yahûdî Târîhi*, Üniversal Dil Hizmetleri A.Ş. Yay., İstanbul 2000.
- Beyânî, Hân Baba-Melikzade, Melike, *Târîh-i Sikke ez Kadimterin ezmen-i ta devre-yi Sâsâniyan*, IV. basım, Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1370 hş.
- Beyat, Azizüllah, *Şenasayi-yi Menâbi ve Meâhiz-i Târîh-i İran*, VI. basım, II cilt, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1377 hş; 1392 hş.
- Beyat, Azizüllah, *Târîh-i Muhtasar-i İran*, İntişârât-i Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahran 1373 hş.
- Beyhâkî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhâkî*, be Kuşuş-i Seyyid Kelimullah, Hüseyinî, Heyder Abad-i Deken 1388/1968.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhâkî*, tsh. Ali Ekber Feyyaz Bahş, Meşhed 1383 hş..
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhâkî*, tsh. Ali Ekber Feyyaz Bahş, Meşhed 1350.hş.
- Bilgin, Orhan, "Gerdizî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996, XIV.
- Bir Grub Şergşenas, *Temeddün-i İrani*, (Çev. İsâ Behnâm), Bungâh-i Tercüme ve Naşr-i Ketab, Tahran 1337 hş.

- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Asarü'l-Bâkiye Anel-Kurunel-Hâliye*, VI. basım, (Çev. Ekber Dâna Sereşt), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1389 hş.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Asarü'l-Bâkiye Enel-Kurunel-Hâliye*, Mektebet El Musenna, Bağdat tsz.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Tefhim*, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1352 hş.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *et-Tefhim*, tsh. Celaleddin Humayi, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1351 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Karnâme-yi Erdeşir Bâbekân*, be İhtimam-i Muhammed Cevâd Maşkur, Dünya-yi Ketab, Tahran 1369 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Selseleha-yi İslami-yi Cedid, Râhnemâ-yi Gahşumâri ve Tebârşenâsi*, (Çev. Fereidun Bedreyi), Merkez-i Bâzşenâsi-yi İslami ve İran, Tahran 1381 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Tâhîriler ve Sâffâriler, Târîh-i İran Cambridge*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, IV, Tahran 1363 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Târîh-i Gazneviyan*, (Çev. Hasan Enûşe), II. basım, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1378 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Târîh-i Gezneviyan*, II. basım, (Çev. Hasan Enûşe), Emir Kebir, I, Tahran 1362 hş.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Târîh-i Sistân*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1370 hş.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), II. bskı, TTK Yay., Ankara 2002.
- Brockelmann, Carl, *Târihü'l-Adabü'l-Arabiye*, Naklet İlel Arabiyye, Ya'kup Bekr, VI, Kahire 1977.
- Browne, Edward Granville, *A Literary History Of Persia*, Vol. II, Cambridge Üniversitesi Press, Cambridge 1951.
- Busse, Herimbert, *Cambridge*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, IV, Tahran 1381 hş.

- Bündârî, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali b. Muhammed İsfahânî, *Târîh-i Selseleyi Selçuki*, (Çev. Muhammed Hüseyin Celilî), İntişârât-i Bunyad-i Ferheng-i İran, Tahran 1384 hş.
- Bündârî, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali b. Muhammed İsfahânî, *Zubdetü'l-Nusra ve Nühbetü'l-Usra*, (Çev. Kivâmüddîn Burslan), Irâk ve Horasan Selçukluları Târihî, II. bskı, TTK Yay., Ankara 1999.
- Ca'ferî, Seyyid Hüseyin, *Teşeyyû der Mesir-i Târîh*, (Çev. Seyyid Muhammed Tegi Ayetu'l-Llahi), İntişârât-i Defter-i Neşr-i Ferhengi-yi İslami, Tahran 1359 hş.
- Ca'feriyân, Resul, *ez Tulu-i Tâhîriyân ta Gurûb-i Harizmşâhiyân, Müessese-yi Ferhengi-yi Dâneş ve Endişe-yi Muâsir*, II, Tahran 1382 hş.
- Cahen, Claude, *Târîh Negâri der İran, (Târîh Negâri-yi devre-yi Selçukî)*, (Çev. Ya'kub Ajend), İntişârât-i Göstere, Tahran 1388.hş.
- Camalzade, Seyyid Muhammed Ali, "Rey ve Tahran (2)", *Mecelleyiy Yeğma*, Şomareyi:199, Behmen 1343 hş, <http://www.noormags.ir>
- Camalzade, Seyyid Muhammed Ali, "Rey ve Tahran (1)", *Mecelleyiy Yegma*, Şomareyi:197, Payiz 1343 hş, <http://www.noormags.ir>
- Cebbarizade, Abdu'l-Emir, Ferheng-i Asâr-i İran-i İslami, "el-Ahbâru't-Tivâl", İntişarat-i Suruş, I, Tahran 1385 hş.
- Cenedi Kenedi, Muhammed b. Yusuf, *es-Sulûk fî tabakati'l Ulemâ ve'l-Mulûk*, Muhammed b. Ali Akvê Yay., I, Sanâ 1414/1993.
- Cevâdî, Seyyid Mehdî, *Ketâbşenâsi-yi Tâvsiî-yi Ustân-i Erdebil*, İntişârât-i Muhekkik-i Erdebilî, Erdebil 1389 hş.
- Ceyhânî, Ebu'l-Kasım b. Ahmed, *Aşkalu'l-Alem*, (Çev. Ali b. Abdüs-Salam Kâtib), tsh. ve Tâlik Fiyruz Mansuri, İntişârât-i Astân-i Guds-i Rezevî, Meşhed 1368 hş.
- Chardin, Jean, *Sefernâme-yi Chardin*, (Çev. İkbâl Yagmayi), II, İntişârât-i Tus, Meşhed 1374 hş.
- Chardin, Jean, *Sefernâme-yi Chardin*, (Çev. Muhammed Abbâsi), III. basım, Emir Kabir, Tahran 1350 hş.
- Chiristensen, Arthur Emunuel, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, (Çev. Reşid Yâsemî),

- İntişârât-i Sedâ-yi Muasir ve Sahil, Tahran 1382 hş.
- Clavijo, Ruy Gonzalez de, *Seyâhâtât-nâme-yi Clavijo*, (Çev. Mesûd Receb Niya), III. basım, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Teharn 1374 hş.
- Clavijo, Ruy Gonzalez de, *Seyâhâtât-nâme-yi Clavijo*, (Çev. Mesûd Receb Niya), Bungâh-i Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1337 hş.
- Cunningham, Robin-Menuçîhr, Firuz-Fazili Neşli, Hasan-Sâdegiyân, Hüseyin, Halediyân, Settar, “Deşt-i Tahran der Devre-yi İslamî”, *Mecelleyi Mutaleat-i İrani*, Şomareyi: 20, (İlmî Tervici) Payiz, 1390 hş.
- Curfadedgânî, Ebû Şaraf Nasih b. Ftr, *Tercume-yi Tarîh-i Yemini*, be İhtimam-i Ca’fer Şuâr, Bungah-i Tercum-i ve Neşr-i Kitab, Tahran 1347 hş.
- Cuveyni, Atâü’l-Mülk, *Târîh-i Cihangoşay*, tsh. Muhammed, Kazvînî, İntişârât-i Dunya-yi Kitab, II, Tahran 1385 hş.
- Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, 4. Kitap, II, Yapı Kredi Yay., 2010.
- Çetin, Hârûn, *Çağının Eşsiz Sultanı: Hârûn Reşîd*, Kayıhan Yay., İstanbul 2011.
- Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam*, Behş-i Fıkıh ve Ulum-i Kur’ânî ve Hadis, III, İntişârât-i Merkez-i Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1373.hş,
- Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam*, Behş-i fıkıh ve Ulum-i Kur’ânî ve Hadis, VI, İntişârât-i Merkez-i Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam, Tahran 1373 hş.
- Dairetü’l Mearif-i Pejuheşgâh-i Ferheng ve Honer-i İslami, *Benahâ-yi Târîhi der Devre-yi İslami: Benahâ-yi Arâmgâhi*, Edt. Muhammed Mehdî Ugabî, Pejuheşgâh-i Ferheng ve Honer-i İslamî, Tahran 1376 hş.
- Dâneş, Tegi (Müsteşâr-i Azâm), *Divân-i Kasayid*, İntişârât-i Dânişgâh, Tahran 1337 hş.
- Dâneşnâme-yi Dâneşguster*, “Rey, Şehr-i Bâstânî”, IX, Tahran 1349 hş.
- Dâneşnâme-yi İran ve İslam*, “İbn Babûye”, Yay.Haz. Ehsân Yârshâter, Bungah-i Tercume ve Neşr-i Kitâb, III, Tahran 1355 hş.
- Darmesteter, James, *Vendidâd Avesta*, (Çev. Musâ Cevân), Dünya-yi Ketab, Tahran 1382 hş.

Dehmurde, Barat, *Târîh-i Tehevvulat-i Siyâsi İçtimâî, İktisâdî ve Ferhengi-yi İran der Devre-yi Sâmnîyan, Büveihyan, Gazneviyan, İntişârât-i Dânişgâh-i Peyam-i Noor*, Tahran 1384 hş.

Diakonoff, Igor Mikhailovich, *Târîh-i Med*, (Çev. Kerim Keşâverz), İntişârât-i Bungah-i Tercume ve Neşr-i Ketâb, Tahran 1345 hş.

Diakonoff, Igor Mikhailovich, *Târîh-i Med*, IV. basım, (Çev. Kerim Keşâverz), İlmî ve Ferhengî, Tahran 1377 hş.

Diakonoff, Mihail Mikhaïlovich, *Târîh-i İran-i Bâstân*, (Çev. Ruhî Arbab), İlmî ve Ferhengî, Tahran 1380 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber “Dinar”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XI.

Dihhudâ, Ali Ekber, “Amidülmülk Kündürî”, *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, Yay.Haz. Muhammed Muin, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, XXXV, Tahran 1342 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber, “İbn Kubbe”, *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, I, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1373 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber, “İmam Fahr-i Râzî”, *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, I, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1372 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber, “İmam Fahr-i Râzî”, *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, VII, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1373 hş.

Dihhudâ, Ali Ekber, “Rey”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimie-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver). XIII.

Dihhudâ, Ali Ekber, “Şems Kays Razi”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XVII.

Dihhudâ, Ali Ekber, Abdulcebbar”, *Lugetname-yi Dihhudâ*, “Naşer-i Dijitali Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi gayimiye-yi İsfahan (Naşer-i Sâzmân-ı Mudiriyet ve Bernamerizi-yi Keşver), XXII.

- Dihhudâ, Ali Ekber, "İmadeddin er-Razî", *Lugetnâme-yi Dihhudâ*, Yay.Haz. Muhammed Muin, XXXV, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1342 hş.
- Dîneverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (Çev. Mahmud Mehdevî Dâmgânî), Neşr-i Ney, Tahran 1366 hş.
- Diyânet, Fateme, *Şehr-i Rey (ez İran çe Midanim)*, Defter-i Pejuheşhâ-yi Ferhengî, Tahran 1396 hş.
- Dursun, Yıldız H., Şerare Yetkin, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, I.
- Dustkha, jelil, *Avesta; Kuhenterin Surudhâ-yi İrâniyân*, Fegerd, 7:16, İntişârât-i Murvârid, Tahran 1374 hş.
- Ebâzerî, Menîje, "Asr-i Adududdevle: Devre-yi İktidâr ve Vahdet ve Şükûfâyî ve Mâ'rifet", *Mecelleyi Rüşd-i Âmûziş-i Târîh*, Şomareyi:11, Pâyiz ve Zemestân 1381 hş.
- Ebû Abdüllah, *Târîh-i Nîyşâbûr*, (Çev. Muhammed b. Hüseyin Halife Nîyşâbûrî, Mukaddime tsh. ve Tâlikat. Muhammed Riza Şefi-yi Kedkenî), İntişârât-i Agâh, Tahran 1375 hş.
- Ebû Dülef, Mis'ar b. Mûhelhil el-Hazrecî el-Yenbuî, *Seyahât-nâme-yi Ebû Dülef der İran*, be Kuşş-i Vladimir Minorsky, (Çev. Ebûl Fazl Tabâtabâî), İntişârât-i Zevvar, Tahran 1354 hş.
- Ebû Dülef, Mis'ar b. Mûhelhil el-Hazrecî el-Yenbuî, *Seyahet-nâme-yi Ebû Dülef der İran*, be Kuşş-i Vladimir Minorsky, (Çev. Ebu'l-Fazl Tabâtabâî), Ferheng-i İran Zemin, Tahran 1342 hş.
- Ebû Fida, İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân*, (Çev. Ebdül Muhammed Ayeti), İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1349 hş.
- Ebû Zûr'a, er-Râzî, *Ebû Zûr'a er-Râzî ve Cûhûduhu fi's-Sünen Nebeviyye*, thk. Sa'dî el-Hâşimî, II. basım, Daru'l Vefa ve't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi'el-Mensura, Medine 1409/1989.
- Ebur-Recâ Kumi, Necmeddin, *Zeyl-i Nefsetu'l-Mesdur*, Runevisi: Hüseyin Muderrisi Tabâtabâî, Ketâbhâne ve Muze ve Merkez-i Asnâd-i Meclis-i Şura-yi İslami, Tahran 1388 hş.

ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, İntişârât-i İhyau'l-Kutubu'l-Arabiyye, Kahire 1960.

ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, X. basım, (Çev. Mahmud Mehdevî Dâmgânî), İntişârât-i Ney, Tahran 1364 hş.

el-Bustanî, Betros, "Dinar", Dairetü'l Mearif el-İslamiyye, Darü'l-Me'rifet, VIII, Beyrut, tsz.

el-Endülüsî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abû'l-Aziz el-Bekri, *Mü'cem Maste'cem min Esmâ-i 'L-bilâd ve'l-Mevâzi*, III. basım, tsh. Mustafa el-Seka, III, Menşurât-i Alem el-Kutub, Beyrut 1403/1981.

el-Germaânî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbâru'd-Duvel ve Asaru'l-Evvel fi't-Târîh*, I-III, Alemel-Kutub Yay., Beyrut 1412/1992/1371.

el-Hessun, Muhammed-Meşkur Ümmü Ali, *Siri'l-âlamu'n-Nisa*, IV, İntişârât-i Usve-yi Tahran, Tahran 1411.hk.

el-Humeyri, Muhammed b. Abdü'l-Mün'im, *Ruze'l-Mu'tar fi Ahbâru'l-Ektar*, thk. Ehsân Abbâs, II. basım, Müessese-yi Nâsır lilsikafat, ysz, 1980.

el-Hüseynî, Ali, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yay, Ankara 1999.

el-Kâşânî, Ebû Nasr Enuşîrvân b. Halid, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, Dar-i er-Raiîdel-Arabiyye, el-Kahire 1974.

el-Kazvînî er-Râzî, Nasrüddin Abdülcelîl b. Ebi'l-Hasan b. Ebi'l-Fazl, *el-Nakz*, tsh. Mîr Celaleddin Muheddis Ermuy, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1331 hş.

el-Kazvînî er-Râzî, Nasrüddin Abdülcelîl b. Ebi'l-Hasan b. Ebi'l-Fazl, *Ba'zu mesâlibi'n-Nevâsib fi Nakz-i Baz-ı Fezâihi'r-Revâfid*, tsh. Mîr Celaleddin Muheddis Ermuy, Çaphane-yi Zer, Tahran 1358 hş.

el-Kazvînî er-Râzî, Nasrüddin Abdülcelîl b. Ebi'l-Hasan b. Ebi'l-Fazl, *el-Nakz*, tsh. Mîr Celaleddin Muheddis, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1358 hş.

el-Kurtebî, İbn Hayyan, *el-Muktebis fi Ahbâri Beldü'l-Endelüs*, Abdurrahman Ali Hecci Yay., Beyrut 1965.

el-Kurtebî, İbn Hayyan, *el-Muktebis min Enba'i ehli'l-Endelüs*, Mahmud Ali Meki Yay.,

Beyrut 1393/1973.

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (Çev. Ali Nakî Münzevî, Şirket-i Müallifân ve Mütercimân-i İran), I, Tahran 1361 hş.

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (Çev. Ali Nakî Münzevî, Şirket-i Müallifân ve Mütercimân-i İran), II, Tahran 1361 hş.

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm)*, (Çeviri ve Notlar, Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2015.

el-Tebersî, Ahmed b. Ali b. Ebi Talip, Muhammed b. Sebbage Maleki, *el-Füsülü'l-Mühümme fî Marifeti'l-Eiimmet*, IV, İntişârât-i Tahran, Tahran 1385 hş.

Emin, Seyyid Muhsin, *Ayanü's-Şia*, Dar-i Eltaârif, Beyrut 1406.

Ensarı-yi Dimâşkî, Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Talib, *Nühbetü'd-Dehr fî Acayibü'l-Berri ve'l-Behr*, (Çev. Seyyid Hamid Tebibiyân), Ferhengistân-i Edeb ve Honeri-i İran, Tahran 1357 hş.

Enveri, Uheddin, *Divan*, be İhtimam-i Muhammed Tegi Muderris Rezevî, İntişârât-i İlmî ve Ferhengi, Tahran 1376 hş.

Erbeli, Ali b. İsâ, *Keşfu'l-Gimme fî Me'rifetu'l-Eimme*, II, Daru'l-Kutubu'l İslamiyye, Beyrut 1401/1981.

er-Rafîi, Mustafa Sâdık, *Târîh-i Adab-ı Arap*, Mektebetel İymân, I, el-Mensuret, 1329.hk.

er-Râzî, Ebû Bekir Emin Ahmed, *Heft İklim*, tsh. Cevâd Fazil, Ketâbfuruşi-yi Ali Ekber İlmî ve Ketâbfuruşi-yi Edebiyye, III, Tahran 1293/1340 hş.

er-Râzî, Ebû Bekir Emin Ahmed, *Heft İklim*, tsh. Muhammed Rıza Tâhirî, İntişârât-i Suruş, II, Tahran 1389 hş.

Esko, Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, XXXVI.

Eşref, Ahmed, "Vijegiha-yi Tarihi-yi Şehrneşini der İran-i Devre-yi İslamî", *Mecelle Nâme-yi Ulum-i İçtimaî*, Şomareyi: 4, 1353 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'r-Rusul ve'l-*

Mülûk, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), IV. basım, Asâtir, IV, Tahran 1372 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), İntişârât-i Bunyâd-i Ferhengi-yi İran, VII, Tahran 1354 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Yadnâme-yi Taberî*, Sâzmân-i Çap ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng-i İrşâd-i İslâmî, Tahran 1369 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*, be Kuşeş-i Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, IX, Dar el-Turas, Beyrut 1387/1967.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, de Goeje Yay., XV, Liden 1901-1879.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Taberî* (*Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*), (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), IV. Basım, İntişârât-i Asâtir, XII ve V, Tahran 1372 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Taberî*, II. basım, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende, II, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1364 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk* Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende, VI. basım, V, Esâtir, Tahran 1383 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Taberî*, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende, V, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng, Tahran 1353 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Teberî ya Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), IV. basım, XVI, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1372 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Taberî ya Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), IV. Basım, İntişârât-i Esâtir, XIII, Tahran 1372 hş.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târîh-i Taberî* (*Târihü'l-ümem ve'l-mülûk*), III, İntişârât-i İzzüddîn, Beyrut 1987.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'l-ümem ve'l-*

mülûk, be Kuşeş-i Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, VIII, Dar-i el-Turas, Beyrut 1387/1967.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, *Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, VI. basım, (Çev. Ebu'l-Kasım Pâyende), I Ve II, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1383 hş.

Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, TTK Yay, Ankara 1971.

Fakîh Muhammedi Celali (Behru'l-Ulum) Gilânî, Muhammed Mehdî, *Er-Rehimet-Teyyib, Tezkire-yi Bibi Şehrbanu*, İntişârât-i Fıkh, Kum 1378 hş.

Fakîh Muhammedi Celali (Behru'l-Ulum) Gilânî, Muhammed Mehdî, *er-Rical*, be Kuşeş-i Muhammed Sadık Behru'l-Ulum ve Hüseyin Behru'l-Ulum, İntişârât-i Ketabkhâne-yi Sadik, III, Tahran 1363 hş.

Fayda, Mustafa, "el-Belâzürî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, V.

Feday-yi Irakî, Golamrıza, *Hayat-i İlmî der Devre-yi Al-i Büveyh*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş.

Fekihî, Ali Asger, *Al-i Büye ve Ozae-i Zaman-i İyşan*, İntişârât-i Seba, Tahran 1366 hş.

Ferheng-i Coğrafya-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran, Sâzmân-i Coğrafya-yi Niruha-yi Musallah, XXXVIII, Tahran, 1370 hş.

Ferhudi, Rehmetu'l-Lah, Mîr Şefîyi, Mehbube Sadat "Te'sir-i Vekf der Gustereş ve Tusee-yi Fiziki-yi Şehr-i Rey", *Mecelleyi Miras-i Câvidân*, Şomareyi:61, Bahar 1387 hş.

Ferruhi-yi Sistânî, Ali b. Culug, *Divan-i Hekim Ferruhi-yi Sistânî*, be Kuşeş-i Muhammed Debir-i Siyâki, İntişârât-i Zavvar, Tahran 1349.hş, 200. Kaside.

Frye, Richard Nelson, *Mirâs-i Bâstâni-yi İran*, (Çev. Mesûd Receb Niya), Şirkat-i İntişârât-i İlmî ve Ferheng-i, Tahran 1373 hş.

Frye, Richard Nelson, *Mirâs-i Bâstâni-yi İran*, (Çev. Mesûd Receb Niya), İlmî Ferhengi, Tahran 1368 hş.

Frye, Richard Nelson, *Târîh-i İran Cambridge (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyân)*, X. basım, (Çev. Hasan Enûşe), Emir Kebir, Tahran 1379 hş.

- Frye, Richard Nelson, *Târîh-i İran Cambridge, Tâhîriyân, Sâffâriyan, Sâmânîyan, Gazneviyan, Büiyan*, (Çev. Teymur Kâdirî), İntişârât-i Mehtâb, IV, Tahran 1387 hş.; 1389 hş.
- Frye, Richard Nelson, *Târîh-i İran Cambridge, ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçukiyan (ez Furupaşı-yi Devlet-i Sâsâniyân ta Ameden-i Selçukiyan)*, X. basım, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir kebir, IV, Tahran 1390 hş.
- Fuad, Seyyid Eymen, *Mesadir Târihi 'l-Yemen fi 'l-Asri 'l-İslami*, Menşurat-i Elme'hed el-Fernesi li'l-Asar'il Şerkiye, Kahire 1974.
- Furuzan Fer, Bediüzzaman, *Suhen ve Suhenveran*, İntişârât-i Harezmi, Tahran 1380 hş.
- Furuzanî, Ebu'l-Kasım, "Hude-yi Abbâsiyan der Sugut-i Sâffâriyan", *Mecelleyiy Rüşd-i Amûziş-i Târîh*, Şomareyi:1, Payiz 1378 hş.
- Galgaşandi, Ahmed, *Subhu 'l Âşâ fi Sinaeti 'l İnşâ*, Vizaret-i Işıgafet ve'l İrşade'l Kâvmi, III, Kahire tsz.
- Gaznevi, Seyyid Hasan, *Divan*, tsh. Muhammed Tegi Muderris, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1362 hş.
- Gazzali, Muhammed, *Nesiheti 'l-Muluk*, be Kuşes-i Celaleddin Humayi, İntişârât-i Bâbek, Tahran 1361 hş.
- Gefti, Ali b. Yusuf, *Târihi 'l Hükemâ*, be Kuşes-i Behmen Darayi, İntişrat-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1347 hş.
- Gerdizî, Ebû Saîd Abdülhayy b. ed-Dahhâk b. Mahmud, *Târîh-i Züyyinü 'l-ahbar*, tsh. Abdül-Hay Habibi, Dünya-yi Kitab, Tahran 1363 hş.
- Gerdizî, Ebû Saîd Abdülhayy b. ed-Dahhâk b. Mahmud, *Târîh-i Züyyinü 'l-ahbar*, tsh. Abdül-Hay Habibi, İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1347 hş.
- Ghirshman, Roman, *İran ez Agâz ta İslam*, (Çev. Muhammed Muin), İntişârât-i İlmî ve Ferhengi, Tahran 1979-1895.
- Ghirshman, Roman, *İran-i Bâstân*, II. basım, (Çev. Ya'kup Ajend), İntişârât-i Mula, Tahran 1389 hş.
- Ghirshman, Roman, *İran ez Agâz ta İslam*, (Çev. Muhammed Muin), İlmî ve Ferhengi, Tahran 1383 hş.

- Golşenî, Abdü'l-Kerim, "Ferheng-i İran der Gelemruv-i Türkan-i Selcuki", *Mecelle-yi Honer ve Merdum*, Şomareyi:171, Dey Mah, 1355 hş.
- Guy, Le Strange, *Coğrâfyâ-yi Târîhi-yi Serzeminha-yi Hilâfet-i Şarki*, (Çev. Mehmud İrfân), Şirket-i İntişârât-i İlmî Ferhengî, Tahran 1393 hş.
- Guzareş ve Çeşm Andâz-i Şehristân-i Rey, Tehiye ve Tedvin Tevesut-i Muavinet-i Bernâmerizi ve Edâri Mali-yi Guruh-i Terh ve Bernâme, 1390 hş.
- Guzeşte, Nâsır, *Dairetü'l mearif-i Bozorg-i İslam*, Yay.Haz. Kâzım Musevi-yi Bucnurdî, İntişârât-i Merkez-i Dairetü'l mearif-i Bozorg-i İslam, IV, Tahran 1385 hş.
- Güner, Ahmet, "Ebûl-Fazl b. Amid", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1999, XX.
- Habibi, Abdül Hay, *Târîh-i Afganistan bad ez İslâm*, Muştemel ber Ozac-i Siyâsî, Idârî, Fikrî, İçtimâî, İktisâdî der do Gern-i Avvel-i Hicri ta Hudûd-i 200.h, İntişârât-i Efsoun, Tahran 1380 hş.
- Habibi, Abdül Hay, *Târîh-i Züyyinü'l-ahbar*, be Kuşêş-i Abdül Hayy Habibi, Bunyad-i Ferheng-i İran, Tahran 1363 hş.
- Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüşt Ahura Mazda*, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1995.
- Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender, Şîrvânî, *Büstânü's-seyâhet*, İntişârât-i Ketabhâne-yi Senâyi ve Ketabfuruşî-yi Mehmudî, Efest, Taş basım, byy, tsz.
- Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender, Şîrvânî, *Hâdîketü's-seyâhet*, Sâzman-i Çap-i Dânişgâh, byy, 1348 hş.
- Hacı Zeynel Âbidîn b. Molla İskender, Şîrvânî, *Riyâzü's-seyâhet*, tsh. Asgar Hamed (Rabbani), İntişârât-i Ketabfuruşî-yi Sadi, Tahran 1339 hş.
- Hacı Halife, Mustafa b. Abdüllah, (1017. h-1067) *Takvimut-Tevârih*, tsh. Mîr Haşim Müheddis, Neşr-i Miras-i Mektub, Tahran 1376 hş.
- Hacı Kasimî, Kambiz, *Gencnâm-i*, (Çev. Klod Kerbâsî), Ferheng-i Asâr-i Mimârî-yi İslami-yi İran, 12. Defter, İmâmzâdeha ve Megâbir, İkinci Kısım, Merkez-i Çap ve İntişârât-i Dânişgâh-i Şehit Beheştî, Tahran 1389 hş.
- Hakikat, Abdürrefî', *Târîh-i Kumis*, 2. basım, İntişârât-i Afitâb, Tahran 1983 hş.

Halilî Şîrvânî, Camal, *Nuzhetu'l-Mecalis*, tsh. Muhammed Emin Riyâhî, İlmî, Tahran 1375 hş.

Han Muhammedi, Leila, *Dâneşnâme-yi Cihân-i İslam*, Yay.Haz. Golam Ali Hadad-i Adel, İntişârât-i Merkez-i Dîretü'l Mearif-i İslami, XIX, Tahran 1394 hş.

Hând Mîr, Gıyasüddîn b. Humâmeddin, *Habibü's-Siyer fi Ahbâr-i Afrad-i Beşâer*, Yay. Haz. Muhammed Debir-i Siyâki, Ketabhâne-yi Hayyam, II, Tahran 1362 hş.

Hând Mîr, Gıyasüddîn b. Humâmeddin, *Habibü's-Siyer fi Ahbâr-i Afrad-i Beşâer*, II. Cildin Evvel Parçası, İntişârât-i Tahran, Tahran 1379 hş.

Hând Mîr, Gıyasüddîn b. Humâmeddin, *Habibü's-Siyer Fi Ahbâr-i Afrad-i Beşâer*, İntişârât-i Hayyam, Tahran 1380 hş.

Hând Mîr, Gıyasüddîn b. Humâmeddin, *Habibü's-Siyer fi Ahbâr-i Afrad-i Beşer*, III. basım, tsh. Muhammed Debir-i Siyâki, Mukaddeme-yi Calaleddin Humayi, İntişârât-i Hayyam, III, Tahran 1362 hş.

Hansâri, Muhammed Bâgir, *Ruzati'l-Cennat*, I-VIII, Mektebete'l-İsmâciliyân, I, Tahran ve Kum 1390.hk,

Hasanlı, Kavus-Nâderî, Siyâmek, “Şehr-i Kuhen-i “Rey” der Buf-i Kur, Bâzhâni-yi Anasur-i Ferheng-i, İçtimaî, ve Coğrafya-yi Târihî”, *Mecelleyi Nagd-i Edebi*, Şomareyi: 23, Payiz, 1392 hş.

Hâşemî, Muhammed Mahmud, “Te'sir-i Coğrafya ber Tahavvulat-i Siyasî, İktisâdî Ve Mazhabî-yi Rey”, *Mecelleyi Hered Nâme*, Şomareyi: 10, 4. Yıl, Bahar ve Tabestan-i 1392 hş.

Hatib Bağdadî, Ahmed b. Ali, *Târîh-i Bağdad*, Efest-i Beyrut, 335/10, Kahire 1349 hş.

Havafi (777-845), Ahmed b. Muhammed, *Mucmel-i Fasihî*, be tsh. Mahmud Ferruh, İntişârât-i Bâstân, I, Meşhed 1336 hş.

Hazayil, Hasan-Râzî, Abdüllah, *Târîh-i Mufessel-i İran ez Agâz ta Pâyân-i Devre-yi Pehlevi*, İntişârât-i Debir, Tahran 1388 hş.

Hekim, Muhammed Tegi Hân, *Genc-i Dâniş be Nakl ez Ziinetü'l-Mecalis*, be İhtimam-i Muhammed Ali Suti ve Cemşid Kiyânifer, İntişârât-i Zerrin, Tahran 1366 hş.

Hekimiyân, Ebu'l-Fütûh, *Mecmue-yi Makalat Gilânşenâsi*, be Kuşş-i M. P. Cektâyî, byy

1369 hş.

Hemedânî, Muhammed b. Mehmud, *Acâyib Nâme*, be Kuşeş-i Ca'fer Muderres-i Sâdeki, Merkez, Tahran 1375 hş.

Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr İmâdüddîn, *Câmiü't-tevârih; Târih-i Al-i Selçuk*, tsh. Muhammed Roşen, İntişârât-i Mirâs-i Mektub, Tahran 1385 hş.

Hemidî, Ce'fer, *Târih Negârân*, İntişârât-i Dânişgâh-i Şehid beheştî, Tahran 1372 hş.

Herevî, Cevâd, "İlel-i Zuhur ve Sibât-i Sâmanîyan", *Mecelleyiy Edebiyat ve Ulum-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Bircend*, Şomareyi: 4, Tabestan 1383 hş.

Herodotus, *Târîh-i Herodotus*, (Çev. Golam Ali Vahid Mazendarani), III. Kitâb, İntişârât-i Muhammed Ali İlmî, Tahran 1324 hş.

Hidayet, rıza Goli, *Mecmeu'l-Feshâ*, be Kuşeş-i Mezâhir Museffa, İntişârât-i Emir Kebir, II, Tahran 1339 hş.

Hidayetî, Muhammed Ali, *Astâne-yi Rey*, Şirket-i Sahâmi-yi Efest, Tahran 1344 hş.

Hillî, İbn İdris, *el-Seraiir*, Taş basım, Tahran 1270.hk.

Hiyâbânî, Muhammed Ali, *Reyhânetü'l-Edeb*, II. basım, Kitabfuruşî-yi Hayyam, VII, Tebriz, tsz.

Honer, Ali Muhammed, *Yaddaştâ-yi Sendbâdnâme*, İntişârât-i Bunyad-i Mukufat-i Mahmud Afşâr, Tahran 1386 hş.

Huncî, Emîr Hüseyin, *Târîh-i İran-i Kadim*, İntişârât-i Azer, Tahran 1390 hş.

Hüseyin Kerimân, "Nazari be Makale-yi Rey", *Yadnâme-yi İran-i Minorsky*, Edt. İrac Afşâr, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran 1241 hş.

Hüseyinî, Sadreddîn Ebu'l Hasan Ali b. Nâsır, *Zübdetü't-tevârîh*, İntişârât-i İl-i Şâhseven Bâğdâdî, Tahran 1380 hş.

Hüseyinî-yi Deştî Seyyid Mustafa, *Meârif ve Meâref (Dâyretül-Mârif-i Came-i İslami)* Müessese-yi Ferhengi-yi Asar-i Milli, III, Tahran 1385 hş.

İbn Aâsam, Ebi Muhammed Ahmed, *el-Fütûh*, Daru'l-Kutubu'l-İlmîyye, I, Beyrut 1406.

İbn Abbar, Muhammed b. Abdullah, *el-Tekmiletü'l-Kitâbi'l-elsilet*, Abdussalam Haras Yay., IV, Beyrut 1415/1995,

- İbn Babûye, Muhammed b. Ali, *el-Hisal*, be Kuşeş-i Ali Ekber Gaffarî, Kum 1362 hş.
- İbn Babûye, Muhammed b. Ali, *Sevabe 'l-Amal ve İkabe 'l-Amal*, be Kuşeş-i Muhammed Mehdi Hasan hersan, İntişârât-i el-Mektebete'l Heyderiyye, Necef 1392/1972.
- İbn Cuzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Müntezem*, Heyder Abad, VII, Deken 1359.hk.
- İbn Ebi Hatim, Abdur-Rahman b. Muhammed, *Tegdimatu 'l-Marifeti 'l-Kitâb el-Cerh vel-Tadil*, Heyder Abad-i Deken 1371/1952.
- İbn Ferezi, Ebû Muhammed Abdüllah, *Târîh-i Ulemau 'l-Endüles*, I. Kısım, Kahire 1966.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber*, (Çev. Abdü'l-Muhammed Ayeti, İntişârât-i Müessese-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Ferhengî, III, Tahran 1364 hş.
- İbn Hallikan, Ahmed, *Târîh-i İbn. Hallikan*, tsh. Farhad Mirza (Mütemiduddevle), İntişârât-i Tahran, Tahran 1284.hk.
- İbn Hallikan, Ahmed, *Vefeyâtü 'l-A'yân Anba-i Abnau 'z-Zaman*, be İhtimam-i Ehsan Abbâs, Dar-i Sadr, Beyrut, Elşerif er-Rezi, II, Kum 1398/1978.
- İbn Havkal, Muhammed b. Ali, *Sefernâme-yi İbn Havkal (İran der Suretu 'l-Arz)*, II. basım, (Çev. Ca'fer Şuâr), Emir Kebir, Tahran 1366 hş.
- İbn Havkal, Muhammed b. Ali, *Suretü 'l-Arz*, (Çev. Ca'fer Şuâr), Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1345 hş.
- İbn Havkal, Muhammed b. Ali, *Suretü 'l-Arz*, 2. basım, Leiden, II, Brill 1967.
- İbn Havkal, Muhammed b. Ali, *X. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yedi Tepe Yay., İstanbul 2014.
- İbn Hucr, Ahmed b. Ali, *Lisanu 'l Miyzân*, Heyder Abad-i Deken, 1329-1331, 16/2.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed, *Mesâlik ve Memâlik*, (Çev. Hüseyin Kara Çanlu), İntişârât-i Mutercim, Tahran 1370 hş.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed, *Mesâlik ve Memâlik*, be Kuşeş-i Dehuye, Liden, 1967.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed, *Mesâlik ve Memâlik, Yollar ve Ülkeler Kitâbı*, (Çev. Murat Ağarı), Yay., İstanbul 2008.

- İbn Hurdâzbih, Übeidullah b. Abdullah, *el-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, offset Liden, Dar-i Sadr, Beyrut 1992.
- İbn İsfendiyâr kâtib, Bahaeddin Muhammed b. Hasan, *Târih-i Taberistân*, I-II, tsh. Abbâs ikbal, İhtimam-i Muhammed Ramazanî, İntişârât-i Haver, Tahran 1320/1902.
- İbn İsfendiyar, Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, II. basım, Kelâle-yi Haver, Tahran 1366 hş.
- İbn İsfendiyar, Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, tsh. Abbâs İkbâl Aştîyânî, be İhtimam-i Muhammed Ramazanî, 3. Kısım, Asâtir, Tahran 1389 hş.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'nihâye Kâmiyyet*, I-XIV, Kahire 1351-1358. H.II.c.
- İbn Makul, Ali, *el-Akmal*, be İhtimam-i Abdurrahman Muellimi-ye Yemanî, IV, Heyder Abade-i Deken 1384/1965.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ali Nakî Münzevî), İntişârât-i Tus, II, Tahran 1376 hş.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ebu'l-Kasım İmami ve Ali Nakî Münzevî), Suruş ba Hemkari-yi Tus, VI, Tahran 1369 hş.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Ebu'l-Kasım İmami ve Ali Nakî Münzevî), İntişârât-i Suruş ba Hamkari-yi Tus, V, Tahran 1369 hş.
- İbn Rusteh, Ahmed, *Â'lâku'n-Nefîse*, (Çev. ve Tâlik: Hüseyin Kara Çanlu), Emir Kebir, Tahran 1356 hş.
- İbn Tâbâtâbâ, İbrahim b. Nâsır, *Mengeletu'l Talibiyet*, thk. Seyyid Muhammed Mehdî Seyyid Hasan Hersan, Menşurât-i Metbee-yi Heyderi, Necef 1388/1983.
- İbn Teyfur, Ahmed b. Tâhîr, *Kitâb-i Bağdad*, be Kuşuş-i Muhammed Zahed Kevserî, el-Mektebete'l hançî, Kahire 1368/1949.
- İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'lÜmem*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, Mustafa Abdülkadir 'Ata, Beyrut, XVI, Darü'l Kütûbu'l 'İlmîyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târîh*, (Çev. Abdülkerim Özeydın), İslâm Târîhi, Bahar Yay., X, İstanbul 1987.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Çev. Ahmed Ağırakça), İslâm Târihi, Bahar Yay., VII, İstanbul 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Çev. Ahmed Ağırakça), İslâm Târihi, Bahar Yay., VIII, İstanbul 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Çev. Abdullah Köşe), İslâm Târihi, Bahar Yay., VI, İstanbul 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dar-i Sadr ve Dar-i Beyrut, IV, Beyrut 1358/1965.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dar-i Sadr, VIII, Beyrut 1982/1402.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV. basım, Müessesese-yi et-Târih el-Arabi, VII, Beyrut 1414/1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, İntişârât-i Dar-i Sadr, VIII ve IX, Betrut 1399.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, tsh. Muhammed Yusuf Degage, Daru'l-Kutubu'l-İlmîyye, VIII, Beirut 1407.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil*, (Çev. Ali Haşemiye Hairî), İntişârât-i Kutub-ı İran, XVI, Tahran 1351 hş.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil*, (Çev. Ali Haşemi-ye Hairî), İntişârât-i Kutub-ı İran, XXII, Tahran 1351 hş.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil fi't-Târîh)*, (Çev. Abbâs Halilî), Şirket-i Çap ve İntişârât-i Kutub, XVIII, Tahran 1351 hş.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, Abbâs Halili-Ebu'l-Kasım Halet, İlmî ve Ferhengi, XXX, Tahran 1371 hş.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil)*, Abbâs Halili, Şirkat-i Çap ve İntişârât-i Kutub, XXII, Tahran 1351 hş.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Bozorg-i İran ve İslam, (el-Kâmil fi't-Târîh)*, Abbâs Halilî, Şirket-i Çap ve İntişârât-i Kutub, XXIII, Tahran 1351 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî- Ebu'l-Kasım Halet), III, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil*, VIII, IX, İntişârât-i Dar-i Sadr, Beyrut 1399.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî- Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XXII, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî -Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XXIII, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî - Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XIX, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî -Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XVIII, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî - Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XX, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslam ve İran*, (Çev. Abbâs Halilî -Ebu'l-Kasım Halet), İlmî, XXI, Tahran 1371 hş.

İbnü'l-Fakîh Hemedânî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed, *Tercüme-yi Muhtasarü'l-büldân (İran Kısım)*, (Çev. Muhaqqmed Rıza Hekimi), İntişârât-i Bunyad-i Farhangi-yi İran, Tahran 1379 hş.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Tercüme-yi Muhtasarü'l-büldân (İran Kısmı)*, (Çev. H. Mesûd), İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1349 hş.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi'l-büldân*, Dar-i Sadr Beyrut, Efest Liden, 1302.hk.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi'l-büldân*, Metbâe-yi Beril, Liden 1302.hk.

İkbal Aştîyânî, Abbâs, "Lehce-yi Tahranî", *Mecelle-yi Yâdegâr*, Şomareyi: 4 ve 5, 5. yıl. 1327.hş.

İkbal Aştîyânî, Abbâs, be İhtimam-i Seccâd Şemseddinî, *Târîh-i İslam ve Silsileha-yi bed*

ez İslam dar İran, İntişârât-i Ervend, Tahran 1390 hş.

İkbal Aştîyânî, Abbâs, *Târîh-i Mogol*, IV. basım, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1356 hş.

İkbal Aştîyânî, Abbâs, *Târîh-i Mufessel-i İran*, be Kuşêş-i Muhammed Debir-i Siyâki, İntişârât-i Ketabhâne-yi Hayyan, byy, tsz.

İlyas Üzüm, “Şia”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, XXXIX.

İmadi Şehriyârî, *Divan İmâdî Şehriyârî*, Mukaddime ve tsh. Zebihüllah Hebib Nijad, İntişârât-i Telaye, Tahran 1381 hş.

İmâmeddin İsfahânî, Muhammed b. Hamid, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, tsh. Yahya Murad, Daru’l- İlmiyye, Beyrut, 1425.hk/2004.

İmâmeddîn İsfahanî, Muhammed b. Hemid, *Târîh-i Devlet-i Al-i Selçuk*, İhtisâr-i Feth b. Ali b. Muhammed Bündârî, Şirket-i Teb’ul-Kutubu’l Arabiyye, Mısır 1425.

İncu-yi Şirâzî, Camaledin Hüseyin b. Fahriddin Hasan, *Ferheng-i Cihângiri*, I-III, Edt. Rahim Afifî, Müessese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Meşhed, Maşhed 1351 hş.

İsfahânî, Ebû Abdüllah Hamze, *Seniye’l- Muluku’l-Arz ve’l-Enbiyâ*, be Kuşêş-i Seyyid Cevâd İranî, Berlin 1340/1921-22.

İsfahânî, Ebû Abdüllah Hamze, *Seniye’l-Muluku’l-Arz ve’l-Enbiyâ*, III. basım, (Çev. Ca’fer Şuâr, Neşr-i Sâzmend, Tahran 1385 hş.

İsfahanî, Hamze b. Hasan, *Târîh-i Peygamberan ve Şahan (Seniye’l-Muluku’l-Arz Ve’lanbiya)*, (Çev. Ca’fer Şuâr, İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1346 hş.

İsfahânî, Hamze, *Târîh-i Seniye’l-Muluku’l-Ârz ve’l-Anbiya*, Metbee-yi Kavyânî, Berlin 1340.

İsfizârî, Muînüddîn Muhammed, *Ravzâtü’l-cennât fi evsâfi Medîneti Herât*, I-II, be Kuşêş-i Seyyid Muhammed Kâzım İmam, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1338 hş.

İşkâfî, Ebû Ca’fer, *el-Mi’yâr ve’l-Muvâzinet*, thk. Muhammed Bagır Mahmudî, Menşurat-i Müessese-yi Mahmudî, Beyrut 1402/1981.

İstâhrî, Ebû İshak İbrahim, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, be İhtimam-i De Goeje, Liden 1967.

- İstâhrî, Ebû İshâk İbrahim, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, be Kuşêş-i İrec Afşâr, İntişârât-i Bungâh-i Tercum-i ve Neşr-i Kitab, Tahran 1347 hş.
- İstâhrî, Ebû İshâk İbrahim, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, III. basım, (Çev. Farsi 5. ve 6. h, be İhtimam-i İrec Afşâr), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1368 hş.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, “Tevârih Mutaelik be Makbare-yi Tuğrul”, *Mecelleyiy Şeref*, Şomareyi: 29, Receb 1302.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Han, *Dureru't-Tican fi Târîh-i beni el-Eşkan*, be Kuşêş-i Nimet Ahmedi, Taş Basım, Tahran 1309.hk.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, *Târîh-i Eşkâniyân (Dureru't-Ticân fi Târîh-i beniy'l-Eşkân)* be Kuşêş-i Nimet Ahmedi, İntişârât-i Atlâs, Tahran 1371 hş.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, *Târîh-i Sevad Kuh-i Mâzenderân*, tsh. Mustafa Ahmed Zade, İntişârât-i Fikr-i Ruz, Tahran 1373 hş.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, *Tatbik-i Lugât-i Coğrafya-yi Kadim ve Cedit-i İran*, tsh. Mîr Haşem Muheddis, Emir Kebir, Tahran 1363 hş.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, *Mirâtü'l-Büldân*, tsh. ve Havaşi: Abdülhüseyn Nevâî-Mîr Haşim Muhaddis, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, IV, Tahran 1367 hş.
- İtimadüs-Saltanat, Muhammed Hasan Hân, *Târîh-i Eşkâniyân (Dureru'l-Ticân fi Târîh-i beniy'l-Eşkân)*, Taş basım, II, Tahran 1309.hk.
- İymânî Fer, Muhammed, *Târîh-i Tahavvulat-i Siyâsî, İçtimaî, İktisâdî, ve Ferhengî der Devre-yi Al-i Büye-yi Fars*, İntişârât-i Müellif, Tahran 1389 hş.
- İzedyâr, Asiyâ-Rezâyi, İymâ, *Teşkilât ve Siyâsethâ-yi Nizâmi-yi Silsile-yi Al-i Büye*, İntişârât-i Ferhengi-yi İliya, Raşt 1388 hş.
- İzedyar, Hüccetullah, “Mahiyyet ve Tesirât-i Leşkerkeşiha-yi Sultan Mahmud Gaznevi be Serzemin-i Hind”, *Mecelleyiy Misbâh*, Şomareyi: 13, 4. Yıl, 1376 hş.
- İzgi, Cevat, “Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, XXV.
- Jackson, Abraham Williams, *Sefernâme-yi Jackson*, (Çev. Menuçihir Emirî-Fereidun Bedreyi), Neşr-i Hârezmî, Tahran 1352 hş.

Kadyanî, Abbâs, *Coğrafya-yi Târîh-i Rey (Rega)*, 2. basım, İntişârât-i Arven, Tahran 1384 hş.

Kadyanî, Abbâs, *Coğrafya-yi Târîhi-i Rey (Raga)*, Arven, Tahran 1379 hş.

Kaedan, Asger, *Astan-i Mukaddes-i Hz. Abdü'l-Azim Hasani der Guzeşt-i ve Hal*, Daru'l-Hadis, Kum 1382 hş.

Kafesoğlu, İbrahim, "Peserane Selçuk", (Çev. Hüseyin Alyarı), *Neşriyye-yi Daneşkede-yi Edebiyyat ve Ulum-i İnsani-yi Tebriz*, Sayı:10, Bahar 1353 hş.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular Tarihi*, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1972.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1953.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul 2007.

Karaçanlu, Hüseyin, "Makale-yi Coğrafya-yi Târîhi-yi Rey", *Mecelleyiy Berresiha-yi Târîhi*, Şomareyi: 70, Hurdad ve Tir Mah, 1356.hş; <http://www.noormags.ir>

Karaçanlu, Hüseyin, "Coğrafya-yi Târîhi ve Asar-i Bâstâni-yi Veramin", *Mecelleyiy Berresiha-yi Târîhi*, Şomareyi: 54, Azer ve Dey 1353 hş.

Karadeniz, Yılmaz, *İrân Târîhi*, Selenge Yay., İstanbul 2012.

Kaşı, Tegi, *Hulasetel-Aşâr ve Zübdetü'l-afkar*, Nushe-yi Hetti-yi Şomareyi 5964 Dânişgâh-i Tahran, 1033.hk.

Katip Çelepi, Hacı Halife, *Tercüme-yi Cihan nima (1) İran ve Kafkaz kısmı*, tsh. ve tuzih: Seyyid Mehdî Cevadî, İntişârât-i Muhakkik-i Erdebili, Erdebil 1391 hş.

Kavamî er-Râzî, Bedreddin, *Divan*, tsh. Celaleddin Armuy, Muheddis, İntişârât-i Sepehr, Tahran 1334 hş.

Kazvînî, Muhammed Murad b. Abdurrahman, "Memduh-î İmâdi", *Bist Makale-yi Kazvînî*, İntişârât-i İbn-i Sinâ, II, Tahran 1332 hş.

Kazvînî, Muhammed Murad b. Abdurrahman, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, tsh. Seyyid Muhammed Şahmuradi, Dânişgâh-i Tahran, II, Tahran 1373 hş.

Kazvînî, Muhammed Murad b. Abdurrahman, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, tsh. Abbâs İkbâl, be İhtimam-i Muhammed Ramazanî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran,

I, Tahran 1373 hş.

Kehhale, Ömer Reza, *Alamu 'n-Nisâ*, Muesse-se-yi el-Risalet, II, Beyrut 1402.

Kejuri, Muhammed Bagir, *Cennetün'neyiim ve'l-Eyşü's-Selim*, Taş basım, Tahran 1296.hk.

Kerimân, Hüseyin, *Berhü Asâr-i Bâgimând-yi Rey-i Kadim*, İntişârât-i Dânişgâh-i Milli, Tahran 1350 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Rey-i Bâstân*, Encumen-i Asâr-i Milli, I, Tahran 1345 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Rey-i Bâstân*, Encumen-i Asâr-i Milli, II, Tahran 1345 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Rey-i Bâstân*, Encumen-i Asâr-i Milli, III, Tahran 1345 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Rey-i Bâstân*, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, II, Tahran 1349 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Tahran der Guzeşt-i ve Eknun*, İntişârât-i Dânişgâh-i Milli, Tahran 1355 hş.

Kerimân, Hüseyin, *Tebersî ve Mecmeü'l-Beyân*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1361 hş.

Kesâyi, Nurullah, *Ferheng-i Nihâdhâ-yi Amuzeşi-yi İran*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş.

Keyhan, Mesud, *Coğrafya-yi Mufessel-i İran*, Matbae-yi Meclis-i Şura-yi Milli, II, Tahran, 1311 hş.

Kılausner, Carla L., *Divansâlârî der Ahd-i Selçukî*, (Çev. Ya'kub Ajend), intişârât-i Emir Kebir, Tahran 1382 hş.

Kitapçı, Zekeriya, "Asrın Olayı: Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kaim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Târîhî Gerçekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı.1. Konya 1994, 35-36.

Kiyânî, Muhammed Yusuf, *Şehrâ-yi İran*, Makale-yi Hüseyin Kerimân, ba Hamkari-yi Cihâd-i Dânişgâhî, II, Tahran 1366 hş.

Koçak, İnci, "Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2005, XXX.

Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, MEB Yay., 1976.

- Köymen, Mehmet Altay, “Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1975, sayı. 4, s. 75-125
- Köymen, Mehmet Altay, “Dünyü Kadınlar Yılı Münasebetiyle Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını [Harezmi Altuncan Hatun]”, *Milli Kültür Dergisi*, 1 (1), s. 44-45.
- Köymen, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târîhi: Alp Arslan ve Zamanı*, 5. Bsk (tıpkı basım), TTK Yay, III, Ankara 2011.
- Kumi, Hac Şeyh Abbâs, *Hedyetü’l-Ehbab*, Emir Kebir, Tahran 1363 hş.
- Kumi, Hac Şeyh Abbâs, *Müntehiyü’l-Aâmal*, İntişârât-i Hicret, I, Kum 1371 hş.
- Kumi, Hac Şeyh Abbâs, *Müntehiyü’l-Amal*, Kitabfuruşiy-i hac Muhammed Ali İlmî, II, Tahran 1363 hş.
- Küleynî, Muhammed b. Ya’kub, *Usul-i Kâfi*, İntişârât-i Ali Ekber Gâffârî, I, Tahran 1363 hş.
- Kürkçüoğlu, Erol, “Başlangıçtan Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV.
- Lavi, Habib, *Târîh-i Yahud-i İran*, I. basım, İntişârât-i Kitabfuruşiyi Bruhim, III, Tahran 1339 hş.
- Maâtufî, Esedullah, *Sikkeha-yi Mâzenderân*, Gürgen ve Ester Abad, Müessese-yi Ferhengi-yi İntişârât-i Pazine, Tahran 1392 hş.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Bed’ ve’t-Târih (Aferiynes ve Tarih)*, (Çev. Muhammed Rıza Şafiyi-yi Kedkenî), Bunyad-i Ferhengi-yi İran, IV, Tahran 1350 hş.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Bed’ ve’t-Târih*, (Çev. Muhammed Rıza Şafî-yi Kedkenî), Bungâh-i Ferhengi-yi İran, V, Tahran 1350 hş.
- Makdisî, Ebû Abdüllah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü’t-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Akâlim*, (Çev. Ali Nakî Münzevî), II. basım, Şirket-i Müallifân ve Mütercimân-i İran, Tahran 1361 hş.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhîr, *Âferiynes ve Târîh*, be Kuşes-i Muhammed Rıza, Şafiyi-yi Kedkeni, İntişaret-i Âgah, IV ve VI, Tahran 1374 hş.

- Malcolm, Kalej, *Târîh-i İctimai-yi Pârtiyân*, (Çev. Mesûd Receb Niya), Dünya-yi Kitab, Tahran 1374 hş.
- Malcolm, Sir john, *Târîh-i Kâmile İran*, (Çev. Mirza İsmail Hayret), İntişârât-i Efsoon, I, Tahran 1379 hş.
- Malcolm, Sir john, *Târîh-i Kâmil-i İran*, (Çev. Mirza İsmail Hayret), İntişârât-i Efsoon, II, Tahran 1379 hş.
- Maleki Miyanci, Ali, *Coğrafya-yi Rey*, Sâzman-i Çap ve Neşr-i Daru'l-Hadis, Kum 1383 hş.
- Maraşi, Zâhîreddin b. Seyyid Nesireddin, *Târîh-i Taberistân ve Ruyan ve Mazandaran*, be İhtimam-i Bernhard Dorn, Gusterde, Tahran 1363 hş.
- Mazhar, Şehab, “el-Reyy”, *el-Mevsuatu'l-Arabiyye Ansiklopedisi*, X, Heyet el-Mevsuatu'l-Arabiyye, Dimaşk 2004.
- Mecd, Mustafa, *Zuhur ve Sugut-i Aleviyan-i Taberistân (Târîh-i Siyâsî, İctimaî, Aleviyan-i Taberistân (250-316. H))*, İntişârât-i Resâneş, Tahran 1386 hş.
- Meçhul, *Hudûdu'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, be Kuşêş-i Menuçihir Sutude, Danişgah-i Tahran, Tahran 1340.
- Meçhul, *Hudûdu'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, V. Minorsky, Muter Abdüllah Duman ve Murat Ağarı, Kitâb Evi Yay., İstanbul 2008.
- Meçhul, *Hudûdu'l-Alem*, Tercume-yi Mir Hüseyin Şah, Mukaddime V. Barthold, Talikat V. Minorsky, tsh. Meryem Mir Ahmedi-Golam Rıza Verhram, Neşr-i Danişgah ez-Zehra, Tahran 1372.
- Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, be tsh. Muhammed Tegi Bahar, Meliküş-Şuera be Kuşêş-i Muhammed Ramazani, Haver, Tahran 1318.
- Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l- Kısâs*, tsh. Muhammed Tegi Bahar Meliküş-Şuarâ, be Kuşêş-i Muhammed Ramazanî, İntişârat-i Haver, Tahran 1318 hş.,
- Meçhul, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, II. basım, tsh. Meliküş-Şuerâ-yi Bahar, be Kuşêş-i Muhammed Ramazanî, byy, tsz.
- Meçhul, *Târîh-i Sistân*, tsh. Meliküş-Şuerâ-yi Bahar, Tahran 1314/1896.

Meçhul, *Târîh-i Sîstân*, tsh. Muhammed Tagi, Bahar Meliküş-Şuarây-i Bahar, 445-725.h aralarında telif edilmiştir, tsz, byy.

Meçhul, *Târîh-i Sîstân*, tsh. Muhammed Tegi Meliküş-Şuerâ-yi Bahar, II. basım, İntişârât-i Pedide-yi Haver, Tahran 1366 hş.

Mehellâti Şeyh Zebihüllah, *Riyahinu 'ş-Şeriyat*, Dar Elkutubu'l İlmîyye, Tahran, III, tsz.

Mehmet Altay Köymen, “Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını”, *Milli Kültür Dergisi* Kültür Bakanlığı, 1977.

Mehrâbâdî, Mitra, *Târîh-i Silsile-yi Ziyâri*, Dunya-yi Kitap, Tahran 1374 hş.

Melekzade Beyânî, Melike, “Tarih-i Sikke der İslam”, *Mecelleyiy Mârif-i İslami*, Şomareyi: 15, Tahran 1352 hş.

Merâkişî, Muhammed b. Muhammed, *El-zeyl ve 'l-Tekmilet Li 'l-Kitâb-i el-Musi ve 'l Silet*, II. Kısım, Ehsân Abbâs Yay., Beyrut tsz.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, VI.

Merçil, Erdoğan, “Mesûd b. Mahmud Gaznevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2004, XXIX.

Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yay., İstanbul 2005.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1. basım, TTK Yay., Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. basım, TTK Yay., Ankara 2007.

Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Yay., Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, I. basım, (Çev. Ebu'l-Kasım Payende), İntişârât-i İlmî Ferhengî, Tahran 1344 hş.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, be Kuşş-i Şarl Pla, V, Menşurât-i Camietu'l-Lubnaniyye, Beyrut 1973.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, (Çev.

- Ebu'l Kasım Payende), Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1365 hş.
- Meşkur, Muhammed Cevâd, *Târîh-i İrân Zemin: ez Ruzegâr-i Bâstân ta İnkırâz-i Kacariyye*, Çap-i Sevvom, İntişârât-i İshrâki, Tahran 1366 hş.
- Miles, George, *Târîh-i Sikk-i Şinâsî*, Târîh-i İran Cambridge, (Çev. Hasan Enûşe), IV, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1363 hş.
- Miles, George, *The Numismatic History Of Reyy*, The American Numismatic Society, New York 1938.
- Mîr Hând, Muhammed b. Havend Şâh, *Mülhekat-i Ruzetü's-Sefa-yi Nâsırî*, İntişârât-i Kitabfuruşî-yi Merkezi-yi Hayyam Piyruz, IX, Kum 1338 hş.
- Mîr Hând, Muhammed b. Havend Şâh, *Mülhekat-i Ruzetü's-Sefa-yi Nâsırî*, ths. Abbâs Zeryâb, İntişârât-i İlmî, III-IV-V, Tahran 1375 hş.
- Mîr Hândân, Seyyid Hemid, *Simâ-yi Rey*, Merkez-i Çap ve Neşr-i Sâzmân-i Tebligât-i İslami, Tahran 1373 hş.
- Mirzâyi, Zehra, “Avâmil-i Muessir der Pişreft-i İçtimaî, Ferheng-i ve İlmî-yi Şiayan-i Rey der Devre-yi Al-i Büye”, *Mecelleyiy Mutaliât-i Târîh-i Ferhengi*, (İlmî-Pejuheşi) Şomareyi: 15, Bahar, 1392 hş.
- Muderris Tebrizi, Mirza Muhammed Ali, *Reyhânetu'l-Edeb*, İntişârât-i Hayyam, III, Tahran 1326 hş.
- Muftâhârî, Hüseyin-Zamanî, Hüseyin, *Târîh-i İran ez Vurud-i Müselmanan ta Payan-i Tâhriyân*, İntişârât-i Semt, III. basım, Tahran 1386 hş.
- Muhammediye Malayerî, Muhammed, *Târîh-i Ferheng-i İran der Devran-i İntikal ez Asr-i Sâsânî be Asr-i İslamî*, İntişârât-i Tus, III, Tahran 1375 hş.
- Muheddis Kumî, Şeyh Abbâs, *Hedyetü'l-Ehbâb*, II. basım, Emir Kebir, Tahran 1363 hş.
- Muheddis Kumî, Şeyh Abbâs, *Müntehiyu'l-Aâmal*, İntişârât-i Hicret, I, Kum 1371 hş.
- Muheddis Kumî, Şeyh Abbâs, *Müntehiyu'l-Amal*, İntişârât-i Hicret, II, Kum, 1371 hş.
- Muheeddis kumî, Şeyh Abbâs, *Mefatihü'l-Cinaân*, tsh. Keşfi-yi Burucerdî, İntişârât-i Cihân, Tahran, tsz.
- Muhit Tabâtabâî, Seyyid Muhammed, “Razi der Şehr-i Rey”, *Mecelleyiy Goher*, Behmen,

Şomareyi: 1, 1351 hş.

Muin, Muhammed, *Ferheng-i Farsi-yi Muin*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1350 hş.

Muin, Muhammed, *Mezdisnâ*, VI. basım, Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1394 hş.

Muin, Muhammed, *Ferheng-i Farsi-yi Muin*, XIII. basım, Emir Kebir, V, Tahran 1378 hş.

Muin, Muhammed, *Mezdisnâ ve Edeb-i Parsi*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1338 hş.

Mukarrî, Ahmed b. Muhammed, *Nefihu'l-Teyyib*, Ehsân Abbâs Yay., III, Beyrut 1388/1968.

Munecim, İshâk b. Hüseyin, *Aâkamu'l-Mercan fi Zekri'l-Medâin el-Meşhûret fi Kull-i Mekan*, thk. Fahmi Saâd, (Çev. Muhammed Asef Fikret), Bunyad-i Pejuheşha-yi İslami Astân-i Kuds-i Razavî, Meşhed 1370 hş.

Musaheb, Golam Hüseyin, *Dairetü'l-Mearif-i Farsi*, İntişârât-i Emir Kebir, II, Tahran 1380 hş.

Musevi Bujnurdî, Muhammed Kâzım, *Dâyretulmarif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslami, III, Tahran 1369 hş.

Musevi, Seyyid Ahmed, “Burc-i Tuğrul Kojast”, *Mecelleyiy Keyhân-i Ferhangi*, IV. Sene, Şomareyi: VII, Mehr Mah 1366 hş.

Musevi, Seyyid Ahmed, “Mecmue-yi Abdü'l-Azim, Gencineyi ez Sünnet ve Honer”, *Mecelleyiy Miras-i Câvidân (Vakîf)*, 6. yıl, Şomareyi: I, Bahar, 1377 hş.

Musevi-yi Ruzâti-Meryem Doht, *Gencnâme-yi Ferhengi-yi Asâr-i Mimari-yi İslamî-yi İran Defter-i 11 İmamzâdehâ ve Megâbir*; (Çev. Kilod Kerbâsî), İntişârât-i Dânişgâh-i Şehid Beheştî, Tahran 1389 hş.

Mustafavî, Seyyid Muhammed Tegi, “Astâne-yi Hz. Abdü'l-Azim”, *Neşriye-yi Tâbân*, Şehriver, 1330 hş.

Mutehherî, Murtezâ, *Hemâse-yi Hüseyinî*, I-III, İntişârât-i Râzî, Kum 1371 hş.

Muttehîde, Roy, “*Hilafet-i Abbâsiyan der İran*”, *Târîh-i Cambridge*, (Çev. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emir Kebir, IV, Tahran 1363 hş.

- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel*, (Çev. Ali Öngül), Selçuklular Tarihi, Akademi Yay., I, İzmir 2000.
- Münzevî, Ahmed, *Zeyl-i Ahbârü't-Tivâl*, Dâneşnâme-yi İran ve İslam, Yay.Haz. İhsân yâr-i Şâter, İntişârât-i Bungâh-i Tercüm-i ve Neşr-i Kitab, X, Tahran 1360 hş.
- Müstafavî, Muhammed Tegi, *Asâr-i Târihi-yi Tahran*, Encumen-i Asâr ve Mefâhir-i Ferheng-i, Tahran 1375 hş.
- Müstafavî, Muhammed Tegi, *Asâr-i Târihi-yi Tahran*, tsh. Mîr Haşim Muhaddis, İntişârât-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1361 hş.
- Müstafavî, Seyyid Muhammed Tegi, “Astâne-yi Hz. Abdü'l-Azim der şehir-i Rey”, *Mecelleyiy Encumen-i Asâr-i Milli*, Şomareyi: 3, 4, payiz ve zemestan, 1330.hş.
- Müstafavî, Seyyid Muhammed Tegi, *Asâr-i Bâstâni-yi Tahran*, Tenzim ve tsh. Mîr Haşim Muhaddis, Neşr-i Encumen-i Asâr-i Milli, Tahran 1361 hş.
- Müstevfî Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed, *Nüzhetü'l-kulûb*, (III. Makale), be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâkî, İntişârât-i Taha, Tahran 1378 hş.
- Müstevfî Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed, *Nüzhetü'l-kulûb*, (III. Makale), be Kuşş-i Muhammed Debir-i Siyâkî, İntişârât-i Tahurî, Tahran 1336 hş.
- Müstevfî Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed, *Nüzhetü'l-kulûb*, be Kuşş ve İhtimam-i Guy Le Strange, Dünya-yi Kitab, Tahran 1362 hş.
- Müstevfî Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed, *Nüzhetü'l-kulûb*, el-Makaleti'l-Salaset, be İhtimam-i Guy Le Strange, Beril Yay, Liden 1331.
- Müstevfî Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed, *Târîh-i Güzîde*, Haz. Abdülhüseyn Nevâî, Müessese-yi İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1364 hş.
- Nacî, Muhammed Rıza, “Meşruiyet ve Pâygâh-i İçtimaî-yi Sâmânîyan”, *Mecelleyiy Kitab-i Mah-i Târih ve Coğrafya*, Şomareyi:157, Hurdad 1390 hş.
- Nacî, Muhammed Rıza, *Tâhîriyân*, İntişârât-i Defter-i Pejuheşhâ-yi Ferhengî, Tahran 1388 hş.
- Nakşbendî, Nasir es-Seyyid Mehmud, *ed-Dinar el-İslami fi'l Müthife'l-Irakî, el-Cüz'ül Avvel, el-Dinari'l-Umevi ve'l Abbâsi*, Bağdad 1372/1953.

- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhâra*, (Çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Gubavî, ths. Muhammed b. Zafer b. Ömer ve tsh. Muderris Rezevi), İntişârât-i kitabfuruşî-yi Senayî, Tahran 1319 hş.
- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhâra*, II. basım, (Çev. Ebû Nasr Gubavî, ths. Muhammed b. Zefer, tsh. Muhammed Tegi Muderris Rezevi), Tus, Tahran 1363 hş.
- Nasr, Seyyid Hasan, *İlim ve Temedun der İslam*, VI. basım, (Çev. Ahmed Arâm), İntişârât-i Şirket-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1393 hş.
- Nazif Şahinoğlu, "Emin-i Ahmed-i Razî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, XI.
- Nedvî, Haşim, *Tezkiretu'l-Nevadir Mine'l Mehtutati'l-Arabiyye*, Metbee-yi Dairetü'l Mearif el-Osmaniye, Heyder Abad-i Deken, 1350/1931.
- Nesfi Necmeddin, Ömer, *el-Gend fi Zikr-i Ulema-i Semer Kend*, thk. : Yusuf el-Hadi, İntişârât-i Mektub, Tahran 1378 hş.
- Nevayî, Abdülhüseyin, *Mutun-i târihi be zaban-i farsî*, İntişârât-i Sâzmân-i Mutale ve Tedvin-i Kutub-i Ulum-i İnsanî Dânişgâhha (semt), Tahran 1391 hş.
- Neziri, Ahmed, "Emir Halef b. Ahmed, Aherin Fermanreva-yi Hanevade-yi Sâffâri-yi Sistân", *Mecelle-yi İranşenâsi*, Şomareyi:1, Bahar, 1369 hş.
- Nimetî, Muhammed Rıza, *Veramin'de İrec Kalesinin Kazılarının Sonucunun Raporu*, Sâzmân-i Mirâs-i Ferhengi-yi Ustan-i Tahran, Tahran 1388 hş.
- Nişâbü'rî, Hacı İmam Zâhîreddin, *Selçuknâme*, be Kuşes-i Mirza İsmacil Hân Afşâr, İntişârât-i Gelale-yi Haver, Tahran 1332 hş.
- Nizâmi-yi Aruzi, *Çahar Makale*, tsh. Allame Kazvînî, be Kuşes-i Dr. Muhammed Muin, İntişârât-i Camî, Tahran 1389 hş.
- Nizâmülmülk, Hacı Ebû Ali Hasan b. Ali, *Siyere'l-Muluk*, be tsh. Hubert Dark, Bungâh-i Tercüm-i ve Nrşr-i Kitab, Tahran 1355 hş.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (Çev. Nureddîn Bayburtlugil), 5. basım, Dergâh Yay, İstanbul 2003.
- Nuhecü'l-Fisahet*, Mecmue-yi gesar-i kalemât-i Hz. Resule Akram (s.v), (Çev. Ebu'l-

- Kasım Payende), *İntişârât-i Câvidân*, Tahran 1377.hş, Şomareyi:1627.
- Nürî, Hac Mirza Hüseyin, *Müstedriku'l-Vesayil*, Taş basım, Neşr-i Müessesese-yi İsmâiliyan-i Kum ve el-Mektebetu'l-İslamiyet-i Tahran, III, Tahran, tsz.
- Ocak, Ahmet, “*Abbâsîler*”, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.
- Olmestead, Albert, *Târîh-i Şahenşahi-yi Hâkâmeneşi*, (Çev. Muhammed Mukaddam), *İntişârât-i İbn-i Sinâ*, Tahran 1340 hş.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Târihi, I*, Emek Matbaası, Manisa 2007.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kündüri”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2002, XXVI.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2007, XXXIII.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 2007, XXXIII.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay, Ankara 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1990.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan”, *Turco-Iranica Türk-İrân Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay, İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2008, XXXV.
- Özkurt, Kemal, “Büyük Selçuklu Başkenti Rey’de Tuğrul Bey Kümbeti” Ankara, 2012, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, V, 2411-2418.
- Özler, Mevlüt, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid’ate Lanet Kampanyası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler II*, II, Konya 2001.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay, III, Ankara 1990.
- Pâdişâh, Muhammed, *Ferheng-i Anendrâc*, Yay.Haz. Muhammed Dabir Siyâkî, *İntişârât-*

i Hayyam, III, Tahran 1336 hş.

Pâketçî, Ahmed, “İbn Babûye”, *Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam*, Yay.Haz. Kâzım Musevi Bujnurdi, Merkez-i Dairetü’l Mearif-i Bozorg-i İslam, III, Tahran 1369 hş.

Palabıyık, M. Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yay., Ankara, 2002.

Paris, Chiristiane, *Târîh-i Honer-i İslami*, (Çev. Mesûd Receb Niya), İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1355 hş.

Pergârî, Salih, “Pareiyi ez Avamel-i Tekvin-i Sâhtâr-i Ektedâr der Hükümet-i Sâ mânîyan”, *Mecelleyi Şinaht*, Şomareyi: 32, Zemestan 1380 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân*, II. basım, Dünya-yi Kitâb, I ve III, Tahran 1362 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân*, II. basım, İntişârât-i Dünya-yi Kitâb, I, Tahran 1382 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân ya Târîh-i Mufessel-i İran-i Kadim*, İntişârât-i Dünya-yi Kitâb, II, Tahran 1374 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân*, II. basım, Dünya-yi Kitâb, II, Tahran 1362 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân*, II. basım, Dünya-yi Kitâb, IX, Tahran 1362 hş.

Pirniya, Hasan, *İran-i Bâstân*, II. basım, İntişârât-i Zerrin, III, Tahran 1383 hş.

Pirniya, Hasan, *Târîh-i İran-i Bâstân*, IX. basım, İntişârât-i Nigâh, III, Tahran 1395 hş.

Pirniya, Hasan, *Târîh-i İran-i Bâstân*, IX. basım, İntişârât-i Nigâh, I, Tahran 1396 hş.

Pirniya, Hasan, *Târîh-i İran-i Bâstân*, IX. basım, İntişârât-i Nigâh, II, Tahran 1395 hş.

Pirniya, Hasan, *Târîh-i İran-i Bâstân*, Nigâh, I, Tahran 1386 hş.

Pirniya, Hasan, *Târîh-i İran-i Kadim*, İntişârât-i Nigâh, Tahran 1395 hş.

Pişgâhî, Ekber, *Rahnema-yi Benaha-yi Tarihi ve Ziyaret-i Şehr-i Rey*, Kanun-ı İrangerdan ve Cihangerdan-i Cevan, Şehr-i Rey, Tahran tsz.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul 2012.

Poole Stanley Lane, *Catalogue Of Oriental Coins, British Museum*, 1875, Vol. 2, Pp.

72-74. <http://books.google.com>

Pope, Arthur Upham, *Şahkârha-yi Honer-i Îrân*, (Çev. Perviz Hanlerî), İlmî Ferhengî, Tahran 1389 hş.

Pope, Arthur Upham, *Şahkârha-yi Honer-i Îrân*, (Çev. Perviz Natel Hanlerî), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî Tahran 1395 hş.

Pope, Arthur Upham, *Şahkârha-yi Honer-i Îrân*, (Çev. Perviz Natel Hanlerî), İntişârât-i Sefî Ali Şâh, Tahran 1338 hş.

Pope, Arthur Upham, *Şahkârha-yi Honer-i Îrân*, (*Îrân ez Nezer-i şergenese*), (Çev. Dr. Şafak), İntişârât-i İkbal, Tahran 1335 hş.

Pope, Arthur Upham, *Şahkârha-yi Honer-i Îrân*, VI. basım, (Çev. Perviz Natel Hanlerî), İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1394 hş.

Pope, Arthur Upham-A Ckerman, *A Survey Of Persian Art*, (*Nezeri ber Honer-i İran*), İntişârât-i Dânişgâh-i Oxford, London 1938.

Purdavud, İbrahim, *Anâhitâ*, tsh. Mitra, Mehrâbâdî, Afrâsiyâb, Tahran 1380 hş.

Purdavud, İbrahim, *Hurmuzdnâm-i*, Encumen-i İran Şinâsî, Tahran 1331 hş.

Rahmanî, Behroz, *Târîh-i Kuhen* (2); İran Pes ez İslam, İntişârât-i Yâddâşt, Tahran 1392 hş.

Rahmani, Behruz, *Umera-yi Tâhiri ve Aleviyân*, İntişârât-i Yâddâşt, Tahran 1392 hş.

Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr der Târîh-i Al-i Selçuk*, II. basım, tsh. Muhammed İkbal-Mucteba Minevi, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1364 hş.

Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr*, be Kuşêş-i Muhammed İkbal, İntişârât-i Asâtir, Tahran 1386 hş.

Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-südûr ve Âyetü's-sürûr*, tsh. Muhammed İkbal, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1333 hş.

Râvendî, Murteza, *Târîh-i İçtimaî-yi İran* İntişârât-i Ruzbehân, I, Tahran 1382 hş.

Râzî, Ahmed b. Abdüllah, *Târîh-i Medine-yi Sanâ*, İntişârât-i Hüseyin b. Abdüllah Amrî, Dimaşk 1409/1989.

Râzî, Ali Muntecebuiddin, *el-faihris*, be Kuşes-i Abdü'l-Aziz Tabâtabâî, İntişârât-i Mecmeü'l-Zehairi'l-İslamiyet, Kum 1404.hk.

Recebi, Perviz, *Târîh-i İran (Elamiha, Ariyaiha ta Payan-i Hakamenişiyân)*, İntişârât-i Dânişgâh-i Peyam-i Noor, Tahran 1385 hş.

Refayî, Ali Ekber, “Şukufaii-i Hurasan-i Bozorg der Asr-i Sâ mânîyan”, *Mecelle Nâme-i Târih Pejuhân*, 5. yıl, Şomareyi:17, Bahar 1388 hş.

Rehimî, Behruz, *Umera-yi Gaznevi, Al-i Büye ve Al-i Ziyar*, İntişârât-i Yâddâşt, Tahran 1392 hş.

Restegâr, Perviz, “Rey’i Bâstân der Rey’i Bâstân”, *Mecelleyiy Ayne-yi Pejuheş*, Şomareyi: 82, Mehr Ve Aban, 1382 hş.

Rezm Ârâ, Hüseyin Ali, *Ferheng-i Coğrafya-yi Abadiha-yi Keşver (Tahran)*, Sâzemân-i Coğrafya-yi Vezâret-i Defâ ve Puştibâni-yi Niyruha-yi Muselleh, XXXVIII, Tahran 1370.hş,

Ruhfer, Zuhre, “Nekşî Kuhn ber (Yafteha) Bafteha ve Sofalinehâ-yi Rey”, *Mecelleyiy Kitab-i Mah-i Honer*, Şomareyi: 25-26, 1379 hş.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilal b. Muhassin, *Daru'l-Halife*, tsh. Mihail Uvad, (Çev. Muhammed Rıza Şafî-yi Kedkenî), İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1364 hş.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilal b. Muhassin, *Rusum-i Daru'l-Hilafe*, thk. Mihail Uvad, Metbeetu'l-Ani, Bagdat 1964.

Sâbî, Ebûl-Hasan Hilal b. Muhassin, *Rusum-i Daru'l-Halife*, tsh. Mihail Uvad, (Çev. Muhammedrıza, Şafii-yi Kedkenî), İntişârât-i Bunyad-i Ferheng-i İran, Tahran 1364 hş.

Sadi, S. Kucur, “İbn Hassûl”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 1999, XX.

Saleman, Abdülâziz Seyyid Muhammed el-Şeblenci Mü'men b. Hasan Mumen, *Nuru'l-Absâr fi Manakib Al-i Beyt en-Nebi*, Metbeâte'l-Mektebete'l-Ticariyete'l-Kubra, Kahire 1877.

Sâmî, Şemseddin, *Kamusi-Â'lami Türki*, I-VI, İntişârât-i Mehran, VI, İstanbul 1306-1316.

Sarioğlu, Hüseyin “Kutbüddin er-Râzî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2007,

XXXIV .

- Sayyid Maqbul Ahmed, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1999, XX.
- Seâlibî, Abdü’l Melik b. Muhammed, *Tetimmetu’l-Yetimet*, I-II, be Kuşeş-i Abbâs İkbâl Aştîyânî, Çap-i Ferdin, Tahran 1353 hş.
- Seâlibî, Ebû Mensur, *Gürerü’s-Siyer*, Mektebetu’l-Esedi, Tahran 1963.
- Seccâdî, Sadık, “Al-i Büye Kelimesi”, *Dairetü’l Marif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslami, II, Tahran 1368 hş.
- Seccâdî, Sadık, “Al-i Büye Kelimesi”, *Dairetü’l Marif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslami, I, Tahran 1368 hş.
- Secistânî, Muhammed b. Tâhir, *Sevani’l-Hikmet*, be Kuşeş-i Abdur-Rahman Bedvi, İntişârât-i Bunyad-i Ferhengi-yi İran, Tahran 1974/1353 hş.
- Sedr, Hac Ahmet, “Rey”, *Dairetü’lmearif-i Teşeyyu’* VI, İntişârât-i Hikmet, Tahran 1379 hş. (2001).
- Sefa, Zebihüllah, *Târîh-i Edebiyat der İran ez Agâz-i Ahd-i İslami ta Devre-yi Selçuki*, III. basım, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1364 hş.
- Sehmi, Hamze b. Yusuf, *Târîh-i Curcan*, IV. basım, be Kuşeş-i Muhammed Abdü’l-Amid Hân, Aleme’l-Kutub, Beyrut 1407/1987.
- Selim, Abdü’l-Emir, *Dairetü’l Marif-i Bozorg-i İslam*, İntişârât-i Merkez-i Bozorg-i İslami, V, Tahran 1368 hş.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensab*, Mukaddime ve Tâlık: Abdüllah Ömer el-Barudi, Daru’l-Cinân, III, Beyrut, 1408/1988.
- Serferâz, Ali Ekber-Aver Zemanî Fereydun, *Sekkeha-yi İran ez Agâz ta Devran-i Zendîye*, III. basım, Sâzmân-i Mutaleâ ve Tedvin Kutub Ulum-i İnsani Dânişgâhi (Semt), Tahran 1380 hş. 1383 hş.
- Settarzade, Melihe, *Selcukiyan*, İntişârât-i Sâzmân-i Mutalie ve Tedvin-İ Kutub-i Ulum-i İnsani-i Dânişgâhhâ, Tahran 1389 hş.
- Sevim, Ali, “Malazgirt Muharebesi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2003,

XXVII.

- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1995.
- Seyveti, Celaleddin, *Tabakati'l-Hifaz*, Dar-i el-kutubu'l- İlmîyye, Beyrut 1983.
- Spuler, Bartold, *İran der Nehustin Gurun-i İslami*, II. basım, (Çev. Cevâd Felâturi), İntişârât-i İlmî ve Ferheng-i, I, Tahran 1364 hş.
- Spuler, Bartold, *Târiâh-i İran der Nehustin Gurun-i İslami*, IV. basım, (Çev. Cevâd, Felâturi-Meryam, Mîr Ahmedi), İlmî Ferhengî, I, Tahran 1373 hş.
- Spuler, Bartold, *Târîh-i İran Cambridge, (Tâhirîler, Saffârîler, Sâ mânîler, Gaznevîler, Büveyhîler)*, Edt. R. L, Frye, (Çev. Mahmud Gâderî), İntişârât-i Mehtâb, IV, Tahran 1387 hş.
- Spuler, Bartold, *Târîh-i İran der Nehustin Gurun-i İslami*, (Çev. Cevâd Felâturi), Tahran 1340 hş.
- Sultan Zade, Hüseyin, *Târîh-i Medares-i İran (İran-i Bâstân ta Ahd-i Emir Kebir)*, İntişârât-i Agâh, Tahran 1364 hş.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2009, XXXVI.
- Sykes, Sir Percy, *Târîh-i İran*, (Çev. Muhammed Tegi Fahr-i Daî Gilânî), İntişârât-i Nigâh, II, Tahran 1391 hş.
- Şâ'rânî, Ebu'l-Hasan, *Mukaddime-yi Ruhu'l-Cinan*, İntişârât-i İslamiyye, I, Tahran 1356 hş.
- Şabuştî, Ali b. Muhammed, *ed-Diyarat*, Menşurat-i Kurkis Uvad, Beyrut 1406/1986.
- Şamlunî, Hebibullah, *Târîh-i İran ez Med ta Pehlevi*, İntişârât-i Safi Ali Şah, Tahran 1347 hş.
- Şarkî, Mehbube, “Tuğrul-i Sevvom-i Selçuki ve Furupaşı-yi Selâcike-yi Irak”, *Mecelleyiy Miskeveyh*, Şomareyi:5, Zemestan 1385 hş.
- Şehîdî, Hüseyin, *Çarsu ve Negareşi Kutah ber Târih ve Coğrafya-yi Târihi*, Emir Kebir, Tahran 1365 hş.
- Şerif Edrisî, Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetu'l-Muştak*, Aleme'lkutub, I ve II, Beyrut 1409/1989.

- Şerif er-Râzî, Muhammed, *Ahteran-i Furuzân-i Rey ve Tahran ya Tezkiretu'l-Megabir*, Mektebetu'z-Zehra, Kum 1368 hş.
- Şerif Gereşî, Bagir, *Zendeginâme-yi İmam-i Seccad*, (Çev. Muhammed Rıza Atâyî), İntişârât-i Astân-i Guds, I, Meşhed 1372 hş.
- Şeşen, Ramazan, "İbn Hassûl'ün Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnâd Adlı Risalesinin Tercümesi", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul 2003, sayı: 38. s. 119-142
- Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1999, XX.
- Şeşen, Ramazan, "İmâdüddin el-İsfahânî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 2000, XXII.
- Şeyh Müfid, Muhamed b. Muhammed, *el-İrşad*, İntişârât-i Kongire-yi Şeyh Müfid, II, Kum 1413.hk.
- Şeyh Tusi, Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, tsh. ve Te'lik: Seyyid Muhammed Sadık Al-i Behru'l-Ulum, el-Mektebetu'l-Murtezeviyye, Necef, tsz.
- Şirâzî, Mirza Muhammed Melikü'l-Küttâb, *Behru'l-Ensâb*, Çaphane-yi Davudî, Bembeî, 1335.hk.
- Şirvânî, Efseluddin Bedil b. Ali, *Divan-i Hakani-yi Şirvânî*, be Kuşes-i Ziyaeddin Sejjadî, İntişârât-i Zavvar, Tahran, tsz.
- Şufteri, Nurullah, *Mecalisi'l-Mü'minin*, III. basım, İntişârât-i İslamiyye, II, Tahran 1365 hş.
- Tahamî, Golam Rıza, *Ferheng-i Aâlam-i Târîh-i İslam*, III. basım, Şirket-i Sehami-yi İntişârât, II, Tahran 1390 hş.
- Tahamî, Golam Rıza, *Ferheng-i Aâlam-i Târîh-i İslam*, III. basım, Şirket-i Sehami-yi İntişârât, I, Tahran 1390 hş.
- Tebrizî, İbn Halef, *Bürhân-i Katî*, (Çev. Muhammed Muin), Emir Kebir, II, Tahran 1361 hş.
- Tomar, Cengiz, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 2000, XXI.
- Turâbî Tabâtabâî, Seyyid Camal, *Sekkeha-yi Maşini-yi İran ve Mukaddimeyi ber Sekkeşenâsi*, İntişârât-i Mahd-i Azadi, Tabriz 1381 hş.

- Turâbî Tabâtabâî, Seyyid Camal-Vesik Measure, *Sekkeha-yi İslami-i İran: Az Agâz ta Hamle-yi Mogol*, İntişârât-i Mahd-i Azadi, Tebriz 1373 hş.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2003.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 8. basım, Ötüken Yay, İstanbul 2003.
- Turan, Nurullah, *Selçuklu Başkenti Rey*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.
- Türkmenî Azer, Pervin, “Al-i Büye, Abbâsiyân, Teşeyû”, *Mecelleyiy Târîh-i İslam*, Şomareyi: 25, Bahar 1385 hş.
- Usta, Aydın, *Şamanizimden Müslümânlığa: Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Vaez Tahranî, Muhammed Bagir, *Cennetü 'n-Na'im (Ruh ve Reyhan)*, be Kuşesş-i Seyyid Sadık Hüseyinî Uşkuri, III C, Daru'l Hadis, I, Kum 1382 hş.
- Vahid, Esedullah, “Kitâbete Mekatibe Divani ve Adab-i an der Ahd-i Selçuki”, *Mecelleyiy Târih Nâme-yi İran bed ez İslam*, 1. yıl, Payiz ve Zemestan, 1389 hş.
- Vâkidî, Muhammed b. Saâd, *et-Tebekatu 'l-Kubra*, Dar-i Sadr, Beyrut 1377 hş.
- Vâkidî, Muhammed b. Saâd, *Tebekatu 'l-Kubra*, (Çev. Mahmud Mehdevî-yi Dâmugânî), İntişârât-i Ferheng ve Endişe, Tahran 1374 hş.
- Vefayî, Muhammed Efşin, “Nigâh-i Taze-yi be Zendeği-yi İmadi-yi Gaznevî”, *Mecelleyiy Edeb-i Farsi*, 4. Yıl, Şomareyi:1, Bahar ve Tabestan 1393 hş.
- Velâyetî, Ali Ekber, *İran ez Âgaz-i Devran-i İslami tâ Hamle-i Mogol*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1392 hş.
- Velâyetî, Ali Ekber, *İran Piş ez İslam*, II. basım, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1394 hş.
- Velâyetî, Ali Ekber, *Negş-i Şiayan der Ferheng ve Temeddun-i İslam ve İran*, Emir Kebir, Tahran 1389 hş.
- Velâyetî, Ali Ekber, ve Digeren, *Tegvim-i Târîh-i Ferheng ve Temeddun-i İslam ve İran*, İntişârât-i Çugân, I, Tahran 1388 hş.

- Vendîdâd*, (Çev. Seyyid Muhammed Hasani), (Daiyü's-Selam), İntişârât-i Şirket-i Dâniş, Tahran 136 hş.
- Vesik, Mensûre, *Seyr-i Tarihi-yi Dinar der Târîh-i Pooli-yi İran*, İntişârât-i Sutude, Tebriz 1387 hş.
- Vezyrî, Ali Naki, *Târîh-i Umumi-yi Honerha-yi Mussevvver*, III. basım, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, III ve II, Tahran 1387 hş.
- Wilber, Donald, *İran ez Nezer-i Haverşinâsân*, (Çev. Sadık Rıza Zade Şafak), İntişârât-i İkbâl, Tahran 1335 hş.
- Wulff, E. Hans, *Senayi-i Desti-i Kuhen-i İran*, III. basım, (Çev. Sirus İbrahim Zade), İntişârât-i İlmî ve Ferheng-i, Tahran, Tahran 1388 hş.
- Xenophon, *Târîh-i Kuruş*, (Çev. Hâşâyâr Ruhsânî), İntişârât-i Encumen-i İranpejuhi-yi İranşehr, Tahran 1392 hş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *el-Büldân*, (Çev. Muhammed İbrahim Ayetî), Bungah-i Tercüm ve Neşr-i Kitab, Tahran 1347 hş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *el-Büldân*, (Çev. Muhammed İbrahim Ayetî), İntişârât-i Bungah-i Tercüm-i ve Neşr-i Kitab, Tahran 1343 hş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *el-Büldân*, be Kuşeş-i De Goeje Michael Jan, Liden 1967.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *Kitâbü'l-büldân*, (Çev. Murat Ağarı), *Ülkeler Kitâbı*, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2002.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *Târîh-i Ya'kûbî*, III. basım, (Çev. Muhammed İbrahim Ayetî), İlmî Ferhengî, II, Tahran 1362 hş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *Târîh-i Ya'kûbî*, Meşurat-i Şerif Râzî, II, Kum 1414.h/1373 hş.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb, *Târîh-i Ya'kûbî*, VII. basım, (Çev. Muhammed İbrahim Ayetî), Şerkat-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, II, Tahran 1374 hş.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, (Çev. Ali Nakî Münzevî), İntişârât-i Sâzmân-i Miras-i Ferhengî, II, Tahran 1380 hş.

- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Mektebetu'l-İslamiye Tahran, III, Tahran 1965.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Mektebetu'l-İslamiyye, II, Tahran 1965.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, İntişârât-i Ferid Abdü'l-Aziz b. Cünd, Beyrut 1410.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Daru'l-Beyrut Li't-Tibaaet ve'n-Neşr, IV, Beyrut 1408/1988.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Dar-ı el-Kutub el-İlmîye, II, Beyrut 1990.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Ferdinand vestenfeld, be İhtimam-i Kitabhâne-yi Esedi, Efset basım, Avrupa Yay, III ve II, 1870-1866.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Ehsan Abbâs Yay., I, Beyrut 1993.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, İntişârât-i Esedi, I, Tahran 1965,
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Lettibaet ven-Neşr, III, Beyrut 1408/1988.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, İntişârât-i Esedi, II, Tahran 1965/1344.hş,
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân*, Ehsân Abbâs Yay., I, Beyrut 1993,
- Yarî Gulderre, Suheyl, “Pejuheşî der Aşâr-i İmâdi-yi Şehriyârî”, *Kitab-i Mah-i Mecelleyiy Edebiyat*, Şomareyi:191, 1391.
- Yârshâter, Ehsân, “Iranian National History”, *Cambridge History of Iran*, Edt. W. B. Fisher, III, (1. kısım), Cambridge Üniversitesi Press, 1968.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 8. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.

- Yazıcı, Nesimi, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002.
- Yazıcı, Tahsin, “Beyhakî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1992, VI.
- Yektâyî, Mecid, *Târîh-i Darayi-yi İran*, İntişârât-i Dihhudâ, Tahran 1352 hş.
- Zahed, Jalil-Zahtabî, Muhammed Rıza, *İran Zemin*, İntişârât-i Pedide, Tahran 1348 hş.
- Zahiri-yi Semerkandî, Muhammed b. Ali, *Sendbadnâm-i*, tsh. Ahmed Ateş, Kitab-i Ferzan, Tahran 1362 hş.
- Zamahşarî, Mahmud b. Ömer, *Pişrov-i Edeb ya Mukaddimatu'l-Edeb*, Gerdaverende, Arâste, Pirâste-Seyyid Muhammed Kazem İmam, Dânişgâh-i Tahran, I, Tahran 1342 hş.
- Zambaur, Eduard Karl, *Mü'cemü'l Ânsâb ve'l-esrate'l Hakime*, (Çev. Zeki Muhammed Hasan Beyk ve Başkaları), Dar-i Erraid el-Arabi, Beyrut 1980/1400.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed, *Târîh-i İslam*, be Kuşes-i ömer Abdu's-salam Tedmurî, XIX-XIV, 1414-15/1993-94.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed, *Târîh-i İslam*, Daru'l-Kitâbu'l-Rabi, II, Beyrut 1407.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed, *Tezkiretu'l-Hifaz*, Heyder Abad-i Deken, III, 1390/1970.
- Zennun, Abdü'l Vahid, *Neşetu't-Tedvinet Tarihu'l-Arabi fi el-Endelüs*, Daru'l-Madaru'l İslamiyye, Beyrut 2004.
- Zennun, Abdül Vahid, *Dirasat fi't-Târih Li'l Endelüs*, II. basım, Müessese-yi Daru'l-Kutub, Musil, 1987.
- Zerdüşť Spitama Avesta ve Bölümler, (Çev. Eshat Ayata), Kora Yay., İstanbul 1998.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Do Gern Sukut*, İntişârât-i Suhen, IX. basım, Tahran 1378 hş.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Fath-i İran be Dest-i Arab ve Peyâmed-i An, ez Mecmue-yi Târîh-i İran, ez Zühür-i İslam ta Ameden-i Devlet-i Selçuki*, Toplayan. Frye, Richard Nelson, (Çev. Hasan Enûşe), VI. basım, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1385 hş.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Ruzegârân-i Târîh-i İran ez Agâz ta Sugut-i Saltanat-i Pehlevi*, İntişârât-i Suhen, Tahran 1378 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i İran bed ez İslam*, V. basım, Emir Kebir, Tahran 1368 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i İran. (ez Zuhur-i İslam ta Ameden-i Devlat-i Selçuki)*, X.basım, Toplayan. Frye, Richard Nelson, (Çev. Hasan Anuşe), Emir Kebir, Tahran 1379 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran (ez Pâyân-i Sâsâniyân ta Pâyân-i Al-i Büveyh)*, XV.basım, Müessese-yi İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1378 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran ez Pâyân-i Sâsâniyân ta Payan-i Al-i Büye*, İntişârât-i Emir Kabir, Tahran 1367 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran*, I. C, Emir Kebir, Tahran 1380 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran, Keşmekeş ba Gudretha*, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran 1368 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran*, VII. basım, Emir Kebir, I, Tahran 1381 hş.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Târîh-i Merdum-i İran*, VII. basım, Emir Kebir, II, Tahran 1381 hş.

Zeydan, Jurji, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, (Çev. Ali Cevahir Kelam), III, Emir Kebir, Tahran 1345 hş.

Zeydan, Jurji, *Târîh-i Temeddun-i İslam*, Tercum-i Ali Cevahir Kelam, İntişârât-i Emir Kebir, I, Tahran 1369 hş.

Zübeydî, Muhammed b. Hüseyin, *Tebegâti'l-Nehvein ve'l-Lugevein*, Muhammed Ebu'l-fazl İbrahim Yay, Kahire 1984.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Kobra ESMAİLİ
Doğum Yeri ve Târîhi	Meshkin Shahr/ 25.05.1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Danışgah-i Peyam-i Noor-i Merkez-i Erdebil
Y. Lisans Öğrenimi	Danışgah-i Azad-i Takistan
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	Erdebil İli'in Merkez-i Ferhengi-i Kafkas'ta ilmi-tervıc etkinliği; İl Tarih Ansiklopedisinde Etkinlik.
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Danışgah-i Peyam-i Noor-i Merkez-i Erdebil ve Uygulamalı Bilim Merkezilernde Geçici Olarak Tedris
İletişim	
E-Posta Adresi	Aylar.azadi6884@gmail.com
Tarih	